

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС
У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ

Монографія

Київ
2022

УДК 321:316.3(477)

П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 23 грудня 2021 р.).

Рецензенти:

Бабкіна О. В. – доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Котигоренко В. О. – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ресет О. П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Відповідальний редактор

Олег Рафальський

Авторський колектив:

Майборода О. М. (керівник авторського колективу), Бевз Т. А., Войналович В. А., Горбатюк М. В., Зеленько Г. І., Калакура О. Я., Кармазіна М. С., Кондратенко О. Ю., Коцур В. В., Кочубей Л. О., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Рафальський О. О., Рябчук М. Ю., Самчук З. Ф., Шайгородський Ю. Ж., Шаповал Ю. І.

П 50 Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с.

ISBN 978-966-02-9971-9

Монографія присвячена дослідженню сучасних проблем політичного розвитку України. Аналізуються питання, пов'язані із вибором загального стратегічного курсу держави, з трансформацією суспільно-політичного устрою, з етнополітичною і духовною еволюцією українського соціуму.

Видання адресоване науковцям, викладачам та студентам, усім, хто цікавиться проблемами суспільно-політичного розвитку.

УДК 321:316.3(477)

ISBN 978-966-02-9971-9

DOI: 10.53317/978-966-02-9971-9

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022
© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

Передмова (<i>Рафальський О. О.</i>)	5
---	---

**Частина I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Розділ 1. Детермінанти політичного процесу в сучасній Україні (<i>Самчук З. Ф.</i>)	7
--	---

Розділ 2. Зовнішня політика України (1991–2021) (<i>Кондратенко О. Ю.</i>)	43
---	----

Розділ 3. Траскторія трансформації політичного режиму в Україні: демократія vs олігархічна клановість (<i>Зеленько Г. І.</i>)	101
--	-----

Розділ 4. Особливості трансформації політичної системи України (1991–2021) (<i>Бевз Т. А.</i>)	139
---	-----

Розділ 5. Евристика і реальність у функціонуванні політичних режимів в Україні (<i>Майборода О. М.</i>)	214
--	-----

Розділ 6. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.) (<i>Кармазіна М. С.</i>)	236
---	-----

Розділ 7. Розвиток громадянського суспільства та проблема „дефіциту демократії” (<i>Шайгородський Ю. Ж.</i>)	294
---	-----

Розділ 8. Електоральна історія незалежної України (<i>Ляшенко О. О.</i>)	330
---	-----

Розділ 9. Реформа місцевого самоврядування в Україні: спроби, прорахунки, досягнення (1991–2020) (<i>Горбатюк М. В.</i>)	383
---	-----

Частина II. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Розділ 10. Подолання колоніальної травми у пострадянській Україні: амбівалентний досвід (<i>Рябчук М. Ю.</i>)	454
Розділ 11. Україна у 2014–2020 роках: запізнiла декомунізація (<i>Шановал Ю. І.</i>)	486
Розділ 12. Історична політика в Україні (1991–2021) (<i>Ніколаєць Ю. О.</i>)	511
Розділ 13. Політична комунікація як чинник суспільного розвитку (<i>Кочубей Л. О.</i>)	564
Розділ 14. Етнополітична ситуація в Україні у контексті сучасних зовнішньополітичних викликів (<i>Коцур В. В., Новородовський В. В.</i>)	582
Розділ 15. Суспільно-політичний контекст динаміки етноконфесійних процесів в Україні (<i>Войналович В. А.</i>)	647
Розділ 16. Етнополітична складова національної єдності (<i>Калакура О. Я.</i>)	679
Післямова (<i>Рафальський О. О.</i>)	698

ПЕРЕДМОВА

Самостійна українська державність і вітчизняна політологія практично є ровесниками. Від самого початку розвиток політичної науки в Україні був підпорядкований прикладним задачам з облаштування держави та встановлення нової політичної системи. Паралельно розгорталися дослідження з теорії суспільно-політичного процесу, покликані визначити пріоритети в питаннях вектора розвитку в країні, моделювання її політичного простору.

Здобутки вітчизняної політології були ґрунтовно викладені у двотомнику "Політична наука в Україні", виданому у 2016 році Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, який був ініціатором і координатором цього загальнонаціонального проєкту. Протягом понад трьох десятиліть свого існування, Інститут здійснював дослідження політичного життя в Україні як арени боротьби за політичну владу (*politics*), а також – наслідків реалізації політики правлячими режимами (*policy*).

Ми свідомі того, що широта діапазону наукових досліджень, які здійснюються в Інституті, не дозволяє представити їх у всій повноті. Саме тому у запропонованій читачу колективній монографії вміщено результати пошуку шляхів розв'язання тих проблем, актуальність яких, за час існування вітчизняної політичної науки, була незмінною, до яких була прикута увага політиків, науковців, громадськості.

Одне з центральних місць у дослідженнях науковців Інституту посідає проблема розвитку політичної системи, її трансформацій, зміни правлячих режимів, а також – вплив суб'єктних факторів у їх функціонуванні. Серед інших компонентів політичної системи авторами колективної монографії запропоновано аналіз еволюції вітчизняної багатопартійності, громадянського суспільства, змін в електоральній поведінці населення, ролі місцевого самоврядування за сучасних умов державотворення на шляху утвердження реальної незалежності країни, вибору її цивілізаційного курсу та його зовнішньополітичній реалізації.

Навіть нинішні – динамічні й, часом, – суперечливі суспільно-політичні процеси українського державотворення не позбулися

низки рудиментів радянської доби, особливо в питаннях національної самодостатності, переоцінки історичного минулого, подолання негативних явищ в етнополітичній сфері.

Важливими й актуальними залишаються проблеми соціокультурного розвитку в сучасних вітчизняних реаліях. Серед них – проблеми подолання постколоніального травматичного досвіду та декомунізації, розвитку політичної комунікації, динаміки етноконфесійних та етнополітичних процесів

Ці та інші проблеми сучасного суспільно-політичного розвитку нашої держави досліджуються науковцями в концептуальній цілісності й спрямовані на пошук ефективних шляхів суспільних трансформацій.

Наука не є теоретичним монолітом, вона може розвиватися тільки шляхом полеміки й дискусій. Незалежно від переконливості висновків, висловлених учасниками авторського колективу, усі вони сформульовані згідно з обов'язковими для наукової творчості атрибутів – достовірності факторів, ідеологічної й політичної неупередженості, дотримання правил наукового мислення. У сказаному зможуть переконатися усі, хто знайде час ознайомитися з результатами доробку колективу авторів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Частина I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Розділ 1. ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У наш час категорія публікацій під умовною назвою "поточна" суспільно-політична історія, яка аналізує сьогочасні політичні перипетії, є доволі популярною. На жаль, абсолютній більшості розвідок за цим профілем притаманна щонайменше одна істотна вада: або суб'єктивізм і тенденційність, або надто прісний і некоковирний спосіб викладення думок. Загалом жанр "поточної" суспільно-політичної історії є вкрай ризикованим передовсім через ту причину, що перспективи теоретико-концептуальних здобутків у цьому тематичному сегменті перебувають в істотній залежності від часового лагу, який у даному разі майже відсутній, тому доводиться покладатися або на дослідницьку інтуїцію, або на непересічний футурологічний талант, котрий дозволяє в скороминущому сьогоденні розгледіти неминуче майбутнє. Зрозуміло, що лише взірцевий світоглядний, інтелектуальний і особистісний формат створює передумови для переконливих відповідей на зазначені небезпеки й загрози, які чатують на кожного неофіта в цій категорії публікацій¹.

Щоправда, існує ще одне "вікно можливостей": воно пов'язане з прозорістю причинно-наслідкових зв'язків, а також із закономірністю й навіть неухильністю певної послідовності подій і тенденцій, яка, з огляду на свою самоочевидність, не потребує масштабних часових верифікаторів². Та попри те, що виявлення внутрішніх механізмів, принципів дії і причинно-наслідкових зв'язків лежить в основі фундаментального принципу наукового

¹ Mouffe Ch. *Agonistics: Thinking the World Politically*. London New York: Verso, 2013. 228 p.

² Рансьєр Ж. *На краю политического*. Москва : Практис, 2006. 240 с.

детермінізму (тобто як політичної науки, так і кожної сфери наукових знань), з виконанням цього завдання спроможний впоратися аж ніяк не кожен дослідник.

Причинами, що стоять на заваді виявленню основних причинно-наслідкових зв'язків наявного й перспективного статус-кво у різних сегментах суспільно-політичної дійсності, можуть бути, зокрема, недостатній кваліфікаційний рівень дослідника або поширеність конформістського слідування усталеним (чи пак – ритуалізованим) моделям змалювання амбівалентних і проблемних ситуацій із метою надання предметній сфері несуперечливих і оптимістичних ознак³.

Річ у тім, що визнання проблемного статус-кво апріорі передбачає формулювання авторської позиції як щодо логіки становлення проблеми, так і з приводу способів її розв'язання, оптимізації. Якщо ж заплющити очі на існування самої проблеми, то автоматично відпадає потреба в непростому й ризикованому за своїми наслідками викладенні авторського кредо. Звичайно, якби науковий етос як усталений автоматизм реагування на вірогідні альтернативи функціонування наукового середовища передбачав жорсткіші санкції за нерозуміння проблеми, а не за недостатній пропозиційний рівень з її розв'язання, то лівова частка окреслених зловживань була б неможливою в принципі. На жаль, піраміда значущості в науковому етосі сучасного формату поставлена з ніг на голову: нині індиферентність чи "дальтонізм" щодо значущих проблем вважається меншим недоліком, аніж конвенційна прийнятність інтерпретації проблеми та її вірогідних наслідків. Зрозуміло, що за таких обставин "не помітити" проблему значно зручніше, ніж обтяжувати себе її переконливою інтерпретацією в різних смислових контекстах і факторальних тенденціях⁴.

³ Stone D. A. Policy paradox: the art of political decision making. New York : W. W. Norton, 2002. 408 p.

⁴ Jameson F. The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1981. 220 p.

Окрім того, що виявлення причинно-наслідкових зв'язків є фундаментальною умовою наукового статусу дослідження будь-якого профілю, нерозуміння чи ігнорування таких зв'язків практично перекреслює перспективи як адекватного розуміння чинного стану справ, так і перспектив його оптимізації. Тут простежуються аналогії з популярною в наш час парадигмою симптоматичного лікування, основна характерна ознака якої полягає в реагуванні на наслідки (у вигляді симптомів), а не причини хвороби⁵. Тобто, діє фактор невизначеності причин.

Із медичної галузі можна цілком коректно і в найдрібніших деталях перекинути місток аналогій і екстраполяцій на суспільно-політичну та управлінські сфери, де також фактор невизначеності причин існуючих проблем має вочевидь істотне значення, а крім того імітація розв'язання проблем у вигляді ні до чого не зобов'язуючих або й відверто дезорієнтуючих рекомендацій щодо "необхідності реформування, оптимізації, розширення, поглиблення, посилення і т. ін." створює живильне середовище для функціонального безпліддя впродовж років і навіть десятиліть.

Державна незалежність України і пастка згубного респекту

Минуло майже століття відтоді, як Уолтер Липман у книзі "Суспільна думка" змалював феномен "пастки згубного респекту" ("a trap of pernicious respect"), сутність якого полягає в тому, що існують соціокультурні й політичні явища, чие напівсакральне символічне значення для суспільної свідомості грає з ними злий історичний жарг: предметний суспільний дискурс щодо реального стану справ у цих сферах життєдіяльності виявляється неможливим, заблокованим неписаними табу⁶. Врешті-решт, доводиться мати справу з іронічною і навіть курйозною ситуацією: той сегмент

⁵ Gamson W. A. Talking politics. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 288 p.

⁶ Lippmann W. Public Opinion. New York : Harcourt, Brace & Co., 1922. 427 p.

суспільно-політичного життя, який ледве не всіма позиціонується як пріоритетний і найбільш значущий для ефективного функціонування держави й соціуму, виявляється неприпустимо обділеним належними аналітичними зусиллями, рефлексією і загалом переконливою аргументацією. Якщо в найближчій перспективі наслідки такого обділення предметною увагою є негативними, то у віддаленій перспективі вони набувають відверто згубних ознак, оскільки спрацьовує накопичувальний механізм негативістики.

Український наратив щодо національного суверенітету не підпадає під канони "поточної" суспільно-політичної історії, оскільки йдеться про предмет інтерпретації, якому вже три десятиліття. Здавалося б, така істотна часова відмінність повинна була б супроводжуватися значно вищим рівнем аргументаційної переконливості, ніж поверховий коментаторський стиль, притаманний тлумаченню поточних суспільно-політичних подій і процесів. Насправді ж українському наративу щодо національного суверенітету притаманна дивовижна світоглядна наївність і аргументаційний примітивізм. Він зворушує своїм інфантилізмом – причому, превалювання інфантилізму доводиться констатувати на рівні як світоглядно-концептуальному, так і інтерпретативно-констатативному.

Причину такого прикрого стану справ слід шукати в згаданій вище "пастці згубного респекту": згідно з усталеною ритуалістикою, про стан і перспективи національного суверенітету прийнято говорити в модальності мерців – тобто або добре, або ніяк. А оскільки вести предметну мову про добре з об'єктивних причин важко, то здебільшого роблять вибір на користь другої альтернативи – ніяк.

По трьох десятиліттях державної незалежності Україна нагадує індивіда в стані глибокого летаргійного сну. Причому, розгубленість, яка почасти переходить у кататонічний ступор, притаманна не лише масовій свідомості, а й значній частині фахового, експертного й академічного середовища, представникам якого вкрай непросто пояснити дивовижний феномен, як країна, що мала в початковій фазі державної незалежності блискучі перспективи й ресурсний потенціал розвитку, по трьох десятиліттях перманентних "реформ" і "оптимізацій" перетворилася на

взірець фактичного виродження політичного класу і соціально-економічної стагнації, внаслідок якої вона опинилася на передостанньому місці в Європі за рівнем і якістю життя⁷.

Фундаментальний постулат теорії систем констатує: ефективність системи характеризує не наявність у її функціонуванні помилок і проблем, а спосіб реагування на них, готовність і вміння відповісти своєчасно й адекватно. Прикро, однак нема де правди діти: висловлюючись терміном Льва Гумільова, сучасна Україна постає фактичним наочним утіленням країни-антисистеми чи, іншими словами, *failed state* – тобто провальної держави, яка не вміє (чи пак – не бажає) ні робити повчальні висновки з минулого, ні будувати реалістичні плани на майбутнє⁸.

Є країни, про які складається вперте враження, що вони шукають війни, аби здатися в полон. Такі соціуми мають кепську репутацію. Гіршим є реноме тих країн, які невдало обирають орієнтири і взірці для капітуляції – тобто здаються в полон режимам-невдахам, позбавленим культурно-цивілізаційних перспектив, господарсько-економічної надійності й ментальної ефективності. Зрештою, існує ще гірша категорія країн: де-факто перебуваючи в полоні, вони старанно заперечують цей статус, унаслідок чого втрачають можливість скористатися перевагами як суверенітету, так і полону. Доводиться визнати, що по трьох десятиліттях формального державного суверенітету Україна найбільшої мірою відповідає критеріальним ознакам останньої категорії країн.

На процесуально-функціональному рівні до сучасної України можна застосувати неологізм "соціально-політичний метаболізм"⁹. Обмін речовин, які визначають ефективність життєдіяльності державного організму України, настільки вповільнився, що в

⁷ How the Economic Machine Works. Principles by Ray Dalio. URL: https://economicprinciples.org/downloads/ray_dalio__how_the_economic_machine_works__leveragings_and_deleveragings.pdf.

⁸ Magun A. The Future of the State: Philosophy and Politics. Rowman & Littlefield Publishers, 2020. 296 p.

⁹ Баландье Ж. Политическая антропология / пер. с фр. Москва : Научный мир, 2001. 204 с.

багатьох функціональних сегментах доводиться констатувати стан анабіозу – проміжний між буттям та небуттям статус.

Сучасна Україна нагадує меланхолійно-депресивну країну, яка вичерпує останні ресурси ефективного апгрейду. Якщо здійснити хоча б побіжний аудит та інвентаризацію ресурсного потенціалу України трьох попередніх десятиліть, то доведеться визнати похмурі реалії, що віддзеркалюють результати розвитку: втрачено 7% території країни, рівень реального ВВП, порівняно з 1990 роком, упав більш ніж на 36%¹⁰.

Доводиться констатувати, що рух від поганого до щоразу гіршого є неспростовною ознакою України трьох попередніх десятиліть. Цей фактор істотно дискредитує саму ідею незалежності, під формальною егідою якої відбувається зазначений симбіоз стагнації і деградації практично всіх сфер суспільного життя. Дехто з аналітиків називає період від моменту набуття Україною статусу державного суверенітету "часом втрачених можливостей", хоча насправді доводиться мати справу зі значно загрозливішою симптоматикою, а саме: наявні всі необхідні й достатні підстави для констатації прогресуючого соціально-економічного занепаду й зневіри абсолютної більшості масової свідомості, послідовних "етапів напіврозпаду", кожен з яких є втіленням чергового рівня втрати національного суверенітету, що перетворює на химеру саму можливість наповнення державної незалежності України адекватними змістовними ознаками.

Вершники апокаліпсису національного суверенітету

Україна перетворилася на полігон для відпрацювання екстремальних форм виживання суспільства загалом і держави зокрема. Зачаровані кола псевдореформ призвели до деморалізації і зневіри значної частини суспільної свідомості. Що ж стосується боротьби з бідністю, то вона, за іронічним висновком експертного середовища, виявилася настільки затратним процесом, що ми

¹⁰ Калита О. 29 славных лет. URL: // http://ukrrudprom.com/analytics/29_slavnih_let.html.

ризикуюмо остаточно перетворитися на жебраків. Принагідно зазначимо, що в одкровеннях Іоанна Богослова йшлося про чотирьох вершників Апокаліпсису: Війну, Чуму, Голод та Смерть. Якщо провести аналогію з цими пророцтвами, то українська політична сучасність когерентна епосі Голоду – третього вершника апокаліпсису на чорному коні.

Епоха Голоду цілком об'єктивна й закономірна, якщо взяти до уваги деякі ключові особливості еволюціонування української суспільно-політичної і господарсько-економічної дійсності попередніх трьох десятиліть. Чого варте хоч би привласнення кількома олігархічними кланами України державної власності вартістю \$ 220–250 млрд за суму, еквівалентну лише \$ 8 млрд. Зупинити цього "вершника" можна кількома способами: по-перше, можна повернути в державну власність основні фонди, привласнені злочинним способом з метою ефективного управління ними або повторної приватизації за адекватні цінові відповідники; по-друге, проблема підвищення якості життя в принципі переконливо розв'язується за рахунок підвищення ефективності господарсько-економічного комплексу; по-третє, поки держава остаточно не перетворилася на банкрута, існує можливість зовнішніх запозичень.

Кожна виборча кампанія кожного Президента України попередніх трьох десятиліть розпочиналася врочистими обіцянками "навести лад з олігархами". На практиці ж ця багатообіцяюча формула означала не вилучення на користь держави фактично награвованих майна і активів, а вмонтовування себе та свого політико-управлінського клану в уже існуючі схеми "покращення життя вже сьогодні" – щоправда, покращення не для України в цілому, а для дуже обмеженого кола осіб. Таким чином, перший варіант соціально-економічної оптимізації вже традиційно зазнає краху.

Зазначена обставина опосередковано унеможливує і другий варіант – підвищення ефективності господарсько-економічного комплексу України, адже якщо можновладець надійно вмонтований у досконало функціонуючі схеми отримання прибутків з де-факто вкраденого в держави майна або має значний матеріальний зиск із дозвільних можливостей, передбачених його посадою, то на

думки й дії з приводу підвищення рівня якості життя країни в цілому, як правило, не залишається ані часу, ані натхнення. Отже, єдино можливим варіантом соціально-економічної оптимізації залишаються зовнішні запозичення, життя в борг, ходіння по світу з простягнутою рукою. Це призвело до того, що за станом на серпень 2020 р. державний борг України перевищив \$85 млрд. У гривневому еквіваленті держборг зріс до 2,355 трлн грн¹¹.

Тут треба зробити декілька істотних смислових уточнень. По-перше, спосіб функціонування країни за рахунок зовнішніх запозичень не має нічого спільного із соціально-економічною оптимізацією, оскільки він просто дозволяє країні зводити кінці з кінцями, щоразу тугіше затягуючи борговий зашморг на шиї її господарсько-економічного комплексу, чим фактично перекреслюється сама можливість як поточної, так і перспективної соціально-економічної оптимізації. Нарощування боргових зобов'язань ніколи й нікого в історії людства не наблизило до досягнення мети соціально-економічної оптимізації. І тут одне з двох: або українські можновладці не підозрюють про таку тривіальну кореляцію, або ж вона їм добре відома, проте підвищення рівня й якості життя українського народу не належить до їхніх цільових пріоритетів.

По-друге, заслуговує на увагу ритуал зовнішніх запозичень – цьому комедійному театральному дійству міг би позаздрити сам Мольєр. Вишуканий сарказм ситуації полягає в тому, що і прохачам кредитів в особі українських можновладців, і міжнародним фінансовим інституціям на кшталт Міжнародного валютного фонду (МВФ), які такі прохання врешті-решт задовольняють, добре відомий як контекст, так і підтекст цього дійства.

Контекстом слугує обсяг привласнених державних активів (\$ 220–250 млрд), порівняно з якими величина чергових кредитних траншів є комічною – в межах \$ 1–2 млрд. Обидві сторони добре розуміють курйозність цієї ситуації, адже значно логічніше й

¹¹ Держборг України перевищив \$85 мільярдів. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/18592-derzhborh-ukrainy-perevyshchyy-usd85-miliardiv.html>.

простіше було б скерувати спільні зусилля в напрямі повернення Україні активів, незаконно привласнених і вивезених в абсолютній більшості випадків на Захід. Проте Україна в особі своїх можливо-владців десятиліттями не порушує цей аспект, а західні інституції суто процедурно не уповноважені започатковувати процес повернення награваних активів – тим більше, що актив, який перебуває в межах певної національної юрисдикції, так чи інакше працює на задоволення її соціально-економічних потреб, тому там поспішати з його поверненням об'єктивно ніхто не зацікавлений.

Комедійним підтекстом зовнішніх запозичень є достеменне розуміння всіма сторонами цього дійства призначення кредитних коштів: вони скеровуються не на потреби соціально-економічного розвитку України, а виключно на обслуговування попередніх боргових зобов'язань – тобто лишень на те, щоб за країною не закріпили статус банкрута. Тим не менше, міжнародні кредитори з кожним роком роблять умови надання кредитів щоразу більш жорсткими. Формально на їхню адресу важко робити аргументовані закиди, бо, будучи власниками грошей, вони володіють суверенним правом витлумачувати умови надання коштів у кожному випадку на власний розсуд.

У принципі піддається розумінню ситуація, коли кредитори вимагають закладання в бюджет певних пропорцій, дотримання яких максимально підвищуватиме вірогідність повернення коштів. Однак вимоги на кшталт формування наглядових рад ключових державних підприємств зі ставлеників МВФ вочевидь переходять межі здорового глузду, бо де-факто є безпрецедентним зазіханням на національний суверенітет України (хоча зрозуміло, що пул "своїх людей" у наглядових радах буде додатковою гарантією повернення позичених коштів).

Зрештою, чому б МВФ щоразу не "закручувати гайки" вимог кредитування міцніше, якщо українські можновладці самі виказують готовність розіпнути Україну на хрестах додаткових зобов'язань (чого варта, наприклад, запопадлива готовність П. Порошенка кілька років тому підвищити ціну на газ для населення за тарифом, у більш ніж півтора раза вищим, ніж це пропонували представники МВФ).

Ця сервільна "ввічливість" за рахунок національного суверенітету і життєвого рівня українського народу ледь не в найдрібніших деталях успадкована й офісом теперішнього Президента України: "Шлях до кредиту відкрив меморандум з МВФ, який підписав уряд, взявши на себе певні зобов'язання перед Фондом. Зокрема, йдеться про розширення повноважень наглядових рад за призначенням генеральних директорів і затвердження фінансових планів"¹². Загалом же до переліку найбільш вірогідних "новацій" української влади експертне середовище відносить посилення податкового тиску, підвищення комунальних тарифів та впровадження "адекватних механізмів" з відшкодування комунальних боргів.

Стережіться данайців

Закономірно виникає запитання: чому, десятиліттями педантично виконуючи рекомендації МВФ, Україна ні на йоту не наблизилася до якості життя тих, скажімо так, цивілізованих країн, від імені яких МВФ спілкується з Україною? В чому причина такого, на перший погляд, дивовижного й парадоксального явища? А найцікавіше, хто і в якій формі повинен нести відповідальність за змарновані й зруйновані життя десятків мільйонів українців? Перш ніж стрімголов нестися до чергових "реформ" і "покращення вже сьогодні", варто ненадовго зупинитися й нарешті поміркувати з цього приводу, бо якщо переконливо не відповісти на сформульовані запитання, то продовження попереднього руху цілком може виявитися найкоротшим шляхом у прірву.

Лаконічна відповідь на запитання, чому наша країна ніяк не наблизиться до якості життя країн, від імені яких міжнародні кредитори спілкуються з Україною, полягає в тому, що таке завдання апріорі не належить до функціональних пріоритетів МВФ. Тому історія спілкування України з МВФ та транснаціональними

¹² Романова М. МВФ дал Україні кредит. 13 умовий, под которми ради этого подписались Зеленский и Шмыгаль. URL: <https://strana.ua/news/271999-mvf-dala-kredit-ukraine-kakie-usloviya-zapisany-v-memorandume.html>.

корпораціями – це історія паліативної допомоги як половинчатих заходів, спроможних лише на часткове або тимчасове забезпечення виходу зі скрутного становища.

Більше того, стратегія функціонування міжнародних фінансових інституцій базується на так званій "грі на пониження" ("The Big Short"), сутність якої полягає в "триманні під контролем" клієнтських економік за рахунок надання фінансових позик за умови щоразу більш жорсткішої регламентації внутрішньої життєдіяльності учасників кредитних програм. При цьому обсяг і навіть цільова спрямованість наданих кредитних ліній є такою, щоб максимально пролонгувати чинний статус-кво. Якщо ж економіка отримувача кредитних коштів якимось дивом здійснить безпрецедентний приріст, то потреба в кредитній лінії відпаде, а стратегема "гри на пониження" і "тримання під контролем" зазнає краху, що, зрозуміло, суперечить інтересам міжнародних фінансових інституцій.

На адресу цілепокладаючої щирості й методичної вивіреності функціональних методик МВФ можна також зробити чимало аргументованих закидів. Треба розуміти, що критеріальними взірцями міжнародних фінансових інституцій є не реальний сектор економіки, а віртуальна дійсність фондового ринку, "перегрівання" якого призводить до регулярних (раз на 10–12 років) обвалів глобальної економіки. Перехресні зобов'язання суб'єктів-гравців хеджінгового ринку в разі кризових явищ (зокрема, у вигляді "мильних бульбашок") зумовлюють до спрацювання принципу доміно й крах глобальної фінансової (а почасти й економічної) системи, на відновлення якої потрібні роки. Найбільших збитків у таких випадках зазнають не розвинені країни та їхні фінансові інституції, які де-факто призвели до глобальної кризи, а економіки країн третього світу, які чомно виконували всі настанови МВФ, а під час кризи залишаються без кредитних, а почасти й обігових коштів, бо всі кредитні лінії працюють на відновлення економік розвинених країн.

Що стосується мантри МВФ про забезпечення гарантій повернення кредитних коштів як фундаментальної умови існування цієї фінансової інституції (зрештою, не лише цієї, а й будь-якої,

кожної), то тут також лукавства не бракує, бо насправді всі фінансові активи МВФ застраховані хеджінговими фондами транснаціонального капіталу. Саме тому, попри доволі поширену практику затримок і навіть відмови повертати кредитні кошти, МВФ ніколи не банкрутував. З огляду на зазначену особливість він не може збанкрутувати в принципі.

Гарантій повернення кредитних коштів насправді потребує не МВФ чи інші фінансові інституції, а хеджінгові фонди, які використовують МВФ як посередника для трансляції своїх вимог. Ця обставина пояснює поширену надмірність умов отримання країнами кредитних ліній. За логікою речей, такі вимоги мали б бути простими, зрозумілими й мінімальними, а стосуватися повинні виключно тих кількох параметрів бюджету країни, які не поставлять під сумнів погашення чергової частки боргових зобов'язань. Натомість хеджінгові фонди за посередництва МВФ неафішовано нав'язують чимало додаткових вимог, дотримання яких дозволить їм отримати надприбутки, з яких, власне, й покриваються матеріалізовані ризики банкрутств національних економік.

Такий принцип функціонування глобальної фінансової системи є морально неоднозначним, однак цілком зрозумілим, а отже, у цілому прийнятним. А от що значно важче збагнути, так це сервільну готовність українських можновладців прийняти будь-які неафішовані вимоги надання кредитних ліній, більшість з яких категорично суперечать національним інтересам України, ставлять під загрозу національний суверенітет і нехтують навіть такими "розстрільними статтями" вітчизняного законодавства, що стосуються регламентації доступу до державної таємниці та розкрадання майна в особливо великих обсягах.

Існує дві версії настільки необачної поведінки українських можновладців: вони або не вірять у саму можливість кримінального переслідування за такі діяння, або ж переконані, що глобальний фінансовий спрут у кожному разі не віддасть їх "на поталу" українському судочинству за будь-яких кадрових перипетій на верхівці піраміди української влади.

Олігархічні клани, що привласнили левову частку ліквідних основних фондів України, впродовж трьох десятиліть не зазнали жодних реальних санкцій з боку як міжнародних фінансових інституцій, так і вітчизняних органів влади¹³. Більше того, вони продовжують здирництво українського народу через підконтрольні й афільовані структури, а також за рахунок лобіювання призначення своїх представників на найвищих щаблях виконавчої влади. "Можна вірити чи не вірити в існування у ДТЕК програми лобіювання інтересів в органах влади, проте факт залишається фактом: сьогодні на чолі всіх чотирьох структур, що регулюють українську енергетику, – Кабмін, Мінекоенерго, Національна комісія з регулювання енергетики та Антимонопольного комітету – сидять люди Ріната Ахметова. З огляду на роль, яку відіграє електроенергія в сучасному суспільстві, за рахунок завищення цін на неї плюс виведення з гри потужностей державного "Енергоатому" вдалося обкласти всю Україну де-фактом приватним податком, бенефіціаром якого є один-єдиний олігарх"¹⁴.

Унікальність України полягає в тому, що, проводячи паралелі з відомим анекдотом, її майже всі "танцюють", однак ніхто за це не платить. Утім, можливо й платить, от тільки такі виплати до загальнодержавної кишені не потрапляють¹⁵. Цьому ніхто особливо не дивувався в ті часи, коли Україна перебувала у фарватері російського впливу, оскільки такий цинічний стиль ведення справ цілком когерентний кремлівській ментальній моделі взаємодії зі сателітами. Однак доводиться з прикрістю констатувати, що після 2013 р. – відколи Україна здійснила докорінний перегляд зовнішньополітичних орієнтирів – ситуація не зазнала разючих змін на краще.

¹³ Заговор Украины против США / Кто в Украине разворовал \$5,3 миллиарда? Адвокат Трампа Джулиани. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XdG5V839Qvo>.

¹⁴ Калита О. Президент у клоунов или клоун среди президентов. URL: http://ukrudprom.com/analytcs/Prezident_u_klounov_ili_kloun_sredi_prezidentov.html.

¹⁵ Сергей Переслегин: Украина на Майдане сделала будущее, но не для себя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WXsiwBklbS0>.

Навпаки, в деяких секторах суспільної життєдіяльності вона навіть погіршилася. Наприклад, з огляду на те, що поглиблення уніфікативної взаємодії України з провідними економіками Заходу здійснюється на підставі максимального відкриття вітчизняного ринку, а також введення торговельних норм і технічних регламентів за взірцями ЄС, від української економіки, враховуючи обмаль обігових і кредитних коштів, невдовзі може взагалі нічого не залишитися. І, за всіма ознаками, європейських партнерів України такі депресивні перспективи вітчизняної економіки не надто непокоять.

Якщо Росія сприймала Україну хоча б як своєрідний проксі-додаток до своїх потреб у виробничій і військово-технічній галузях, то досконалий механізм країн "золотого мільярда" взагалі не має потреби в економічно-виробничій сфері України: для розвинених країн цей сегмент вітчизняної життєдіяльності де-факто наділений ознаками "головного болю", загроз і небезпек, яких намагаються якомога швидше позбутися – і бажано чужими руками. Якщо взяти до уваги старанну запопадливість українських можновладців, то з реалізацією таких намірів західних партнерів України форс-мажорних труднощів виникнути не повинно. У 2013 р., висловлюючись щодо перспектив взаємодії України з ЄС, президент Росії В. Путін зробив саркастичний закид на адресу як України, так і наших західних партнерів: "У нас, когда мужчина приглашает девушку в ресторан, он за нее платит". Прикро визнавати, однак відтоді ані Україна, ані країни ЄС навіть не намагалися спростувати цю образливу тезу на рівні реалій їхніх взаємин.

Зрештою, якими б не були зовнішньополітичні особливості України, її економіка в сучасному статус-кво є лише невеличкою ланкою глобального економічного ланцюга доданої вартості. Чому ця ланка невеличка? Та тому, що в українській економіці надто мало секторів, функціонуванню яких притаманний високий рівень доданої вартості. Ще одне важливе запитання: чи корелює з аспектом доданої вартості прискорений відтік найбільш кваліфікованих освітян і науковців за кордон? Так, безперечно: тут має місце зворотна пропорційність – чим більше кваліфікованих кадрів працездатного віку від'їжджають за кордон (і не має значення – на

заробітки чи назовсім), тим нижчим буде рівень доданої вартості вітчизняної економіки в оглядовому майбутньому.

Поліаспектна проблематика COVID-2019 актуалізувала фактор фінансово-економічного еквіваленту людського життя та його осмислення в контексті еміграційного відтоку населення. З цього приводу "в Київській школі економіки порахували: те, що Україна втратила через карантин, приблизно дорівнює тому, що втратила б без нього. Введений в Україні карантин у зв'язку з COVID-19 коштує Україні \$ 53,5 млрд. У разі, якщо б Україна не вводила карантин, то втрати становили би \$ 54 млрд. Ці цифри відображають так званий "чорний" сценарій, який передбачає, що коронавірус не є сезонним. Втрати економіки за відсутності карантину розраховані на основі вартості одного життя в Україні. За підрахунками КШЕ, це в середньому \$ 450000. Дані про збитки для економіки отримані на основі математичних моделей і прогнозів уряду та Міжнародного валютного фонду"¹⁶.

Розрахунки вартості життя не є принциповою новацією сьогодення: в СРСР ще з 1960-х років між собою конкурували різні методичні підходи до такого обчислення. Між іншим, одним із переконливих аргументів на користь заборони виїзду з Радянського Союзу був саме фактор вартості життя і витрат, здійснених державою на конкретну людину, починаючи з перебування її матері в пологовому будинку й закінчуючи здобуттям освіти і набуттям виробничих навичок. Західні країни здебільшого уникали коментарів з приводу такого концептуального підходу СРСР, обмежуючись загальними фразами про "природні й невідчужувані права людини", однак історії дипломатії другої половини XX століття відомі щонайменше декілька випадків, коли США, Ізраїль та Великобританія погоджувалися на виплату визначених Радянським Союзом "справедливих фінансових еквівалентів життів емігрантів".

У 1989 р. М. Горбачов скасував прив'язку перспектив виїзду громадян СРСР на постійне проживання за кордон до компенсації

¹⁶ Київська школа економіки порахувала, скільки втрачає Україна через карантин. URL: <https://ua-news.liga.net/economics/news/kiivska-shkola-ekonomiki-porahuvala-skilki-vtrachae-ukraina-cherez-karantin>.

збитків, яких зазнає держава в таких випадках. Після розпаду Радянського Союзу жодна з новоутворених країн не наважилася поновити практику 1960–1980 рр. щодо "справедливих фінансових еквівалентів життів емігрантів". Однак цього не було зроблено не з причин перегляду уявлень про справедливість, а з огляду на залежність від очікуваних кредитів та інвестицій країн Заходу. Тому задля створення "максимально сприятливого інвестиційного клімату" всі синхронно вирішили заплющити очі на те, що відбувається втрата людського капіталу, обсяги якого значно перевищують ефемерні інвестиції.

Показовою є ситуація з київською школою Глушкова, в якій була сконцентрована більшість талановитих комп'ютерників усього Радянського Союзу: в 1990-х роках цей конгломерат безцінних кадрів у повному складі опинився в Кремнієвій Долині США, а нині більшість із них є менеджерами й консультантами провідних ІТ-компаній, забезпечуючи щорічний приріст фондової капіталізації на десятки мільярдів доларів. Нагадаю, що йдеться лише про мізерний ілюстративний сегмент, на тлі якого, тим не менше, конвульсійні спроби українських можновладців переконати МВФ надати черговий копійчаний кредит набувають гротескного й трагікомічного вигляду.

Загалом можна виокремити дві хвили трудової еміграції часів здобуття Україною державної незалежності. Якщо перша хвиля припала на 1990-ті рр., то друга розпочалася в 2010-х. Другий вал еміграційного відтоку має здебільшого освітній підтекст, а основним поштовхом до його започаткування було приєднання України до Болонського процесу. Не варто заперечувати очевидні переваги й перспективи для України уніфікації освітніх процесів із європейським простором, проте чомусь ніхто з можновладців не подбав про аналіз проблем і викликів, які також містить приєднання України до Болонського процесу. Врешті-решт, маємо приблизно те ж саме, що й у інших сегментах життєдіяльності українського суспільства: на рівні популістського піару – пафосні твердження чиновників про "наближення України до європейських освітніх стандартів", а на рівні об'єктивної дійсності – колосальні

втрата не лише людського капіталу, а й коштів, сплачених родинами українських студентів за їхнє навчання за кордоном.

Апофеоз цього "бенкету під час чуми" припав на 2014 – початок 2020 рр., коли Міністерством освіти і науки України керували ті, чий попередній трудовий досвід зводився в основному до освоєння коштів під егідою зарубіжних стипендіатських програм, проєктів і грантів. Природно, що, опинившись у кріслі міністра, ці "прогресисти" скрупульозно притримувалися не національних інтересів України, а вказівок своїх колишніх спонсорів, які, цілком прогнозовано, після припинення міністерської трудової епопеї їхніх агентів впливу перетворилися на вже теперішніх спонсорів.

Кадрові зміни в Міністерстві освіти і науки України призвели до підвищення в другій половині 2020 року рівня адекватності сприйняття дійсності цим органом виконавчої влади. Зокрема, нарешті з'явилося розуміння того, що посилення тенденції до освітньої еміграції створює загрозу для відтворення інтелектуального, культурного та професійного капіталу суспільства та можливостей економіки країни до інноваційного розвитку. Цілком логічно (принаймні з педагогічно-виховних міркувань) було б поглибити аналітику з цього приводу й ініціювати публічне розслідування обставин і прийнятих посадових рішень, які створили необхідні й достатні передумови для посилення тенденції до освітньої еміграції.

Також не варто випускати з поля зору той факт, що насправді найбільшу загрозу для відтворення інтелектуального, культурного й професійного капіталу суспільства та можливостей економіки країни до інноваційного розвитку створює не тенденція до освітньої еміграції, а еміграція тих, хто вже здобув освіту в Україні й володіє високим кваліфікаційним рівнем. Що ж стосується фактора освітньої еміграції, то він може мати навіть позитивні наслідки для України – звичайно, за умов, що після здобуття вищої освіти за кордоном дипломовані фахівці знайдуть застосування своєму кваліфікаційному рівню і життєвим потребам в Україні. Втім, поки що цього не спостерігається – наприклад, у 2017–2018 роках річна заробітна плата професорів як найбільш кваліфікованого персоналу в Україні була еквівалентною \$ 5700,

натомість у Великій Британії – \$ 116700. Іншими словами, відмінність становила понад 20 (!) разів.

На тлі такого дисбалансу заклики багатьох чиновників про необхідність підвищення інтенсифікації всіх сфер виробництва як передумову наближення до європейських стандартів якості життя можна сприймати лише як провокативну демагогію, адже очевидною основною перешкодою на шляху України до європейського рівня якості життя є тридцятирічне потурання влади розкраданню державних активів і бюджетних коштів. Річ у тім, що вимивання активів України відбувається за настільки безпрецедентною динамікою, що жодна інтенсифікація всіх сфер виробництва неспроможна знівелювати згубні наслідки масштабних розкрадань, а також некваліфікованих і безвідповідальних владно-управлінських рішень. Можна зробити гіпотетичне припущення, що за бездоганного господарсько-економічного механізму країни нехтування кваліфікаційним критерієм може й не мати фатального впливу на життєдіяльність її суспільства. Однак на Україну сучасного зразка таке гіпотетичне припущення вочевидь не поширюється.

Зачаровані кола псевдореформ і "модернізацій"

Якщо соціально-економічна сфера засвідчила свою проблемність буквально з перших днів набуття Україною державної незалежності, то вади військово-оборонного комплексу набули наочних ознак лише на початку 2014 року, коли ніхто не спромігся чи не наважився дати своєчасну відсіч російській повзучій експансії, внаслідок чого без жодного пострілу було втрачено спочатку Крим, а згодом і половину Донбасу. Втім, відсутність наочності кризи не означає відсутність самої кризи: розвал і деморалізація Збройних сил України відбувалися перманентно й навіть цілеспрямовано з моменту проголошення Україною державної незалежності.

Так само перманентно здійснювався розпродаж озброєнь і військової техніки – причому, з метою отримання корупційних "відкатів" найбільш боєздатна зброя в контрактах здебільшого зазначалася як така, що потребує поглибленої модернізації чи

капітального ремонту. Апофеозом цього театру абсурду варто визнати продаж Китаю авіаносця за ціною, яка виявилася нижчою ціни металобрухту. Такий випадок залишиться в анналах військової аналітики безпрецедентним випадком гри проти власних національних інтересів, оскільки завдяки витокам інсайдерської інформації стало відомо, що незадовго до підписання контракту з Китаєм на продаж авіаносця за \$25 млн на керівництво України виходили дві інші країни з пропозиціями, які в п'ять і шість разів перевищували суму, запропоновану Піднебесною.

Важко визначити, в які не передбачені контрактом додаткові кошти обійшлася Китаю неймовірна "лояльність" українських можновладців, однак цієї суми виявилось досить як для купівлі авіаносця за смішні кошти, так і для "спускання на гальмах" скандалів з нахабними спробами агентів офіційного Пекіна здійснити наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. крадіжки інтелектуальної власності в Дніпропетровській, Запорізькій та Миколаївській областях, унаслідок чого китайські агенти комфортно полетіли додому, а керівники відповідних обласних департаментів СБУ із захисту інтелектуальної власності, замість орденів і медалей, змушені були вдовольнитися посадовими стягненнями.

Не менш показовою була ситуація з передаванням Україною Росії всіх стратегічних бомбардувальників Ту-160 і Ту-95 (а також крилатих ракет до них) в обмін на списання незначної частки українського боргу за газ. В обмін на демонтаж бомбардувальників США пропонували Україні кошти, які значно перевищували суму списаного Росією боргу, однак офіційний Вашингтон не врахував однієї особливості: вони пропонували абсолютно прозору угоду, внаслідок виконання якої всі кошти мали потрапити до консолідованого бюджету України; натомість Росія запропонувала традиційну "візантійську" схему, відповідно до якої загальна частина коштів хоч і є значно меншою, проте обов'язково існує фінансовий сегмент, який потрапляє не в консолідований бюджет України, а в кишені тих українських високопосадовців, від кого залежало остаточне прийняття рішення. Саме ця "дрібничка" цілком прогнозовано й переважила шальки терезів вибору України на користь пропозиції Кремля.

Утім, найбільш разючим виявився все-таки розвал кадрового потенціалу Збройних сил України: якщо на момент державного незалежнення на території України перебувало 1 млн 700 тис. військовослужбовців колишнього СРСР, абсолютна більшість з яких була готова до виконання будь-яких бойових завдань в інтересах України, то, за твердженням очільників державної влади, весною 2014 р. нараховувалося лише 6000 солдат і офіцерів, готових у повному обсязі виконати присягу на вірність Україні й захистити її конституційний лад і територіальну цілісність.

Важко збагнути, якими методиками обчислення користувалися ті, хто оприлюднив цифру 6000, однак у даному разі істотно більше значення мають деякі інші аспекти – на кшталт, якій кількості військовослужбовців на той час платили заробітні плати і яка кількість користувалася пільгами для військових? Правильна відповідь на це запитання – не 6000, а понад 90000. Іншими словами, лише один із шістнадцяти з тих, хто отримував непогані заробітні плати й користувався пільгами, був або достатньо оснащеним, щоб адекватно зустріти ворога, або достатньо лояльним Україні, щоб йому можна було довірити протидію російським частинам у Криму.

Можна погодитися з тим, що здійснювати принциповий і публічний розгляд таких кричущих проблемних ситуацій доволі ризиковано, а відтак і не вельми доречно в часи інтенсивних бойових дій на Донбасі, що мали місце влітку 2014 р., однак чому цього не відбувалося впродовж попередніх п'яти років, коли бойові втрати Збройних сил України становили лише третину від загальної кількості, а решта припадала на необережне поводження з боєприпасами, нестатутні відносини, пияцтво і т. п.?

Здавалося б, зараз як ніколи потрібне предметне й максимально транспарентне розслідування ситуації, яка склалася в коридорах влади і в українському війську весною 2014 року. За логікою речей, це потрібно одразу трьом ключовим суб'єктам політичної дійсності сучасної України: по-перше, українському суспільству в цілому, щоб у майбутньому не наступити ще кілька разів на одні й ті самі граблі; по-друге, верхньому ешелону української влади, аби спростувати чутки про те, що Крим і половину Донбасу було втрачено з причин не критичного стану

Збройних сил України, а браку професіоналізму й нестачі рішучості політичної еліти; по-третє, в предметному розгляді зацікавлені також люди в погонах, адже доти, доки не буде пролите світло на міфічну ситуацію з 6000 лояльними солдатами й офіцерами, щодо кожного військовослужбовця зберігатиметься мимовільна підозра в його нелояльності в критичний період української державності.

Та замість того, щоб навести лад із "авгієвими конюшнями" минулого, українські можновладці й підконтрольні їм профільні інформаційні майданчики і пропагандистські ресурси здійснюють масований тиск на суспільну свідомість України популістськими й шапкозакидацькими тезами про "готовність за три доби повернути Донбас" і "поставити разом із західними партнерами ультиматум Росії щодо Криму". Очевидно, розрахунок робиться на те, що на тлі "грандіозних успіхів" у побудові Збройних сил України розмови про "окремі труднощі" 2014 року є недоречним моветоном.

Однак навіть побіжний розгляд чинного статус-кво підводить до висновку про сумнівність переможних реляцій: якщо порівнювати з 2014 р., то можна констатувати поліпшення лише бойової підготовки особового складу, яка, на відміну від 1991 – 2013-го, впродовж попередніх семи років здійснюється більш-менш регулярно. Що ж стосується всього діапазону військово-технічної номенклатури й озброєнь, то тут ситуація в усіх секторах гірша, а подекуди й значно гірша: втрачені в Криму плавзасоби військово-морських сил нічим не компенсовано, парк військово-повітряних сил лише деградував, а нові надходження у військові частини танків, бойових машин піхоти і бойових машин десанту досі не відновили сукупний рівень 2014 р.

Іншими словами, об'єктивних підстав для оптимізму в питанні відновлення територіальної цілісності України в 2021 році не набагато більше, ніж у 2014 році. Інша річ, що в абсолютній більшості українських можновладців, причетних до територіальних втрат 2014–2015 рр., існують величезні проблеми з алібі, які вони намагаються натужно розв'язати в спосіб суб'єктивного впливу на контент інформаційного простору. Однак ця обставина не в змозі змінити деякі фундаментальні аспекти – на кшталт того, що сума

лише необхідних Україні американських систем протиповітряної оборони "Patriot" перевищує бюджет Збройних сил України в 10 (!) разів¹⁷. І це – краплина в морі тих нагальних потреб, які конче необхідні для ефективної протидії російським зазіханням.

Для повноти розуміння загальної картини варто додати, що вартість літака F-35 становить \$ 110–120 млн, а ціна гелікоптера "Sikorsky UH-60 Black Hawk" коливається в межах \$ 55–60 млн. Для отримання вирішальної переваги в повітрі на Донбасі Україні потрібні два-три десятки F-35 і з півсотні "Black Hawk". Якщо ж ставити в предметній площині питання повернення Криму, то кількість наведених інструментів ведення бойових дій у повітрі треба помножити щонайменше на три. Тут варто зробити істотне уточнення: в даному разі йдеться про відновлення територіальної цілісності України не конче за рахунок успішного ведення бойових дій – просто треба розуміти, що за відсутності певного рівня військово-технічного оснащення покладати надії на переговорний процес буде ілюзією, яка може ввести в оману лише безнадійних дилетантів.

За наявного рівня фінансового забезпечення військової галузі Україна досягне мінімально необхідної якості армії і флоту лише через кілька сотень років (і це за умови, що її противники весь цей час спочиватимуть на лаврах, а не здійснюватимуть симетричне оновлення військової номенклатури). Ситуація з військово-технічною оснащеністю вочевидь дуже складна, оскільки ресурси для кардинального нарощування військового бюджету практично відсутні. Втім, вона не безнадійна. Для прикладу, "міністр національної оборони Польщі Маріуш Блашак послався на досвід Варшави з купівлі в США систем ПРО Patriot. Тоді спочатку також звучали страхітливі суми в \$ 10,5 млрд. Однак у кінцевому підсумку нова зброя Польщі обійшлася вдвічі дешевше. В такій справі на вартість покупки часто впливає ще й військово-політична доцільність. Хочуть у Вашингтоні встановити свої Patriot під самим

¹⁷ Сумма на приобретение иностранных ЗПК ("Patriot» PAC 2/3) превышает ресурс бюджета ВСУ в 10 раз. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c3DKjRRLJsU>.

носом у російського Балтійського флоту? Будьте люб'язні. За отримання такої оперативно-тактичної переваги над Москвою американцям ніяких грошей не шкода. Чому ж інакше повинно бути з Україною?"¹⁸.

Ще один реалістичний варіант полягає в тому, щоб відмовитися від закупівлі дуже кошовної новітньої військової техніки і зброї, яка гарантує перевагу над суперником, а натомість скерувати зусилля на придбання хоч і потриманих, але значно дешевших аналогів – наприклад, замість двох літаків F-35 можна придбати аж п'ять літаків F-16. Не слід ігнорувати той факт, що "останнім часом російський авіапром щорічно виробляє близько сотні літаків різного типу для своїх Повітряно-Космічних сил і Військово-Морського флоту. Навіть сама ця цифра набагато перевершує кількість українських бойових літаків, здатних піднятися в повітря. Тому додатковий полк F-16, якщо коли-небудь він все ж з'явиться в Україні, нічого суттєвого не змінить у цьому балансі бойових можливостей. Тоді навіщо Пентагону вся ця затія? Головна перевага поступового переведення української авіації з радянських на американські винищувачі – досягнення "оперативної сумісності" Повітряних сил України з ВПС США. Тобто спрощення спільного бойового планування, застосування техніки, тилового та іншого забезпечення. З таких міркувань додатковий полк F-16 десь на аеродромі у Василькові (Київська область) або Кульбакіно (Миколаївська область, близько 400 км до Севастополя) командувачу американськими ВПС в Європі, безперечно, не завадить"¹⁹.

Однак і в цьому разі ключове значення має не сам факт появи в Україні "додаткового полку F-16", а умов, за яких це станеться. Не виключено, що для покриття фінансових потреб такої угоди доведеться вилучити всі квартири у військових пенсіонерів і позбавити їх фінансового забезпечення – можливо, це й справедливо з огляду на сумнівну лояльність багатьох із них національному суверенітету України, проте все-таки ця "оригінальна новація" не розв'яже

¹⁸ Ищенко С. Стая американских F-16 пойдет на Крым из-под Николаева. URL: <https://svpressa.ru/war21/article/243841/?lbq=1>.

¹⁹ Там само..

наявну проблему в комплексі, адже полк F-16 є лише незначним сегментом, якого потребує модернізація Збройних сил України.

Спроби переключити увагу суспільної свідомості з конкретної предметної сфери на розмови "про все і про ніщо водночас" з регулярністю, вартою кращого застосування, здійснюються багатьма можновладцями – причому, як теперішніми, так і тими, чії повноваження залишилися в минулому, однак бажання їх поновити все ще не втрачене. Зокрема, "колишній очільник МЗС висловив упевненість у тому, що нова адміністрація США підтримуватиме жорсткий опір України російській агресії. Клімкін нагадав, що Байден підтримував надання летальної зброї Україні"²⁰.

Повертаючись до оптимістичних пророкувань колишнього очільника МЗС України, зазначимо, що існують щонайменше дві вагомі причини, чому в період президентської каденції Байдена Україні не варто розраховувати на істотний приріст показників військової допомоги США. Перша причина пов'язана зі скандальною репутацією політичного і військового керівництва України, вкоріненою в американському істеблішменті за результатами сенатських слухань, що відбулися кілька років тому з приводу перспектив надання Україні протитанкових комплексів "Javelin". Тоді так і залишилося без відповіді ключове запитання: чи доцільно надавати озброєнь і боєприпасів категорії, вищої за середній стрілецький рівень, Україні, в якій упродовж трьох років пожежі на найбільших військових складах знищують зброї і боєприпасів на понад \$ 5 млрд? Ніхто не спромігся спростувати саркастичний і риторичний підтекст цього запитання. Відтоді за замовчуванням максимум, на який може розраховувати Україна, – це ті ж таки "Javelin". Вся номенклатура військової техніки і озброєнь вищого летального рівня – лише коштом України. А що стосується порядку цифр гіпотетичних військових контрактів, то про це вже йшлося вище.

Друга вагома причина того, чому в період перебування при владі Байдена Україні не варто розраховувати на істотний приріст показників військової допомоги США, пов'язана зі шлейфом

²⁰ Що обіцяв Байден Україні, коли Росія забрала Крим. URL: <https://racurs.ua/ua/n151124-scho-obicyav-bayden-ukrayini-koly-rosiya-zabrala-krym.html>.

корупційного скандалу, що поєднує сина американського президента – Хантера та українську компанію "Burisma", спосіб ведення бізнесу й особливості документообігу якої викликають чимало запитань і, на жаль, обмаль переконливих відповідей. Не складно припустити, що будь-яка спроба чинного американського президента збільшити обсяги військової допомоги Україні з теперішніх \$ 250 млн автоматично потягне за собою звинувачення політичних опонентів за принципом: президент лобіює розширення обсягів військової допомоги Україні, а натомість матиме індивідуальний корупційний зиск за посередництва своїх ставлеників в українських приватних компаніях та державних підприємствах.

Так само не становить особливих труднощів припустити, що викликати в подібний спосіб "вогонь на себе", – це найменше, що потрібне будь-якому президенту США, а прецінь, коли репутація його найближчих родичів уже заплямована корупційною двозначністю. Тому максимум, на що зараз Україна може розраховувати від США, – це традиційні \$ 250 млн щорічної військової допомоги, найбільш летальним структурним компонентом якої будуть кілька десятків протитанкових комплексів "Javelin". Не виключено, що наприкінці президентської каденції Байден ініціює розконсервацію і передачу Україні кількох фрегатів зразка 1980-х рр., однак вони вочевидь не матимуть вирішального значення в її спробах вести діалог з Росією щодо Донбасу та Криму з позиції сили. Якщо ж хтось має сумніви з приводу того, що відсутність сили у противників викликає в Кремлі лише неприховане глузування, той взагалі не обізнаний з усталеною впродовж століть специфікою політичної культури нашого північно-східного сусіда.

Тому, перш ніж поширювати чергові шапкозакидацькі реляції, нашим можновладцям було б непогано хоча б ненадовго спуститися з небес ілюзій на грішну землю реалій і приєднатися до висновків фахової аналітики, відповідно до якої поки що доводиться мати справу зі значно прозаїчнішою проблематикою: "Не закуплено мінометні міни 120 мм – основний, найбільш видатковий вид озброєнь на Донбасі. Жодної міни 120 мм і жодного міномета 120 мм досі не закуплено. Навіть в планах немає. Гранати ВОГ – жодної штуки не закуплено. На фронті ВОГи видають

аптекарськими дозами. Снаряди 122 мм і 152 мм – жодної штуки не закуплено. Виникає питання: навіщо утримувати стільки артилерійських частин, якщо їх не забезпечують боєприпасами? А як здійснювати бойову підготовку? Про таке не бажано писати в пресі. Однак як в інший спосіб вплинути? Вся вертикаль оборони країни в питанні боєприпасів і поставок необхідних озброєнь виявилася абсолютно недієздатною²¹. І все це відбувається на тлі пафосних запевнень можновладців у готовності Збройних сил України відновити територіальну цілісність країни "за декілька днів". Якщо не бути свідком цього театру абсурду, то важко повірити в його реальність, у саму його можливість.

Найбільш небезпечні виклики на адресу національному суверенітету України формуються в середовищі якісного й вольового рівня політичного класу, який вочевидь не відповідає вимогам, потребам і проблемам сьогодення. Щоправда, такий стан речей притаманний політико-управлінському істеблшменту не лише України. Щоб переконатися в цьому, доцільно звернутися до прикладів, викладених у працях Нікласа Лумана²² та Стівена Льюкса²³. Однак у випадку України часів набуття державної незалежності ситуація додатково загострюється двома обставинами, по-перше, зазначене сьогодення триває вже три десятиліття, успадковуючи все нові проблемні особливості, загострюючи їх актуальність і ускладнюючи перспективи розв'язання; по-друге, оперуючи поняттям "політичний клас", у даному разі ми маємо на увазі його максимально розширену версію – не лише тих можновладців, які весь цей час перебували безпосередньо біля керма української влади, а й ті нібито контреліти, посередній рівень яких, власне, й забезпечив політико-управлінську спадкоємність за *інволюційним*, а не *еволюційним* принципом.

²¹ Бутусов Ю. Новый министр обороны Украины перестал закупать боеприпасы перед лицом обострения с Кремлем. URL: <http://rusjev.net/2020/07/14/novyyj-ministr-oborony-ukrainy-perestal-zakupat-boeprirasy-pered-liczom-obostreniya-s-kremlem>.

²² Луман Н. Власть. Москва : Праксис, 2001. 256 с.

²³ Льюкс С. Власть: Радикальный взгляд. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 240 с.

Державна незалежність як бізнес-ідея і засіб паразитування

Маємо визнати, що впродовж трьох попередніх десятиліть влада в Україні невпинно перетворюється на політичний пінг-понг нікчем. Причому, з часом ця тенденція не лише не сходить нанівець, а й навпаки – набуває статусу безальтернативної традиції. Між тим, як наполягав Ліпман, не можна дозволяти профанам втручатися в прийняття відповідальних рішень, які потребують високого кваліфікаційного рівня, навіть у дискусії з їх прийняття, оскільки це істотно дезорганізує означений процес²⁴.

Ефективна влада априорі й апостеріорі меритократична – тобто вона забезпечує рекрутування на владні щаблі кращих. Натомість у новітніх українських реаліях усе відбувається з точністю до навпаки: наполегливі дилетанти об'єднуються на принципах сектантського ордену, а їхнім гротескним середовищем опановує манія всемогутності ("лідерства", "знання істин в останній інстанції" тощо)²⁵. Серж Московічі переконливо проілюстрував, що сектантський тип об'єднання зусиль (особливо, коли йдеться про посередній особистісний рівень) слугує підґрунтям для хворобливої самозакоханості й появи категорії "професійних оптимістів"²⁶.

Ще одна особливість полягає в тому, що хронічний оптимізм доповнюється патологічною самовпевненістю. Безперечно, сама по собі самовпевненість не є ані вадою, ані чеснотою. Той чи інший її ідентитет залежить від конкретно-історичних обставин: якщо наявні необхідні й достатні змістовні підстави для застосування форми самовпевненості, то в такому разі самовпевненість набуває ознак чесноти; якщо ж самовпевнене позиціонування відбувається за умов нестачі змістовних передумов і/або непереконливих артикулятивних засобів, то самовпевненість постає вадою чи, принаймні, недоречним способом саморепрезентації.

²⁴ Lippmann W. *The Phantom Public*. Piscataway, NJ : Transaction Publishers, 1925. 244 p.

²⁵ Хевеши М. А. Толпа, массы, политика : Ист.-филос. очерк. М. : ИФРАН, 2001. 229 с.

²⁶ Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с.

Акцент на наявності необхідних і достатніх змістовних підстав самовпевненості є не випадковим: у випадку з українським політичним істеблїшментом здебільшого доводиться мати справу зі ситуацією, коли визначальною передумовою самовпевненості є, скажімо так, морально-вольова настанова – іншими словами, готовність виявити самовпевненість за певних обставин безвідносно до того, чи існують, окрім голої готовності, ще хоча б якісь передумови для саморепрезентації за самовпевненою модальністю.

Істотною вадою політичного сектантства дилетантів є виразна тенденція відсепаровування на соціально-політичний маргінес тих, кого Джейс Медїсон називав справжнім багатством нації. Цю фатальну особливність і закономірність стадної психології виразно проїлюстрували ще наприкінці ХІХ столїття Гюстав Лебон у "Психології мас"²⁷ та Габріель Тард у "Законах наслідування"²⁸ й "Злочинному натовпі"²⁹. Ясна річ, час вносить певні корективи в наведену смислову формулу, однак у цілому вона залишається в силі й нині.

Така особливність функціонування політичної системи обумовлює цілеспрямований відбір неповноцінних. Причому, йдеться про неповноцінність сукупну й у широкому діапазоні – світоглядну, ментальну, вольову, етичну, громадянську тощо. Інерція цього процесу невблаганно перетворює його автоматизм дії на абортарій здорового глузду, в межах якого практикується жорстке викорінення найменших зародків аналітики й критичного мислення. Тому з прикрістю доводиться констатувати, що "політизація інтелектуальної сфери відбувається значно інтенсивніше, ніж інтелектуалізація політичної сфери"³⁰.

²⁷ Le Bon G. La Psychologie des Foules. P. : Félix Alcan, 1895. 130 p.

²⁸ Tarde G. Les lois de l'imitation. Étude sociologique. Paris: Alcan, 1890. 432 p.

²⁹ Tarde G. La foule criminelle. Les crimes des foules // Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique. 1892. T. 7. P. 353 – 386.

³⁰ Самчук З. Ф. Текст політики на тлі цивілізаційних контекстів і підтекстів як відсутній елемент освітнього дискурсу. Освітній дискурс: збірник наукових праць / голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ : ТОВ "Науково-інформаційне агентство "Наука-технології-інформація", 2020. Випуск 24 (6). С. 18.

Фактичне селекціонування неповноцінних і функціонування такого типу людських ресурсів на сектантських принципах призвело до того, що сучасна українська політика набула досвідченно пародійних ознак. У цій сфері містечковість, дріб'язковість і марновірство багатократно посилені мегаломанією, авантюрами стратегічного безумства і тим, що називають "втратою берегів", – тобто принциповою відсутністю будь-яких критеріальних орієнтирів.

Ще однією об'єктивною атрибутивною ознакою функціональної неповноцінності й сектанства є байдужість до комплексних, системних викликів, а також суцільна імпровізація. В свою чергу, "довільний" спосіб визначення поточних пріоритетів призводить до істотного недоліку, змальованого в книзі Нобелівського лауреата Томаса Шеллінга "Мікромотиви і макроповедінка": він запускає принцип дії "ефекту метелика", наслідки якого практично не підлягають ані прогнозуванню, ані коригуванню. Шеллінг виявив закономірність у тому, що, на перший погляд, не може бути закономірним у принципі. Він з'ясував, що, нашаровуючись один на одного, незначні зовнішні впливи й контексти створюють феноменальний взаємопотенціюючий ефект і призводять до непередбачуваних наслідків для великих соціальних груп, суспільств і навіть регіональних об'єднань³¹.

Попри повсякчасну демонстрацію вражаючої безпорадності, українські високопосадовці ледве не зубами чіпляються за кожен сантиметр влади, яка перебуває в їхньому розпорядженні. Треба визнати, що їхні театральні здібності істотно перевищують політико-управлінську кваліфікованість. Якби Гі Дебор писав свій бестселер³² у наші дні, то на прикладі українського істеблшменту отримав би чимало додаткового емпіричного матеріалу, аналіз і коментарі з приводу якого надали б його "Суспільству спектаклю" буквально вірусної популярності.

Фундаментальне протиріччя, від усунення, розв'язання чи хоча б мінімізації якого залежить успіх суспільно-політичного проекту

³¹ Шеллинг Т. К. Микромотивы и макроповедение / пер. с англ. И. Кушнareвой; ред. перевода Д. Шестаков. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2016. С. 294–295.

³² Дебор Г. Общество спектакля. Москва : "Логос", 2000. 184 с.

державної незалежності й національного суверенітету України, пов'язане з невідповідністю тих, ким наповнена політико-управлінська вертикаль, формату проблем, небезпек і викликів, з якими доводиться мати справу нашій країні. У діях вітчизняних можновладців десятиліттями простежується дивовижна безпорадність щодо ключових аспектів життєдіяльності України, а їхня кваліфікованість поширюється лише на сферу "знімання вершків": створюється враження, що для більшості з них державна незалежність – не більше ніж бізнес-ідея і засіб паразитування. Метою ж цього засобу є аж ніяк не Україна і не її суверенітет, а дещо значно менш патетичне й більш приземлене – особисті статки, забезпечення конкурентних переваг, корпоративні преференції тощо.

Для теперішньої псевдоеліти національні інтереси України виконують цинічну й фарисейську функцію декорації, покликаної приховати аферу, безпрецедентну за рівнем цинізму й корисливої мотивованості. У середовищі фахівців у галузі психологічних спецоперацій такий спосіб функціонування має метафоричну назву "принципу корови, яку можна доїти як завгодно, коли завгодно й скільки завгодно". В основі прохіндіади паразитування на державній незалежності перебуває деформуючий особистісний фільтр, який спотворює весь комплекс життєдіяльності абсолютної більшості українських можновладців – починаючи від світосприйняття й закінчуючи аргументаційними, аксіологічними та етичними дериватами, покликаними виправдати їхню невідповідність, недієздатність і безвідповідальність.

Переважаюча більшість вітчизняних можновладців трьох попередніх десятиліть працювала на благо України лише в тих випадках, коли це безпосередньо відповідало їхнім меркантильним інтересам. Причому, ключовою тут є згадка навіть не про домінуючий статус меркантильності, а про безпосередню відповідність особистим і вузькокорпоративним інтересам, оскільки істеблішменту України потрібна гарантія забезпечення цих інтересів, а досягнення такої мети можливе лише в он-лайн режимі, тут-і-тепер, безпосередньо, так би мовити, "не відходячи від каси".

Попри те, що необхідність інвентаризації і тотального аудиту є очевидною, вона повсякчас безпардонно ігнорується. Така безкарність уже давно не вражає – вона ображає. Для прикладу, у

2017 р. колишній Президент Віктор Ющенко, не працюючи, отримав 336 тисяч гривень від держави. Ці гроші йому надали завдяки праву на довічне утримання. Про це повідомляє DW з посиланням на дані Державного управління справами. Крім того, Ющенку було надано право на користування дачею, на два автомобілі та двох помічників і радника. Усе це зазначено в указі, який свого часу підписав Віктор Янукович³³. Вістря інтриги полягає в тому, що кожен президент володіє лише правом, а не обов'язком підписувати подібні укази щодо своїх попередників – то з якого б дива Януковичу підписувати указ щодо свого нібито найбільшого політичного суперника й антипода?

Відповідь на це запитання набуває простих і очевидних ознак, якщо врахувати істотну особливість: в українському політикумі принциповість політичного протистояння не має жодного значення на тлі бажання отримати гешефт, а також зведення міжособистісних і кланових рахунків. Деякі інформаційні майданчики, що виконують функцію "адвокатів диявола", називають такий спосіб життєдіяльності "політичною гнучкістю" й "прагматизмом"; ми ж ідентифікуватимемо це черговим різновидом паразитування – в цьому разі вже на статусі політичних лідерів, який, за логікою речей, передбачає принципове протистояння політичних парадигм, однак, як бачимо, таке протистояння з легкістю сходить нанівець, коли йдеться про прикриття "оборудок" своїх попередників, скажімо так, "за помірковану ціну".

Повертаючись до дивних перипетій взаємин Ющенка та Януковича, варто пригадати, що лідер "Помаранчевої революції" йшов на президентські вибори 2004 року під гаслами "повернути державі награване" і "бандитам – тюрми". Саме такі меседжі зробили його перемогу в президентській кампанії можливою – без них він не мав жодних шансів. Однак одразу після інаугурації риторика Ющенка зазнала докорінних змін: місце ключової тези посіла сентенція "цивілізований світ не зрозуміє експропріації Україною приватної власності". Цей "розворот на 180 градусів"

³³ Торік Ющенко отримав від держави 336 тисяч гривень. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/28/7193552>.

спровокував чимало запитань – на кшталт, які саме країни Ющенко мав на увазі, коли менторським тоном повідомляв "маленьким українцям" про вимоги "цивілізованого світу"? Чи не США, які пропонували Україні "всіляку допомогу в поверненні награбованих активів"? А може йшлося про Швейцарію, яка виказувала готовність накласти арешт на будь-які рахунки за результатами офіційного звернення України?

Утім, Швейцарія так і не дочекалася від України під керівництвом Ющенка офіційного звернення на предмет рахунків українських олігархів, а Сполученим Штатам було чемно відмовлено в отриманні їх допомоги з приводу повернення награбованих активів. Чому? З цього приводу в пам'яті виринає сицилійська мудрість: попри те, що в нашому світі все постійно змінюється, Сонце кожного ранку з'являється на сході. Провівши аналогії з Україною часів набуття державної незалежності, можна констатувати: попри мінливу динаміку рівня корупційного податку на заплущення українськими можновладцями очей на мільярдні зловживання олігархічних кланів та їхніх поплічників, сам по собі цей, з дозволу сказати, податок залишається непорушним. Дехто з аналітиків навіть іронічно називає його "святая святих, яка забезпечує спадкоємність політичної влади в Україні". Справді, що ще може так надійно об'єднувати політико-управлінську псевдоеліту, як не очікування своєї частки награбованого в країні й народу майна?!

Той, хто з якихось причин не вписується в цей канон, має бути готовим до підступної гри без правил, в якій проти нього об'єднуються всі, кого таке відступництво ображає або кому воно загрожує. То ж не випадково, як повідомляє британська газета "The Guardian", упродовж багатьох років проти, приміром, Юлії Тимошенко велася глобальна дискредитаційна кампанія³⁴.

Політична легітимність – це те, що китайською мовою називається "мандат неба" і опосередковано віддзеркалюється на рівні народної довіри й підтримки. В такому сенсі в українських можновладців трьох попередніх десятиліть наявні кричущі

³⁴ Алтинов О. Розслідування The Guardian: яку глобальну змову проти Тимошенко розкрила американська прокуратура. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/rassledovanie-the-guardian-kakoy-globalnyy-1523537976.html>.

проблеми з політичною легітимністю. Інтрига зберігається лише з приводу того, що ще має бути вкраденим, вибухнути, згоріти і розбитися, аби вітчизняна псевдоеліта все-таки великодушно позбавили владу в Україні від себе?!

Існують усі необхідні підстави для звинувачень політико-управлінської верхівки України в свідомому небажанні керуватися в своїй діяльності пріоритетом не особистих і групових, а загальнодержавних інтересів. Та навіть якби представники цієї політичної касти були зовсім щирими в своїх намірах принести користь насамперед суспільству й державі, чеснота щирих прагнень – не найкраще товариство в таких випадках, адже потрібен ще хоча б сякий-такий кваліфікаційний рівень, а з ним у переважній більшості можновладців виникають непереборні труднощі. Вочевидь, із часів Шевченка і його алегорії держави як "усевидящого ока", яке "бачить не дуже глибоко", в Україні якщо й відбулися деякі зміни, то хіба що косметичні, а роль косметики намагаються натужно виконувати підконтрольні інформаційно-пропагандистські ресурси.

Наслідки недалекоглядності й безвідповідальності влади доволі закономірні й прогнозовані: тотальна недолугість політико-управлінської верхівки перетворила Україну на цвинтар наших мрій. Спокутувати ж усій країні гріхи невеличкого прошарку можновладців – несправедливо. А коли така ситуація триває десятиліттями – це взагалі нестерпно. Україна заслуговує на значно кращих національних лідерів. Чи все-таки не заслуговує? Можливо, має рацію Франсуа де Ларошфуко, афористична максима якого стверджує: кому не поталанило, той заслуговує на співчуття; однак якщо комусь не таланить постійно, той винен сам і на співчуття не заслуговує.

Поки що вченим із прикрістю доводиться констатувати, що "світоглядно-орієнтаційна летаргія, відсутність логіки мислення в алгоритмах національних інтересів формують сув'язь причинності скніючої української державності. Понура зневіра і відчайдушний розпач – атрибути цієї сув'язі. До яких наслідків може призвести ігнорация чи потурання окресленим тенденціям – здогадатися не важко"³⁵.

³⁵ Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: Близк та убозтво куртизанів. Дрогобич : Відродження, 1998. С. 5.

Доволі показово й симптоматично, що з часу опублікування наведеної сентенції минуло майже чверть століття, однак цей вердикт повністю когерентний українській суспільно-політичній сучасності в сенсі як концептуальних засновків, так і логіки причинно-наслідкових зв'язків. Вочевидь не просто знайти якусь іншу сферу життєдіяльності України, котра володіла б настільки високим індексом відтворення статус-кво впродовж понад трьох десятиліть.

Утім, не варто впадати в розпач, адже ніхто не позбавляв і не позбавить Україну можливостей, передбачених "планом Б": якщо можновладці надто зловживають "теплою ванною зони комфорту", то в будь-який момент цю наркотичну іграшку можна відібрати або хоча б відключити воду, щоб переключити увагу неадекватів на потреби повноцінної державності. Якщо ж інерція спогадів про "теплу ванну зони комфорту" розніженій свідомості когось із можновладців усе-таки заважатиме сфокусуватися на потребах українського суспільства, то не біда: громада має не лише право, а й обов'язок – зокрема, *sub specie aeternitatis* (себто, з позицій вічності) – замінити будь-кого на більш ефективного³⁶. Треба лишень приділити пріоритетну увагу культивуванню своєчасного застосування прав і обов'язків, щоб спроби заскочити в останній вагон повноцінної державності не виявилися занадто пізніми.

Чи помоляться на волі невольничі діти?

Проблема української влади не в тому, що в ній як не ткнеш пальцем, то потрапиш у "рабів, підніжки, грязь Москви", а в тому, що це середовище ніяк не перестане бути "рабами, підніжками і гряззю" – воно скеровує свої зусилля виключно на те, щоб час від часу обираючи сюзерена з більш вигідною геолокацією, встигнути "перевзутися в повітрі". Ці індивіди не є особистостями, а політична влада під їхньою орудою априорі не може бути ані суверенною, ані навіть суб'єктною. Це класичні васали, які досягли успіху лише у мистецтві вдивлятися у вічі свого патрона, нама-

³⁶ Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу / пер. с англ. Г. М. Квашнина. Москва : Российская академия управления, 1992. 136 с.

гаючись із телячою відданістю якомога швидше знайти відповідь на звичне "чого изволите?", щоб встигнути запопадливо задовольнити чергову примху.

Виникає думка, що Україна потребує ще хоча б однієї Революції Гідності, аби в деяких персонажах театру маріонеток врешті-решт розбудити самоповагу. Втім, треба бути готовим і до того, що важкі клінічні випадки не дадуть бажаного результату. Тоді залишиться хіба що "громадою обух сталить". І зовсім не обов'язково бути особистістю калібру Тараса Шевченка, аби розуміти, що "в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля". Варто прислухатися до влучного й методологічно далекосяжного зауваження Девіда Айка: щоб ховати голову в пісок, треба стояти на колінах; відповідно, якщо піднятися з колін, то зростає вірогідність того, що не доведеться ховати голову в пісок.

Адекватне осмислення стану національного суверенітету і перспектив державної незалежності України потребує ретельного аналізу всіх істотних детермінант політичного процесу в їх поліаспектній взаємодії. Якщо цього не робити й не зробити, якщо і далі "плисти за течією" містечкової і глобальної інерції, то, як пророкував для таких випадків Тарас Шевченко, "погибнеш, згинеш, Україно, не стане й знаку на землі". Вибір – за нами. Дякувати Господу, цього вибору ми ще не позбавлені. Щоправда, в часовому форматі він не безмежний, а ширина діапазону можливостей із часом тільки звужується.

Можливо, Україна сучасного гатунку ще остаточно не скотилася до рівня об'єкта глобальних політичних процесів, однак поза будь-яким сумнівом вона ще менше має підстав для номінування суб'єктом таких процесів. Щоб уникнути недоречної в даному разі дискусивної інфляції, застосуємо до України нейтральний термінологічний ідентитет – фігурант глобальних політичних процесів, який має фактичний статус васала (чи пак – проксі). В повній відповідності до цього статусу Україна приблизно на 90 % зосереджує свої зусилля на виконанні завдань своїх сюзеренів, а в решті 10 % випадків намагається вигадати якийсь гешефт і для себе.

Щоправда, навіть з аспектом мізерних відсотків для власних потреб насправді не все так просто, адже здебільшого прибутки й переваги є надбаннями не України в цілому, а лише вузького

прошарку політиків, олігархів і їхнього найближчого оточення. Решті населення країни відведена функція вдячних слухачів непереконливих монологів про "державний суверенітет", "соборність", "повернення в Європу" і т. п. Статус слухачів і монологів у цьому разі не лише не випадковий, а й узагалі єдино можливий, оскільки переведення слухачів у фактичний статус співрозмовників, а монологів – у діалоги й полілоги одразу увиразнить бутафорський фантазмагоризм і абсурдність практично всього спектра пропагандистської тематики попередніх трьох десятиліть. А що стосується тих, хто виказує невдоволення надокучливими монологами, то вони без зайвих зволікань потрапляють у номінації "руки Москви", "маріонетки вашингтонського обкому", "агента міжнародного сіонізму" і т. п. Геть як в іронічній сентенції з кінофільму "Планета мавп": "Я не проти свободи слова – аби лишень усі мовчали".

Зауважимо – саме по собі педалювання тематики державного суверенітету, соборності, повернення в Європу й т. п. не є чимось недоречним, неприйнятним слід вважати лише деякі контекстуальні особливості, а саме: означений предметний горизонт треба подавати у вигляді не тематики, а проблематики. Відповідно, й артикуляція з цього приводу повинна бути не оповідально-нарративною, а полемічною й дискусійною, бо лише в такий спосіб можна з'ясувати переваги й недоліки можливих альтернатив і переконати громадську думку в результатах з'ясованого, а не доктринально нав'язувати сумнівні пріоритети й непереконливі способи їх забезпечення.

Теперішній стан і перспективи державної незалежності (чи пак – національного суверенітету) вочевидь не оптимістичні, однак вони все ще є, Україна не позбавлена їх остаточно. Розуміння цього має спонукати до максимальної жертвовності й відповідальності всіх і кожного, хто спроможний "громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить". Образ сокири, звісно, метафоричний. Головне – досягнення мети пробудження держави й суспільства від летаргійного сну й кататонічного ступору, бо саме ці фактори стоять на заваді адекватному розумінню минулого, сьогодення та майбуття. Решта в даному разі є другорядним, неістотним і підлеглим основній меті.

Розділ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ (1991–2020)

Становлення України як суб'єкта міжнародного права

Україна вийшла на міжнародну арену в часи перебування у складі СРСР як співзасновниця ООН у 1945 р., хоча й не була самостійним гравцем на міжнародній арені. Все ж у 1990 р. в часи завершення "перебудови" Україна надалі прагнула формувати свою зовнішню політику як суверенна республіка. Так, уже 25 квітня 1990 р. Колегія МЗС УРСР заслухала на своєму засіданні питання "Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в сучасних умовах"¹. Проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. започаткувало надію на відродження її як незалежної держави, а також на формування незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Цей документ, зі зрозумілих причин, так і не отримав статусу конституційного акту та не набув скільки-небудь потужної юридичної сили². Але він суттєво легітимізував прагнення України до незалежності.

24 серпня 1991 р. відповідним Актом було проголошено незалежність України, а загальнонаціональний референдум від 1 грудня 1991 р. лише підтвердив його правочинність³. Після цього одразу розпочався процес офіційного визнання України державами світу. У 1994 р. в Україні функціонувало вже 50 іноземних посольств та 7 консульських установ. У свою чергу, Україна в 1992 р. відкрила 18 закордонних посольств, зокрема й в державах-членах "Великої сімки", а на 1994 р. за кордоном діяли вже

¹ Хандогій В. Д. Зовнішня політика України: результати проблеми, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії*. 1998. Вип. 1. С. 17.

² Кондратенко О. Ю. Російська Федерація в умовах багатополярного транзиту. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2019. Вип. 138. С. 71–83.

³ Постанова Верховної Ради Української РСР про проголошення незалежності України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.

54 українські дипломатичні та консульські установи⁴. Наразі Україна має дипломатичні відносини із 171 країною світу, на її території функціонує 71 посольство іноземних держав, 4 відділення посольств, 14 представництв міжнародних організацій, 15 генеральних консульств, 19 країн представлені почесними консулами. На сьогодні Україна має 83 посольства у світі, а також 22 генеральні консульства, 11 консульств, 112 почесних консульств та 8 постійних представництв при міжнародних організаціях⁵. Юридичним механізмом зовнішньополітичної діяльності України стало укладення двосторонніх та участь у багатосторонніх міждержавних договорах. Уже у 1992 р. Україною було укладено 35 міжнародних договорів та 88 міжурядових угод на двосторонній основі.

Україна мобілізує наявні ресурси у ході реалізації стратегії зовнішньої політики відповідно до Статті 18 Конституції: "Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права"⁶.

Відносини України з державами Центрально-Східної Європи

Від незалежності Україна задекларувала намір долучитися до системи міжнародних відносин між державами на основі взаємної поваги суверенітету та демократичних засад співробітництва, взяти на себе свою частку зобов'язань з підтримки політико-економічної

⁴ Список дипломатичних місій України. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁵ Посольства України у світі: які країни мають наші диппредставництва, а в яких досі немає послів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/10/22/infografika/polityka/posolstva-ukrayiny-sviti-yaki-krayiny-mayut-nashi-dyppredstavnyctva-a-yakux-dosi-nemaye-posliv>.

⁶ Конституція України. URL: https://web.znu.edu.ua/psychologicalservice/docs/normatyvni_dokumenty/konstitutsiya-ukrayini.pdf.

стабільності в Європі⁷. Упродовж усього періоду незалежності України простежується перманентна криза у реалізації стратегії її зовнішньої політики. Україна зіткнулася з низкою викликів власній нацбезпеці, пов'язаних із процесами врегулювання кордонів, а також суперечностями етнічного та культурно-історичного характеру.

Явно вираженим є загострення відносин України з пост-соціалістичними східноєвропейськими країнами. Так, ще 24 червня 1991 р. було прийнято "Декларацію Парламенту Румунії щодо пакту Молотова-Ріббентропа та його наслідків для країни", яка була завуальованою претензією на "споконвічні" румунські землі, анексовані унаслідок цього пакту, якими у Бухаресті вважають Південну Бессарабію (південно-західна частина Одеської області), округ Герца та Північну Буковину (Чернівецька область). У зв'язку з цим Київ 28 листопада 1991 р. виступив із нотами протесту проти територіальних претензій з боку Румунії. Завуальовані територіальні претензії Румунії до України припинилися у 1997 р. з підписанням Договору про відносини добросусідства та співробітництва, замість цього Бухарест час від часу виступає із заявами про захист своєї нацменшини в Україні⁸.

У листопаді 1995 р. Румунія поставила під сумнів і висунула претензії до України щодо острова Зміїний, оголосивши його скелею. Міжнародний суд ООН відмовив Румунії в питанні територіальної належності самого острова, але віддав їй більшість поверхні континентального шельфу, де зосереджується лівова частка розташованих поруч з островом нафтогазових покладів⁹. У 2004 р. Румунія виступила проти поглиблення Україною гирла Бистре як альтернативного судноплавного виходу з Дунаю в Чорне

⁷ Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.

⁸ Соловей І. М. Українсько-румунські відносини: проблеми та перспективи їх розв'язання. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/03/solovey.htm>.

⁹ Силіна Т. Володимир Василенко: "У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями "перемог" і "програшів". *Дзеркало тижня*. 2009. 6–13 лютого. URL: https://dt.ua/POLITICS/volodimir_vasilenko_u_diplomatiyi_i_mizhnarodnomu_pravi_ne_mozhna_operuvati_kategoriyami_peremog_i_p.html.

море через канал "Дунай–Чорне море" аби зберегти свою монополію на пропуск суден до морської акваторії.

Будапешт весь час домагається від України надання додаткових привілеїв своїй нацменшині, котра проживає на Закарпатті. Ухвалений у 2017 р. Україною Закон "Про освіту", що передбачає вивчення української мови як державної, зокрема, й представниками нацменшин, викликав бурхливу реакцію угорської влади, котра вдалася до блокування євроатлантичного курсу України¹⁰.

Відносини України з Польщею з перших років незалежності відзначилися співпрацею у сфері геополітичних пріоритетів щодо інтеграції в європейські структури та поглиблення трансатлантичного співробітництва. Однак у цих відносинах існують певні складнощі, пов'язані з культурним та історичним контекстом усієї Східної Європи останнього століття, а також непростими трансформаційними процесами в регіоні. Польща періодично висуває претензії культурно-історичного характеру на кшталт осуду українського націоналізму. Польською стороною активізовано дискурс стосовно історичного минулого, зокрема, питання Волинської трагедії 1943–1944 рр. та її трактування польською історіографією виключно як етнічні чистки, спрямовані проти поляків загонами Української повстанської армії (УПА). При цьому Польща намагається не згадувати аналогічні дії Армії Крайової щодо українського населення на Волині в цей період¹¹.

Політика східноєвропейських країн, що входили до соціалістичного табору, нині відзначається амбіційністю аж до набуття регіонального лідерства. Попри те, що політика країн Центрально-Східної Європи характерна своєю дружністю та партнерством з Україною, вони періодично демонструють наміри досягати своїх цілей за рахунок українських національних інтересів. Періодично висуваються до України претензії культурно-гуманітарного, а то й

¹⁰ В уряді Угорщини назвали напівфашистським український закон про освіту. *УНІАН*. 2019. 22 лютого. URL: <https://www.unian.ua/politics/10456122-v-uryadi-ugorshchini-nazvali-napivfashistskim-ukrajinskiy-zakon-pro-osvitu.html>.

¹¹ Савицький Ю. Демонтаж у Польщі пам'ятника воїнам УПА є небезпечним прецедентом – польський експерт. *Радіо Свобода*. 2021. 8 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28456421.html>.

територіального характеру, чим актуалізується потреба в українській стратегії протидії подібним викликам з одночасним збереженням моделі стратегічного партнерства в регіоні.

Денуклеаризація України

Після розпаду СРСР на території України залишилася велика частка радянського стратегічного ядерного потенціалу. Так, на території України на 1991 р. знаходилось 222 одиниці розгорнутих засобів стратегічних наступальних озброєнь, у тому числі 130 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) РС-18, 46 міжконтинентальних балістичних ракет РС-22, 46 важких бомбардувальників, оснащених крилатими ракетами далекого радіусу дії. Згідно з умовами Договору СНО за цими носіями числилося 1594 ядерні заряди. Водночас на території України зберігалася велика кількість тактичних ядерних боєприпасів. Загалом же весь ядерний арсенал України налічував близько 5 тис. зарядів, що становило близько 30% збройного ядерного потенціалу колишнього СРСР¹².

Ще у згаданій Декларації про державний суверенітет проголошувалося, що "...Україна у своїй діяльності дотримуватиметься трьох принципів: не приймати, не виробляти та не набувати ядерну зброю"¹³. З набуттям суверенності вона оголосила себе країною без ядерної зброї. Вже 24 жовтня 1991 р. парламент ухвалив "Заяву про без'ядерний статус України", де було підтверджено прихильність до принципів без'ядерності, зокрема й через незастосування ядерної зброї розміщеної на українській території, а також через "...політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави". У підсумку, Україна зобов'язувалася приєднатися до

¹² Прийдун С. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння. *Україна–Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць: 25-ї річниці Незалежності України присвячено*. 2016. Вип. 17. С. 107.

¹³ Декларація про державний суверенітет України, проголошена 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1968 р. уже як неядерна держава¹⁴.

У ході вироблення та реалізації стратегії щодо ядерного роззброєння України США, Росія, європейські країни чинили активний тиск з метою прискорення процесу передачі ядерної зброї Росії як правонаступниці СРСР. Захід відверто ставив питання відмови від ядерної зброї у центр дискурсу про виділення Україні фінансової допомоги, якої та потребувала в умовах гострої економічної кризи. Росія також зайняла жорстку позицію щодо прискорення передачі ядерної зброї, ставлячи при цьому під сумнів існування України як незалежної держави, вимагала визнати своє виключне право серед пострадянських країн на володіння ядерною зброєю.

У зверненні ВР України до парламентів та народів світу від 5 грудня 1991 р. було виголошено її намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Однак 12 березня 1992 р. Президент України Л. Кравчук зробив заяву про призупинення виводу тактичної ядерної зброї до Росії, мотивуючи це відсутністю в останньої достатніх потужностей для її утилізації¹⁵. 9 квітня 1992 р. була ухвалена Постанова ВР України "Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу", де зазначалося, що знищення ядерної зброї має здійснюватися за умов гарантії національної безпеки країни, створення механізмів міжнародного контролю за знищенням ядерної зброї за участі України¹⁶. Після підписання Лісабонського протоколу до Договору про Стратегічні наступальні озброєння-1 у 1992 р. Україна разом з Білоруссю та Казахстаном узяла на себе зобов'язання приєднатися до ДНЯЗ¹⁷.

¹⁴ Заява про без'ядерний статус України. 24 жовтня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text>.

¹⁵ Кондратенко О.Ю. Процес ядерного роззброєння і Україна. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм*. 2011. № 4. С.77.

¹⁶ Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу. 9 квітня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-12>.

¹⁷ Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. С. 634.

18 листопада 1993 р. ВР України ратифікувала СНО-1 з внесенням 13 поправок, що стосувалися надання гарантій нацбезпеці України з боку ядерних держав. Цією постановою Україна зобов'язувалася скоротити на 42% свої стратегічні ядерні сили та на 36% засоби їх доставки. Такий крок з боку Києва послугував пом'якшенню напруженості в українсько-американських відносинах¹⁸.

США були відверто зацікавлені у швидшій денуклеаризації України, що було зумовлено занепокоєністю деконцентрації ядерної зброї й виникненням небезпеки втрати централізованого міжнародного контролю за її розташуванням у світі.

16 листопада 1994 р. український парламент ухвалив закон про приєднання до ДНЯЗ, у якому було виписано необхідні умови гарантій нацбезпеки з боку ядерних держав. Також закон прирівнював економічний тиск інших держав до загроз державному суверенітетові та однаковою мірою розцінював як загрозу нацбезпеці України.

5 грудня 1994 р. Україною, Сполученими Штатами Америки, Російською Федерацією та Великою Британією був підписаний Будапештський меморандум, яким три великі держави виступали гарантами безпеки України, її територіальної цілісності та зобов'язувалися утримуватися від економічного тиску¹⁹. Того ж дня до документа приєдналися Франція та КНР як ядерні держави, що мало підсилити його міжнародну значимість. Ключовим недоліком цього документа була відсутність чіткого механізму, який би надавав йому статусу міжнародного договору та створив правове підґрунтя для виконання країнами-підписантами взятих на себе зобов'язань, які трансформувалися з юридичних у суто політичні. У перспективі це відкривало можливість для безкарного порушення меморандуму, що і сталося, коли Росія вчинила агресію проти України, у 2014 р., що лише підтвердило його політичну декларативність. З другого боку, центр управління стратегічною

¹⁸ Кондратенко О.Ю. Процес ядерного роззброєння і Україна. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм*. 2011. № 4. С. 77.

¹⁹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.

ядерною зброєю, що містилася на території України, знаходився у Москві, а тому Київ у разі загроз нацбезпеці ані теоретично, ані практично не міг використати свій ядерний арсенал проти потенційного супротивника. До того ж зброя масового ураження вимагала би відповідної інфраструктури для її модернізації й тестування, відповідних фахівців, а також величезних коштів на її утримання при збереженні ризиків екологічної безпеці, та й термін зберігання більшості одиниць стратегічного ядерного арсеналу вичерпувався до кінця 1990-х рр.

У внутрішньополітичних дискусіях в Україні часто лунають припущення, що володіння ядерною зброєю забезпечило б їй рівний статус з великими державами, але насправді в разі відмови від ядерного роззброєння вона ризикувала потрапити до когорти держав-ізгоїв і не здобути міжнародного визнання своєї суверенності.

Відмова України від ядерної зброї стала видатною подією у світі. Як зазначав свого часу відомий український дипломат В. Хандогій, "набуття Україною без'ядерного статусу створює політичне і моральне підґрунтя для заохочення світового співробітництва до загального ядерного роззброєння, а в європейському контексті – створення в регіоні ЦСЄ зони, вільної від ядерної зброї"²⁰.

Виведення з країни ядерної зброї не ліквідувало її потужностей з виробництва ракет. Щоправда, до 2019 року Україна не могла виробляти ракети меншої і середньої дальності, будучи пов'язаною зобов'язаннями відповідно до Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності між СРСР і США, підписаної ще в далекому 1987 році. 2 серпня 2019 року вказаний договір припинив свою дію. Відтак Україна отримала можливість зміцнити свою обороноздатність за рахунок розробки та прийняття на озброєння ракет "Вільха-М", "Нептун", "Грім-5" та ударних безпілотних літальних апаратів (БПЛА), здатних вражати віддалені сухопутні й морські цілі²¹.

²⁰ Хандогій В.Д. Зовнішня політика України: результати проблеми, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії*. 1998. Вип. 1. С. 13–15. С. 21.

²¹ Черниш В. Російська військова міць – чи можливе стримування. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/703202.html>.

Стратегічне партнерство з ЄС і НАТО

Надважливим завданням для України стало визначення своєї цивілізаційної ідентичності. Вже у Декларації про державний суверенітет зазначалося: "...Україна безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах"²². Однак на практиці цивілізаційна самоідентифікація України весь час коливалася залежно від зміни правлячих сил.

У перші роки незалежності євроатлантичний вектор зовнішньої політики України було визначено як пріоритетний. У грудні 1991 р. відбулося офіційне визнання Євросоюзом України як самостійної держави від імені Нідерландів як головної тоді країни в ЄС. 30 січня 1992 р. під час візиту українського Президента до Франції Україна разом із підписанням Договору про дружбу і співробітництво між двома країнами приєдналася до Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, а згодом ОБСЄ), Хартії для нової Європи, а також стала членом низки міжнародних організацій, передусім Світового банку та Міжнародного валютного фонду. 10 лютого 1992 р. Україна приєдналася до роботи Ради північноатлантичного співробітництва (з 1998 р. – Рада євроатлантичного партнерства). 25 червня 1992 р. Україна стала співзасновницею Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), що об'єднує 12 країн Чорноморського регіону та створена з метою більш тісного економічного співробітництва країн-учасниць²³.

На початку 1990-х рр. відбулося зближення України з Організацією Північноатлантичного договору. Було узгоджено три основні напрями співпраці України та НАТО: обмін інформацією; консультації з питань безпеки, планування заходів, пов'язаних зі спільною обороною. У 1994 р. було порушено питання про встановлення особливих відносин між Україною та НАТО. Так,

²² Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

²³ Україна в міжнародних організаціях. МЗС України. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations>.

8 лютого 1994 р. Україна стала першою пострадянською державою, яка приєдналася до натівської програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ), того самого року було започатковано зустрічі у форматі Україна–ЄС та активізовано діалог з НАТО²⁴.

16 червня 1994 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. Документ визначав пріоритети співпраці сторін у ключових галузях, як от: юстиції, енергетиці, екології, транспортній сфері, у сфері гуманітарного співробітництва, науки й технологій, передбачав розширення торговельно-економічної та культурної співпраці. Зі свого боку, ЄС задекларував підтримку територіальної цілісності й національного суверенітету України²⁵.

З підписанням Угоди діалог України з Європою розвивався у вигляді щорічних засідань у рамках Саміту "Україна–ЄС" за участі вищого українського керівництва. Врешті, 26 вересня 1995 р. ознаменувалося здобуттям Україною, першою з пострадянських країн, членства в Раді Європи (РЄ).

У березні 1996 р. було підписано документ "Реалізація розширення і поглиблення відносин між Україною і НАТО", що став своєрідною дорожньою картою співпраці сторін у політичній, військовій, економічній, науково-технічній та інформаційній сфері²⁶. 21 травня 1996 р. відбулося розширення інституціональної співпраці зі створенням Міжвідомчої робочої групи з питань участі України в ПЗМ. У квітні 1997 р. було створено Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва України з НАТО, що мала забезпечувати співпрацю з Альянсом.

Під час Мадридського саміту НАТО, 9 липня 1997 р., було підписано Хартію про особливе партнерство з НАТО та засновано

²⁴ Зленко А.М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.

²⁵ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами. 16 червня 1994 р. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&qA1>.

²⁶ Ліпкевич С. Правові аспекти співробітництва України з НАТО. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2008. № 634: Держава та армія. С. 66.

комісію Україна–НАТО²⁷. Також того ж року відбулося започаткування місії України при НАТО та відкриття Центру інформації та документації НАТО в Україні. Врешті, 4 листопада 1998 р. указом Президента України було затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 р. Тоді для України виникла можливість використати процес розширення НАТО у плані максимального сприяння захисту її національної безпеки та запобігти її перетворенню на буферну зону між Росією та колективним Заходом²⁸. У березні 2000 р. Україна ратифікувала Договір "Відкрите небо", що цілком відповідало тодішній новій стратегічній концепції НАТО. Окрім оборонної та безпекової функції (у тому числі й переведення української армії на стандарти Альянсу) НАТО відіграє для України ще й роль ключового механізму утвердження ліберально-демократичних цінностей західної цивілізації. 27 січня 2001 р. Указом Президента України було затверджено Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр.

31 травня 1996 р. Україна стала повноправним членом Центральноевропейської ініціативи (ЦЕІ), діяльність якої мала на меті налагодження багатостороннього співробітництва в різних сферах та підтримку стабільності й безпеки в регіоні Центральної та Східної Європи. У 1998 р. Україна вперше заявила про прагнення набуття асоційованого членства в ЄС, і в червні того ж року тодішній Прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко заявив про означені наміри України. Одночасно Президент України Л. Кучма 11 червня 1998 р. своїм указом затвердив Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу²⁹.

²⁷ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. 09 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text.

²⁸ Указ Президента України Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. 04 листопада 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>.

²⁹ Указ Президента України Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. 11 червня 1998 р. URL: <https://www.qdpro.com.ua/document/9053>.

У 1998 р. при Міністерстві юстиції України діяла Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Важливою подією стало прийняття Кабінетом Міністрів України 16 серпня 1999 р. Постанови "Про концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу"³⁰.

14 вересня 2000 р. Президент Л. Кучма своїм указом затвердив Програму інтеграції України до Європейського Союзу, що мала стати алгоритмом зближення та інтеграції України до ЄС через активізацію співпраці в політичній, правовій, економічній, фінансовій, науковій та інших сферах³¹. У 2001–2002 рр. спеціальними указами та розпорядженнями Президента України було створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції та Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, Урядовий комітет з питань економічної політики та європейської інтеграції, Міністерство економіки трансформовано в Міністерство економіки і з питань європейської інтеграції³². У квітні 2002 р. своїм посланням до Верховної Ради Президента Л. Кучма визначив, що: "...чітка і пріоритетна орієнтація України на інтеграцію в Європейський Союз, набуття статусу спочатку асоційованого, а згодом повноправного членства в ньому має розглядатися як основа стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави на наступні десять років і більш віддалену перспективу"³³.

У травні 2002 р. РНБО України утвердила Стратегію України щодо НАТО, в якій визнано безперспективність нейтралітету для

³⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF#Text>.

³¹ Програма інтеграції України до Європейського Союзу 14 вересня 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00#Text>.

³² Бредихін А.В. Україна та Європейський союз: ретроспектива розвитку відносин. Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 2. С. 9.

³³ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України 30 квітня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02#Text>.

України, а євроатлантичну інтеграцію визначено остаточною метою Української держави³⁴. Врешті, 22 листопада 2002 р. відбулося підписання Плану дій Україна – НАТО, який став дорожньою картою повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки і для створення стратегічних рамок для існуючого і майбутнього співробітництва.

У 2003 р. ЄС надав Україні статусу країни-сусіда, що мало сприяти активізації й розвитку двосторонніх відносин, передусім у сфері економічного співробітництва і надання всебічної допомоги з боку ЄС. Передбачалося також надання перспективи поступової інтеграції у внутрішній ринок ЄС паралельно з подальшою торговою лібералізацією³⁵. Однак політика сусідства не стала шляхом інтеграції до ЄС як для України, так й інших країн.

19 червня 2003 р. ВР України ухвалила Закон "Про основи національної безпеки України", у якому серед головних завдань було визначено забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки, а також набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору. Проте реалізація курсу на європейсько-атлантичну інтеграцію, згідно із законом, повинна включати збереження стратегічного партнерства з РФ та іншими пострадянськими республіками³⁶. 18 березня 2004 р. ВР України було затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Документом визначено механізми досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському критерію набуття членства в ЄС³⁷.

³⁴ Алексієвєць М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17: 25-й річниця Незалежності України присвячено. С. 34–49. С. 39.

³⁵ Бредихін А. В. Україна та Європейський союз: ретроспектива розвитку відносин. Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 2. С. 10–11.

³⁶ Закон України "Про основи національної безпеки". 19 червня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>.

³⁷ Закон України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.

15 червня 2004 р. було прийнято Воєнну доктрину України, що визначала кінцевою метою набуття повноправного членства в НАТО. Також важливе значення було відведено і ЄС, який разом з НАТО виступає гарантом безпеки й стабільності в регіоні³⁸.

Прозахідна риторика Л. Кучми не підтверджувалася реалізацією глибоких внутрішніх реформ, спрямованих на злам корупційної системи. Погіршення іміджу, а також ослаблення геополітичного й міжнародного статусу України на початку 2000-х рр. було так чи інакше пов'язане з її внутрішньополітичною кризою, яка проявилася внутрішніми та міжнародними скандалами. Більше того, на 2004 р. Україна залишалася країною з частково ринковою економікою, зі значним тіньовим сектором, патронуваним олігархічними кланами³⁹. Отже, шанси на повноцінне зближення України з ЄС і НАТО часів правління Л. Кучми, який до того ж сповідував концепт зовнішньополітичної багатовекторності, були мінімальними.

Своєрідним переломним моментом у зближенні з європейськими та євроатлантичними структурами стала "Помаранчева революція" листопада 2004 р. унаслідок якої перемогу на президентських виборах здобув прозахідний кандидат В. Ющенко. Було проголошено курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію як безальтернативний. Понад те, в колах оновленої влади активно побутувала думка про негайне подання заявки на вступ до НАТО та ЄС. Утім, були й більш помірковані представники тодішнього політикуму та експертного середовища, які рекомендували акцентувати увагу на забезпеченні реформ щодо прискорення політичних та соціально-економічних трансформацій, а також узгоджувати зовнішню політику України з контекстом розвитку світових процесів і тенденцій⁴⁰.

Зближення України з ЄС мало бути підкріплене реальними кроками щодо розвитку торговельно-економічних відносин.

³⁸ Указ Президента України про Воєнну доктрину України. 15 червня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>.

³⁹ Юрчак М. Вплив Помаранчевої революції на політику Європейського Союзу щодо України в 2004–2005 рр. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16(1). С. 119.

⁴⁰ Зеленько Г. Новій Україні – нову зовнішню політику. *Політика і час*. 2005. № 2. С. 58.

Першим жестом до підписання Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС стало парафування у червні 2004 р. Угоди між Європейським Співтовариством та Кабінетом Міністрів України про торгівлю деякими сталеливарними виробами. Крім того, Україна вже тривалий час користується фінансово-політичною допомогою ЄС для розв'язання проблем в енергетичному секторі, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС та зміцнення демократичних інституцій.

21 лютого 2005 р. Україною та ЄС було ухвалено План дій "Україна – Європейський Союз", що означав продовження діалогу у форматі Угоди про партнерство і співробітництво. Пріоритетні напрями співробітництва концентрувалися на проведенні Україною ринкових регуляторних реформ, співпраці у сфері енергетики, транспорту, гуманітарній, інформаційній сфері, а також сфері науки, освіти, культури тощо. Акцент було також зроблено на створенні зони вільної торгівлі між Україною та ЄС⁴¹. Під час Брюссельського саміту НАТО, 22 лютого 2005 р., відбулося засідання Комісії Україна–НАТО за участю Президента України, під час якого було підтверджено курс на євроатлантичну інтеграцію України та її відмову від багатовекторної моделі зовнішньої політики. Було також визначено стратегічну мету, що полягала в набутті повноцінного членства в Альянсі. Справжньою дорожньою картою поглиблення взаємин України з НАТО став документ "Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи" від 21 квітня 2005 р.⁴², а в грудні того самого року Президент України ввів у дію рішення РНБО "Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)"⁴³.

⁴¹ План дій "Україна – Європейський Союз". 21 лютого 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.

⁴² Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи. 21 квітня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_012#Text.

⁴³ Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 р. "Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861/2005#Text>.

Врешті, визнання України як країни з ринковою економікою у грудні 2005 р. та прийняття її у травні 2008 р. в члени СОТ були важливими результатами євроатлантичної політики за часів президентства В. Ющенка. В грудні 2005 р. було також підписано низку документів у сфері енергетики, транспорту, супутникової навігації тощо. У березні 2007 р. розпочався діалог про підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, однак про перспективи членства України в Євросоюзі вкотре не йшлося, все обмежувалося лиш формою посиленої співпраці ЄС з третіми країнами.

Під час саміту в Парижі 9 вересня 2008 р. було обговорено вдосконалення механізмів нової співпраці в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що мала замінити попередню Угоду про партнерство і співробітництво та сприяти поглибленню діалогу щодо створення зони вільної торгівлі. Також під час саміту започатковано діалог стосовно запровадження безвізового режиму між Україною та ЄС. Проте відкритим лишалось питання поглиблення взаємодії у сфері безпеки, що досить непросто було здійснити через механізми Східного партнерства, адже уніфікація правил формування єдиного безпекового простору вдало забезпечується в рамках НАТО та меншою мірою в ЄС, однак жодним чином не поза їх структурами⁴⁴.

Україна розраховувала на швидке приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ) у рамках діалогу Україна–НАТО. Однак під тиском Росії під час проведення Бухарестського саміту 2–4 квітня 2008 р. Німеччина та Франція відмовили Україні й Грузії у приєднанні до ПДЧ.

Брак політичної волі у проведенні глибоких державницьких реформ, внутрішнє протистояння в Україні за президентства В. Ющенка уповільнило, а врешті й унеможливило реалізацію зовнішньополітичної стратегії прискореного зближення Києва з ЄС і НАТО. За умов позитивного сценарію Україна б значно наблизилася до НАТО, що тим самим у майбутньому знизило би ризики російської агресії.

⁴⁴ Європейський Союз визнає європейські прагнення України. *Євробюлетень*. 2008. Вересень. URL:https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/200809_uk.pdf.

З приходом до влади В. Януковича у 2010 р. курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію був значною мірою послаблений. Українське керівництво тоді знову повернулося до вже перевіреної стратегії багатовекторності, у якій простежувалося посилення російського зовнішньополітичного напрямку. Тим не менш свій перший візит 1 березня 2010 р. В. Янукович здійснив саме до Брюсселя, і в ході нього узгоджувалися питання щодо скасування візового режиму для громадян України, а також підготовки до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС зі створенням зони вільної торгівлі⁴⁵. Утім, уже 2 квітня 2010 р. В. Янукович ліквідував міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО і національний центр з питань євроатлантичної інтеграції, що фактично означало згорання євроатлантичного вектора зовнішньої політики України.

1 липня 2010 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", яким основним принципом зовнішньої політики України були визначено дотримання політики позаблоковості, що означає неучасть у військово-політичних союзах⁴⁶. Документ де-факто скасовував євроатлантичний курс України. Законом було ліквідовано комісію з питань підготовки вступу України до НАТО, а Київським апеляційним судом заборонено проведення всеукраїнського референдуму з цього приводу. При цьому відмовившись від вступу до НАТО, Україна, згідно з зазначеним законом, зберігала курс як на зближення з ЄС, так і на добросусідські відносини з Росією та іншими країнами СНД⁴⁷. Тим ЄС та Росія визнавалися двома ключовими партнерами, які принципово важливі для України. Водночас позаблоковість та нейтралітет усував Україну від участі у формуванні колективної системи європейської безпеки.

⁴⁵ Європейська інтеграція – ключовий пріоритет, а співпраця з НАТО триватиме – В. Янукович. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1971301.html>.

⁴⁶ Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010. № 40. С. 527.

⁴⁷ Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17#Text>.

Ще однією складовою європейської стратегії України було встановлення балансу задля формування відповідного стратегічного мосту між Європою та Росією. У ході серії візитів до Німеччини як ключової держави Євросоюзу В. Януковичем обговорювалися питання зони вільної торгівлі з ЄС, а також проблема транзиту газу до об'єднаної Європи. Утім, Німеччина слідує своїм геоекономічним інтересам у взаєминах з Росією. Передусім Берлін зацікавлений у будівництві "Північного потоку-2" – нової лінії газопроводу в обхід України, що позбавляє її транзитного статусу. Разом з тим, 7 жовтня 2010 р. між Україною та Францією було підписано "дорожню карту" українсько-французьких відносин на 2011–2012 рр. з перспективою підтримки Францією українських європейських устремлень⁴⁸.

У листопаді 2011 р. відбувся завершальний етап переговорів щодо Угоди про асоціацію України та ЄС, а 30 березня 2012 р. у Брюсселі Угоду було парафоровано. Втім, ставало дедалі зрозумілішим, що європейський та євроатлантичний курс України був призупинений на користь зближення з Росією, Митним та Євразійським економічним союзом, хоча й про вступ України до цих інституцій тоді не йшлося. У Воєнній доктрині України від 8 червня 2012 р. позаблоковість розглядалася як захист національних інтересів без участі у військових союзах. Україна згідно з цією доктриною "...дотримується політики позаблоковості, розцінює її як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки в регіоні"⁴⁹.

Однак під час саміту ЄС у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. В. Янукович відмовився від підписання Угоди про асоціацію, що стало причиною Революції Гідності та падіння його влади у лютому 2014 р. Відсторонення авторитарного режиму у 2014 р. відкрило нові можливості для України в плані транзиту від багатовекторної

⁴⁸ Рябінін Є.В. Зовнішня політика України під час першого року президенства В. Януковича. URL: https://istfak-mgu.at.ua/publ/zovnishnja_politika_ukrajini_na_suchasnomu_etapi/zovnishnja_politika_ukrajini_pid_chas_pershogo_roku_prezidentstva_v_f_janukovicha_politologichnij_analiz/2-1-0-19.

⁴⁹ Указ президента України Про Воєнну доктрину України від 8 червня 2012 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U648_04.html.

(здебільшого проросійської) політики до утвердження європейського і євроатлантичного зовнішньополітичного напрямку. Новообраний український Президент П. Порошенко проголосив курс України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур як безальтернативний, стратегічний й пріоритетний. У зв'язку з агресією Росії інтеграція до ЄС та НАТО стала розумітися більшістю суспільства як необхідна умова виживання України.

21 березня 2014 р. Прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію України з ЄС, що стало ще одним кроком на шляху до інтеграції в ЄС. 16 вересня 2014 року Європейський парламент синхронно з ВР України ратифікував Угоду про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, що передбачала встановлення зони вільної торгівлі. 23 грудня 2014 р. ВР України підтримала законопроект Президента України Петра Порошенка про відмову від позаблокового статусу⁵⁰. Врешті, 26 травня 2015 р. було ухвалено чергову редакцію Стратегії національної безпеки України⁵¹, а 24 вересня 2015 р. якісно нову редакцію Военної доктрини України⁵². У цих документах чітко прописано мету євроатлантичної стратегії України – набуття повноправного членства в НАТО та створення необхідних правових засад для її реалізації⁵³.

21 лютого 2019 р. набули чинності внесені зміни до Конституції України, що закріплювали курс України на членство в ЄС та НАТО як незворотний. У жовтні 2020 р. було представлено експертні рекомендації до Концепції зовнішньої політики України, у якій членство України в НАТО визначено як запоруку безпеки

⁵⁰ Закон України Про внесення змін о деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. 23 грудня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>.

⁵¹ Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. "Про Стратегію національної безпеки України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>.

⁵² Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Военної доктрини України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>.

⁵³ Крамар О. Час дорослішати. Україна як об'єкт геополітики. Український тиждень. 2014. 3 липня. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/113190>.

держави, а також її зовнішньополітичним пріоритетом, а євроатлантична інтеграція – безальтернативним вектором її зовнішньої політики⁵⁴. Активність зовнішньої політики України дозволила заручитися підтримкою колективного Заходу у протидії агресивній політиці РФ, передусім у плані введення проти неї санкцій та виключення з клубу держав G-8. Проте головним завданням для української дипломатії є отримання від Північноатлантичного Альянсу ПДЧ, що матиме також потужне і внутрішньополітичне значення.

У 2015 р. Німеччина та Франція активно підтримали комплекс заходів з виконання Мінських угод, підписаних 12 лютого 2015 р. та спрямованих на врегулювання конфлікту на Сході України. Під час переговорів у рамках Нормандського чотиристороннього формату "Україна–Німеччина–Франція–Росія" на рівні лідерів держав було вироблено механізм діяльності спостережної місії ОБСЄ задля моніторингу розведення Збройних сил України і незаконних військових формувань самопроголошених "Л/ДНР" задля підтримки перемир'я на Донбасі.

У вересні 2019 р. було погоджено формулу Штайнмаєра як один з механізмів імплементації Мінського протоколу. Суть такої формули полягає у врегулюванні конфлікту на Донбасі через надання особливого статусу окремим непідконтрольним українським територіям після проведення там місцевих виборів з подальшим відновленням Україною контролю над своїм кордоном. Дискутується також питання законодавчого закріплення особливого статусу непідконтрольної частини українського Донбасу⁵⁵. Однак формула Штайнмаєра не відповідає українським національним інтересам та уповільнює діалог щодо мирного врегулювання інспірованого Росією конфлікту. Україна погоджується на проведення виборів у окремих районах Донецької і

⁵⁴ Концепція зовнішньої політики України. Експертні рекомендації. Під ред. Є. Габер, С. Корсунського, Г. Шелест. Жовтень 2020. Київ: Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020. С. 14.

⁵⁵ Формула Штайнмаєра: Про що домовилися у Мінську. Реакція. *Українська правда*. 2019. 1 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/1/7227845>.

Луганської областей (ОРДЛО) лише за умов виведення іноземних військ, незаконних військових формувань і найманців з її території; відміни Росією низки рішень і документів, які є прямим втручанням в життя України; відновлення контролю над ділянкою російсько-українського кордону з допомогою ОБСЄ; збільшення чисельності ОБСЄ в ОРДЛО в 4 рази⁵⁶. Мінські угоди як такі, що не ратифіковані ВР України, є лиш політичними домовленостями і не є юридично зобов'язуючим документом, а тим паче не мають статусу міжнародно-правового договору. Все ж 27 липня 2020 р. вдалося встановити чергове перемир'я на Донбасі, що зменшило інтенсивність обстрілів та втрати серед українських військових і мирного населення України.

Російська агресія посилила європейські та євроатлантичні настрої не лише серед українського політичного істеблішменту, а й у свідомості широких верств населення України. Так, якщо у 2006 р. вступ України до НАТО підтримувало 17% її громадян⁵⁷, то у 2016 р. уже 44% опитаних українців виступили за курс держави на вступ до НАТО і лише 27% респондентів висловилися проти інтеграції України до Альянсу. Також на 2016 р. 57% українців підтримали курс своєї держави на інтеграцію до ЄС. Так, для порівняння, кількість прибічників інтеграції України до ЄС упродовж 2012–2019 рр. зросла з 36% до 59%, тоді як кількість прихильників вступу нашої держави до Митного союзу та Євразійського економічного союзу зменшилася з 43% до 19%⁵⁸.

Під час візиту Президента України В. Зеленського до Великобританії 7–8 жовтня 2020 р. було підписано Меморандум про зміцнення співробітництва між обома державами у військовій та військово-технічній сферах. Крім того, була підписана Угода про

⁵⁶ Встреча нормандской четверки: что нужно знать о переговорах. 2020. 13 ноября. URL: <https://news.rbc.ua/rus/politics/vstrecha-normandskoy-chetverki-nuzhno-znat-1605265111.html>.

⁵⁷ Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне становище та геополітична орієнтація країн СНД. К.: Центр учбової літератури, 2011. С. 20–22.

⁵⁸ За вступ до ЄС виступають 59% українців – опитування. *Європейська правда*. 2019. 19 листопада. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/10/7098320/>.

політичну співпрацю, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між ними⁵⁹.

Вступ України до НАТО означатиме остаточне завершення формування південно-східного флангу Альянсу та гарантування безпеки в Чорноморському регіоні. Утім, основна значимість вступу Україна до НАТО полягає в її виході зі сфери геополітичного домінування Росії та створення передумов до інтеграції в ЄС.

Однак транзит готовності вступу України до європейських та євроатлантичних структур відзначається віддаленістю у часі, а тому Україна включилася у альтернативний варіант підтримки нацбезпеки. Вельми актуальним є на сьогодні проєкт Міжмор'я (Тримор'я) як геополітичного зближення країн Центрально-Східної Європи, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним морями. Діалог щодо формування Балто-Чорноморської підсистеми безпеки передбачає посилення оборонної співпраці між Україною, Польщею, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною, а в перспективі з Туреччиною та Білоруссю. Така співпраця може концентруватися довкола спільних розробок нових зразків озброєнь, що лише сприятиме прискоренню адаптації української армії до стандартів НАТО⁶⁰.

Підґрунтям до посилення взаємодії в цьому напрямі може бути створення 1 жовтня 2019 р. Україною, Латвією, Литвою, Естонією та Грузією спільної групи "Балтик плюс" у Парламентській Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). Головним завданням групи буде продовження політики невизнання анексії Криму, засудження окупації Росією Криму, територій на Сході України, у Грузії та Молдові. Ще одним важливим геополітичним проєктом є так званий Люблінський трикутник, заснований 28 липня 2020 р. за

⁵⁹ Геополітичні успіхи України стають поразками Росії. Eurasia Daily Monitor. *Дзеркало тижня* 2020. 30 жовтня. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/heopolitichni-uspikhi-ukrajini-stajut-urazhennjami-rosiji-eurasia-daily-monitor.html>.

⁶⁰ Кондратенко О. Ю. Балто-чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2020. Вип. 1. С. 11–17.

участі Литви, Польщі й України. Створення тристоронньої платформи передбачає забезпечення політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між трьома сусідніми державами задля динаміки європейської і євроатлантичної інтеграції України.

Європейський та євроатлантичний вектор зовнішньої політики України є ключовим як для становлення й розвитку державності, так і в умовах нових геополітичних загроз, що постали в умовах формування нового світового порядку. Паралельно Україна активно має розвивати відносини зі східноєвропейськими сусідніми країнами в рамках Балто-Чорноморського регіону.

Українсько-американське стратегічне партнерство

Паралельно зі зближенням України з європейськими та євроатлантичними структурами надважливе місце у її зовнішній політиці посідає забезпечення стратегічного партнерства зі США як провідним світовим гравцем. Перші контакти на найвищому рівні відзначилися складністю та напруженістю. Вашингтон, хоча і розумів неминучість краху СРСР, у той же час не спішив підтримувати створення незалежної України як нового міжнародного суб'єкта. Одним із ключових мотивів такої позиції США була занепокоєність можливою деконцентрацією ядерної зброї та втратою централізованого контролю над її глобальним розташуванням. Такі настрої виявилися у ході першого візиту до Києва тодішнього американського президента Дж. Буша-старшого, який 1 серпня 1991 р. закликав українців відмовитися від "самовбивчого націоналізму"⁶¹. Все ж, після референдуму 1 грудня 1991 р. США 25 грудня того ж року визнали Україну як незалежну державу і 3 січня 1992 р. встановили з нею дипломатичні відносини. Відтоді США послідовно займали чітку позицію щодо гарантування

⁶¹ Bush G.H. "Chicken Kiev Speech" Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union, 1991. August 1st/G.H. Bush. *The American Presidency Project*. URL: www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19864.

Україні суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і непорушності кордонів.

Головним завданням зовнішньої політики України на американському напрямі було досягнення реального партнерства з нею. 5–11 травня 1992 р. відбувся перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до США, під час якого було підписано політичну декларацію та меморандум про взаєморозуміння між урядами обох країн у вигляді формули "демократичного партнерства"⁶².

У документі, відомому як "Основні напрями зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 р., США були визначені як один з ключових зовнішньополітичних пріоритетів та держава, яка є провідним стратегічним суб'єктом глобальної безпеки⁶³. Після послаблення стратегічного партнерства між США та Росією в українсько-американських відносинах намітилися потепління. Тодішній заступник держсекретаря США С. Телбот наголошував на необхідності перенести центр ваги з проблем ядерної безпеки та роззброєння на широке коло двосторонніх відносин незалежно від взаємин з Росією. Прямим доказом таких настроїв стало проголошення у 1994 р. у США "Року України".

Одним із результатів встановлення двосторонніх відносин було надання Україні фінансової допомоги у розмірі 330 млн дол., передусім на ядерне роззброєння та проведення економічних реформ. У наступні 1994–1995 рр. ця сума виросла більш ніж удвічі – до 700 млн дол.⁶⁴. Усе це засвідчувало посилення уваги США до України як нової незалежної держави, що покликана відігравати одну з ключових геополітичних ролей у Східній Європі.

⁶² Сердюк Н. Стратегічне партнерство України – США. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2017. Вип. 1. С. 35.

⁶³ Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.

⁶⁴ Чекаленко Л.Д. Україна – США: від проєктів до реалій. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107 (Ч. I). С. 104.

У листопаді 1994 р. під час офіційного візиту українського лідера Л. Кучми до США було підписано "Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва", у якій акумульовано ключові напрями співпраці у політичній, економічній, науково-технічній, гуманітарній та інших галузях. Під час візиту Президента США У. Клінтона до України 11–12 травня 1995 р. було підписано Спільну заяву про поглиблення двосторонніх відносин, у якій підкреслювалася підтримка з боку США демократичних та ринкових перетворень в Україні, її суверенітету та територіальної цілісності та її зусиль з інтеграції до європейської та світової спільноти. Важливим стало підписання Угоди про міжнародну торгівлю в галузі комерційних послуг із космічних запусків з використанням українських ракет-носіїв "Зеніт" та "Циклон". Зі свого боку, Україна заявила про обмеження власної участі в СНД та її воєнних, політичних і економічних структурах⁶⁵.

Політику двостороннього партнерства було підкріплено створенням Українсько-американської міждержавної комісії "Кучма–Гор" 19 вересня 1996 р. Того ж року у рамках програми "Партнерство заради миру" було проведено навчання "Східний сусід" та надано фінансову допомогу Україні задля забезпечення участі у військових навчаннях, передусім у рамках НАТО. Прикметно, що вже у 1990-х рр. значна увага в співпраці сторін приділялася боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, а також наданню грантів та стипендій для студентів, аспірантів, наукових та науково-педагогічних працівників. Візит міністра закордонних справ України Г. Удовенка до Вашингтона остаточно закріпив відносини України зі США на рівні стратегічного партнерства. 16 травня 1997 р. відбулося Перше пленарне засідання Українсько-американської міждержавної комісії (УАМК). США відтоді визнали геополітичне місце України як центрально-європейської держави та підтвердили надані гарантії безпеки⁶⁶.

⁶⁵ Стратегічне партнерство України – США... С. 35.

⁶⁶ Кондратенко О. Політика США щодо України в умовах становлення нового світового порядку. Американська історія і політика. 2020. № 9. С. 38.

Серйозним проявом труднощів у відносинах двох країн був спочатку тиск на Київ у перші роки незалежності з метою примусити відмовитися від ядерного арсеналу, а у 1998 р. – відмовитися від українсько-іранського контракту на постачання турбін для атомної електростанції в місті Бушері. У період каденцій Л. Кучми США певною мірою втратили довіру та інтерес до України у зв'язку зі зниженням темпів реформування й ринкових перетворень. Невдоволену реакцію США викликало й звільнення з посади 29 вересня 2000 р. прозахідного очільника Міністерства закордонних справ України Б. Тарасюка та заміну його на більш лояльного до Росії А. Зленка. Прикладом недостатньої твердості українського керівництва у відстоюванні національних інтересів стало закриття під тиском Вашингтона у 2000 р. Чорнобильської атомної електростанції. Насторожено сприйняли у Вашингтоні й відставку (за рішенням ВР України 26 квітня 2001 р.) реформаторського уряду В. Ющенка, що активно реалізовував курс України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Ще одним фактором зниження політичної уваги Вашингтона до України стали терористичні атаки у США 11 вересня 2001 р., унаслідок чого відбулося їх зближення з РФ задля боротьби з міжнародним тероризмом^{67, 68, 69}. При всьому тому, попри труднощі двосторонніх відносин упродовж другої половини 1990-х рр. та початку 2000-х рр. між Україною та США було ухвалено й досить потужну договірно-правову базу двосторонніх відносин в торговельній, економічній, енергетичній, культурній та інших сферах.

У 2001 р. рівень стратегічного партнерства між Києвом та Вашингтоном був низився внаслідок так званого касетного скандалу, пов'язаного з вбивством українського журналіста Г. Гонгадзе

⁶⁷ Щербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 4–5.

⁶⁸ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України... С. 36.

⁶⁹ Віднянський С. В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 62–63.

(вересень 2000 р.), в причетності до якого стали підозрювати Президента України Л. Кучму, чий голос був схожим на голос одного з тих, хто був таємно записаний на плівках під час обговорення ними організації убивства. У березні 2002 р. Палатою представників Конгресу США було прийнято резолюцію із закликом до України провести демократичні вибори до парламенту, що викликало обурення української влади, яка розцінила це як ультиматум. Не менш резонансним фактором погіршення українсько-американських відносин стало нелегальне постачання Україною до Іраку радіолокаційних систем "Кольчуга" у квітні 2002 р. Утім, участь України у миротворчому контингенті в Іраку у серпні 2003 р. певною мірою знівелювала кризу стосунків. Виведення українського підрозділу у грудні 2008 р. унеможливило подальше розширення миротворчої присутності України на міжнародній арені⁷⁰.

Покращенню відносин між Києвом та Вашингтоном сприяли події в Україні, відомі як "Помаранчева революція" 2004 р. Новообраний Президент України В. Ющенко мав безпрецедентну підтримку у США та на Заході в цілому. Однак він так і не зміг реалізувати задекларовані зовнішньополітичні пріоритети. Саме в ті роки серед американського політикуму зародилося поняття "втома від України". Стало зрозуміло, що рівень підтримки України з боку США буде залежати виключно від рівня розширення демократії і свободи, а також боротьби українського керівництва з політичною та економічною корупцією.

Тим не менш, відбулося чимало й позитивних зовнішньополітичних досягнень для України. Так, у 2006 р. США перереєстрували Україну як учасника Загальної системи преференції (GSP), скасували торгові санкції й змінили статус України відповідно до законодавства США в галузі торгівлі; підтримали та сприяли вступу України до СОТ; 23 березня 2006 р. було скасовано поправку Джексона-Веніка стосовно України, що знімало обмеження на її торговельно-економічні відносини зі США; у 2006 р. США визнали ринковий статус української економіки; у 2007 р.

⁷⁰ Черник П. Україна – Ірак: геополітичне тестування. *Військово-науковий вісник*. 2008. № 10. С. 216–230.

Дж. Буш-молодший підписав спеціальний "Акт про консолідацію свободи через НАТО" щодо підтримки України у набутті членства в Північноатлантичному Альянсі; 1 квітня 2008 р. було ухвалено Дорожню карту пріоритетів українсько-американської співпраці⁷¹; 19 грудня 2008 р. було підписано Українсько-американську Хартію про стратегічне партнерство та безпеку⁷²; у 2009 р. задля поглиблення двосторонньої співпраці на рівні зовнішньополітичних відомств було створено Комісію стратегічного партнерства Україна–США; у квітні 2010 р. в ході візиту Президента України до США між Україною та Вашингтоном активізовано діалог щодо питань ядерної безпеки, торгівлі та інвестицій⁷³.

За президентства В. Януковича США намагалися сприяти просуванню України до НАТО з подальшим набуттям повноправного членства. Під час свого першого офіційного візиту до США В. Януковича було визначено подальший розвиток стратегічного партнерства на основі Хартії про стратегічне партнерство Україна–США. У подальшому сторони намагалися посилювати співробітництво міжгалузевих механізмів за умов координуючої ролі Комісії стратегічного партнерства. У 2012 р. Держдепартамент США визначив основні пріоритети напрямів співпраці з Україною, що увійшли до Стратегії нацбезпеки США, серед яких були: реформування енергетичного сектору; відновлення співпраці з МВФ; сприяння інвестиціям приватного сектору США в українську економіку тощо⁷⁴.

Усе ж українсько-американські відносини суттєво погіршилися у зв'язку з явно вираженою проросійською позицією команди В. Януковича. Утім, справді наріжним моментом у стосунках Вашингтона і Києва став арешт і ув'язнення колишнього Прем'єра

⁷¹ Пріоритети українсько-американського співробітництва (Дорожня карта). 1 квітня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_132#Text

⁷² Хартія Україна–США про стратегічне партнерство. 19 грудня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140#Text.

⁷³ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України... С. 37.

⁷⁴ The National Security Strategy of the United States of America. (2015, September). *National Security Strategy Archive*. <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf>.

Ю. Тимошенко. 22 вересня 2012 р. Сенат США схвалив резолюцію, якою засуджував дії української влади з переслідування політичних опонентів. Сенат також закликав Держдепартамент США застосувати візові санкції до осіб, що причетні до ув'язнення Ю. Тимошенко. Взимку 2013 р. уряд і Конгрес США виступили з критикою репресивних дій української влади стосовно учасників протестів у Києві проти відмови від Євроінтеграції, які проходили 30 листопада, 1 та 11 грудня 2013 р.⁷⁵

З перемогою Революції Гідності українсько-американські відносини вийшли на якісно новий рівень. США запевнили у всебічній підтримці нове українське керівництво, що було орієнтоване на інтеграцію України до ЄС і НАТО, а також зміцнення стратегічного партнерства зі США. Неоголошена війна Росії проти України у березні 2014 р. (анексія Криму та розгортання бойових дій на Донбасі) активізувала стратегічну увагу США до України. 18 грудня 2014 р. президент Б. Обама підписав "Закон про підтримку свободи України" (*Ukraine Freedom Support Act*), в якому йшлося про стримування агресивних дій РФ та надання всебічної підтримки Українській державі. Цей закон, до всього, передбачав надання Україні щорічної фінансової допомоги, зокрема, й на військові потреби, в розмірі близько 350 млн дол.⁷⁶

Також 12 грудня 2014 р. було прийнято законопроект Палати представників Н.Р. 958 "Відносно введення санкцій щодо Російської Федерації та забезпечення додаткової допомоги Україні, а також для інших цілей". Саме цей законопроект підтверджує визнання з боку США України як військового союзника за межами НАТО⁷⁷. Наприкінці 2014 р. було прийнято "Резолюцію 758" – документ, який встановлює механізм забезпечення всебічної підтримки України у її протистоянні російській агресії. Цього ж

⁷⁵ Сердюк Н. Стратегічне партнерство України ... С. 37.

⁷⁶ Ukraine Freedom Support 11th December 2014. *Office of the Law Revision Counsel United States Code*. URL: <http://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title22/chapter96A&edition=preli>.

⁷⁷ H.R. 982 – Advance Democratic Values, Address Nondemocratic Countries, and Enhance Democracy Act 2007. US Congress. URL: <https://www.congress.gov/bill/110th-congress/house-bill/982/text>.

року Київ відмовився від подальшого збереження статусу нейтралітету⁷⁸. Від США Україна отримала обмундирування, медичне обладнання, пересувні шпитали, приціли, прибори нічного бачення, безпілотні літальні апарати (БПЛА), станції артилерійської розвідки, транспортні засоби "Хаммер" тощо.

Починаючи з 2015 р. Україна щорічно отримує від США військову допомогу у розмірі в середньому 300 млн дол. для зміцнення оборони. 20 квітня 2015 р. на Яворівському полігоні розпочалися українсько-американські навчання під керівництвом 173-ї бригади США у рамках місії "Безстрашний гвардієць-2015". За півроку американські військові фахівці підготували близько 900 військовослужбовців Національної гвардії України та інших спецпідрозділів Збройних сил України. Більше того, у рамках виконання положень Хартії про стратегічне партнерство між США та Україною на цьому полігоні відбулися спільні українсько-американські навчання "Безстрашний гвардієць-2015". Окрім Яворівського полігону, що розташований неподалік м. Львова, американські військові сприяють підготовці українських підрозділів сил спеціальних операцій (ССО) у межах багатонаціональної тренувальної групи в м. Хмельницькому. Таке співробітництво, ініційоване українською стороною, покликане водночас прискорити перехід Збройних сил України на стандарти НАТО. В цілому задля посилення боєздатності українського війська упродовж 2014–2016 рр. США надали обладнання та провели підготовку військових на суму 266 млн дол.⁷⁹. Проте надання летального озброєння, що було так необхідне Збройним силам України для стримування російської гібридної агресії й захисту свого суверенітету, за адміністрації Б. Обами (2009–2017 рр.) так і не відбулося⁸⁰.

У березні 2018 р. Державний департамент США схвалив продаж Україні ПТРК Javelin на суму 47 млн дол. Однак надання Україні летальної зброї відбулося скоріше всупереч позиції нового

⁷⁸ Бубнова Н. Охлаждение в российско-западных отношениях. Назад в будущее? *Международные процессы*. 2015. Т. 13. № 4. С. 144.

⁷⁹ Худолій А. Американсько-українські відносини в світлі викликів XXI століття. *Американська історія та політика*. 2016. № 1. С. 116.

⁸⁰ Середюк Н. Стратегічне партнерство Україна... С. 35.

президента Д. Трампа, аніж завдяки йому, оскільки не виключено, що він намагався досягнути домовленостей з Росією за рахунок України та її національних інтересів⁸¹. У вересні 2018 р. Сполучені Штати передали Україні на безоплатній основі два військові катери типу "Ісланд" для зміцнення ВМФ України, який надто постраждав унаслідок анексії Криму. Останнє також спрямоване на підсилення безпеки чорноморського узбережжя України після нарощування агресивної політики Росії в Чорному та Азовському морях. У грудні 2019 р. Міністерством оборони України було підписано угоду зі США на закупівлю чергової партії ПТРК Javelin у рамках програми Пентагону "Міжнародні військові продажі"⁸².

Позитивним для України є введення санкцій з боку США щодо російського "Північного потоку-2", оскільки це сприяє збереженню за нею статусу ключового транзитера російського газу до ЄС та надходження додаткових коштів до державного бюджету. Важливим аспектом українсько-американських відносин стало те, що американсько-японська компанія "Westinghouse" забезпечує ядерним паливом близько половини потреб українських АЕС (6 із 15 реакторів), бо решта його надходить від російської компанії "ТВЕЛ" (все ще контролює 55 % українського ринку ядерного палива) за явно завищеними цінами, в той час як американське на 60 % дешевше⁸³.

Уже на початку 1990-х рр. з офіційним визнанням України з боку США розпочався процес оформлення стратегічного партнерства в українсько-американських відносинах. Взаємини між Україною та США відзначаються коливальною амплітудою "погіршення–покращення", залежно від превалювання українського зовнішньополітичного вектора по лінії "Схід–Захід". Загалом

⁸¹ Концепція зовнішньої політики України. Експертні рекомендації. Під ред. Є. Габер, С. Корсунського, Г. Шелест. Жовтень 2020. Київ: Фонд імені Фрідріха Еберта, 2020. С. 19.

⁸² В Україні оголосили про закупівлю нової партії американських "Джавелінів". *Голос Америки*. 2019. 26 грудня. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/zakupivla-dzhaveliniv/5221022.html>.

⁸³ Фішер Й. Незалежність України – основа безпеки в Європі. *Deutsche Welle*. 2014. 8 січня. URL: <http://www.dw.de/йюшка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

США зацікавлені у зближенні та інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур. Саме Україна стала одним із ключових геополітичних напрямів, де Сполучені Штати виявляють свою активність у зміцненні регіональної безпеки задля запобігання експансивним діям Росії. Тим часом ключовим завданням для української дипломатії є збереження двопартійної підтримки в середині США концепції стратегічного партнерства з Україною та допомоги їй у протистоянні російській агресії.

Відносини України з Росією та євразійськими структурами

Східний напрям зовнішньої політики України є перспективною альтернативою, однак він не може бути протиставлений західному вектору, що визначений як пріоритетний. Більше того, на тлі активізації розвитку торговельно-економічних відносин з країнами Південно-Східної Азії Україна зіткнулася з гібридною агресією північно-східного сусіда – Російської Федерації.

Про важливість України для РФ уже в 1990-х рр. говорив, зокрема, З. Бжезинський, наголосивши на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Росія на тлі скорочення слов'янського етнічного ядра та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу⁸⁴. Після розпаду СРСР заява пресекретаря російського президента П. Воцанова про право Москви переглядати кордони пострадянських республік відображала настрої та пріоритети нового кремлівського керівництва стосовно пострадянського простору, а особливо України⁸⁵.

⁸⁴ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва: Международ. отношения, 1998. С. 126-127.

⁸⁵ Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2019. С. 126–127.

Розуміючи, що РФ прагне перетворити СНД на інструмент збереження свого впливу на пострадянському просторі, Україна де-юре не підписала статут новоствореної організації, тим самим відмовившись визнати Статтю 6 Угоди про створення СНД, яка стосувалася збереження державами-членами спільного військово-політичного простору під об'єднаним командуванням⁸⁶.

Гострим постало питання домовленостей щодо розподілу Чорноморського флоту (ЧФ), який дістався обом державам у спадок від СРСР. Зрештою, ЧФ Росії від самого початку його дислокації у Криму з 1991 р. перетворився на один із потужних інструментів геополітичного тиску на Україну. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. сепаратисти в Криму закликали домогтися визнання рішення 1954 р. про передачу Криму УРСР не дійсним і провести референдум щодо надання півострову незалежного статусу. Проблема статусу Криму активізувалася у 1992 р. з початком оголошення Україною будівництва національних збройних сил. Так, 5 квітня 1992 р. Л. Кравчук підписав Указ "Про невідкладні заходи по будівництву Збройних сил України", яким передбачалося сформувати Військово-Морські сили Збройних сил України⁸⁷. В той же час 7 квітня 1992 р. російський президент Б. Єльцин видав зустрічний указ "Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту"⁸⁸. Саме тоді окремі стратегічні частини ЧФ відмовлялися виконувати рішення українського керівництва. Росія в цей час виступила із заявою про те, що ЧФ має підпорядковуватися ВМФ СРСР – СНД і не виконуватиме наказів Мініоборони

⁸⁶ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.

⁸⁷ Указ Президента України Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України. 5 квітня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text>.

⁸⁸ Указ Президента Российской Федерации О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота. 7 апреля 1992 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172>.

України. Тоді ж Б. Єльцин виступав проти поділу ЧФ, який, на його думку, мав гарантувати безпеку кордонів СНД⁸⁹.

Україна під час проведення третього саміту СНД 30 грудня 1991 р., котрий, зокрема, стосувався й питань спільних збройних сил та прикордонних військ, відстояла право на власні збройні сили та прикордонні війська та відмовилася від командування українськими прикордонними військами головнокомандувачем спільних збройних сил СНД. Також Україна не підписала Заяву країн-членів СНД з військових питань, Угоду про військову присягу у стратегічних силах, Угоду про Сили спільного призначення, рішення про Раду міністрів оборони СНД, а також протокол про військово-морську символіку.

Українські дослідники говорять про зволікання щодо створення національних ВМС. Адже до зазначеного указу, прийнятого від 5 квітня 1992 р. щодо будівництва Збройних сил України, було повністю відновлено російський контроль над більшістю підрозділів ЧФ, переважна кількість офіцерів якого висловилися за службу в СНД⁹⁰.

Без України та її потенціалу всі великодержавні проекти Росії втрачають свій геостратегічний сенс. Але сама Україна не підписала Договору про колективну безпеку (ДКБ), який був укладений в Ташкенті 15 травня 1992 р. та передбачав створення Ради колективної безпеки у складі керівників держав-учасниць, а також головнокомандувача Об'єднаних Збройних сил СНД і активно формувала власні Збройні сили, систематично виступала проти спільної військової організації у рамках СНД, об'єднання прикордонних військ, а також проти ідеї формування парламентської асамблеї країн-учасниць СНД. Назагал Україна

⁸⁹ Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 66.

⁹⁰ Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія*. 2014. № 809. С. 93.

виступила проти підписання Статуту СНД, у якому ст. 11 та 12 суперечать суверенному праву будь-якої держави⁹¹.

Варто також акцентувати увагу на заявах Держдуми РФ початку 1990-х рр. про неправомірність передачі Криму Україні у 1954 р., у контексті вимог скасування Біловезьких угод про розпад СРСР, відміни створення СНД, а також заяви про неправомірність денонсації договору про створення СРСР у 1992 р. та створення СНД. Ідеться про Постанову ВР РФ № 2809-1 "Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р." від 21 травня 1992 р., згідно з якою Постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 р. "Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР" піддавалася сумніву та, врешті, була визнана такою, що "не має юридичної сили з моменту її прийняття"⁹².

Тим не менше, першочерговим завданням для України було встановлення та нормалізація відносин з Росією. 23 червня 1992 р. під час двосторонньої українсько-російської зустрічі в м. Дагомисі було підписано "Угоду між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин", якою накреслено подальші дії двох країн щодо торговельно-економічних відносин, обслуговування внутрішнього боргу колишнього СРСР з передачі Україні у власність частини майна колишнього СРСР за кордоном тощо⁹³.

3 серпня 1992 р. ялтинська зустріч українського та російського лідерів завершилася підписанням Угоди про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту

⁹¹ Чекаленко Л. Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД). *Країни пострадянського простору в умовах формування багатопольярного світу: історичні уроки та перспективи: зб. наук. праць.* / За заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ "Ін-т всесвітньої історії НАН України", 2016. С. 51, 53.

⁹² Постанова ВР РФ № 2809-1 "Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.". 21 травня 1992 р. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>

⁹³ Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text.

колишнього СРСР, яким було встановлено перехідний період формування ВМС України та ВМФ Росії до 1995 р. Сторони зобов'язувалися проводити політику, спрямовану на перетворення Чорного моря у без'ядерну зону та зону миру і стабільності⁹⁴. 17 червня 1993 р. було підписано Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи з формування Військово-Морських сил України та Військово-Морського флоту Росії на базі Чорноморського флоту, згідно з якою під час перехідного періоду флот мав залишатися під об'єднаним командуванням РФ та України⁹⁵.

У документі "Основні напрями зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 р. ішлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на території України⁹⁶. Однак розміщення на українській території військово-морської бази РФ у Севастополі, помножене на втрату ядерного статусу та різкий спад економіки позбавило перспектив здобуття Україною адекватно геополітичного статусу в умовах постбіполярного світопорядку.

Тим часом не припинялися суперечки щодо статусу Севастополя. Ще у грудні 1992 р. з'їзд народних депутатів РФ доручив ВР РФ розглянути це питання і 9 липня 1993 р. на виконання цього доручення та Постановою "Про статус міста Севастополя" ВР РФ оголосила федеральний (тобто російський) статус міста. До всього, постанова містила "прохання" до уряду України "...відкликати передислоковані в район міста Севастополь військові підрозділи спеціальних частин"⁹⁷.

⁹⁴ Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. 03 серпня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020#Text.

⁹⁵ Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи про формування Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. 17 червня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text.

⁹⁶ Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України". 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>.

⁹⁷ Постановление Верховного Совета Российской Федерации "О статусе города Севастополя". 9 июля 1993 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102024769&intelsearch=%D1%E5%E2%E0F1%F2%E E%EF%EE%EB%FF+5359+1993>.

У рамках СНД Україна брала до уваги та юридично ратифікувала лише ті документи, які відповідали її національним інтересам та не несли загрози нацбезпеці. Скажімо, із прийнятих упродовж 1992–1993 рр. близько 400 угод у рамках СНД Україна підписала лише половину, насамперед тих, які не загрожували її суверенітету. Також Україна підписала лише 60% угод у рамках діяльності 27 координаційних органів СНД⁹⁸. Так, 24 вересня 1993 р. Україна не підписала рамковий Договір про створення Економічного союзу, що передбачав поетапне створення в межах СНД Митного союзу (МС). Тоді українська сторона заявила про наміри співпрацювати з економічним співтовариством на правах асоційованого члена⁹⁹. До всього, Україна не ратифікувала укладену 15 квітня 1994 р. Угоду про створення зони вільної торгівлі у межах СНД¹⁰⁰. 21 жовтня 1994 р. у рамках СНД було укладено Угоду про створення Платіжного союзу держав-учасниць СНД, який підписали усі держави-учасниці СНД, крім України¹⁰¹.

Напередодні чергової українсько-російської зустрічі, наприкінці серпня 1993 р., РФ посилила тиск на Україну погрозою припинення постачання енергоносіїв, а також скороченням на 24% постачання до України газу. Росія вимагала негайного погашення боргів українською стороною, водночас Москва пропонувала списати їх як компенсацію за українську частину ЧФ¹⁰². Врешті, 3 вересня 1993 р. Президентами України та Росії було підписано Протокол про врегулювання проблем ЧФ у рамках так званих

⁹⁸ Банах В.М. Російська суспільно-політична думка 1990-хрр. Про участь України в інтеграційних процесах СНД. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/2867/1/29.pdf>.

⁹⁹ Договір от 24 сентября 1993 г. о создании Экономического союза. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5465>.

¹⁰⁰ Угода про створення зони вільної торгівлі. 15 квітня 1994 р. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_051.

¹⁰¹ Соглашение о создании зоны свободной торговли. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=3635&fld=134&dst=1000000001,0&rnd=0.6113004425690772#0>.

¹⁰² Прийдун С.В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2019. С. 158.

Масандрівських угод. Цей документ передбачав, що ЧФ з усією його інфраструктурою буде фактично використовуватися Росією, як пряму спадкоємицею СРСР¹⁰³.

Таким чином, Україна фактично дала згоду на розгортання російського ЧФ на своїй суверенній території. Як наслідок, починаючи з жовтня 1993 р. відбулася різка активізація кримського сепаратизму, що був покликаний підвищити статус органів АРК, передусім через введення інституту президентства. Падіння рівня економіки в Україні в 1993 р. лише посилювало антиукраїнські настрої в Криму. Все це у підсумку послугувало обранню "президентом" Республіки Крим Ю. Мешкова та перемозі на виборах до Верховної Ради Кримської автономії виборчого блоку "Росія" – відповідно, у січні та квітні 1994 р.¹⁰⁴. Саме Ю. Мешков, сподіваючись на активну підтримку з боку РФ, прагнув тоді унезалежнити органи влади автономії від України та інтегрувати Крим у російський політичний, економічний та військовий простір. Однак сепаратистські рухи в самій Росії, що вилилися в Чеченську війну, та економічна криза в РФ спричинили дистанціювання Кремля від команди Ю. Мешкова. До того ж українське керівництво, спираючись на власні спецслужби в Криму та використавши суперечності між депутатами кримського парламенту та Ю. Мешковим, ліквідувало мешковщину, що асоціювалася з рухом за проголошення незалежності Республіки Крим від України¹⁰⁵.

У ході продовження діалогу щодо розподілу ЧФ 15 квітня 1994 р. було узгоджено нове співвідношення перерозподілу військових кораблів та майна. Згідно з ним Україні мало лишитися 15–20% військових кораблів, а ЧФ РФ та ВМС України повинні

¹⁰³ Протокол про врегулювання проблем ЧФ. 3 вересня 1993 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text.

¹⁰⁴ Велігодський В. Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мешкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). URL:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1>.

¹⁰⁵ Світова гібридна війна: український фронт. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. С. 116–117.

були вже базуватися окремо¹⁰⁶. 9 червня 1995 р. лідерами України та Росії у Сочі було підписано Угоду між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморського флоту, котра визначала його розподіл: Росії – 81,7 % човнів, тоді як Україні лише 18,3%, та підтвердила окреме базування ЧФ Росії та ВМС України. Таке відсоткове зменшення у перерозподілі ЧФ не на користь України було зумовлене тим, що Україна зобов'язувалася передати (що, врешті, й було здійснено) Росії 117 кораблів і суден в рахунок погашення боргу за кредитами у розмірі 526,509 млн дол. Орендна плата за користування інфраструктурою, що використовувалася ЧФ РФ, здійснювалася за рахунок зменшення держборгу України по російських кредитах щорічно у розмірі 97,75 млн дол.¹⁰⁷.

Етапним у процесі перерозподілу Чорноморського флоту став візит Б. Єльцина до Києва, під час якого 28 травня 1997 р. було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Угода визначала місто Севастополь як основну базу ЧФ РФ на території України, а також визначала інші місця дислокації, які використовувалися російською стороною. Російська сторона мала інформувати Україну про призначення командування флоту та загальну кількість особового складу і озброєння щороку на 1 січня. РФ не повинна була розміщувати ядерну зброю на території України, поважати її суверенітет та утримуватися від втручання у її внутрішні справи. Зі свого боку, Україна мала гарантувати преференції сім'ям російських військовослужбовців, що перебували на території України. Компенсація українській стороні за вартість переданих кораблів здійснювалася за рахунок кредитних заборгованостей, а оплата Україні за оренду інфраструктури здійснювалася шляхом щоріч-

¹⁰⁶ Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997. отв. ред. А. А. Загорский; сост. В. В. Лоскутов. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998. С. 156.

¹⁰⁷ Угода між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморському флоту. 9 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text.

ного зменшення боргу України перед Росією. Документ також встановлював кількісні параметри перебування ЧФ РФ на території України (до 25 тис. особового складу, бойових літаків – не більше 22 одиниць, бойових броньованих машин – не більше ніж 132 тис. і не більше 24 одиниці артилерії)¹⁰⁸.

Орендна плата РФ за перебування ЧФ в Криму здійснювалася спочатку шляхом щорічного списання українського боргу у розмірі 97,75 млн дол., а з 2007 р. вона мала забезпечуватися прямими перерахуваннями на таку саму суму як плата за користування інфраструктурою та земельними ділянками в розмірі 3% від їх нормативно-грошової оцінки¹⁰⁹.

У цілому у 1997 р. з підписанням договірної пакети двосторонніх угод (пакет включає в себе договори: "Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України", "Про параметри розподілу Чорноморського флоту" та "Про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту і перебуванням його на території України") щодо розподілу ЧФ колишнього СРСР передбачалося визначення часових меж перебування власне російського ЧФ у Криму на правах оренди військової бази до травня 2017 р. Договірний пакет про розділ ЧФ де-юре закріпив домовленість про військово-морську базу Росії за кордоном та виведення ЧФ із об'єднаних збройних сил СНД¹¹⁰. Отже, Севастополь і частина Криму залишалися якщо не російською територією, то принаймні підконтрольною Росії зоною. У свою чергу, Україну не влаштовувало те, що РФ контролювала військову інфраструктуру значної частини Криму і була цілком незалежною в питаннях застосування флоту з української території.

¹⁰⁸ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text.

¹⁰⁹ Азаров рекомендує Криму підняти орендну плату для ЧФ РФ. URL: <https://m.tyzhden.ua/post/35585>.

¹¹⁰ Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва: Манн, Иванови Фебер, 2015. С. 342.

Остаточного оформити й закріпити українсько-російські відносини мав Договір про дружбу, співпрацю і партнерство від 31 травня 1997 р., що став юридичним підтвердженням визнання Росією України як незалежної держави в її пострадянських кордонах. Цей так званий "Великий договір" знаменував правовий фундамент двосторонніх відносин між двома сусідніми державами як рівноправними. Було також визначено домовленості між Україною та РФ щодо розподілу активів і пасивів СРСР, згідно з якими частка України в закордонній власності була визначена на рівні 16,37%¹¹¹. Договір було ратифіковано із застереженням, що документ набуде чинності лише після того, як Верховна Рада України ратифікує угоду стосовно ЧФ. Однак основним досягненням в укладенні цього Договору було те, що вперше з 1654 року Росія офіційно визнала цілісність України як незалежної держави. До всього, відкрилася, можливість здійснити делімітацію та затвердити її відповідною угодою. Адже серйозною проблемою двосторонніх відносин було те, що питання делімітації та демаркації кордонів, закріплене у Договорі 1997 р., було відсутнє¹¹².

У жовтні 1997 р. в контексті посилення західного вектора Україна разом з Грузією, Азербайджаном і Молдовою утворила Організацію за демократію та економічний розвиток (ОДЕР-ГУАМ), що розглядалася її членами як альтернативне інтеграційне об'єднання на пострадянському просторі, створене на протидію СНД. Планувалося, що організація сприятиме створенню транспортного коридору між Європою та Азією та врегулюванню спровокованих Росією конфліктів, які торкнулися держав-членів цієї організації.

28 січня 2003 р. було підписано Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон, однак він не узгоджував лінії міждержавного кордону в Азовському морі та

¹¹¹ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

¹¹² Там само.

Керченській протоці¹¹³. Тобто Договір визначав лише сухопутні межі між Україною та РФ. Як наслідок, уже у жовтні 2003 р. виник конфлікт довкола острова Тузла, який Росія намагалася анексувати, прокладаючи до нього дамбу. Рішучі дії української сторони зупинили цю російську авантюру. 24 грудня 2003 р. між Україною й РФ було укладено Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки¹¹⁴. Це була свого роду геополітична пастка, поставлена Росією, яка й надалі залишала питання розмежування морських українсько-російських кордонів в Азовському морі та в Керченській протоці у статусі невизначеності. Формування українсько-російських відносин упродовж 2002–2004 рр. відбувалося шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що розцінювалося не як партнерські відносини, а відносини залежності¹¹⁵.

Започаткований у 2003 р. проект Єдиного економічного простору (ЄЕП) був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на втягування України в євразійський інтеграційний процес. Україна відмовилася брати участь у ньому, виходячи зі своїх євроінтеграційних інтересів¹¹⁶. Україна, таким чином, відкинула участь в інтеграційних процесах у рамках СНД за винятком формату зони вільної торгівлі (ЗВТ).

У 2005 р. між Україною та Росією точився дискурс про розмежування акваторії шельфу Азовського і Чорного морів. Виходячи з принципу пропорційності, розмежування мало здійснюватися як по дну морів, так і по водному і повітряному шельфах згідно з нормами міжнародного права. В той же час Росія

¹¹³ Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон. 20 квітня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text.

¹¹⁴ Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 24 грудня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text.

¹¹⁵ Алексієвцев М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 17.

¹¹⁶ Вігман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право.* 2010. № 48. С. 606.

апелювала до законодавства колишнього СРСР, згідно з яким внутрішні води між союзними республіками не розмежовувалися, і наполягала, що Керченська протока мала лишатися в спільному користуванні обох держав. Україна ж обстоювала імператив проведення роздільної лінії на основі адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР. Врешті, питання українсько-російського морського кордону так і не було вирішене, що, врешті, й створило для РФ додаткові важелі тиску на Україну та сприяло анексії Криму у 2014 р.

У 2007 р. Росія посилила тиск на Україну шляхом підвищення цін на газ, мотивуючи це зростанням світових ринкових цін на енергоносії та захистом національних інтересів у зв'язку з недоотриманням прибутку за тариф на паливо попередніх років. Як наслідок, ціна російського газу для України була вищою за ринкову на 12–17%

У серпні 2008 р. ЧФ Росії брав участь у "п'ятиденній війні" з Грузією на боці південно-осетинських сепаратистів без погодження цього з Україною, чим порушувала всі попередні щодо ЧФ домовленості. Адже, згідно з нормами міжнародного права, держава, яка надає свою територію для агресивних дій іншої держави як третя сторона, автоматично стає співучасницею агресії. Тому, враховуючи такий сценарій, Україна де-юре ставала співучасницею агресії проти Грузії і, щоб уникнути таких звинувачень, мала всі підстави для заборони повернення російських суден до їх базування в Криму. Втім, брак політичної волі українського керівництва лиш спонукав РФ до активізації подальшого тиску на Київ, зокрема, у формі звинувачень у нелегальному постачанні Грузії озброєння та наданні послуг військових фахівців. Однак спеціальна міжвідомча комісія заперечила всі звинувачення Росії та довела, що постачання озброєння здійснювалося у межах військово-технічного співробітництва сторін, норм міжнародних режимів експортного контролю та національного законодавства.

Перманентними були газові конфлікти між Росією та Україною, і особливої гостроти вони набули з початку 2000-х рр. Урешті, у січні 2009 р. Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко та Президентом РФ В. Путіним було підписано угоду, що

визначала ціну на газ у розмірі 450 дол. за 1 тис. куб. м. За основу тоді було взято ціну на газ для італійського ринку енергоресурсів, що був тоді найдорожчим в Європі. Така ціна на російський газ була визначена урядом М. Азарова як непромірна для бюджету України. Ця ситуація зумовила те, що 21 квітня 2010 р. під час зустрічі президентів В. Януковича та Д. Медведєва в Харкові було підписано угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, згідно з якою було пролонговано договір оренди військово-морської бази ЧФ Росією з 2017 р. до 2042 р. в обмін на зниження ціни на російський газ¹¹⁷. Харківські угоди лише створили додаткове підґрунтя для нових загроз національній безпеці України, а зміцнення російської військово-морської бази в Криму стало однією з ключових причин його анексії у 2014 р.¹¹⁸.

17 травня 2010 р. у рамках візиту до України Д. Медведєва міністри МЗС підписали Угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону на суходолі, сама демаркація була завершена в односторонньому порядку Україною з метою захисту державного кордону згідно з розпорядженням Кабміну "Про позначення українсько-російського державного кордону на місцевості" від 14 травня 2015 р., виданого вже в умовах російської агресії¹¹⁹.

З початком у 2014 р. російської агресії відбулося призупинення співпраці України зі СНД, а згідно з указом Президента України 2018 р. взагалі припинено її участь у роботі установчих органів організації¹²⁰. Упродовж останніх п'яти років Україна

¹¹⁷ Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text.

¹¹⁸ Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 587.

¹¹⁹ Про позначення українсько-російського державного кордону на місцевості. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/443-2015-%D1%80#Text/>.

¹²⁰ Указ Президента України №139/2018 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 травня 2018 року "Про припинення дії для України окремих міжнародних договорів, укладених у рамках Співдружності Незалежних Держав". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1392018-24202>.

вийшла з цілої низки договорів у рамках СНД, зокрема, в торговельно-економічній, енергетичній, монопольній, міграційній, авіаційній сфері тощо.

Події початку 2014 р. в Україні, пов'язані з анексією Криму та інспірацією війни на Донбасі, змінили вектор зовнішньополітичної орієнтації держави, чим завадили планам РФ інтегрувати Україну до Євразійського економічного союзу. Підписання 27 червня 2014 р. разом із Грузією та Молдовою Угоди про економічну асоціацію між Києвом та ЄС де-факто ставило крапку на інституційному залученні Росією своїх сусідів у її геополітичну орбіту. Анексія Росією Криму стала тим вододілом, який визначатиме відносини між Україною та РФ у майбутньому. Росія перетворила Крим на потужну військово-морську базу, що стало підставою зниження не лише безпеки України, але й всіх країн Чорноморського регіону¹²¹. Агресія прискорила переорієнтацію громадської думки в Україні в бік Заходу та зумовила згортання українсько-російської співпраці у рамках євразійських інтеграційних структур.

Азійський напрям зовнішньої політики України

Альтернативою як західному, так і євразійському напрямку зовнішньої політики України є азійський. Найбільш потужною азійською державою є Китай, який одним з перших (27 грудня 1991 р.) визнав незалежність України. Офіційно українсько-китайські відносини були встановлені 4 січня 1992 р., того ж року було відкрито китайське посольство в Києві, а Україна відкрила своє посольство в Пекіні вже у березні 1993 р. Того ж року було здійснено перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Китаю. Вже у 1992 р. в Уханьському національному університеті було створено перший спеціальний дослідницький центр з вивчення України (нині Центр українознавства). У 2002 р. уперше були проведені дні культури України в Китаї, міжнародну

¹²¹ Dan Z. The Ukraine Crisis and the “breakdown” of world order. URL: <http://english.cntv.cn/2015/02/10/ARTI1423564627206740.shtml>.

конференцію "Україна–Китай: шляхи до співробітництва". Нині активно функціонує Спільна українсько-китайська комісія у галузі культури. В українських вузах навчається близько 2 тис. китайських студентів.

Пекін долучився до Будапештського меморандуму 1994 р., неодноразово надавав гуманітарну допомогу жертвам Чорнобильської катастрофи та повеней у Закарпатті¹²². Вагомою подією стало завершення розробки у 1995 р. "Державної програми розвитку відносин України з КНР", де визначено засади й пріоритети України на китайському напрямі, а також підписання у грудні того року "Декларації про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною і КНР"¹²³. Важливим кроком у напрямі зміцнення українсько-китайського стратегічного партнерства стало також ухвалення частиною Міжурядової українсько-китайської комісії з питань торгово-економічного співробітництва "Концепції розвитку економічних відносин України з КНР". Тобто вже у першій половині 1990-х рр. відносини України з Китаєм упродовж 1990-х рр. відзначалися своєю позитивною динамікою.

У 2010 р. відбулася подальша активізація відносин України з Китаєм, про що свідчить серія офіційних візитів перших осіб двох держав упродовж 2010–2013 рр., під час яких було підписано низку важливих документів про поглиблення співпраці. Серед них "Спільна декларація про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР", "Договір про дружбу і співробітництво між Україною й КНР", "Спільна декларація України і КНР про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства" та "Програма розвитку відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР на 2014–2018 рр."¹²⁴.

У подальші роки відбулася серія візитів на рівні міністрів закордонних справ, парламентів, громадських організацій тощо.

¹²² Лещенко Л.О. Українсько-китайські відносини: здобутки і перспективи. URL: file:///C:/Users/Oleg/AppData/Local/Temp/Nvdau_2001_5_25.pdf.

¹²² Українсько-китайські відносини: надбання й проблеми. *Україна-Китай*. 2002, № 1(5). С. 33–37.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Гончарук А. Українсько-китайське стратегічне партнерство на сучасному етапі. URL: <https://sinologist.com.ua/ukrayinsko-kitajske-strategichne-pa/>.

Центральними темами для діалогу українсько-китайських відносин 2016–2019 рр. були обговорення співпраці країн у міжнародних організаціях, діалог щодо співробітництва у форумі ініціативи "Один пояс, один шлях" та ін.¹²⁵. У 2017 р. було підписано План дій Україна–КНР з реалізації ініціативи спільної побудови "Економічного поясу Великого шовкового шляху" та "Морського шовкового шляху ХХІ ст.". Понад те, відбувалася серія перемовин на рівні бізнесових структур про розширення співробітництва та залучення інвестицій, передусім для розвитку високотехнологічного сектору української економіки – космічної галузі, інфраструктури, енергозбереження та ІТ-сектору.

На 2012 р. Китай посів перше місце серед торгових партнерів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні¹²⁶. Динамічно розвиваються українсько-китайські взаємини у сфері науки та аерокосмічній сфері, активно проводиться українсько-китайський форум "Один пояс, один шлях", розвиваються взаємозв'язки на рівні Академій наук двох держав, у Києві активно функціонує Інститут Конфуція. Однак, Україні варто активізувати наукові дослідження з вивчення китайської історії, філософії, мови та культури, оскільки в державі все ще гостро відчувається брак фахівців-синологів.

Ще економічно потужною азійською країною є Японія, яка також однією з перших визнала незалежність України (28 грудня 1991 р.) та встановила міждержавні відносини у січні 1992 р. 20 січня в Україні відкрилося посольство Японії, а у вересні наступного року посольство України в Японії. Згодом відбулася серія взаємних візитів міністрів закордонних справ та парламентарів. Протягом 22–25 березня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кучми до Японії, що був першим офіційним візитом першої особи України. На початку 2000-х рр.

¹²⁵ Політичні відносини між Україною та Китаєм. URL: <https://china.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/185-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-kitajem>.

¹²⁶ Україна та Китай. Торговельно-економічне співробітництво. *Посольство України в Китайській Народній Республіці (за сумісництвом)*. URL: <https://china.mfa.gov.ua/ukraine-cn/trade>.

продовжилася серія візитів перших осіб двох держав, передусім очільників та представників урядів. У 2004 р. було підписано Міжурядову угоду про технічне співробітництво та грантову допомогу, а в 2008 р. Українсько-японський міжурядовий меморандум про співпрацю з упровадження Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї¹²⁷.

Після техногенної аварії на АЕС "Фукусіма-1" у 2011 р. Токіо відновив відвідини України. Метою візитів стало запозичення українського досвіду у сфері подолання наслідків ядерної катастрофи на Чорнобильській АЕС. У січні 2011 р. відбувся візит Президента України до Японії, під час якого було обговорено питання фінансової допомоги та можливість спрощення візового режиму для українців¹²⁸. Однак, українсько-японські відносини так і не набули динаміки розвитку. Японські інвестиції в українську економіку майже не надходять за відсутності в Україні сприятливих для них умов.

Інтерес Японії до України активізувався в період "Помаранчевої революції" 2004 р. та Революції Гідності 2014 р. У розпал кримської кризи Японія разом зі США активно підтримала Україну, а японський уряд увів проти Росії санкції за анексію Криму й розгортання агресії на Донбасі. У квітні 2014 р. уряд Японії надав Україні грант у розмірі 500 тис. євро для Спеціальної моніторингової місії. 5 червня 2015 р. Україну з офіційним візитом відвідав японський прем'єр-міністр С. Абе. Однією з ключових тем цієї зустрічі стало питання поглиблення взаємодії України та Японії у міжнародних безпекових питаннях, передусім у контексті розгортання в Україні миротворчої місії та співпраці і координації дій щодо реформування РБ ООН. Було також активно розглянуто шляхи спрощення візового режиму для поїздок українських громадян до Японії. У відповідь 5–7 квітня 2016 р. Президент

¹²⁷ Українсько-японські відносини. *Посольство України в Японії*. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/ukrayina-yaponiya/ukrayinsko-yaponski-vidnosini/>.

¹²⁸ Політичні відносини між Україною та Японією. *Посольство України в Японії*. URL: <https://japan.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/256-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-japonijeju>.

України П. Порошенко здійснив офіційний візит до Японії¹²⁹. Робочий візит до Японії з метою участі у церемонії інтронізації Імператора Нарухіто здійснив 22 жовтня наступний Президент України В. Зеленський. У ході візиту японська сторона підтвердила незмінність своєї політики щодо підтримки суверенітету та територіальної цілісності України, високо оцінила зусилля української влади щодо реалізації всебічних реформ в Україні та акцентувала увагу на готовності офіційного Токіо продовжити політику підтримки цих реформ.

Диференційована зовнішньоекономічна політика України може стати корисною не лише в плані диверсифікації експорту, а й у доступі до інноваційних технологій та створенні об'єднаних наукоємних підприємств, зокрема, в ІТ-сфері та енергозбереженні. Україні та українській економіці вкрай необхідні інвестиції потужних азійських держав, що здатні компенсувати нестачу західних інвестицій. До того ж Японія, як і Україна, перебуває на фронті євроатлантичної і азійської цивілізації, а Китай на фронті Євразії та Євроатлантики. Тому міжцивілізаційне пограниччя можна розглядати не лише як конфліктний пояс, але й як зону динаміки економічного зростання.

Близькосхідний вектор зовнішньої політики України

Ще одним важливим напрямом диверсифікації гео економічної політики України є Близький Схід, котрий, як географічно близький регіон, міг би стати досить важливим осередком торговельно-економічних зв'язків. Стратегічним союзником і економічним партнером для України в цьому регіоні є член НАТО Туреччина, діалог з якою спрямований як на підтримку захисту прав кримських татар на окупованому півострові, так і на підписання Угоди про створення зони вільної торгівлі. Турецька Республіка визнала державну незалежність України 16 грудня 1991 року. 3 лютого 1992 року був підписаний Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Туреччиною. 3 квітня

¹²⁹ Японія допоможе Україні впроваджувати реформи та стимулювати економіку. *Експрес*. 2015. 6 червня. URL: https://espreso.tv/news/2015/06/06/yaponiya_dopomozhe_ukrayini_vprovadzhuvaty_reformy_ta_stymuluvaty_ekonomiku.

1992 року в Києві було відкрите Посольство Туреччини, а 3 січня 1993 року в Анкарі розпочало роботу Посольство України. Анкара підтримує європейські та євроатлантичні прагнення України. З 2014 р. Туреччина почала займати одну з перших сходинок у зовнішньополітичних пріоритетах України у зв'язку з анексією Криму та конфліктом на Сході країни, а також загостренням безпекової ситуації в Чорноморському регіоні в цілому.

Перспективною є українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок озброєння, передусім високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів. Ведеться також активна робота у сфері спільного виробництва радіолокаційної техніки відповідно до стандартів НАТО та щодо створення на території України центру з кібербезпеки. Україна, зі свого боку, заявила про забезпечення постачання Туреччині танкових і корабельних двигунів, а також ремонту авіаційної техніки. 3 лютого 2020 р. Р. Ердоган відвідав Україну та зустрівся з Президентом В. Зеленським. Під час візиту було підписано угоду про військово-фінансову співпрацю. Серйозним підсумком цієї партнерської взаємодії стало підписання Угоди про співробітництво в оборонній сфері, а також створення спільного підприємства з виробництва високоточної зброї та аерокосмічних технологій¹³⁰.

Важливими є відносини України зі ще одним потужним близькосхідним гравцем – Саудівською Аравією. Королівство Саудівська Аравія визнала незалежність України в 1992 р. Двосторонні відносини між Ер-Ріядом та Києвом були започатковані в квітні 1993 р. У червні 1996 р. було відкрито Посольство України в Саудівській Аравії. Результатом розширення економічних відносин стало парафування у травні 1997 р. рамкової Угоди про торговельно-економічне, науково-технічне та інвестиційне співробітництво. У 2003 р. під час візиту Президента України Л. Кучми до Саудівської Аравії країни підписали міждержавну угоду про торговельне, економічне, наукове, технічне та інвестиційне співробітництво. У 2005 р. була створена Українсько-саудівська

¹³⁰ Горін П. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html>.

ділова рада. Сторонами підтримується постійний діалог щодо розвитку співробітництва у будівельній, нафтовій, хімічній, сільськогосподарській та інших галузях. Значні резерви має двостороннє співробітництво у сфері літакобудування, зокрема, організації в королівстві комплексу з виробництва літаків Ан-132¹³¹. Саудівська Аравія свого часу використовувала українські носії та технології у виведенні своїх супутників на навколосезну орбіту. Все ж пріоритетом двосторонньої співпраці між країнами залишається аграрна сфера, а продукція агропромислового комплексу становить абсолютну більшість в українському експорті¹³².

Перспективними є відносини України з Ізраїлем, який визнав її незалежність 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між країнами були встановлені 26 грудня того ж року. Посольство України в Тель-Авіві відкрито в жовтні 1992 р., а Посольство Ізраїлю в Києві було відкрито на початку 1993 р.

Державний візит до Ізраїлю у 1996 р. Президента України Л. Кучми заклав підвалини двостороннього політичного діалогу держав на найвищому рівні. В ході візиту була підписана Спільна декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин, партнерства і співробітництва між Україною та Ізраїлем. У 2001 р. відбувся офіційний візит до України Президента Ізраїлю Моше Кацава. Після одинадцятирічної перерви у листопаді 2007 р. відбувся державний візит до Ізраїлю Президента України В. Ющенка. Вагомим стало підписання 24 листопада 2020 р. Угоди між Кабінетом Міністрів України та урядом Ізраїлю про сприяння та взаємний захист інвестицій. 1 грудня 2011 р. Президент України В. Янукович здійснив державний візит до Ізраїлю. Візит відбувся у контексті відзначення у грудні 2011 р. двадцятої річниці встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. Паралельно та у подальші роки активно відбувалися візити на рівні очільників та членів урядів, а також парламентарів двох держав¹³³. Вагомою подією було запровадження 9 лютого 2011 р. безвізового

¹³¹ Мудрієвська І. Зовнішньоекономічні відносини України з Королівством Саудівською Аравією. *Київський історичний журнал*. 2016. № 2. С. 89–95.

¹³² Там само.

¹³³ Українсько-ізраїльські відносини. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/96>.

режиму між Україною та Ізраїлем. Україна щороку зберігає позитивне сальдо зовнішньої торгівлі з Ізраїлем, товарообіг між якими знаходиться, у середньому, на рівні 700 млн дол. Справжньою дипломатичною заслугою є укладання у 2019 р. Угоди про зону вільної торгівлі на тлі активізації капіталовкладень і обміну технологіями¹³⁴.

Україну та Ізраїль слід розглядати як ключових союзників США у відповідних регіонах, а тому останній, за посередництва Вашингтона, може стати важливим провідником українських інтересів на Близькому Сході. Серед інших опорних близько-східних країн перспективними для Києва є: Об'єднані Арабські Емірати, Катар та Кувейт, куди Україна може наростити постачання (окрім металургійної та агропродукції) військової техніки, озброєння та різного роду обладнання.

Важливою в Близькосхідному регіоні є багатостороння співпраця у сфері розвитку туристичної галузі. У свою чергу, арабські країни здатні інвестувати в українську економіку кілька десятків мільярдів доларів паралельно із наданням доступу до високих технологій. Для більшості арабських країн основною галуззю є нафтова, нафтохімічна й газовидобувна промисловість, що може бути важливим ринком заміщення імпорту енергоресурсів з Росії. Прикладом тому є українсько-египетська співпраця зі спільної розробки нафтогазових родовищ. Торгівля між Україною та країнами Близького Сходу відзначається динамічністю, позитивним сальдо та становить за своїм обсягом 7,5 млрд дол. на рік, однак вона поступається обсягам торгівлі з країнами Азії, а в українському експорті надто превалює агропромислова та сировинна продукція¹³⁵.

У 2017 р. Президент України П. Порошенко здійснив арабське турне, відвідавши з офіційним візитом Саудівську Аравію та ОАЕ. У ході візиту було підписано документи щодо залучення інвестицій в український агропромисловий сектор. Були також досягнуті

¹³⁴ Україна та Ізраїль підписали Угоду про зону вільної торгівлі. *Європейська правда*. 2019. 21 січня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/01/21/7091847/>.

¹³⁵ Зовнішня торгівля України з регіонами світу 2015–2019 (млрд дол. США). URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-11/gres.pdf>.

домовленості про активізацію двостороннього співробітництва в політичній, торговельно-економічній, військово-технічній, енергетичній та інвестиційній сферах. Слід відзначити Меморандум про співпрацю Державного космічного агентства України та Космічного агентства Еміратів у сфері дослідження космосу. Документ передбачає розвиток взаємного промислового, наукового та технічного обміну в галузі дослідження космічного простору¹³⁶. Наступного року під час візиту до Катару П. Порошенко вів перемовини про можливість постачання катарського зрідженого газу до України. Важливою подією стало встановлення з 1 серпня 2020 р. безвізового режиму в Україну та транзитного проїзду її територією для громадян Бахрейну, Кувейту, Оману, Саудівської Аравії на термін до 90 днів¹³⁷.

Близькосхідний вектор зовнішньої політики України покликаний стати ще однією альтернативою пострадянському простору й доповнить та збалансує європейський та євроатлантичний зовнішньополітичний вектор. Цей регіон дасть можливість Україні розширити експорт своєї продукції, залучити високотехнологічні інвестиції близькосхідних країн та дістати доступ до імпорту їх енергоносіїв.

Африканський та латиноамериканський напрями зовнішньої політики України

Досить актуальним геоеконімічним напрямом для України є Африканський регіон, значна кількість країн якого відзначається своєю економічною динамікою. Абсолютна більшість африканських країн визнали Україну як незалежну державу на початку 1990-х рр. і встановили з нею дипломатичні відносини. Україна має на сьогодні близько 20 своїх посольств у країнах Африки. Низка

¹³⁶ Мартинець С. Арабське турне Порошенка: подробиці візиту до Саудівської Аравії та ОАЕ. *Сьогодні*. 2017. 3 листопада. URL: <https://politics.segodnya.ua/ua/politics/arabskoe-turne-poroshenko-podrobnosti-vizita-v-saudovskuyu-araviyu-i-oae-1069075.html>.

¹³⁷ Зеленський скасував візи для громадян Оману і ще 5 країн. *Європейська правда*. 2020. 22 липня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/07/22/7112402/>.

північно-африканських країн є активними імпортерами української агропродукції. Проте за умов демографічного вибуху в Африці постійно збільшується споживання продовольства, що має сприяти розширенню ринку збуту української аграрної продукції. Щодо торговельно-економічних українсько-африканських відносин, то більшість товарів, вироблених на Африканському континенті, Україна закуповує на міжнародних біржах. У цілому пряма торгівля України з Африкою не перевищувала за роки незалежності 2–3% загального обсягу товарообігу¹³⁸.

Важливим пунктом відносин України з країнами Африки є енергетична складова. Тому Києву варто розвивати співробітництво з африканськими країнами-постачальниками нафти і газу. Серед країн-експортерів енергоносіїв перспективними для співробітництва є країни Північної Африки, які експортують вуглеводи до країн Європи, і їхнє значення у найближчі роки зростатиме, адже 56% розвіданих запасів вуглеводневої сировини перебуває саме у цій частині Африканського континенту. Останніми роками такі країни, як Алжир, Єгипет і Лівія домінують у Північній Африці в галузі видобутку та переробки нафти. Вагомою перспективою для України є підтримка відновлювальної енергетики в Африці через відкриття сонячних електростанцій. Не менш важливим українським завданням є активізація залучення контингенту африканських студентів до українських вузів, що обіцяє не лише збільшення надходження коштів до держбюджету, а ще й створення групи лобіювання українських інтересів у країнах континенту. Зважаючи на певні успіхи, Україні необхідна розробка й реалізація африканської геоекономічної стратегії, що дозволить у майбутньому уникати спонтанності дій на цьому важливому напрямі, адже Африканський континент залишається значною мірою неосвоєним ринком. Загалом, з метою надання імпульсу українсько-африканським відносинам нагальною є також організація візитів до африканських країн українського керівництва. Україна, окрім аграрної, має також робити акцент на експорт до

¹³⁸ Там само.

країн Африки середньо- і високотехнологічної продукції, зокрема, це може стосуватися озброєння й авіаційної техніки¹³⁹.

Україна робить вагомий внесок у підтримку миру та безпеки в країнах Африки. Станом на початок 2019 р. кількість українських миротворців на Африканському континенті становила 274 особи, які беруть участь у 3 гарячих точках (Демократична республіка Конго, Південний і Північний Судан) – це 81% українських військових у міжнародних операціях з підтримки миру і безпеки. Тим часом у 2017–2018 р. були виведені українські миротворчі контингенти з Ліберії та Кот д'Івуару. Натомість планується долучення 20 українських військових до складу Багатопрофільної комплексної місії ООН із стабілізації у Малі (МІНУСМА)¹⁴⁰.

Перед Україною відкриті перспективи реалізації гео економічної стратегії і в напрямі Латинської Америки, для якої наша держава може бути цікавою не лише аграрною та сировинною продукцією, а й своїм машинобудуванням, авіаційною та космічною галуззю, озброєнням, ІТ-технологіями тощо. Країни Латинської Америки визнали незалежність України на початку 1990-х рр. На сьогодні в Латинській Америці діє шість диппредставництв України (Аргентина, Бразилія, Куба, Мексика, Перу, Чилі), а в Україні чотири (Аргентини, Бразилії, Куби та Мексики). У 2015 р. було ратифіковано Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Парагвай (від 26 квітня 2012); у 2016 р. ратифіковано угоду із Аргентиною про взаємну допомогу щодо розслідувань митних правопорушень, а у 2018 р. із Аргентиною підписано три міждержавні договори у галузі кримінальної юстиції. В українському парламенті діють депутатські групи з підтримки дружніх відносин України з країнами Латинської Америки.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Герасимчук С., Мішин О., Шевченко Н. Зовнішня політика України поза межами ЄС та НАТО (Китай, Латинська Америка, Африка). URL: <http://fpp.com.ua/topic/zovnishnya-polityka-ukrayiny-pozha-mezhamy-yes-ta-nato/>.

Усе ж таки цей важливий геоекономічний напрям фактично залишається "випущеним з виду" зовнішньої політики України та поки не входить до торгово-економічних пріоритетів. Активним було започаткування відносин України з найбільшою країною регіону – Бразилією. 25 жовтня 1995 р. між Україною та Бразилією було підписано Договір про дружні відносини і співробітництво. Також діє Спільна українсько-бразильська міжурядова комісія з торговельно-економічного співробітництва (МКТЕС). 11 вересня 1996 р. сторонами було підписано Угоду про торговельно-економічне співробітництво. Досить перспективним також було підписання 22 вересня 2004 р. Договору про довгострокове співробітництво у використанні ракети-носія "Циклон-4" на пусковому центрі Алкантара¹⁴¹. Проте запуск першого супутника, що був запланований на 2015 р., так і не відбувся через політичну кризу в Україні й початок російської агресії.

Слід відзначити українсько-кубинське гуманітарне співробітництво, передусім лікувальну Програму "Діти Чорнобиля", що була ініційована ще у 1990 р. кубинським лідером Ф. Кастро. Відтоді лікування пройшли близько 24 тис. українських дітей. Проте у листопаді 2011 р. кубинська сторона повідомила про припинення надання послуг на безкоштовних умовах. Досить потужну договірну базу має Україна з Мексикою, якою у ході низки двосторонніх візитів було підписано понад 20 великих договорів щодо торговельно-економічної, науково-технічної, гуманітарної сфери тощо¹⁴².

Загалом, Мексика посідає одне з провідних місць серед торговельних партнерів України в Латинській Америці та Карибському басейні. Існуюча договірно-правова база дозволяє розвивати і поглиблювати усі напрями двосторонньої гуманітарної співпраці, зокрема, забезпечити широке взаємне ознайомлення з національними традиціями, історією та культурно-мистецьким надбанням обох народів.

¹⁴¹ Співробітництво України та Бразилії. *Посольство України в Федеративній Республіці Бразилія*. URL: <https://brazil.mfa.gov.ua/spivrobitnistvo>.

¹⁴² Співробітництво України з країнами Латинської Америки, АТР, Африки. URL: https://pidru4niki.com/72954/politologiya/spivrobitnitstvo_ukrayini_krayinami_latinskoyi_ameriki_afriki.

Головною подією у галузі культурно-гуманітарного співробітництва у 2012–2013 рр. була участь України у Ярмарку культур країн-друзів, що проводився в Мексиці. У 2013 р. український культурний стенд відвідало понад 2 млн осіб. Щороку Посольство України в Мексиці організовує фотовиставку "Україна у моєму серці". Разом з фундацією "Мексика – Україна" проведено низку культурних заходів. На постійній основі в мистецьких центрах Мехіко проходять виставки робіт українських митців та мексиканських художників, які малюють у петриківському стилі. Збільшуються при цьому наукові та освітні обміни між країнами, а також зростає кількість мексиканських студентів в українських вузах¹⁴³.

Проте варто говорити про відносно незначний обсяг торгівлі України з країнами регіону, що становить у середньому 1–2 млрд дол. у рік. Його пік припав на 2015–2016 рр., а у 2017–2018 рр. спостерігається позитивна динаміка нарощування експорту. Разом з тим, у 2014–2018 рр. не відбулося засідання жодної зі шести спільних міждержавних комісій з питань торговельно-економічного співробітництва (українсько-аргентинської, українсько-бразильської, українсько-парагвайської, українсько-перуанської, українсько-мексиканської та українсько-чилійської) без оприлюднення причин. До всього, жодна з латиноамериканських країн не потрапила до розробленої Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України Експортної стратегії України на 2017–2021 рр. Негативним явищем для України були прямі фінансові втрати через односторонню денонсацію Бразилією договору про довгострокове використання української ракети-носія "Циклон-4" на космодромі Алкантара у 2015 р. Україна навіть не позивалася до бразильців, хоча нині маємо позови міжнародних інвесторів проти України через недоотримання ними прибутків. Офіційний Київ обмежився лиш тим, що запропонував у 2019 р. перезапустити спільний космічний проєкт. Була також затримка з

¹⁴³ Співробітництво України з країнами Латинської Америки, АТР, Африки. URL: https://pidru4niki.com/72954/politologiya/spivrobitnitstvo_ukrayini_krayinami_latinskoyi_ameriki_afriki.

постачанням українських літаків на Кубу через неможливість їх прямого обслуговування у зв'язку з проблемами щодо надходження комплектуючих з Росії¹⁴⁴.

На сьогодні спостерігається не лише низький рівень проникнення України в регіон Латинської Америки, а й вкрай низький рівень обізнаності як щодо російської агресії, так і щодо українського потенціалу. Більше того, спостерігається подальше падіння політичної підтримки України у питанні протистояння російській агресії з боку еліт Латиноамериканського регіону. Відомо, що резолюція "Проблема мілітаризації АР Крим та м. Севастополя і частини Чорного та Азовського морів" (2018 р.) знайшла підтримку тільки 6 країн Латинської Америки (4 традиційно проголосували "проти", а 17 – "утрималися"). Серед тих, хто із 2016 року "утримується" під час голосування за українські резолюції, незмінно присутні Аргентина, Бразилія, Мексика, Перу, де діють українські диппредставництва¹⁴⁵.

Україна потребує в міжнародних організаціях підтримки у засудженні російської агресії, зокрема, голосів Африки та Латинської Америки, які становлять близько половини всіх голосів в ООН. Слід також зазначити, що в Латинській Америці наразі проживає понад 800 тис. представників української діаспори, які також можуть бути лобістами українських інтересів та агентами впливу у засудженні російської агресії проти України.

Поглиблення зав'язків України з державами Африки та Латинської Америки сприятимуть диверсифікації її економічної безпеки та торговельно-економічних відносин. Цей напрям є своєрідним третім вектором зовнішньої політики України поряд із Західним та Східним, що дозволить розширити ринки збуту української продукції та залучити додаткові інвестиції для модернізації вкрай потребуючої інновацій економіки.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Герасимчук С., Мішин О., Шевченко Н. Зовнішня політика України поза межами ЄС та НАТО (Китай, Латинська Америка, Африка). URL: <http://fpp.com.ua/topic/zovnishnya-polityka-ukrayiny-poza-mezhamy-yes-ta-nato/>.

Розділ 3. ТРАЄКТОРІЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ: ДЕМОКРАТІЯ VS ОЛІГАРХІЧНА КЛАНОВІСТЬ

Тридцять років – надто короткий період для зміни цивілізаційного вектора країни, але уповні достатній для того, щоб сформувалися правила політичної поведінки і накопичився достатній досвід, який можна проаналізувати в категоріях наявного політичного режиму. Взагалі поняття політичного режиму є ключовим для розуміння політичних процесів, які відбуваються в державі. Адже саме зміст політичного режиму відображає реальне співвідношення влади та суспільства в країні, реальну картину принципів організації політичного життя того чи іншого суспільства.

Політичний режим – це сукупність методів, способів та засобів, за допомогою яких здійснюється політична влада. Для аналізу політичного режиму доцільно застосувати такі критерії аналізу, як:

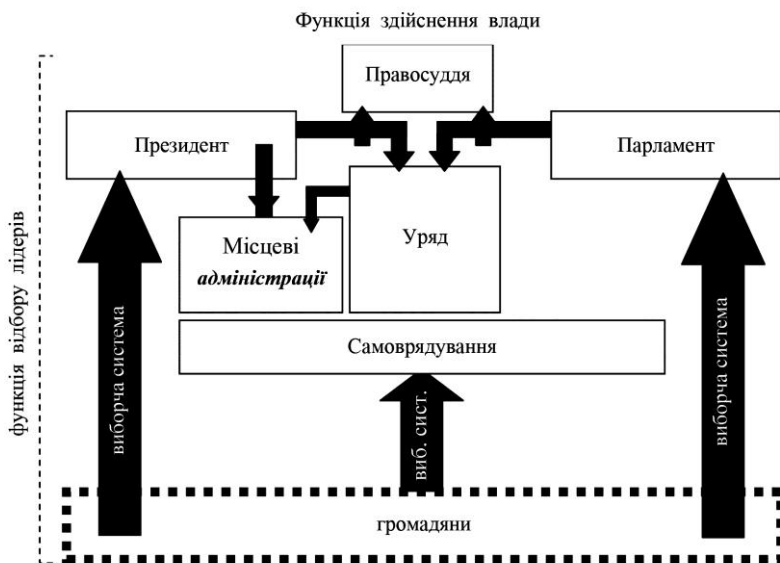
- конституційний порядок як принципи і порядок здійснення влади;
- стан партійної системи;
- спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади;
- співвідношення між центральною та регіональною владою;
- роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі;
- правовий статус особистості, стан і гарантії прав та свобод людини, ЗМІ, політичних свобод.

Відповідно до окреслених критеріїв проаналізуємо характер політичного режиму в Україні.

Конституційний порядок як принципи і порядок здійснення влади: що на практиці. За Конституцією України (ст. 1) Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною,

правовою державою¹. Законодавчу владу здійснює парламент – Верховна Рада України, виконавчу уряд – Кабінет Міністрів України, судову – суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди. Президент є Головою держави, Верховним головнокомандувачем та гарантом Конституції². Структурно-функціональна модель політичної системи України відповідно до Конституції України зображена на Рис. 1.

Рис. 1. Інституційна система України (структурно-функціональна модель)³

¹ Конституція України. Київ. 1996. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

² Там само.

³ Ярема В. Президент України та Кабінет Міністрів України в системі формування політичних рішень./Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 91.

Складова моделі, позначена чорними стрілками, вказує на роль громадян у цій інституційній системі. Логіка моделі така: громадяни України здійснюють владу, делегуючи її обраним лідерам, громадяни є джерелом влади і саме вони володіють правом на перше і основоположне політичне рішення, яке безпосередньо легітимізує інститути Президента, парламенту та місцевого самоврядування. Після змін у Конституції 2004 р. та її відновлення у 2014 р.⁴ у системі функціональних компетенцій центральних органів влади було посилено компетенції парламенту України. Щодо президентської і урядової компетенції здійснювати владу, то, окрім безповоротної втрати ще у 1999 р. (після закінчення дії Перехідних положень Конституції України 1996 р.) можливості в ручному режимі регулювати сферу матеріальних цінностей – економіку, найбільш значною видається така: Президент за новою редакцією Конституції України не має права скасовувати акти Кабінету Міністрів, а лише може зупиняти їх дію з мотивів невідповідності цій Конституції (Ст. 106, Ч. I, п.15 Конституції 2004 р.), звертаючись при цьому до Конституційного Суду України. Крім того, заборонено Главі держави застосовувати право вето, вносячи зміни до Конституції, та уточнено право оприлюднювати закони для спікера парламенту у разі непідписання Президентом у 10-денний термін закону, вето на який подолано. Крім того, право законодавчої ініціативи втратив Національний банк.

Нового змісту набула контрасигнатура, яка за умов когабітації (розділеного правління) ускладнює або й унеможлиблює здійснення главою держави свого повноваження видавати укази. Від необхідності скріплювати підписами прем'єр-міністра і міністра, відповідального за президентський акт та його виконання, згідно з новою редакцією Ч. IV Ст. 106 звільнено лише рішення про присвоєння військових звань, дипломатичних рангів та інших звань і чинів, підписання договорів, визнання інших держав та кадрові

⁴ Закон України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" від 21.02.2014 р. № 742-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.

рішення щодо вищого військового командування. Водночас, контрасигнатура залишена для указів, виданих у межах повноважень очоловати Раду національної безпеки і оборони (РНБО) та утворювати суди, а також запроваджувати надзвичайний стан і призначати / звільняти глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях. Закон "Про Кабінет Міністрів", ухвалений у 2006 р., розширював повноваження членів уряду, яким було дозволено повертати акти Президента України у 3-денний термін, якщо вони "вважають неможливим скріплення підписами", не вказуючи при цьому жодних підстав такої відмови. Крім того, в редакції закону "Про Кабінет Міністрів" 2006 р. було чітко визначено, що контрасигнатура поширюється також і на зміни до раніше ухвалених указів і розпоряджень президента, їх скасування чи визнання такими, що втратили чинність. Прем'єр-міністр, окрім можливості відмовитися підписати президентський акт, також здобув право визначати міністрів, відповідальних за укази, що вводять в дію рішення РНБО України. Також Кабмін здобув право скасовувати акти будь-якого міністерства, в тому числі і оборони, і закордонних справ⁵. Редакції Закону "Про Кабінет Міністрів" 2008 та 2014 рр. вищенаведених положень не містять⁶.

Щодо Верховної Ради України, то вона, навпаки, здобула розширені установчі (кадрові) повноваження і право формувати склад уряду, право поточного коригування складу уряду шляхом відставки окремих міністрів та інші установчі повноваження щодо центральних органів влади. Тобто це що стосується конституційної моделі організації влади і, відповідно, формальних інститутів, відповідно до яких Україна є правовою демократичною державою з

⁵ Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 514-V від 21 грудня 2006 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=514-16&p=1227636020835019>.

⁶ Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 279-VI від 16 травня 2008 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/279-17/print1409665957203859>; Закон України "Про Кабінет Міністрів України" № 794-VII від 27 лютого 2014 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/794-18/print1409665957203859>.

розвиненим громадянським суспільством, про що й записано в конституції.

Однак політичний режим в Україні не є статичним і, оцінюючи зо років, можна вести мову про п'ять періодів у трансформації політичного режиму в Україні. Схематично це має такий вигляд (Рис. 2) :

Рис. 2. Цикл політичних режимів в Україні⁷

⁷ Використано модифіковану і доопрацьовану автором схему "Зміни циклів політичних режимів", представлену академіком НАН України Ю. Левенцем під час доповіді на засіданні Президії НАН України 26 травня 2011 р. (з особистого архіву автора).

За критерій періодизації типу політичного режиму в Україні можна взяти зміни політичної системи, які відбувалися у рамках конституційного процесу. Для неї характерне балансування між президентсько-парламентською республікою або послаблення компетенцій президента на користь парламенту, що означало перехід до парламентсько-президентської форми державного правління з відповідною видозміною політичного режиму. Однак, як видно з діаграми, спільним для кожної є те, що кожна з них можна характеризувати як гібридну. Тобто, починаючи з 1996 р. Україна балансує між гібридною політичною системою з авторитарним режимом змагання та гібридною політичною системою з електоральним режимом змагання.

Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не "за законом", а "за поняттями" – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, своєю чергою, набули форми фасаду, а реальні ж політичні процеси відбуваються через взаємодію формальних і неформальних інститутів. Специфічне переплетіння формальних і неформальних інститутів й формування внаслідок цього вкрай специфічних політичних практик і становлять сутність кланово-олігархічного (гібридного, неопатримоніального) політичного режиму. Зауважимо, що у науковій літературі вживаються різні терміни для його характеристики, які можна знайти у працях О. Бабкіної⁸, В. Гельмана⁹, І. Крастева та С. Холмса¹⁰, Ю. Мацієвського¹¹,

⁸ Бабкіна О. В. Кланово-олігархічна політична система. Новітня політична лексика (неологізми, окаціоналізми та інші новотвори) / за наук. ред. Хоми Н. М. Львів, 2015. С. 177.

⁹ Гельман В. Я. "Подрывные" институты и неформальное управление в современной России. Препринт М-13/10. Санкт-Петербург, 2010. С. 4.

¹⁰ Крастев И., Холмс С. Свет, обманувший надежды: Почему Запад проигрывает борьбу за демократию / Пер. с англ. М. : Альпина Паблишер, 2020. 354 с.

В. Полтеровича¹², М. Розова¹³, Г. Хейла¹⁴ та ін. Якщо підсумувати усі думки названих авторів, то їх можна звести до твердження, що система органів державної влади за кланово-олігархічного політичного режиму – це досить специфічний горизонтальний і вертикальний поділ влади за формально визначеним конституцією принципом, характерним для повноцінних демократій – поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, система стримувань і противаг, загальні і рівні вибори, зовні правова і соціальна держава, політичний плюралізм, досить ефективні форми політичної і громадської участі, народ – джерело влади тощо.

Детальніше визначення кланово-олігархічної політичної системи наводить О. Бабкіна. За її визначенням "це система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними, в основному сімейними відносинами і відповідає не державним, а їх особистісним інтересам. Основні риси кланово-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між "патроном" та "клієнтом"; систематичне порушення громадянських прав і свобод, протидія існуванню громадянського суспільства, відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами. Характерною особливістю кланово-олігархічної політичної системи є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузько елітарними, пов'язаними з владою, угрупованнями, відсутністю масової електоральної підтримки, слабкістю політичних партій, обмеже-

¹¹ Matsiyevsky Y. How can Ukraine break out of the institutional Trap? Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія "Питання політології", 2016. Вип. 30. С. 48; Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні: монографія. Чернівці: Книги-XXI. 2016. 552 с.

¹² Polterovich V. Institutional Trap. The New Palgrave Dictionary of Economics Online. URL: http://www.dictionarofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262

¹³ Розов Н.С. Неопатримониальные режимы: разнобразие, динамика и перспективы демократизации. Полис. 2016. № 1. С. 139–140.

¹⁴ Hale H. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge: CambridgeUniversityPress, 2015. 538 p.

ністю їх впливу на прийняття політичних рішень, концентрацією політичної влади і ресурсів у руках правлячої кланово-олігархічної еліти, яка прагне монополювати контроль над політичним процесом. Така система має риси ієрархічності й соціальної нерівності, політичного домінування привілейованих груп¹⁵.

Однак гібридна держава з авторитарним режимом змагання та електоральним режимом змагання дещо відрізняються. Основна відмінність, на наш погляд, у тому, що у першому випадку політична конкуренція як така відбувається між фінансово-промисловими групами (далі ФПГ) за практично необмеженої влади президента (звідси й масштаби використання адмінресурсу і решти ресурсів як-от: фіскальних органів, органів правопорядку, інших наглядових інстанцій, силових структур тощо). За цієї моделі президент є формальним і неформальним арбітром нації і ФПГ. У другому ж випадку позиції президента значно слабші і він є представником однієї з ФПГ, а змагання відбувається з різним успіхом між відносно рівноцінними ФПГ. Але і у першому, і у другому випадку главою держави не може стати кандидат, якщо його кандидатура не узгоджена з основними ФПГ. Тому великою ілюзією є думка, що кланово-олігархічну державу може очолити незалежний політик. Несистемний – так, про що, приміром, свідчить перемога на президентських виборах 2019 р. Володимира Зеленського, який не був професійним політиком. Однак його перемога була наслідком рішення ФПГ, які "приватизували державу". Те ж саме можна сказати й про інших глав держави, за винятком Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми у першій каденції. Зрозуміло, що гібридна держава з гібридним режимом змагання більш наближена до демократії, ніж з авторитарним режимом змагання, оскільки у цьому випадку має місце важлива умова, без якої неможливий розвиток демократії, – політична конкуренція, хоча й вкрай нецивілізована.

Спільним для кожного етапу є дії за принципом "переможець отримує все, а ворог – закон". Тобто політичні рішення ухвалюються у доволі довільному режимі, а коли йдеться про політичних

¹⁵ Бабкіна О. В. Вказ. праця.

опонентів – щодо них застосовується закон. Це, відповідно, призвело до надзвичайного дефіциту нормозастосування – конституція і закони попросту не працюють. Проблемою подібної гібридної системи є не нормотворчість (часто закони бездоганні), а нормозастосування. Характерною особливістю такої політичної системи та політичного режиму є наявність так званих "інституційних пасток" – інститутів та інструментів, які створювалися з метою забезпечення інтересів (політичних, бізнес-інтересів) ФПГ, наслідки застосування яких мають кумулятивний ефект: з часом вони призводять до нагромадження проблем, які починають руйнувати державу через вихолощення її функцій. Перманентна неефективність і пошуки виходу з "інституційної пастки" є предметом численних наукових досліджень у вітчизняній політичній науці¹⁶. Однак спільним і таким, що пронизує майже усю історію незалежної України, починаючи приблизно з 1996 року, є панування так званих "олігархів" у найбільш прибуткових галузях економіки і політичного життя. "Олігархія – це недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владна еліта, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою олігархії є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв"¹⁷.

Немає потреби детальніше описувати офіційні політичні інститути та інституції. За формальними показниками система має вигляд цілком демократичної. Зосередимося на тому, як власне функціонує олігархічний політичний режим в Україні. Тут насамперед слід зосередитися на аналізі функцій як самої держави,

¹⁶ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. 284 с.; Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ППіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. 248 с.

¹⁷ Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. Київ, 2011. С. 512.

так і окремих її інституцій. Результат такого аналізу функцій, у першу чергу механізмів інкорпорації політичного класу до вищих органів державної влади і навіть місцевих органів влади, дозволяє зрозуміти, що існують певні паралельні офіційним структури, які фактично й виконують функцію джерела влади. Тобто, у політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і знаходяться усередині державної корпорації. Цей феномен у політичній науці називається "захоплення держави". За висновком В. Гельмана, у пострадянських республіках держава була "захоплена" здобувачами ренти, причому не стільки ззовні (представниками бізнесу), скільки зсередини – політиками і чиновниками, які входять у неформальну "виграшну коаліцію"¹⁸. Тобто виграшна коаліція – це частина політичного класу. Сам політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутування і складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються і легіслократії – депутатів¹⁹. І попри те, що за Конституцією джерелом влади є народ, на практиці народ радше є своєрідним "співджерелом" влади, він швидше виконує функцію офіційної легітимації цих своєрідних "делегатів ФПГ".

Звісно, що за такої системи у першу чергу зазнає деградації інститут парламентаризму. Зауважимо, що в Україні навіть за президентства Л. Кучми парламент зберігав відносну автономію і парламентарі все ж мали можливість впливати на ухвалення політичних рішень. Однак у подальшому – за президентства В. Януковича (2010 – 2014 рр.) – удару по парламентаризму було завдано в двох напрямках: з одного боку, відміною положень Конституції в редакції 2004 р.; з другого боку, через скасування у регламенті Верховної Ради норми про можливість формування

¹⁸ Гельман В. *Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований*. Препринт М-55/17. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. С.11.

¹⁹ Політична енциклопедія. С. 333.

коаліції лише фракціями Верховної Ради і, відповідно, дозволом брати участь у цьому процесі й окремим депутатам.

Відміна норми про ексклюзивне право фракцій на формування коаліції більшості та відповідна індивідуалізація права на входування до такого об'єднання відкрила можливість для легального перетікання депутатів Верховної Ради з одного табору до іншого, найчастіше до пропрезидентського. При цьому був сформований режим найбільшого сприяння для парламентської корупції, де з березня 2010 р. і до кінця роботи Верховної Ради VII скликання в парламенті сформувався певний "ринок депутатських послуг", на якому могли "монетизуватися" як переходи по фракціях (зневажливо таких депутатів стали називати "тушками"), так і окремі голосування чи участь у просуванні законопроектів. При цьому основна модерація як власне "капіталовкладень" у депутатську діяльність, так і формування порядку денного роботи Верховної Ради здійснювалася з-поза меж парламенту – із президентської Адміністрації та близьких до неї структур (Кабміну, Партії регіонів, пізніше РНБО)²⁰.

Антиреформа – 2010, стала початком стрімкої авторитаризації України. Вона відкрила шлях не просто до зрощення влади і бізнесу, що для України вже було традицією, а до зростання держави і криміналу. Щоправда, останній або проходив легалізацію, або, навпаки, діяв із глибокої тіні. Формальних ознак такої кооперації було небагато, однак головним виявом її став навіть не матеріалізований чи персоніфікований вимір, а залучення до функціонування державного механізму методів керування (у т. ч. й застосування фізичного насилля) кримінального світу. В такій моделі Верховна Рада як парламент, а парламентаризм як інституція представницького правління почали стрімко втрачати свою сутність. Фактично, за правління В. Януковича було досягнуто максимального применшення (часом аж до пониження)

²⁰ Лісничук О. Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій. / Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 34 – 35.

значення Верховної Ради, коли політичний режим функціонував у форматі "з парламентом, але (практично) без парламентаризму"²¹. На первинні ролі вийшли такі: легітимізаційна (щодо міжгрупових угод у правлячому класі); легалізаційна (формальне проведення рішень, прийнятих за межами парламенту); церемоніальна. Головною ж неформальною функцією парламенту як владного інституту стало блокування доступу. В цей спосіб правляче угруповання через парламент організовувало узурпацію влади і ресурсів.

Варто визнати, що після втечі В. Януковича і відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р. парламент частково повернув собі традиційну функціональну ідентичність. Утім, привнесені чи розвинуті за попереднього режиму функціональні особливості хоч і звузилися, але повністю не зникли. Основну причину цього вбачаємо у збереженні механізмів кооптації політичного класу, створених за президентства саме В. Януковича і недостатній інституціоналізації влади, чого так і не зробив президент П. Порошенко, незважаючи на передвибірчі обіцянки. Ідеться, у першу чергу, про унормування процедури розпуску парламентської більшості, відмову від запровадження конструктивного вотуму недовіри, відмову від пропорційно-мажоритарної виборчої системи, унормування діяльності парламентської опозиції, парламентських слідчих комісій, процедури імпичменту президента та ін.

Тобто, в основі політичного класу залишилися такі самі або й ті ж самі люди, незважаючи на істотне оновлення парламенту (більше 60%). Однак ті представники політичного класу, які були в опозиції до режиму Януковича і після Євромайдану стали владою, взяли на озброєння ті ж правила гри, проти яких, власне, й виступав Євромайдан. Зауважимо, що політичний клас в Україні являє собою дуже вузький соціальний прошарок, який займається професійною політикою і має бізнесові або інші зв'язки з певною ФПГ, і той, хто перебуває у її орбіті, може виходити як публічний

²¹ Лісничук О. Український парламентаризм: неформальний вимір формальних функцій. / Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 35.

політик, то тимчасово пересувається "у тінь", однак ніколи не полишає це коло. Деформований інститут народовладдя є однією з рис кланово-олігархічного режиму.

Цікаві цифри про характер політичного режиму наводить журнал "Новое время" на основі аналізу статків найбагатших українців, починаючи з 2007 р.²² Виявилось, що десять з двадцяти найбагатших людей за цей час жодного разу не полишали двадцятку. Якщо зі статками цих людей щось і відбувалося, то тільки під впливом макроекономічних факторів, які позначалися на економіці всієї країни. Тобто активи десяти найбагатших українців падали через зменшення їх вартості і разом з падінням ВВП країни. Сьогодні десяток найбагатших людей зосередив у своїх руках активів на 14,4 млрд дол. Це становить 13% ВВП України: небачена для демократичного світу концентрація багатств, характерна для відсталих і корумпованих країн. Для порівняння, у США активи першої десятки багатіїв – це тільки 3,3% ВВП найбільшої економіки планети. "Стабільність, яку демонструють найбагатші українці, на думку А. Аслунда – аналітика Atlantic Council, відображає величезні проблеми всієї країни. Виходить, що існує каста недоторканих, які можуть нагромаджувати багатство за любої влади"²³.

При цьому слід особливо наголосити, що навіть порівняно з авторитарними режимами країни з гібридними політичними режимами є найменш ефективними і здатними забезпечити розвиток країни, мобілізацію її ресурсів. Саме гібридні режими, що перебувають у зоні ризику і втягування своїх країн у категорію "failedstate", тобто країни, яка не відбулася, мають й усі негативні ознаки – бідність, втрату державності, невиконання державою своїх функцій і які неминуче йдуть до втрати суверенітету.

Таким чином, поступово у вітчизняному соціумі утворилася нечисельна, але вкрай впливова соціальна група, яка у своїх руках зосередила економічні, політичні, інформаційні ресурси. За аналогією з фізикою цей процес можна описати як "закон

²² Закрытый клуб олигархов: сливки финансового общества. Новое время. №21, 7 июня 2018г. С. 18 – 22.

²³ Там же. С. 20.

заломлення світла" – коли промінь світла потрапляє на перешкоду, відбувається його заломлення і відбиваючись, він набуває іншої форми. Тобто у політичній системі України ФПГ являють собою таку собі стіну, об яку заломлюються усі запити, які надходять від суспільства. А відбитий промінь відображає насамперед їхні інтереси. Звісно, часом інтереси суспільства і ФПГ збігаються – відбуваються якісні зміни, включаючи істотну зміну "правил гри". Так було з Помаранчевою революцією і Євромайданом, коли і суспільство, і ФПГ виступили спільно – перші проти авторизації країни і зближення з Росією, другі – проти усунення їх від отримання державної ренти на користь більш вужчого оточення В. Януковича. Водночас у разі, коли інтереси суспільства і ФПГ розходяться, політичні рішення, які ухвалюються, у першу чергу відповідають їхнім інтересам, оскільки саме вони є монополістами у володінні і розпорядженні фінансово-економічними, політичними та інформаційними ресурсами.

Своєрідною є ситуація в регіонах. Усі 30 років в Україні повноцінної регіональної політики фактично не було. Через це на величезній кількості територій (зазвичай це міста районного значення) утворилися так звані "системоутворюючі підприємства", завдяки яким функціонують цілі містечка і райони. Власники таких підприємств є повноцінними господарями (такими собі феодалами) не тільки цього підприємства, але й усього регіону, оскільки таке підприємство є ледь не єдиним великим роботодавцем, платником податків. Звісно, що без донорських вливань таких підприємств місцева влада здатна мало що зробити в регіоні.

Через збереження вище згаданих механізмів інкорпорації політичного класу дистанція між формальними і неформальними інститутами, властива для української політики і соціуму загалом, яскраво відображена і унаочнена насамперед на рівні парламентаризму, після Євромайдану не тільки не скоротилася, а навпаки, посилилася. Особливим варіантом зазначеної конвергенції формального та неформального стали неформальна реалізація формальних функцій, а також практика поглинання формальних інститутів неформальними. Сьогодні до них додалися чинники,

пов'язані із викликами постреволуційної ентропії та військовими діями на Донбасі.

Спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади. Для кланово-олігархічного політичного режиму характерні й відповідні механізми інкорпорації політичного класу, специфічні соціальні ліфти, специфічна конфігурація виборчої системи. Мета усіх перерахованих інструментів – створення максимальних гарантій для відтворення у владі представників (ставлеників) ФПГ. Оскільки основні статки у такій системі отримуються у вигляді ренти – за рахунок державних замовлень, які, знову ж таки, є наслідком певних корупційних дій – так званих "відкатів", коли отримувач державної ренти зобов'язаний певний відсоток коштів, отриманих унаслідок державного замовлення, повернути чиновнику, який передає частину з них, у свою чергу, своєму керівнику і так далі. То усі особи у цій "зв'язці" мають бути "своїми". Отже, критерієм ефективності чиновника за такої системи стає саме належність до певної ФПГ і особиста відданість очільнику, а також готовність "грати" саме за неформальними правилами. У тих рідкісних випадках, коли, скажімо, до Верховної Ради потрапляли люди, які не готові були грати за нав'язаними системою правилами, їх політична кар'єра не була тривалою – система попросту таких відкидала. Парламентських старожилів, не замішаних у корупційних схемах і які не мають бізнесу, можна перерахувати на пальцях. У такий спосіб формується кругова порука і вона стає не тільки звичним правилом, а й основою функціонування і відтворення кланово-олігархічної системи.

Саме тому питання щодо типу виборчої системи було причиною численних політичних конфліктів і саме під лозунгом зміни виборчої системи відбувалися і Помаранчева революція, і Євромайдан. З цієї ж причини Україна отримала певний тип виборчої системи, яка виконувала специфічну функцію – з максимальною вірогідністю гарантувала відтворення влади ФПГ у представницьких органах влади. Однак вітчизняні парламентарі вперто чіплялися за мажоритарно-пропорційну виборчу систему. І навіть наявність пропорційної складової у такій виборчій системі мало перешкоджало їхнім намірам, оскільки пропорційна виборча система у загальнонаціональному окрузі є інструментом, який

змушує нові політичні партії, які ще не заангажовані олігархами і мають незрівнянно малі бюджети, звертатися за інформаційною підтримкою до власників телевізійних каналів, які належать все тим же олігархам. Звісно, у таких партій є альтернатива – обійтися без послуг загальнонаціональних каналів. Але за таких умов шанси потрапити до парламенту у такої партії істотно знижуються. Таким чином виборчі системи, які застосовувалися в Україні, цілком ефективно виконували функцію, заради якої вони запроваджувалися – відтворення у владі представників ФПП. І неформальна система "виборчих цензів", які існують паралельно з офіційними (віковий ценз, ценз осілості, грошова застава), істотно звужують можливості політичних сил, утворених поза цими групами.

Мажоритарна складова за змішаної виборчої системи була інструментом, який давав можливість масово скупити голоси виборців у мажоритарних округах, а в парламенті досягати потрібних результатів голосувань саме за рахунок мажоритарників. Крім того, ця виборча система уможливила формування системи "превентивних заходів", які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок "витискання" потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів "потрібних кандидатів" або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування "правильних" складів виборчих комісій і т. ін. Ці "переваги" виборчої системи активно експлуатувалися й постмайданними політичними силами, які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляли про свою опозиційність.

Відповідно, й повноцінні соціальні ліфти для такої системи нехарактерні. Саме дистрофією соціальних ліфтів і пояснюється проходження у владу осіб, які часто жодним чином не проявили себе ані публічними діями, ані ефективними менеджерами, але завдяки власній належності до ФПП легалізувалися у владі.

Результатом такого принципу інкорпорації еліт стали дистрофія політичних інститутів, які відтворювали нові й нові вкрай неефективні політичні інститути або так звані "підривні інститути",²⁴ профанація в діяльності політичних партій, імітація артикуляції політичних інтересів, непрацюючі соціальні ліфти, перенесення центру законотворчості з парламенту до Адміністрації Президента, девальвація ролі органів місцевого самоврядування на користь місцевих державних адміністрацій тощо.

І лише завдяки наявності однопартійної більшості і політичній волі у особисто Президента В. Зеленського Верховній Раді України IX скликання вдалося ухвалити новий Виборчий кодекс, який докорінно змінив систему виборів народних депутатів України і обіцяє справити позитивний вплив на процеси політичного структурування суспільства, стабілізацію партійної системи і зв'язок депутатів з виборцями. Зокрема, запровадження регіональних партійних списків з системою преференційного голосування дасть змогу виборцям впливати на якісний склад парламентських фракцій, що є істотним прогресом у політичному процесі в Україні. Оскільки виборцям більше не доведеться купувати "кота в мішку", як це було донедавна за наявності закритих партійних списків. Також важливою перевагою є ліквідація мажоритарної складової у системі виборів, яка створює умови для внутрішньопарламентської корупції. Чи приведе це зменшення впливу ФПГ на якість партійних списків? Радше ні, оскільки вони так само матимуть вплив на формування регіональних партійних списків. Хоча це радше данність часу і того типу політичної системи, яка сформувалася в Україні за роки незалежності. Відсікти повністю вплив великого бізнесу на якість партійних списків неможливо, оскільки це люди, які розпоряджаються ресурсами, а отже і надалі будуть зацікавлені у представництві "своїх" кандидатів у партійних списках і подальшому їх використанні для лобювання своїх інтересів у парламенті.

²⁴ Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. С. 95 – 96.

Недоліком нового Виборчого кодексу можна назвати і поєднання загальнодержавного виборчого списку і регіональних виборчих списків зі збереженням загальнодержавного одномандатного виборчого округу, замість запровадження багатомандатних виборчих округів. Це призведе до плутанини серед виборців, а також істотно ускладнить систему підрахунку голосів. Іншим вагомим недоліком вважаємо запровадження обмежувального бар'єра однакового і для партій, і для партійних виборчих блоків. Натомість доцільно було запровадити вищий обмежувальний бар'єр для виборчих блоків, що підштовхнуло б партії до об'єднання і сприяло б їх укрупненню, а відтак зменшенню кількості партій і стабілізації партійної системи.

Характер партійної системи. Процеси партієгенезису в Україні відбуваються циклічно, де кожен цикл підпорядкований логіці функціонування кланово-олігархічного політичного режиму. За роки незалежності в Україні було зареєстровано 436 політичних партій, фактично ж існувало 349²⁵. На перший погляд наявність політичних партій – це свідчення політичного плюралізму і політичної конкуренції. І зазвичай чисельність політичних партій стрімко зростає після політичних катаклізмів. Так, в Україні піки зростання кількості політичних партій припадають на початок 1990-х рр., коли Україна набула незалежності, у період Помаранчевої революції, після Євромайдану. Якщо прослідкувати динаміку утворення політичних партій, то саме після Євромайдану вона набула характеру гротеску. В Україні ледь не половина з них була зареєстрована у період після 2014 р. Динаміка їх реєстрації така: якщо на кінець 2012 р. в Україні було зареєстровано 188 політичних партій, то на кінець 2016 р. вже нараховувалося 352 політичні партії. Тільки протягом 2014 р. було зареєстровано 39 партій, у 2015 р. 79 партій, у 2016 р. – 42 партії, у 2017 та 2019 р. по 3 та у 2018 р. – одна²⁶.

²⁵ Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ, 2020. С. 6.

²⁶ Єдиний державний реєстр політичних партій України. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyy/

Тобто про що це свідчить? Поступово – починаючи з другої половини 1990-х рр. – політичні партії набули форм квазіінститутів, чиє призначення – артикуляція інтересів ФПГ. Цю думку підтверджують статистичні дані щодо кількості осередків політичних партій. Парадоксально, але при зростанні кількості політичних партій – кількість партійних осередків не те що не збільшувалася, а часом навіть зменшувалася. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мініюсту нараховувалося 15806 партійних осередків, на 1 вересня 2016 р. – 15759, на 1 вересня 2015 р. – 15214, на 1 вересня 2014 р. – 18188, на 1 січня 2013 р. – 19222²⁷. Елементарні математичні підрахунки показують, що кожна партія має по 43 партійні осередки, що критично мало. У абсолютних цифрах найбільшу кількість партійних осередків має партія "Батьківщина" – близько 18 тис., тоді як інші парламентські партії мають по 1200 – 1800 партійних осередків, що свідчить про вкрай неефективну – практично відсутню – організаційну структуру більшості політичних партій.

Рівень членства фактичного, який виводиться на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (адже зазвичай вона в рази завищена), є критично низьким. У ході соціологічних досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України з 1993 р. тільки 2-3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях²⁸. Кількість політичних партій зовсім не адекватна кількості членів політичних партій. Подібна невідповідність виявляється на виборах. Партії, які нібито заявляють, що членами їхньої партії є сотні тисяч осіб, на парламентських виборах не долають обмежуваний бар'єр. Тобто вибори оголюють проблему фіктивного членства у партіях, що повністю розмиває Ополітичну структуру суспільства.

²⁷ Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. 2016. С. 163–164.

Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова восени 2020 р. тільки 2,2% громадян повністю довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не довіряють же 73,2%²⁹. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Парадоксально, але рівень недовіри до таких інституцій був найбільш високим саме у роки, коли реєструвалася найбільша кількість партій.

Як наслідок – у суспільстві, а часто й у експертному середовищі можна почути твердження, що в Україні немає ані політичних партій, ані партійної системи. Подібні висновки і ставлення до партій свідчать про те, що, будучи юридично зареєстрованими, у суспільно-політичні процеси партії вмонтовані формально. Тобто партійна система за своїми функціональними якостями залишається вкрай нерозвиненою, оскільки наявні політичні партії, попри їх велику кількість, не виконують функцій артикуляції та представництва суспільних інтересів, що тим самим створює прірву між суспільством та представницькими органами влади. Це є фактором, який поглиблює політичне відчуження і спричиняє дефіцит легітимності.

Власне, нерозвинена партійна структура і політична структуризація є основою кланово-олігархічного режиму, оскільки функції, які покладаються у сталих демократіях на політичні партії в умовах кланово-олігархічного режиму виконують квазіпартії. Тобто за кланово-олігархічного режиму вони здебільшого перетворюються у субінститут ("псевдоінститут"), який, хоча й закріплений юридично, але, як уже було сказано, артикулює інтереси ФПГ. Наголосимо, що це не виключає наявності повноцінних партій. Звісно, вони є, як і є партійна система. Однак в умовах кланово-олігархічного режиму політична партія, яка

²⁹ Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>

намагається вийти на парламентський рівень ("у вищу лігу"), незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ. Тобто тим самим створюється паралельна офіційному обмежувальному бар'єру (в Україні він на рівні 5%) бар'єри, в основі яких ті чи інші поступки і домовленості грати у потрібні моменти на користь ФПГ. Таким чином партії "сідають на своєрідну голку", коли з часом цих умов стає настільки багато, що партія відпрацьовує свій електоральний ресурс, втрачає власну ідентичність, стаючи нецікавою виборцю, і, що називається, "списується". Тому середній термін існування парламентських політичних партій в Україні (показник парламентської мінливості) – 2-3 електоральні цикли, та й то у складі виборчих блоків, які зазнали ребрендингу.

Обійти правила, нав'язані ФПГ, практично неможливо через специфіку виборчого процесу. У цій конкуренції така партія або змушена грати за правилами, які нав'язуються ФПГ, або ж її шанси перейти у вищу лігу зводяться практично до нуля.

На місцевому рівні такі партії можуть бути досить успішними. Останні місцеві вибори, проведені на основі пропорційної виборчої системи, стимулювали появу нових більш інституційно спроможних партій. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень такі партії змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними "господарями" регіонів. Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посилені для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються із ситуацією, коли, граючи за правилами, в межах закону, вони програють партіям, які виходять за рамки закону, і витрачають на пропагування себе значно більші суми. І хоча це законом заборонено, однак адміністративний ресурс уже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства. Прийнятий у 2017 р. Закон "Про державне фінансування політичних партій" хоча й запрацював, однак партії досить швидко навчилися його обходити, про що свідчить надзвичайна кількість зовнішньої реклами, дочасний початок виборчої кампанії, витрати на які, за висновками фахівців,

перевищують усі допустимі законом норми. Тим самим стартові позиції партій, які зрощені з владою і є бізнес-проектами наперед сильніші за тих, які дійсно хочуть становити конкуренцію владі.

Крім того, багато партій створюються як бізнес-проекти, перетворюючись у товар, який ФПП орендують або купують за відповідну плату під час виборів, щоб ті "грали" як технічні кандидати на їх користь, або ж у складі виборчих комісій³⁰.

Тобто доволі ліберальне законодавство про реєстрацію політичних партій, специфічне виборче законодавство і вкрай байдуже ставлення Міністерства юстиції до перевірки партійної документації під час реєстрації політичних партій (мотиви залиши-мо поза увагою) уможлиблює різноманітні маніпуляції політичних партій у ході виборчої кампанії, коли партії, які не беруть участі у виборах, мають можливість входити до виборчих комісій регіонального та місцевого рівнів, "продаватися" на користь тих чи інших кандидатів у депутати, здаватися в оренду тощо.

Яскравим прикладом подібного ліберального законодавства під час реєстрації політичних партій є той факт, що, зокрема, у останніх місцевих виборах (восени 2020 р.) взяли участь 194 політичні партії, більшість з яких є, звісно, регіональними, хоча зареєстровані як загальнонаціональні, оскільки українське законодавство забороняє функціонування регіональних партій. У цьому зв'язку виникає питання до Міністерства юстиції – як такі дрібні партії могли виконати вимоги, які висуваються для реєстрації політичної партії, а зокрема, щодо створення первинних організацій у 2/3 областей України і були зареєстровані як загальнонаціональні?

Наслідком подібного ліберального законодавства для утворення політичних партій стала подальша деінституціоналізація партійної системи та девальвація ролі політичних партій у суспільній свідомості, деідеологізація політичних партій і подальша фрагментація партійної системи.

Співвідношення між центральною та регіональною владою в Україні так само, як і інших інститутів, зазнало деформацій у

³⁰ Детальніше див.: Кармазіна М. Там само. С. 30–32.

процесі утвердження кланово-олігархічного політичного режиму. Ще на початку 1990-х рр. владна вертикаль в Україні була утворена як своєрідний гібрид між недосформованою демократичною моделлю з децентралізацією влади та збереженими залишками радянської високоцентралізованої моделі. На практиці це означало дублювання повноважень представницьких органів влади – обласних та районних рад – і місцевих державних адміністрацій, які повністю підпорядковувалися главі держави, а не уряду. Подібний оксюморон сприяв посиленню позицій глави держави у системі органів державної влади на користь зменшення функцій уряду і прем'єр-міністра, який був формальним главою виконавчої влади. Дуалізм виконавчої влади, закладений у Конституції України, породив хаос, управлінський безлад і посилив політичну корупцію. Ослаблення вертикалі виконавчої влади, відмова від прямого тиску за політичними мотивами на опозицію зменшили вплив адміністративного чинника на виборах. Так, парламентські вибори 2006 і 2007 рр., а також президентські вибори 2010 р. чітко продемонстрували зростання змагальності виборчого процесу. Однак унаслідок "антиреформи – 2010", суть якої було описано вище, в Україні розпочалися процеси деінституціоналізації політичної системи, наслідком чого стала стрімка авторизація політичного режиму. У системі виконавчої влади цей процес позначився формуванням нової інституційної структури – так званих "наглядачів", які вбудовувалися в нову систему правил, що різко відводило Україну у бік держави з псевдоавторитарним політичним режимом.

Саме ці процеси стали соціальним фундаментом закріплення в Україні патрон-клієнтських стосунків між суспільством і державою і кланово-олігархічного політичного режиму. Іншими словами, корупція, клієнтелізм посилювалися, бо громадяни готові були це споживати. Українська держава відіграє роль патрона щодо свого колективного клієнта – населення: патрон обдаровує і захищає своїх клієнтів в обмін на лояльність і підтримку. Ці стосунки ґрунтуються на зв'язках особистої залежності і мають неформальний характер. Зрозуміло, що є пряма залежність рівня розвитку та щільності патрон-клієнтелістських зв'язків з рівнем

історичної колективізації (патерналістські прагнення). Тобто конституційно закріплений дизайн політичних інститутів формально існував. На практиці ж він мав свої прояви. Головне – інституційні зміни не мали системного, комплексного обґрунтування. Механічне повернення до Конституції 1996 р. у 2010 р. і потреба нівелювати її недосконалість призвели до неформальних практик, які вибудовувалися на певній довірі та минулих зв'язках. Звідси зрозуміле введення у публічний дискурс категорії "сім'я", як називали найближче оточення президента В. Януковича, яке монополізувало систему ухваленням усіх рішень, доступ до ресурсів, монополізувала ринки, у тому числі й політичний³¹. Звісно, що інколи, на вимогу "патрона", вкладалася частина надприбутків у соціальну сферу. Останнє робилося для зниження соціальної напруги і створення ефекту реальності економічної стабільності. Хоча насправді така політика має так само кумулятивний ефект, коли нагромаджуються проблеми, які розв'язувати стає дедалі складніше.

Отже, якщо зростає централізація і монополізація процесів вироблення та прийняття рішень, у першу чергу гальмується процес їх оцінки та реалізації. Це відбувалося на місцях, де контроль залежав від конкретних людей, агентів, які працювали від імені та під прикриттям президента чи його найближчого оточення. Тобто, контроль був покладений на тих, кого слід було б контролювати.

Нова інституційна структура – "наглядачі", – будувалася, як уже згадувалося, на принципі довіри. Але він притаманний вертикальним зв'язкам. На горизонтальному рівні система ґрунтувалася на засадах політичної корупції. Для того, щоб мінімізувати можливі ризики застосовувалися дві форми – публічна (зовнішня) та тіньова (внутрішня). Для забезпечення публічної складової потрібна була соціально-політична організація, яка мала представляти інтереси своїх

³¹ Ковалевський В. Формування політичних рішень в Україні: проблема співвідношення функцій і ролей виконавчих і представницьких органів влади на місцевому рівні / Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 144 – 146.

членів та бути причетною до процесів легітимації³². Таким чином формувалася партія влади – за цим принципом були утворені свого часу блоки "За Єдину Україну", партія "Наша Україна", ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, Блок Петра Порошенка, "Народний Фронт", хоч як це не дивно, але й партія "Слуга народу". І саме до лав своєї "партії влади" зазвичай втягуються представники місцевих еліт, лідери громадської думки тощо. У свою чергу, тіньовою формою була політична корупція за принципом кругової поруки. Саме цей принцип не змогли подолати на початку подій кінця зими – весни 2014 р., коли відчуття власної безпеки змусило окремих учасників кругової поруки виступити проти української державності і брати участь у нових псевдодержавних утвореннях. З організаційного погляду, таким способом до загальноприйнятих "правил гри" долучаються власні обмеження організацій, дотримуватися яких мають усі члени.

Таким способом створювалася інституційна структура само-відтворення влади. Це був новий механізм підвищення безпеки та контролю за фінансовими потоками з боку домінуючих ФПГ. Інституційна структура, що вибудовувалася, мала специфічну природу. Вона не була формалізованою де-юре, але мала всі ознаки сталої інституційної структури де-факто.

Інститут "наглядачів" будується на принципах контрактних відносин, де винагорода агентів залежить від ефективності представництва на місцях. Це складна мережа явних та неявних контрактів, мета яких полягає у накопиченні фінансових та інших ресурсів, паралельно з вибудовуванням системи тотального контролю³³.

У такій структурі ідеологія, зрозуміло, відсутня. Наявна тільки відданість "наглядачам", що будується на принципах корпорації. За роки після Революції Гідності, коли стався своєрідний бум

³² Там само. С. 145 – 146.

³³ Ковалевський В. Формування політичних рішень в Україні: проблема співвідношення функцій і ролей виконавчих і представницьких органів влади на місцевому рівні / Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2014. С. 147.

громадянського суспільства, завдяки адміністративно-територіальній реформі з децентралізацією фінансів та реформі державної служби, і елементарний розвиток масових комунікацій інститут "наглядачів" почав давати перебої, насамперед, через можливість громадськості контролювати процеси перерозподілу коштів, призначення на посади, видачу ліцензій, дозволів тощо.

Тим самим відновився процес реінституціоналізації влади, суть якої у відновленні природних функцій політичних інститутів. Це є умовою руйнації кланово-олігархічного політичного режиму. Однак після перемоги Президента В. Зеленського і через елементарну некомпетентність його оточення процеси реінституціоналізації влади послабилися. Більше того, спостерігається її доволі швидко деінституціоналізація, послаблення керованості державою, сплеску корупції та політичного хаосу. Водночас нині, на наш погляд, виникає нова реальність, коли завдяки реформі децентралізації традиційні ФПГ децю послабилися за рахунок посилення місцевих кланів. Про це свідчить поява великої кількості регіональних партійних проектів. Добре це чи погано з точки зору подальшого розвитку держави? Очевидно, що процеси переформатування влади будуть дуже болісними, однак вони означають посилення політичної конкуренції, що, зрештою, приведе до стабілізації інституційної системи держави. Політичні актори, зрештою, бажатимуть грати за зрозумілими правилами гри, що вселяє сподівання на доволі позитивний поступ держави.

Наразі ж, як видно з наведених даних та аналізу, в нашій державі склалася складна інституційна система, порушення в якій стали фундаментом для тих соціально-політичних зрушень, які нині відбуваються. Формальні "правила гри", зафіксовані у Конституції України та відповідному правовому полі, останнім часом тісно перепліталися або повністю замінялися на різних рівнях влади з напівлегальними практиками впливу окремих ФПГ. Тобто централізації підлягали не тільки певні зовнішні ресурси, функції, посади, але й потоки інформації до людей, які приймали рішення, в першу чергу, до президента.

Після Євромайдану ситуація змінилася мало. Доволі великою проблемою для України, незважаючи на формування антикоруп-

ційних органів – Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), запуску процесу формування Спеціалізованого антикорупційного суду, – корупція зберігається, що й констатовано в аналізі *Transparency International*. Україні в останні роки вдалося дещо піднятися у рейтингу. У 2017 р. вона отримала оцінку в 30 балів і разом з чотирма іншими країнами (Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне) посіла 130 – 134-те місце. Для порівняння – у 2016 р. Україна набрала 29 балів (131 – 135-те місце у рейтингу), у 2013 р. 25 балів (144–149-е місце зі 177), у 2012 р. – 26 балів, а за 10-бальною шкалою 2011 р. – 2,3 бала, у 2010 р. – 2,4 бала, 2009 р. – 2,2³⁴.

Роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі будь-якої демократичної держави виконують громадські організації. Якщо виходити з того, що, по-перше, громадянське суспільство – це певний (зазвичай високий) рівень розвитку суспільства, якому притаманна розвинена система інститутів і взаємодії й стосується воно усієї нерозчленованої позаполітичної чи позадержавної сфери суспільного життя³⁵, то в Україні з огляду на кількісні показники організацій громадянського суспільства (далі ОГС) картинка цілком задовільна. Динаміка інституціоналізації громадянського суспільства після Євромайдану, що базується на даних Державної служби статистики без урахування Криму і території проведення АТО, засвідчує зростання кількості громадських організацій: станом на 1 вересня кожного року в Україні було зареєстровано у 2012 р. 47932, у 2013 р. – 87240, у 2014 р. 72525, у 2015 р. 76866, у 2016 р. 74102, у 2017 р. – 77129 громадських організацій³⁶. При цьому військові дії на Донбасі, анексія Криму роблять неможливим точний підрахунок громадських організацій в країні. Однак рівень довіри до ОГС

³⁴ Corruption Perceptions Index – 2017. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

³⁵ Основи демократії: Підручник для студ. вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. Львів. 2009. С. 152.

³⁶ Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

(благодійні фонди, громадські об'єднання) за весь цей час складав не вище 18%, а до профспілок 15%³⁷.

Слід наголосити, що саме 2013 р. став переломним стосовно рівня довіри та недовіри ОГС. Саме того року позначка рівня довіри стала вищою щодо позначки недовіри. За даними Фонду демократичних ініціатив ім. Ілька Кучеріва рівень довіри до громадських об'єднань у 2013 р. становив 38,4%, тоді як рівень недовіри становив 35,6%. У період від 2004 р. до Євромайдану в Україні спостерігався невисокий рівень довіри до ГО (позначка не перевищувала 20%), а рівень недовіри, навпаки, відзначався високою позначкою (майже 50%). Тільки у 2013 р. громадяни почали більше довіряти, ніж не довіряти громадським об'єднанням. Станом на 2014 р. 45,7% опитаних респондентів заявили про те, що вони "цілком довіряють ГО" та "швидше довіряють ГО", проте станом на 2016 р. тих, хто довіряє стало на 8,7% менше. Хоча після революційних подій Євромайдану рівень довіри почав дещо знижуватись, однак залишається вищим по відношенню до рівня недовіри. Як свідчать соціологічні опитування до Євромайдану українці не відчували себе громадою навіть у раках міської спільноти. Громадянське суспільство не мало вагомої організаційної основи і конкретних об'єктів соціально-політичної ідентифікації. Безліч громадських організації створювалися для отримання грантів і були нечисленними. Істотно низький відсоток населення вважав себе членами громадських організації. Так, за даними соціологічного моніторингу, 87,1% опитаних українців відповіли, ще не є членом жодної організації, об'єднання чи руху. Лише 9,8% респондентів підтвердили свою участь бодай в одній організації, об'єднанні чи русі, а 3,1% у двох³⁸.

Зауважимо, що характер громадської участі визначається рядом соціокультурних характеристик суспільства. Так, тип політичної

³⁷ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. Ворони В., д.соц.н. Шульги М. Київ: Інститут соціології НАН України. 2013. С. 485.

³⁸ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. Ворони В., д.соц.н. Шульги М. Київ: Інститут соціології НАН України. 2013. С. 116.

культури, сприятливий для розвитку громадянського суспільства, визначає, насамперед, довіра до інших громадян, громадська ініціативність та участь у колективній діяльності. Водночас більшість українців на сьогодні мають низький рівень ментальної готовності до такої діяльності, а ідеї громадянського суспільства для них ще не набули форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей, так і цінностей-засобів)³⁹. О. Майборода цю ситуацію пояснює наявністю певної консервації "підданської" політичної культури більшої частини населення України, що може призводити до конфронтаційності і в соціальних відносинах, і в масовій поведінці, спрямованій проти державних інституцій⁴⁰. Навіть після Євромайдану зростання міжособистісної довіри в українців загалом не є помітним: від 4,3 бала (за десятибальною шкалою) у 2005 р. до 5,06 бала у 2014 р.⁴¹. Лише 42% громадян у 2015 р. підтверджували наявність у них досвіду об'єднання з іншими людьми для розв'язання соціальних або власних проблем протягом останніх дванадцяти місяців (при цьому це стосується здебільшого мешканців великих міст)⁴². Серед українців досі не поширена більшість форм громадської активності, зокрема, участь у роботі структур "третього сектору" (для порівняння, у Німеччині таку участь беруть 31,4% опитаних громадян, в Україні – 2,3%). Щоправда, в останні роки стала відчутною тенденція зростання довіри до громадських об'єднань. На тлі низьких показників участі громадян в їх діяльності цю тенденцію можна охарактеризувати скоріше як часткове перенесення патерналістських очікувань від держави на недержавні інституції.

³⁹ Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. Сучасна українська політика. Київ, 2013. Вип. 28. С. 331.

⁴⁰ Майборода О. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством у сучасній Україні: постановка проблеми. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 3 (71). С. 9 – 10.

⁴¹ Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2016. Вип. 2 (16). С. 241.

⁴² Резнік О. Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв'язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. 2016. Вип. 2 (16). С. 186.

Запроваджений у 2015 р. інструмент електронних петицій також не став достатньо дієвим для впливу громадськості на формування та реалізацію державної політики. Наприклад, станом на липень 2016 р. на сервісі електронних петицій до Президента України було оприлюднено близько 25 тис. петицій і лише 40 з них (як правило, ті, щодо яких певні політичні сили чи інші заінтересовані організації проводили потужну інформаційну кампанію) отримали необхідну підтримку (25 тис. підписів). Тобто, звичайному громадянину чи громадському об'єднанню, ініціювавши петицію, вкрай важко заручитися необхідною підтримкою. Крім того, аналіз оприлюднених відповідей Президента України на розглянуті петиції свідчить, що близько трьох чвертей петицій пересилаються Верховній Раді України чи Кабінету Міністрів, а інформація про результати їх розгляду у подальшому не оприлюднюється. Інші петиції, як правило, отримують відповіді у вигляді роз'яснень.

Проте за офіційними цифрами важко сховати реальну інституційну спроможність українського громадського сектору. На практиці лише незначна кількість зареєстрованих інституцій громадянського суспільства провадить будь-яку діяльність. Органам статистики про свою діяльність звітують лише близько третини зареєстрованих громадських об'єднань, інших не знаходять за реєстраційними адресами, і додаткові відомості про них відсутні⁴³. На думку експертів, активно працюючих інститутів громадянського суспільства взагалі не більше 3-4 тис., значна кількість інших є формальними чи кишеньковими утвореннями⁴⁴.

Ілюстративним є аналіз напрямів діяльності громадських об'єднань. Згідно зі статистичними даними, найбільше таких об'єднань є оздоровчими та фізкультурно-спортивними (17,6%), професійної спрямованості (10,3%), молодіжними (7,8%), об'єд-

⁴³ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році: статистичний бюлетень. Київ, 2015. С. 8.

⁴⁴ Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки : звіт за даними дослідження / упоряд. Л. Паливода. Київ, 2014. С. 35.

наннями ветеранів та інвалідів (5,8%)⁴⁵. При цьому тривалий час не можна було назвати жодного громадського об'єднання, діяльність якого мала б значний суспільний резонанс та підтримку серед широких верств населення. З 2014 р. завдяки активній роботі, спрямованій на допомогу воїнам АТО та переселенцям з непідконтрольних територій, стали достатньо відомими благодійні та волонтерські організації. За даними Центру Разумкова (листопад 2020 р.), громадським організаціям довіряє 45,9% громадян,⁴⁶ тоді як у 2016 р. ця цифра становила 52%⁴⁷, що можна вважати виявом загальної деморалізації суспільства внаслідок подій останніх років.

Проте слід розуміти, що **інституційна спроможність ОГС виявляється насамперед через їх взаємодію з державою**. І саме тут привертає увагу, що в Україні вона вкрай низька, що можна пояснити специфікою їх появи. Так, якщо у країнах сталої демократії процес становлення громадянського суспільства відбувався синхронно з процесами демократизації – через формування буржуазії як класу, поступове розширення форм політичної участі і суспільної самоорганізації, то в країнах молоді демократії, які позбуваються рудиментів авторитаризму, становлення громадянського суспільства, по суті, є процесом "відвойовування" сфер компетенції у держави. Причому держава загалом ділиться власними компетенціями у сферах, які є найбільш обтяжливими для неї і найменш привабливими з точки зору прибутків, але дуже неохоче "допускає" громадянське суспільство туди, де формуються правила гри або у сфери, де обертаються великі кошти. Таким яскравим прикладом є, наприклад, ліквідація ЖЕКів і створення замість них ОББК – організацій власників багатоквартирних будинків, коли ініціаторам їх створення перешкождали як могли –

⁴⁵ Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2014 році: С. 7.

⁴⁶ Україна-2020: невинуваті очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevynuvatani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020>

⁴⁷ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Балакірева О. М. та ін.]; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. 56 с.

шкодячи майно, підпалюючи автівки і т.ін. Тобто, якщо у молодих демократіях держава всіляко саботує процеси виокремлення громадського сектору, то у кланово-олігархічних системах відбуваються дещо інші процеси, коли ОГС адаптуються під потреби ФПГ, які, у свою чергу, знаходять законно прийнятні форми їх адаптації.

Підміна державно-владних відносин неформалізованими громадянськими відносинами в рамках неформальних інститутів спричиняє розвиток квазігромадянського суспільства, яке перебирає на себе значну частину державно-владних функцій і стає конкурентом "нормального" громадянського суспільства. Їх відмінність полягає в тому, що "нормальне" громадянське суспільство завжди взаємодіє з державою через легітимні канали, тоді як квазігромадянське – навпаки. Як наслідок, поряд з офіційною постає тіньова держава, зазвичай заснована на корупції, яка обслуговує неструктуровані чи структуровані нелегально спільноти людей в обмін на відповідні послуги. У зазначеній тріаді домінуючу роль все ще відіграє останнє – представлене ФПГ, які поступово сконцентрували у своїх руках основні виробничі ресурси, а згодом монополізували й політичну сферу (феномен "захоплення" держави, про який йшлося вище).

Зрештою, складається ситуація, коли громадянське суспільство змушене конкурувати не тільки з державою, а ще й з ФПГ. Так, в Україні, згідно з законодавством, при усіх органах державної влади та державних підприємствах створюються громадські ради (ця практика була запроваджена ще 2012 р.), які хоча й мають консультативно-дорадчу функцію – є інструментом впливу громадянського суспільства, все ж таки мають деякий потенціал політичного впливу. Проте на практиці громадські ради часто стають "кишеньковими". Механізм їх створення описав В. Петровський⁴⁸. "Громадські ради формуються відповідно до Постанови Кабміну №996 від 3.11.2010 р. "Про забезпечення участі

⁴⁸ Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. Дзеркало тижня. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html

громадськості у формуванні та реалізації державної політики" зі змінами і доповненнями, затвердженими постановою №234 від 8.04.2015 р. і Типового положення "Про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації". Цією постановою Кабмін завдяки обмеженню чисельності громадських рад у складі 35 осіб легалізував, на думку В. Петровського, процес створення "кишенькових" громадських рад, які фактично захищають олігархічно-корупційні інтереси виконавчих органів, принагідно вирішуючи власні проблеми. Саме на цьому й побудовано схеми, суть яких у тому, що, внаслідок штучного заведення на установчі збори необхідної кількості "ручних" організацій або ж кулуарних домовленостей (у народі це зветься "договорняк") при голосуванні більшістю за межі квотної чисельності виштовхуються всі або майже всі організації, які готові працювати для держави і суспільства, але з якихось причин є незручними для міністерства. Натомість до складу громадської ради вводяться 35 членів, які завжди підтримають необхідну політику відповідних органів виконавчої влади. Подальша діяльність такої громадської ради, на думку В. Петровського, вже не має жодного значення. Всі питання її легітимний голова вирішить з органом влади, при якому її обрано, так, як потрібно. Тому головне за узаконеною постановою Кабміну схемою – обрати потрібний склад громадської ради, який обирає потрібного голову. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена громадськістю, а отже, законно захищена. Зрозуміло, що голова громадської ради та члени її правління, незалежно від того, працює вона чи ні, мають можливість вирішувати й власні питання, контролюючи, принаймні на папері, роботу органу виконавчої влади, але фактично будучи не його контролером, а партнером"⁴⁹. Тобто створення громадських рад

⁴⁹ Петровський В. Кишенькова громадськість для органів влади. Дзеркало тижня. 2017. 15 квітня. URL: https://dt.ua/SOCIUM/kishenkova-gromadskist-dlya-organiv-vladi-239761_.html

перетворилося на таку собі форму самолегітимації політичного режиму, коли за рахунок імітації залучення створюється видимість того, що враховується думка громадськості.

Тому наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між ФПГ, які саботують реформи і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції для себе. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню. Свого часу кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації так званих "*грантоїдів*". Нині така дискредитаційна кампанія триває навколо тих, кого називають "*соросятами*". Водночас такі звинувачення не зовсім безпідставні, адже суть повноцінного громадянського суспільства у тому, що людина у вільний від роботи час на безоплатній основі займається тією чи іншою громадською роботою. У нас же ж цілком шляхетні цілі виконують цілком пристойні люди та організації, але на європейські чи американські гроші. Тобто громадська діяльність у такому разі є формою заробітку і не може вважатися повноцінною. Тому при нібито підвищенні громадської активності, вона не є органічною – такою, що йде від самих громадян, а отже, не має належного ефекту. Так само вона є вкрай обмеженою у суспільстві, де ледь не половина громадян перебуває за межею бідності, де діяльність людей підпорядкована виживанню, а не боротьбі з режимом. Третя причина – це критичний рівень і міжособистісної, і інституційної довіри – люди побоюються обману, зневірені і тому намагаються обмежувати коло свого спілкування і діяльності найближчим оточенням, колегами тощо.

Крім того, часто за кулісами громадських організацій ховається бізнес. Громадські організації виступають основними політичними лобістами. Поширеним явищем є створення "кишенькових" благодійних фондів при державних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Наприклад, громадські антикорупційні організації м. Києва в рамках проекту "Приховані інтереси" знайшли близько 600 структур, які належать 120 депутатам Київради та 45 найвищим

посадовцям міської та районних держадміністрацій і до числа яких входять також 96 громадських організацій і 34 благодійні. Такі організації дозволяють також виявити зв'язки між депутатами..., які можуть надавати один одному корупційні послуги"⁵⁰.

Цікавою є і траєкторія кар'єрних переміщень керівників волонтерських організацій чи лідерів Євромайдану. Логічно, що ці люди, намагаючись реалізувати власні політичні ідеї, ставали політиками. Однак зазвичай вони йшли шляхом найменшого спротиву, тобто не працюючи над розбудовою власної партійної структури – це довго, дорого і не гарантує проходження до парламенту. Такі політичні проєкти посильні тільки ФПГ. Громадські активісти погоджуються на співпрацю з уже відомими політичними брендами, діючи за логікою "потрапимо у владу, а там розберемося", або ж йдуть на співпрацю з ФПГ і працюють у межах правил гри, запропонованих ФПГ. Подібна конвергенція зазвичай обертається тим, що нібито прогресивні і цілком здорові ідеї громадськості використовуються ФПГ у своїх інтересах, стаючи засобом досягнення їхньої мети. І проблема в тому, що у суспільствах з украй низьким рівнем життя нематеріальні ідеї рідко домінують над матеріальними. Звідси й голосування "за гречку", за побудовану дорогу чи дитячий майданчик або ж відвертих популістів.

Ситуація із правовим статусом особистості, гарантуванням прав та свобод людини, засобами масової інформації у кланово-олігархічних політичних системах також має вкрай специфічний вигляд. За наявності конституційно гарантованих прав і свобод людини діють своєрідні обмеження у вигляді неформальних правил гри. Зокрема, конституційні гарантії на безкоштовне отримання медичних послуг, на безкоштовне навчання давно перетворилися на правила, які не працюють або працюють у міру наявних можливостей у відповідних медичних чи навчальних закладах. Тобто, формально ніхто не відміняв ці конституційні норми, але фактично вони виявилися знищеними через неефективність кланово-олігархічної держави, яка вкрай неспроможна забезпечити справедливий перерозподіл матеріальних благ, соціальний захист громадян тощо.

⁵⁰ Голуб А. Від прозорості до контролю. Тиждень.2017. 13 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/185040>

Аналогічною є ситуація зі ЗМІ. Формально усі наявні телерадіокомпанії і друковані ЗМІ діють у чітко визначеному правовому полі і усі, відповідно, рівні перед законом. Однак на практиці складається ситуація, коли одні виявляються рівнішими за інших. ЗМІ, які належать ФПП, зазвичай отримують потрібні частоти мовлення, тиражі тощо. Тоді як державні канали – найкрасномовніший випадок з громадським телебаченням в Україні – канал Перший.ua, який змушені були закрити на певний час через те, що на нього у держави не знайшлося необхідного фінансування.

Водночас в Україні склалася вкрай неоднозначна ситуація: в умовах російської агресії нібито держава змушена захищати вітчизняний інформаційний простір, що опонентами тут же сприймається як наступ на свободу слова. З іншого боку – під аргументами захисту національного інформаційного поля можуть розправлятися з політичними опонентами тощо. І така надзвичайна невпорядкованість нормативно-правової бази і не завжди ретельне виконання функцій нагляду за контентом з боку Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення послаблюють і цю функцію держави – функцію забезпечення свободи ЗМІ і функцію захисту інформаційного простору, що загалом обертається елементарною суспільною дезорієнтацією і посиленням політичної напруги у суспільстві.

Таким чином, в Україні очевидні розбалансування політичної системи і новий виток у трансформації політичного режиму. Його по-різному оцінюють у фаховому середовищі. Зокрема, вітчизняний дослідник неопатримоналізму О. Фісун політичний режим в Україні після Євромайдану характеризує як "коаліційну президентську систему з частковими елементами керованої неопатримональної демократії"⁵¹. Дещо іншої думки дотримується відомий американський дослідник "патрональної політики" Г. Хейл. На його думку, в Україні після 2014 р. і відновлення парламентсько-президентської моделі, радше слід вести мову про "патронажний парламентаризм", тобто прем'єр-президентські форми правління, подібні до тих, що склалися в Україні в 2005-2010 роках і після

⁵¹ Fisun O. The Future of Ukraine's Neopatrimonial Democracy, PONARS Eurasia Policy Memo. 2015. October, No. 394. P. 2.

2014 року, задають умови для конкуренції між "пірамідами влади", тим самим підриваючи монополію на політичний патронаж⁵².

Доповнюючи висновки Г. Хейла, зазначимо, що соціальні потрясіння в Україні на кшталт Помаранчевої революції та Євромайдану призвели до посилення конкуренції ФПГ, однак істотних фундаментальних змін соціальних взаємодій не відбулося. Ці події не забезпечили переходу від персональних обмінів до деперсоналізованих відносин, які б ґрунтувалися на формальних правилах, структурах та процедурах. В Україні зберігається вкрай низька залежність партій від виборців, тимчасом як залежність від ФПГ все ще надзвичайно висока.

Таким чином зміни відбуваються, але істотного розвитку немає – країна ходить по колу, відтворюючи нові й нові вкрай непродуктивні з точки зору соціального прогресу, політичні практики. Найбільш небезпечним явищем є, на нашу думку, деінституціоналізація, яка супроводжується зломом старих, бодай і неефективних, але правил гри, не унормовуючи нові. Подібне правове свавілля позбавляє сенсу будь-які нормативно-правові акти, оскільки немає гарантії, що їх прийняття означатиме їх виконання.

У підсумку варто наголосити, що вибірковість і спонтанність під час проведення реформ та ігнорування механізмами конституційної інженерії взамін на принцип політичної доцільності дедалі більше ускладнює політичний процес і призводить до поступової девальвації функцій держави і розмивання її ознак. Після анексії Криму Російською Федерацією і початку військової агресії на Донбасі ознаки послаблення держави проявилися ще з більшою інтенсивністю. Фактично нині Україна опинилася в ситуації "або – або" – економічний прорив і вихід з інституційної пастки, або повернення у сферу впливу Росії з усіма наслідками: втратою політичного суверенітету і консервацією по суті колоніального стану з автократичним (за типом російського) політичним режимом. І якщо ще кілька років тому такий стан справ дозволяв більш-менш безконфліктно балансувати і підтримувати відносну політичну стабільність за рахунок неправових практик

⁵² Генри Х. Национализм и цинизм в политике: есть ли противоречие? Контрапункт. 2015. № 2. С. 2.

(тіньова економіка, корупція, викачування природних ресурсів та сировини), то зараз в умовах зовнішніх загроз і істотного скорочення внутрішніх ресурсів і високого суспільного запиту на зміну правил гри ігнорування цих явищ є прямим шляхом до самознищення.

Політичний режим – це, в першу чергу, правила гри, які являють собою співвідношення формальних і неформальних інститутів у політичному процесі, які після Євромайдану змінилися неістотно. За усіма характеристиками політичний режим в Україні залишається, за класифікацією FreedomHouse, гібридним, а Україна є "частково вільною країною". Водночас не можна ігнорувати той факт, що протягом останніх семи років в Україні відбулися інституційні зміни, завдяки яким створюються передумови для якісних змін політичного режиму. Йдеться, по-перше, про посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки; по-друге, запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що є фактором, який істотно знижує політичну корупцію; по-третє, децентралізація фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил; по-четверте, запровадження пропорційної виборчої системи до парламенту стимулює оновлення політичних партій; по-п'яте, запровадження державного фінансування політичних партій знижує їх залежність від олігархічного капіталу; по-шосте, реформа держслужби, в основі якої створення сервісно орієнтованої держави; по-сьоме, істотне посилення організацій громадянського суспільства і істотна трансформація ціннісної системи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів у напрямі європейських цінностей (й інституціоналізація проєвропейської політики завдяки асоціації України й ЄС), посилення громадянської і політичної активності, які є найбільш розвиненим в Україні суспільним інститутом. З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо поступового, хоча й доволі тривалого у часі, виходу з гібридного політичного режиму.

Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991–2021)

Динаміка трансформаційних змін політичної системи України в перше десятиліття незалежності: досягнення, прорахунки, тенденції.

Дослідники вдаються до різних оцінок сучасної політичної системи України, називаючи її "пострадянською", "гібридною", "нестійкою", акцентуючи увагу на її "трансформації", "реформуванні" та "модернізації", стверджуючи, що "політична система України перебуває на етапі становлення та активних трансформацій"¹. Стверджується також, що "за роки незалежності в Україні сформувалася політична система, в якій абсолютна більшість населення відчужена від політики та процесу прийняття життєво важливих рішень², що її трансформація здійснювалася за допомогою політичної* та конституційної** реформ і що ця трансформація триває й досі.

Перехід до сучасної політичної системи не був абсолютно незворотним і поступальним процесом зміни системних якостей політичного життя та становлення політичної демократії.

¹ Перспективи розвитку партійної системи України. 02.04.2013. URL: <https://osf.org.ua/parlament/view/67>

² Українська Галицька партія. Політичні реформи. URL: <https://uhp.org.ua/about/program/politychni-reformy/>

* Політична реформа тут розуміється як внесення змін у форму відносин між складовими політичної системи: партіями, електоратом, владними структурами, соціальними інститутами (наприклад, реформування виборчого законодавства, законів, що регулюють діяльність політичних партій).

** Конституційна реформа тут розуміється як внесення змін у форму балансу і взаємодії гілок влади та відповідно, інститутів влади, у форму балансу і взаємодії громадянина та держави, у форму балансу основних прав, свобод та обов'язків особи та громадянина на рівні конституційного тексту. Конституційна реформа повинна бути дуже збалансованою системно-логічною дією з урахуванням того, що вона зачіпає основи державного устрою. Вона обов'язково мала супроводжуватися комплексом заходів політичної реформи для забезпечення єдності цілей та результатів.

Створення нового політичного порядку пов'язане з переходом на інші принципи і механізми соціальної еволюції, і цей перехід характеризувався низкою суперечностей. По-перше, процеси раціоналізації суспільних стосунків, затвердження універсальних принципів ефективності, доцільності та індивідуалізму, формування і закріплення демократичних інститутів натрапляли на колективістські цінності, на картину світу, що панувала раніше, і, нарешті, на самотутні традиції і звичаї, які передавалися з покоління до покоління. Ринкові відносини диференціювали суспільство за видами діяльності, рівнем життя, соціального статусу та устремліннями. Потреби, які динамічно розвивалися, і пов'язана з цим поява нового розподілу праці вступили у суперечність з колишніми політичними інститутами, орієнтованими на політичну єдність суспільства і цінності соціальної рівності і колективізму. Тому цілком закономірно, що перехід від авторитарно-тоталітарної політичної системи до демократичної пов'язаний з можливістю або навіть неминучістю криз політичного розвитку. У всіх цих суперечливих процесах значну, а часто вирішальну роль відіграли напрям, характер і темпи змін у політичній системі суспільства. Закономірністю було те, що процеси, які відбувалися у політичній системі в трансформаційні періоди, істотно впливали на результати перетворень в усьому суспільстві. Для України необхідність і неминучість модернізації були зумовлені переважно зовнішніми історичними обставинами. Саме вони визначали момент її початку і темп, її конкретні завдання та поведінку основних соціальних груп. Досліджувати політичну систему України упродовж тридцяти років незалежності доречно через державні інституціоналізовані організації, систему їх зв'язків та взаємодій, тобто за допомогою інституційного підходу.

На початку 1990-х рр. перед Україною постала необхідність здійснення широких реформ, які були викликані політичною та соціально-економічною ситуацією у зв'язку з проголошенням незалежності України. Внаслідок розвалу Радянського Союзу і поразки комуністичної парадигми як політичної технології та системи господарювання Україна змушена була вирішувати практично миттєво й одночасно ряд завдань: становлення держави,

громадянського суспільства та ринкової економіки. Українське несамотійне минуле зумовило суперечливий драматичний характер модернізації, фактичну відсутність зацікавлених у ній лідируючих соціальних груп, відносно пасивну реакцію суспільства на виклики історії³. Головним завданням перших років державотворення стало будівництво державних структур, формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової, що є невід’ємним атрибутом демократичної політичної системи.

У другій половині 1990 р. Верховна Рада УРСР* ухвалила закони про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу. 24 жовтня 1990 р. з Конституції УРСР було вилучено шосту статтю, яка закріплювала однопартійну політичну систему. У період з 16 липня 1990 р., коли була прийнята "Декларація про державний суверенітет України", і до серпня 1991 р. відбувався процес адаптації існуючої політичної системи до нових політичних і економічних реалій. Декларація відіграла важливу роль у процесі становлення в Україні політичної системи нового зразка. Цим документом передбачалося створення власної системи органів державної влади, визначення концептуальних підходів до питань організації державної влади та конституційного статусу вищих ланок державного управління, формування правових засад функціонування державного механізму⁴. Адміністративні перетворення у вказаний період не мали системного характеру, однак принципи і орієнтири, визначені у той час, справили вплив на подальше формування політичної системи перш за все як системи державного управління, за допомогою якої регулюються існуючі в ній підсистеми: економічна, соціальна, ідеологічна, культурна, інформаційна й ін.

³ Пасхавер О. Українські реформи, або приватизацію ніхто не любить. Дзеркало тижня. 2003. 5–12 вересня.

* Верховна Рада УРСР була обрана в березні 1990 р. і з набуттям Україною у 1991 р. незалежного статусу функціонувала як Верховна Рада України I скликання.

⁴ Декларація про державний суверенітет України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

Україна, як і всі пострадянські та постсоціалістичні країни, постала перед вибором, яку політичну модель доцільно будувати у державі. Частина політиків та державних діячів запропонувала ввести в Україні посаду Президента. Спочатку більшість політичної еліти не відчувала потреби у такому інституті. Дещо по-іншому почали оцінювати інститут президентства після появи цієї інституції у Росії. Крім того, вагомим фактором було те, що проголошений суверенітет не давав відчутних результатів: московський центр не поспішав ділитися владою. Тому й з'явилася думка про те, що президент розв'яже існуючі проблеми, змінить ситуацію на краще. Натомість частина народних депутатів виступала противниками інституту президентства, вважаючи, що він несе загрозу парламентаризму та демократії. У процесі обговорення можливості та доцільності запровадження в Україні інституту президентства погляди представників політичних сил на проблему поляризувалися. Аргументи на користь того, що інститут президентства історично виправдав себе у багатьох країнах світу, перемогли. Становлення інституту президентства стало ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаної з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

Верховна Рада УРСР 19 травня 1991 р. затвердила Концепцію нової Конституції України, яка серед основних положень передбачала державну модель управління у формі президентської республіки, запровадження посади президента і віцепрезидента країни. Однак у Законі від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР" законодавча влада, навпаки, посилювала свої функції, зокрема щодо кадрових призначень, а посада віцепрезидента так і не була запроваджена. У той же день були ухвалені Закони "Про вибори Президента Української РСР" та "Про Президента Української РСР". Закон зафіксував, що "президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам"⁵. Прийнятий парламентом пакет

⁵Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про Президента Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text>

законів про президента передбачав сильну законодавчу владу і не просто заснування поста найвищої посадової особи держави і глави виконавчої влади, а й особи, на яку покладалася найвища відповідальність за управління державними справами. Запропонована законами організація влади мала постати у формі парламентсько-президентської ("напівпрезидентської") республіки з достатньо сильною законодавчою та виконавчою владою. Передбачалося, що виконавча влада здійснюватиметься урядом.

Перетворення Ради Міністрів УРСР на Кабінет Міністрів України у квітні–червні 1991 р. надало більшої незалежності урядові від Верховної Ради УРСР, а створення низки міністерств і їх вихід із-під союзного підпорядкування стало передумовою функціонування виконавчої гілки влади в умовах незалежності. Однак це поки що не вело до суттєвих змін в організації економічного життя країни.

1 грудня 1991 р. першим Президентом незалежної України обрали Л. Кравчука, який до того очолював Верховну Раду України. Власне, Л. Кравчук зберіг за собою статус вищої посадової особи держави, радикально змінивши свій конституційно-правовий статус і водночас політичну систему у цілому. Теоретично, перший Президент України намагався юридично закріпити поділ влад: "Без зволікань закріпити й конкретизувати в Конституції принцип декларації про розподіл влади, зокрема на законодавчу і виконавчу"⁶.

Упродовж грудня 1991 р. Л. Кравчук видав 28 указів, спрямованих на розбудову нової політичної системи, державного механізму, на створення нових органів державної влади та формування їх персонального складу. Упродовж 1992 р. кількість таких указів зросла до кількох сотень. Саме в умовах неструктурованості Верховної Ради України і відставанні законодавчої бази для проведення курсу реформ значна кількість елементів державності України формувалася завдяки актам президента. Президентськими

⁶ Кравчук Л. "Є така держава – Україна". Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / упор. та перед. М. Шпаковатого. Київ: Глобус, 1992.

указами №001 та № 002 від 12 грудня 1991 р. було створено Державний митний комітет, Міністерство освіти України. 25 лютого 1992 р. створено Вищу атестаційну комісію України, а 29 лютого 1992 р. – Національне космічне агентство України. Характерною рисою було те, що компетенція глави держави певною мірою формувалася стихійно. Адже спочатку була відсутня чітка правова регламентація порядку вирішення конкретних питань суспільно-політичного життя. Тому часто Президент виходив з практичної необхідності вирішувати їх, і лише згодом, із прецеденту, переходили до чинного законодавства.

Президент, вступивши на посаду, розпочав формування допоміжних структур. Указом Президента України №6 від 13 грудня 1991 р. створювався новий орган державної влади – Адміністрація Президента, яка структурно фактично нагадувала ЦК КПУ. Поза межами Конституції, породжуючи істотні протиріччя у системі управління, створювалися не тільки Адміністрація, а й інші органи при Президентові – Державна Дума, Державна Рада при Президентові, згодом з'явився інститут повноважного представника Президента України, який досить швидко став дієвим важелем впливу у регіонах. Створюючи підвідомчі і багато в чому залежні від себе структури, Президент прагнув зміцнити свої позиції у змаганні із законодавчою владою щодо ступеня впливу на процес становлення держави.

Появу інституту президентства в Україні можна пояснити, на нашу думку, кількома чинниками: по-перше, становлення цього інституту у суспільстві, яке звикло до персоналізації вищої влади, багатьма вважалось ключовим моментом суспільно-політичної трансформації; по-друге, суспільство потребувало інституту, який символізував би незалежність країни; по-третє, свідомий чи підсвідомий пошук аналогу генерального секретаря, фігури, яка б перебувала "поза політикою" і виконувала функції "безпомилкового арбітра"; по-четверте, спрацювало прагнення керівництва КПУ і Верховної Ради УРСР інституційно забезпечити збереження своїх владних позицій у разі зміни режиму.

Верховна Рада України з 24 серпня 1991 р. почала діяти на постійній основі як парламент самостійної держави. Упродовж

серпня–вересня були ухвалені численні нормативно-правові акти, у т. ч. Закони "Про правонаступництво України"⁷ (1991 р.), "Про надання додаткових повноважень Голові Верховної Ради України"⁸ (1991 р.). Згідно з Законом про правонаступництво з моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України визначалася Верховна Рада України у депутатському складі Верховної Ради Української РСР⁹. 26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила Звернення до громадян України всіх національностей, в якому було задекларовано наміри досягти міжнаціональної злагоди на теренах України. У справі утвердження економічної суверенності країни принципове значення мали рішення парламенту від 9 вересня 1991 р. про запровадження на території республіки обігу купонів багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з рубльової зони, що стало гарантією її внутрішньої економічної безпеки.

Розбудова незалежної держави потребувала створення основ державності, насамперед визначення чітких меж державної території, встановлення власного громадянства і створення нового державного апарату. Перші два завдання вирішила Верховна Рада України, затвердивши 8 жовтня 1991 р. Закон України "Про громадянство України"¹⁰ та у листопаді 1991 р. Закон України "Про державний кордон України". Згідно з Законом про громадянство його мав право набути кожний, хто постійно проживав на території республіки¹¹. Принципове значення для закріплення української державності мало положення про недопущення подвійного громадянства. Це було надзвичайно важливо, виходячи насамперед з того, що однією з головних ознак державного суверенітету був інститут громадянства.

⁷ Закон України "Про правонаступництво України". Відомості Верховної Ради України. 1991. №46. С.1322.

⁸ Закон України "Про надання додаткових повноважень Голові Верховної Ради України". Відомості Верховної Ради України. 1991. №38. С.1067.

⁹ Закон України "Про правонаступництво України". Відомості Верховної Ради України. 1991. №46. С.1322.

¹⁰ Закон України "Про громадянство України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12#Text>

¹¹ Там само.

В Україні було ухвалено Закони "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991 р.), "Про об'єднання громадян" (1992 р.), "Про благодійництво та благодійні організації" (1997 р.), "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (1998 р.)¹². Однак з самого початку вони потребували доповнень, які б стимулювали вироблення нової організаційно-правової форми існування інститутів громадянського суспільства, яка б враховувала специфіку їх діяльності.

Із здобуттям незалежності українське суспільство постало перед необхідністю успішного розв'язання чи не найголовнішого питання політичної системи – налагодження конструктивного діалогу між владою та громадянами. Трансформація традиційних політичних структур радянського зразка, поступовий та нелегкий процес становлення інституцій громадянського суспільства, посилення ролі та значення у соціально-політичному житті засобів масової інформації стали спочатку зовнішніми ознаками переходу українського соціуму від тоталітарних форм легітимації державної влади до демократичних. Далі був потрібний реальний успіх трансформаційних процесів політичної системи, але він був можливий лише тоді, коли реформи та їхні результати відповідають інтересам і сподіванням широких верств населення, а тому здобувають достатню суспільну підтримку.

Верховною Радою України серед найперших також були ухвалені закони про силові структури, зокрема, "Про створення Служби національної безпеки України" (1991 р.); "Про оборону України" (1991 р.). Останній встановлював засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони¹³. Закон України

¹² Основні чинні кодекси і закони України / уклад. Ю. П. Єлісєнко. 2-ге вид. Київ: Махаон, 2003. 976 с.

¹³ Закон України "Про оборону України" (1991 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

"Про Збройні Сили України" від 6 грудня 1991 р. визначив функції, склад Збройних Сил України, правові засади їх організації, діяльності, дислокації, керівництва та управління ними¹⁴. Варто відзначити, що цей закон є чинним і до сьогодні.

12 грудня 1991 р. своїми указами Президент постановив на базі військових формувань, що дислокувалися на території України (крім військ, які входили до складу Стратегічних Сил Стримування), створити Збройні Сили України і взяв на себе обов'язки Головнокомандувача (відповідні зміни до Конституції були внесені Верховною Радою України лише через два місяці після цього). 23 березня 1992 р. Президент видав Указ "Про звільнення з лав Збройних Сил України, Національної гвардії України, прикордонних, внутрішніх військ та військ цивільної оборони в запас військовослужбовців, що виступили дійсною строкову військову службу, та про черговий призов громадян України на дійсну строкову військову службу у травні – червні 1992 р."¹⁵. Це був перший призов, коли громадяни залучалися на службу до військових формувань, дислокованих виключно у межах державної території України. Водночас Указом Президента від 24 березня 1992 р. № 189 Кабінету Міністрів було доручено забезпечити повернення в Україну для проходження служби військовослужбовців – громадян України із військових частин, дислокованих на територіях інших держав – колишніх республік СРСР¹⁶. Упродовж 1992 р. указами Президента України було також призначено вище військове командування Збройних Сил України,

¹⁴Закон України "Про Збройні Сили України" від 6 грудня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>

¹⁵Указ Президента "Про звільнення з лав Збройних Сил України, Національної гвардії України, прикордонних, внутрішніх військ та військ цивільної оборони в запас військовослужбовців, що виступили дійсною строкову військову службу, та про черговий призов громадян України на дійсну строкову військову службу у травні – червні 1992 р.". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/478/92#Text>

¹⁶Указ Президента України Про повернення в Україну для проходження служби військовослужбовців – громадян України із військових частин, дислокованих на території Азербайджану, Вірменії та Молдови. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/92#Text>

сформовані Військово-Морські Сили України, створено колегію Міністерства оборони, призначено керівний склад Служби безпеки України, утворено Раду національної безпеки і оборони, Національний інститут стратегічних досліджень.

Перші півроку незалежності виявили неспроможність парламенту ефективно здійснювати конституційні повноваження щодо виконавчої гілки влади, тому були потрібні як структурні зміни, так і зміни внутрішньо організаційних зв'язків між різними рівнями і ланками політичної системи. Верховна Рада України намагалася вирішити ці питання найпростіше, шляхом розширення повноважень Президента. Упродовж лютого 1992 р. – лютого 1994 р. до Ст. 1145 Конституції, присвяченій компетенції Президента України, було внесено близько двадцяти доповнень. 14 лютого 1992 р. ця стаття була доповнена п. 7, згідно з яким Президентові надавалося право для забезпечення Конституції і законів України утворювати, реорганізовувати і ліквідувати міністерства, відомства та інші органи державної виконавчої влади в межах коштів бюджету, затверджених Верховною Радою України, а також призначати та звільняти з посад керівників цих органів¹⁷. Тим самим парламент надав право Президентові самостійно визначити структуру уряду і вносити пропозиції щодо змін у структурі виконавчої влади всіх рівнів.

Вагоме значення для розбудови демократичної держави, втілення у життя принципу верховенства права мало проведення судово-правової реформи. Судова влада виводилася за межі прерогатив президента. Обрання Верховного Суду, суддів обласних і Київського міського суду, призначення арбітрів Вищого арбітражного суду, арбітражних суддів областей і міста Києва здійснювала Верховна Рада України. Був намір створити принципово нову систему судової влади. Однак формування судової влади відбувалося досить повільно і поперехово. Упродовж 1992–1996 рр. Верховна Рада України не прийняла концепцію судово-правової

¹⁷Закон України "Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України". Відомості Верховної Ради України. 1992. №20. С.271.

реформи, не був також сформований Конституційний Суд, що правда, закон про його доцільність був ухвалений у червні 1992 р.

На виконання Конституції та постанови Верховної Ради України Указом Президента України від 25 лютого 1992 р. № 98 були внесені суттєві зміни до системи центральних органів державної виконавчої влади України¹⁸. Зокрема, було ліквідовано інститут державних міністрів України як такий, що не виправдав себе. Власне, розпочалася адміністративна реформа в Україні та пошук оптимальної моделі організації виконавчої влади в державі, механізм якої будувався на принципі поділу влади.

Суттєві зміни торкнулися і центральних органів виконавчої влади. Так, Указом Президента України від 4 травня 1992 р. № 290 "Про міністерство України" з метою перебудови діяльності міністерств як центральних органів державної виконавчої влади України відповідно до умов переходу до ринкової економіки було встановлено їх основні функції¹⁹. Зокрема, в указі зазначалося, що міністерства мають забезпечувати втілення в життя державної політики у відповідних сферах, координувати діяльність підприємств і організацій відповідної галузі, забезпечувати державну підтримку у вирішенні ними завдань із задоволення потреб населення і суспільного виробництва, формувати і розміщувати держзамовлення тощо²⁰. Розпочалася реформа виконавчого апарату, який був успадкований від радянського ладу. Згідно з указом міністерствам заборонялося прямо втручатися у господарську та іншу діяльність підприємств і організацій, крім випадків, передбачених законодавством, а особам керівного складу міністерств суворо заборонялося перебувати одночасно на керівних посадах різного роду комерційних утворень та господарських об'єднань²¹.

¹⁸Указ Президента України "Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України" від 25 лютого 1992 р. № 98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/92#Text>

¹⁹Указ Президента України "Про міністерство України" від 4 травня 1992 р. № 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/92#Text>

²⁰Там само.

²¹Указ Президента України "Про міністерство України" від 4 травня 1992 р. № 290. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/92#Text>

Указ Президента поклав початок переходу від адміністративно-командного до ринкового управління економікою, від тоталітаризму до лібералізму у державному управлінні.

Важливі зміни були започатковані у системі місцевого самоврядування. Було хвалено Закони України "Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування" (1990 р.) та "Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування" (1992 р.). Перший закон запроваджував нові принципи самоврядування, другий – започаткував формальне роздержавлення місцевих рад. Реальне розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади (адміністраціями) було здійснено на основі Конституції та Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні". Неefективною виявилася вертикаль виконавчої гілки влади. Уряд практично втратив контроль за регіонами. У цих умовах державний апарат працював з перебоями, влада на місцях виявилася недієздатною. Тому було здійснено реформування діяльності місцевих рад, обмеживши їх обов'язками місцевого та регіонального самоврядування.

Закони 1991–1992 рр. створили в Україні передумови для формування президентсько-парламентської республіки і водночас заклали основи для подальших суперечностей між гілками влади. Це був відносно безконфліктний період в Україні (вересень 1991 р. – липень 1992 р.), своєрідний "інерційний слід" від ейфорії проголошення незалежності України. Однак різке падіння виробництва і зниження життєвого рівня громадян призвели до "криз влади" у формі наростання політичного конфлікту восени 1992 р. по лінії Верховна Рада – Кабінет Міністрів. Суперечності між парламентом і урядом віддзеркалювалися і відносинами між Головою уряду та Президентом.

Нові риси президентсько-парламентської республіки в Україні поєднувалися у той час з рудиментами правління радянських часів, що яскраво позначалося на організації публічної влади на місцях. Фактично поділ влади відбувся на рівні вищих та центральних органів держави, а на місцях і далі діяла система рад з їх виконавчими комітетами. Внаслідок цього Президент як глава

виконавчої влади не мав реального впливу на місцеві виконавчорозпорядчі органи, що суттєво знижувало ефективність роботи державного апарату. З'явилася об'єктивна потреба здійснити законодавчі зміни в організації влади на місцях і створити виконавчу вертикаль від загальнодержавного рівня до рівня областей і районів. З цією метою 5 березня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про Представника Президента України", яким започатковувалася нова система місцевих органів виконавчої влади загальної компетенції. Згідно із законом Представник Президента визнавався найвищою посадовою особою державної виконавчої влади – главою місцевої державної адміністрації відповідно в області, містах Києві, Севастополі, районі, районах м. Києва²². На виконання означеного акта упродовж березня–квітня 1992 р. указами Президента України були призначені представники в областях та районах, а 14 квітня 1992 р. було затверджено Положення про місцеві державні адміністрації. Усі Представники Президента призначалися, звільнялися з посади Президентом України і лише йому підпорядковувалися. Була зроблена спроба створити єдину "виконавчу вертикаль" на чолі з главою держави. Місцеві органи виконавчої влади, засновані на базі виконавчорозпорядчих органів районних та обласних рад, відокремлювалися від органів місцевого та регіонального самоврядування насамперед в особі представницьких органів²³. Тим самим місцеве самоврядування юридично визнавалося самостійною формою публічної влади, а виконавча влада піддавалася суттєвій децентралізації.

Упродовж жовтня 1993 р.–травня 1994 р. на перший план вийшов конфлікт Президент – парламент. Найбільш чітко це проявилось у питанні щодо організації виконавчої влади на місцях. Практика запровадження місцевих державних адміністрацій у 1992–1993 рр. породила певні проблеми, пов'язані з "двовладдям", коли главі місцевої державної адміністрації активно протистояв

²²Закон України "Про Представника Президента України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12#Text>

²³Там само.

голова відповідної місцевої ради. Після "роздержавлення" місцевих рад прихильники радянської влади вимагали скасування інституту Представників Президента та відновлення старої системи місцевої влади. Під їх тиском Верховна Рада України ухвалила у лютому 1994 р. закон, згідно з яким після місцевих виборів у червні 1994 р. цей інститут мав скасовуватися, а місцеві державні адміністрації мали трансформуватися у виконкоми місцевих рад.

18 листопада 1993 р. парламент ухвалив Закон "Про вибори народних депутатів України", який встановлював, що новообраний парламент працюватиме на постійній основі, суміщення депутатського мандата з державною чи адміністративною роботою заборонялося²⁴. Закон також передбачав зменшення терміну повноважень обраної Верховної Ради України з п'яти до чотирьох років²⁵. Верховна Рада України 8 липня 1994 р. у першому читанні ухвалила Закон "Про місцеві Ради народних депутатів", який передбачав позбавлення Президента й уряду впливу на регіональну політику, підпорядкування системи рад Верховній Раді України на принципах демократичного централізму. Передбачалося скасувати інститут місцевої державної адміністрації.

Унаслідок дострокових президентських виборів 1994 р. Главою держави був обраний Л. Кучма, який зразу ж заявив про свій намір завершити формування цілісної системи виконавчої влади на чолі з Президентом і вже 6 серпня 1994 р. видав Указ № 429/94 "Про заходи щодо здійснення структурних змін та забезпечення керівництва у сфері державної виконавчої влади"²⁶. Указом було встановлено, що Президент на здійснення своїх повноважень з керівництва Кабінетом Міністрів України самостійно визначав основні напрями його діяльності та пріоритетні питання, які потребували першочергового вирішення, а найбільш важливі питання здійснення економічних перетворень, формування

²⁴Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 листопада 1993 р. №3623-ХІІ. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12#Text>

²⁵Там само.

²⁶Указ Президента України № 429/94 "Про заходи щодо здійснення структурних змін та забезпечення керівництва у сфері державної виконавчої влади". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429/94#Text>

ринкових відносин, соціальної захищеності людини мали вирішуватися урядом за безпосередньої участі глави держави. Для цього на Кабінет Міністрів України покладался обов'язок брати участь у підготовці проєктів актів Президента України з основних питань економічної реформи та соціального захисту населення.

Президент взяв на себе право затверджувати порядок денний засідань Кабінету Міністрів України і положення про міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади, керівники яких входили до складу Уряду. Тим самим Глава держави продемонстрував своє бажання будувати державний механізм на засадах президентської республіки. Однак така форма правління значно зменшувала політичну і суспільну вагу Прем'єр-міністра, роль якого тепер зводилася до організації виконання урядом президентських рішень. У лютому 1994 р. Парламент і Президент намагалися збалансувати владні повноваження. На законодавчому рівні було закріплене обрання керівників областей, замість призначення Представників Президента, ліквідоване двовладдя у районах. Вертикаль виконавчої влади шляхом підпорядкування Президентів голів обласних, районних, Київської і Севастопольської міських рад та їх виконкомів була відновлена у липні 1994 р.

На сесії Верховної Ради України 11 жовтня 1994 р. Президент України виклав програму дій, власне – нову економічну та політичну стратегію розвитку країни. Глава держави запропонував нову формулу: "Прискорення реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та забезпечення економічної стабілізації"²⁷, що означало відмову від попереднього курсу: "спочатку стабілізація і лише згодом реформування". Програма передбачала здійснення фінансової стабілізації, подолання платіжної кризи, обмеження дефіциту державного бюджету, прискорення приватизації, розвиток підприємництва і зміцнення приватної власності, зменшення податкового пресу²⁸. Президент висловив

²⁷Доповідь Президента України "Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁸Там само.

бажання децентралізувати управління економікою, лібералізувати сферу зовнішньоекономічних зв'язків, посилити соціальний захист населення. Проголошений Президентом курс був підкріплений відповідними указами. Зокрема, це стосувалося вдосконалення валютного регулювання у державі, посилення контролю за експортом товарів. Великого резонансу набув указ про створення фінансово-промислових груп.

22 грудня 1994 р. Президент подав до Верховної Ради України законопроект "Про державну владу та місцеве самоврядування", у якому визначив бачення організації влади в Україні і запропонував підпорядкувати Уряд безпосередньо Президентові. Хоча проєкт не набрав кваліфікованої більшості у парламенті, проте багато його положень було покладено в основу Конституційного Договору, укладеного між Президентом і Верховною Радою України 8 червня 1995 р. Згідно з договором, до кадрових повноважень Президента, які він здійснював одноосібно чи за погодженням з Верховною Радою України та Прем'єр-міністром України, належало право призначати Прем'єр-міністра; формувати уряд; призначати та звільняти вище командування Збройних Сил; подавати кандидатури (спільно з Головою Верховної Ради України) для призначення половини складу Конституційного Суду; подавати кандидатури для призначення Верховною Радою України на посади Голів Верховного Суду, Вищого арбітражного суду, Національного банку України; призначати за поданням Міністерства юстиції суддів загальних та арбітражних судів; призначати та відкликати дипломатичних представників України в інших державах та міжнародних організаціях; подавати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії; звільняти з посад урядовців.

До політичних повноважень Президента належали: очолювання уряду та системи органів державної виконавчої влади; створення, реорганізація та ліквідація міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади; скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади; управління майном, що перебувало у загальнодержавній власності; очолювання Ради національної безпеки; головнокомандування

Збройними Силами; подання на розгляд парламенту проекту Державного бюджету; здійснення зовнішньої політики; право законодавчої ініціативи і право законодавчого вето; право звертатися із посланнями до народу та призначати всеукраїнський референдум. Президент України домігся у Конституційному Договорі відновлення інституту місцевих державних адміністрацій, які очолили голови відповідних місцевих рад за сумісництвом. Еволюція виконавчої влади, одностайність Президентів Л. Кравчука і Л. Кучми у запровадженні інституту місцевих державних адміністрацій була свідченням того, що цей процес мав об'єктивну природу.

Згідно з Конституційним Договором Україна отримала "впливового" (з широкими повноваженнями) Президента та "слабкого" (з обмеженими повноваженнями) Прем'єр-міністра, який згідно зі Ст. 30 Конституційного Договору мав організовувати та координувати роботу уряду, "діючи в межах, визначених Президентом України". Крім того, уряд взагалі, а Прем'єр-міністр зокрема, були виведені з-під парламентського впливу і контролю. Якщо за модернізованою Конституцією 1978 р. Президенту була потрібна згода парламенту для того, щоб призначити Прем'єр-міністра чи відправити його у відставку, то за Конституційним Договором ці процедури здійснювалися без участі парламенту.

Упродовж 1995 р. з'явилася низка нормативних документів щодо реформування системи державного управління. Так, постановва Верховної Ради України від 13 червня 1995 р. "Про розробку проекту Закону України щодо структури виконавчої влади", у п. 2 містила доручення Комісії Верховної Ради України з питань правової політики і судово-правової реформи розробити проект Концепції адміністративної реформи.

З другої половини 1995 р. активізувалася робота з прийняття нової Конституції. З метою більш ефективного використання інтелектуального потенціалу України для вдосконалення законодавства, скоординованості дій щодо його кодифікації, визначення наукових засад розбудови Української держави Указом Президента від 23 червня 1995 р. був створений Комітет законодавчих ініціатив

при Президентові²⁹. Одним з головних завдань Комітету було проголошено "визначення та наукове обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку законодавства України щодо реформування економіки, інших сфер державного та суспільного життя", а також "розроблення концептуальних засад проектів законодавчих актів з найважливіших питань розвитку суспільства і держави"³⁰.

28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України³¹. Оптимальною для незалежної України формою правління була визначена президентсько-парламентська республіка: глава держави інституційно виводився за межі виконавчої гілки влади, однак тяжів до неї функціонально; Кабінет Міністрів України отримав місце вищого органу у системі органів виконавчої влади, а роль Прем'єр-міністра значно зросла, оскільки саме на нього покладалася відповідальність за здійснення урядової політики. В умовах структуризації парламенту і формування коаліційного уряду передбачалося, що роль Прем'єр-міністра буде зростати. Щоправда, Конституцією у редакції 1996 року була закладена суперечність, оскільки статус інституту Прем'єр-міністра визначався як подвійний: з одного боку, Глава уряду повністю залежав від кадрових рішень Президента, а з іншого – йому делегувалося право керівництва вищим органом виконавчої влади, а отже, на нього покладалася відповідальність за успішність державної галузевої політики.

У структурі центральних органів виконавчої влади у 1996 р. почали створюватися Колегії, які розглядали найбільш суттєві питання діяльності відповідного органу з метою погодженого та кваліфікованого вирішення завдань, що стоять перед ним, колективного обговорення найважливіших напрямів його діяльності, розвитку галузей. Рішення Колегії втілювалися у життя наказами керівника органу. Крім департаментів, управлінь, відділів, секторів,

²⁹Додаток № 1 до Указу Президента України від 23 серпня 1995 року № 796/95 "Положення про Комітет законодавчих ініціатив при Президентові України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796/95#Text>

³⁰Там само.

³¹Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

інститутів, лабораторій тощо, передбачених штатним розписом, у центральних органах виконавчої влади могли створюватися й інші структурні підрозділи, які, як правило, були дорадчими та консультативними. Однак роль їх у забезпеченні ефективності діяльності, розв'язанні проблем, які поставали перед відповідним центральним органом, була вагомюю. Адже створювані, приміром, із представників науки і висококваліфікованих спеціалістів наукові (науково-технічні) ради опрацьовували і розглядали наукові рекомендації і пропозиції стосовно головних напрямів розвитку галузі, впровадження досягнень науки і техніки в управлінську та виробничу діяльність. На загальнодержавному рівні встановлювалася структура не лише центральних органів виконавчої влади, а й місцевих державних органів – державних адміністрацій, які через свої структурні підрозділи здійснювали функції галузевого і міжгалузевого (функціонального) управління господарською, соціально-культурною та адміністративною діяльністю на відповідній території³².

Згідно із Конституцією 1996 р. Президент посідав провідне місце у механізмі формування української державності, підтвердженням чому була наявність широких повноважень глави держави у сферах державного будівництва та законодавчої діяльності, забезпечення конституційної законності, обороноздатності та національної безпеки, а також у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин³³. Повноваження Президента України у сфері державного будівництва умовно можна класифікувати за трьома групами: 1) установчі – повноваження щодо створення, реорганізації та ліквідації органів державної влади; 2) номінаційні – повноваження щодо формування персонального складу органів державної влади; 3) процедурні – повноваження щодо ініціювання процедури формування органів державної влади³⁴. Перші дві групи повноважень Президента України забезпечували йому провідне

³²Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³³Там само.

³⁴Там само.

місце у процесі здійснення адміністративної реформи. Установчими повноваженнями було визначено право глави держави створювати, реорганізовувати і ліквідувати за поданням Прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, а також право створювати суди у визначеному законом порядку (п. п. 15 і 23 Ст. 106 Конституції). Використовуючи означені повноваження, Президент мав змогу безпосередньо визначати структуру виконавчої і судової гілок влади.

Зміни конституційного статусу Президента України, які відбувалися упродовж 1991–1996 рр., фактично не торкнулися його компетенції у сфері національної безпеки і оборони. Ці повноваження ніколи не ставилися під сумнів навіть прибічниками обмеження компетенції Президента. Чинна Конституція закріпила повноваження Верховного головнокомандувача, які притаманні більшості президентів зарубіжних країн і пов'язані з необхідністю оперативного прийняття рішень від імені держави у цілому, а не окремої гілки влади: право призначати вище військове командування, очолювати Раду національної безпеки і оборони, вносити до парламенту подання про оголошення стану війни, приймати рішення про використання Збройних сил у разі збройної агресії проти України, приймати рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану, присвоювати вищі військові звання тощо³⁵.

Активна роль Президента позначилася й у процесі здійснення судової реформи. Не чекаючи прийняття відповідного законодавства, виключно на основі конституційних повноважень, 13 лютого 1997 р. Президент видав Указ № 138/97, яким з метою створення у арбітражних судах України спеціалізованих підрозділів для розгляду справ про стягнення заборгованості за платежами до бюджету було збільшено на 37 одиниць штатну чисельність суддів арбітражних судів України і на таку ж кількість збільшено штатну чисельність спеціалістів цих судів. Загалом упродовж 1996–2001 рр. за безпосередньої участі глави держави

³⁵Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

були створені інституційні й кадрові передумови для подальших кроків на шляху судової реформи.

Однак наприкінці 1996 р тимчасовий спокій у стосунках між парламентом і Президентом, який встановився із прийняттям Конституції, завершився. Об'єктивною причиною була спроба змінити баланс повноважень між гілками влади, суб'єктивною – особисті стосунки між Л. Кучмою та Головою Верховної Ради О. Морозом. Причини конфлікту полягали у намаганні О. Мороза внести зміни до Конституції з метою перерозподілу повноважень на користь Верховної Ради України. Зі свого боку, Президент Л. Кучма своїми указами почав перепризначати обраних посадовців в областях і районах. Тим самим слабкий баланс між гілками влади був порушений³⁶. Уже влітку 1997 р. протистояння між гілками влади сягнуло апогею. Парламент намагався внести зміни до Конституції з метою обмеження повноважень Президента. Відбувалися конфлікти навколо прийняття законів, які б мали регулювати повноваження органів влади як у центрі, так і на місцях, тривала боротьба за призначення посадових осіб. У жовтні 1996 р. виник конфлікт між парламентом і Президентом з приводу призначення голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України без згоди законодавчого органу, що означало спробу глави держави фактично встановити контроль над "четвертою гілкою влади".

Адміністрація Президента та органи виконавчої влади вдавалися до різних способів контролю за процесом виборів до парламенту з метою отримання більшості у Верховній Раді кожен на свою користь. Для цього на березневих 1998 р. виборах були застосовані всі можливі засоби тиску на громадян. Президентські структури сформували у парламенті нові пропрезидентські фракції ("Відродження регіонів", "Трудова Україна"). За допомогою телебачення та друкованих органів у суспільстві формувалася негативна думка про діяльність законодавчого органу. Президенту вдалося посилити свій вплив та послабити позиції парламенту та

³⁶ Думки голів Парламенту попередніх скликань. Національна безпека й оборони. 2003. №2 (38). С. 30–35.

виконавчої влади: на керівника уряду, за моделі Л. Кучми, можна було "списувати" усі провали й недоліки державної політики. "Традиційна" відставка Прем'єра стала нібито формою відповідальності перед народом Президента, який у такий спосіб вказував на "помилки" в управлінні державою і "виправляв" їх методом розправи над залежним від нього політиком. Така політична практика перешкоджала реалізації стратегічних завдань і загальнонаціональних проєктів.

7 липня 1997 р. було видано Указ Президента України "Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи"³⁷, а 2 жовтня затверджено положення про державну комісію з її проведення. Реформа мала радикально змінити систему державного управління всіма сферами суспільного життя, перетворити її на один з визначальних чинників економічних та соціальних реформ.

Головою комісії Президент Л. Кучма призначив першого Президента України Л. Кравчука. Комісія розробила Концепцію адміністративної реформи в Україні. Спроба реформування супроводжувалася появою близько 100 указів Президента і 300 постанов уряду, спрямованих на впорядкування органів виконавчої влади. Президент намагався створити свою команду для проведення реформи за принципом "земляцтва" – з вихідців з Дніпропетровщини (200 призначень) та Київщини.

Наприкінці 1997 р. Президент розширив коло своїх повноважень. Порівняно з 1994 р. була збільшена кількість працівників центральних органів виконавчої влади на 34,8 тис. осіб і у 1999 р. вона досягла 180,6 тис. осіб. Частка бюджетних видатків на утримання цих органів зросла упродовж 1996–1999 рр. більш ніж удвічі: з 1,5% до 3,1% від загального обсягу видатків державного бюджету³⁸. З метою забезпечення реформування системи державного управління Президентом був виданий Указ "Про заходи щодо

³⁷ Указ Президента України "Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи" від 7 липня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620/97#Text>

³⁸ Аналіз видатків на утримання органів державного управління України в 1994–1999 рр. Вип. №4. Київ: Рахункова палата України, 2000. С.12–17.

впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні"³⁹ від 22 липня 1998 р. № 810, яким мало здійснюватися реформування системи державного управління. Концепція передбачала, реформування органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, інституту державної служби, адміністративного законодавства України.

Основний напрям адміністративної реформи був пов'язаний з необхідністю впорядкування системи центральних органів виконавчої влади, з підвищенням ефективності їх функціонування, посиленням провідної ролі міністерств як головних суб'єктів вироблення й реалізації державної політики у відповідних галузях і сферах діяльності. Власне, з 1997 р. розпочався активний пошук оптимальної структури центральних органів виконавчої влади. Найбільш яскраве втілення він знайшов у актах Президента України. Упродовж 1997–1999 рр. було зменшено кількість міністерств шляхом їх укрупнення або реорганізації у державні комітети. За відсутності відповідної законодавчої бази структура і порядок формування центральних органів виконавчої влади визначалися виключно Конституцією та Указом Президента України "Про систему центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. № 1572/99⁴⁰ (з подальшими змінами), а загальний перелік центральних органів виконавчої влади України – Указом Президента України "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 (з подальшими змінами)⁴¹. Для виконання цих указів переглядалася чинна нормативно-правова база, яка регулювала діяльність центральних органів виконавчої влади, скасовано або внесено зміни до значної кількості актів Кабінету Міністрів України, окремих законів України.

³⁹ Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 р. № 810. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

⁴⁰ Указ Президента України "Про систему центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. №1572/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text>

⁴¹ Указ Президента України "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. № 1573/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text>

З питання проведення адміністративної реформи було прийнято низку інших законодавчих актів, зокрема, Указ Президента України від 2 жовтня 1997 р. №1087/97 "Про положення про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи", який втратив чинність на підставі Указу Президента "Про Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування" №149/2008 від 21.02.2008); "Про проект Концепції адміністративної реформи в Україні" (Рішення Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи від 25 березня 1998 р. №3/98); Указ Президента України від 22 липня 1998 р. "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні", який постановляв покласти в основу здійснення реформування системи державного управління основні положення Концепції адміністративної реформи в Україні, розробленої Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи⁴²; "Положення про робочу групу з проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і державної служби", затверджене Указом Президента України від 10 вересня 1998 р., визначало, що група створена для організації реалізації положень Концепції адміністративної реформи в Україні в частині проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державної служби⁴³; "Про положення про робочу групу з проведення реформи центральних органів виконавчої влади" (Указ Президента України від 10 вересня 1998 р. №1001/98)⁴⁴; "Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи" (Указ Президента України від

⁴² Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 року № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

⁴³ Указ Президента України "Положення про робочу групу з проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і державної служби" від 10 вересня 1998 р. № 1000/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001/98#Text>

⁴⁴ Там само.

20 листопада 1998 р. №1284/98)⁴⁵; "Питання Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи" (Указ Президента України від 9 січня 1999 р. №5/99)⁴⁶; "Про стратегію реформування системи державної служби в Україні" (Указ Президента України від 14 квітня 2000 р. № 599/2000)⁴⁷. У "Стратегії реформування системи державної служби в Україні" наголошувалося, що "здійснення економічних та соціальних перетворень, досягнення економічного зростання та надання державою громадянам управлінських послуг на високому рівні, просування в напрямі європейської інтеграції можливо лише за умови створення ефективної системи державного управління, що відповідає стандартам демократичної, правової держави зі соціально орієнтованою ринковою економікою"⁴⁸. Після ухвалення Концепції адміністративної реформи (липень 1998 р.) процес реорганізації системи державного управління загальмувався. Так і не була розроблена Програма здійснення адміністративної реформи, не визначені джерела й обсяги її фінансування.

Важливою складовою політичної системи була інформаційна система, насамперед система інформаційної безпеки. Упродовж років незалежності України у сфері національної інформаційної безпеки було ухвалено низку документів, які регламентували внутрішню політику держави у сфері інформації, зокрема Закон України "Про інформацію" (став першим базовим нормативним законом у цій галузі); Закон України "Про друковані засоби

⁴⁵Указ Президента України "Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи" від 20 листопада 1998 р. №1284/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1284/98#Text>

⁴⁶ Указ Президента України "Питання Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи" від 9 січня 1999 р. №5/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/99#Text>

⁴⁷ Указ Президента України "Про стратегію реформування системи державної служби в Україні" від 14 квітня 2000 р. № 599/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599/2000#Text>

⁴⁸Указ Президента України "Стратегія реформування системи державної служби в Україні" від 14 квітня 2000 р. № 599/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599/2000#Text>

масової інформації (пресу в Україні)" (1992 р.), Закон України "Про авторське право і суміжні права" (1993 р.), Закон України "Про рекламу" (1996 р.) та ін. Також Конституцією України (ст. 34) гарантувалося кожному право на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації. Прийнято й низку документів, які визначали принципи інформаційного обміну України в рамках СНД, серед них Угоди "Про співробітництво в галузі інформації", "Про обмін правовою інформацією", "Про міждержавний обмін економічною інформацією", "Про міждержавний обмін науково-технічною інформацією" та ін. Переважна більшість із зазначених документів мала декларативний характер і практично не торкалася сфери інформаційної безпеки, а також містила різний зміст ключових термінів, таких як "інформаційна безпека", "інформаційна політика" та інших.

Однак у прийнятій уже у січні 1997 р. "Концепції (основах державної політики) національної безпеки України" визначалися можливі загрози в інформаційній сфері і наголошувалося на необхідності вдосконалення законодавчого регулювання інформаційної безпеки держави з метою запобігання та мінімізації несанкціонованого втручання в український інформаційний простір⁴⁹. Парадигма "безпека є захистом від загроз" набула нормативно-правового закріплення.

Частково змінив ситуацію у законодавчо-правовій базі, яка стосується інформаційної безпеки, Указ Президента України № 663/97 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року "Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин"", який передбачав підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України у двомісячний термін проекти законів "Про інформаційну діяльність органів державної влади та

⁴⁹Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Схвалено постановою Верховної Ради України від 16.01.1997. Урядовий кур'єр. 1997. 06 лютого.

місцевого самоврядування", "Про міжнародний інформаційний обмін", "Про супутникове та кабельне телебачення", "Про єдиний реєстр фізичних осіб"⁵⁰.

Черговим кроком у розробленні законодавства з інформаційної політики можна вважати два законопроекти, запропоновані народними депутатами України. У 1998 р. В. Шевченко підготував законопроект "Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України"⁵¹. Інший досить схожий проект був підготовлений І. Чижом⁵². У обох документах простежувалася тенденція фокусувати увагу на гуманітарній складовій. Водночас характерними були значні суперечності. Зокрема, законопроект І. Чижа до "об'єктів інформаційної безпеки" відносив "світогляд людини, її життєві цінності та ідеали", "культурні та естетичні позиції", "систему вироблення, прийняття і впровадження політичних рішень"⁵³ і т. ін. Жоден з проектів затверджений не був.

Двічі упродовж першого десятиліття незалежності інформаційна політика була предметом обговорення на парламентських слуханнях "Інформаційна політика України: стан і перспективи" (1999 р.) та "Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України" (2001 р.), на яких наголошувалося що "...негативні тенденції в інформаційній сфері України не лише не подолані, а й набули загрозливого характеру для майбутнього країни"⁵⁴. Однак на ці застереження на рівні держави не звертали уваги. В цілому спроби створити в останнє десятиліття ХХ ст. законодавчо-

⁵⁰Указ Президента України № 663/97 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року. Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин". URL: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/4.html>

⁵¹Проект Закону "Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4192

⁵²Там само.

⁵³Проект Закону "Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=5871

⁵⁴Про підсумки парламентських слухань "Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-14#Text>

правому основу інформаційної безпеки мали фрагментарний, декларативний, багато в чому суперечливий характер.

Упродовж 1990–1993 рр. в Україні почала трансформуватися політична система, було закладено основу для формування й діяльності державно-правових інститутів, зокрема, створено інститут президентства, запроваджено принцип забезпечення прав і свобод громадян, організовано систему оборони і безпеки держави, створено умови для розвитку громадянського суспільства. Питання конституційного розвитку держави, розв'язання складних проблем територіального устрою і територіальної цілісності України вимагали проведення державно-політичної реформи, утвердження принципів стримувань та противаг. Упродовж 1996–1999 рр. тривала політична боротьба навколо законодавчого визначення повноважень Президента та парламенту відповідно до Конституції України. Відносини на вищих щаблях державної влади по лінії "пропрезидентські – антипрезидентські сили" були нестабільними, що можна пояснити, насамперед, відсутністю у парламентської більшості достатніх важелів впливу на формування уряду та втручанням глави держави у процес формування фракцій у парламенті.

Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою України в умовах відсутності нової Конституції став основним правовим документом, який закріплював принципи організації та діяльності державної влади в Україні. Президент здобув право призначати всіх міністрів, половину членів Конституційного Суду, звільняти у разі потреби з посад голів облдержадміністрацій. Президент не мав права упродовж дії договору ставити питання про розпуск Верховної Ради України. Парламент мав право заслуховувати програму діяльності Кабінету Міністрів України і на її основі висловлювати йому довіру або недовіру. Цей період був періодом наближення владного механізму до президентської форми правління.

Конституція України 1996 р., на відміну від Основних законів багатьох інших країн світу, при визначенні правового статусу парламенту не формалізувала його як представницький орган державної влади, але фактично визнала його таким. Адже

преамбула Конституції, Ст. 85 Основного закону, якою визначалися повноваження Верховної Ради, низка інших положень підтверджували представницький характер парламенту. Загалом, є підстави твердити, що відбулася зміна системи інститутів та юридичне закріплення державності України. Було запроваджено демократичну виборчу систему. 29 березня 1998 р. уперше в історії українською парламентаризму вибори відбулися на принципах змішаної (пропорційно-мажоритарної) системи, яка дала можливість політичним партіям реалізувати надане їм Конституцією право на представництво у вищому органі державної влади.

Пошук адекватних моделей реформування політичної системи (1999–2004 рр.)

Взаємодія політичних інститутів в Україні після президентських виборів 1999 р. визначалася боротьбою між головними політичними акторам, які часто вдавалися до нелегітимних методів здобуття влади. Замість цілісної вертикалі влади існувала доволі складна система, у якій не було центру стратегічного планування розвитку країни, а тодішній Президент України Л. Кучма лише забезпечував баланс між різними фінансово-промисловими колами, між різними вертикалями, спираючись на потенціал силових відомств та застосовуючи засоби жорсткого кадрового втручання. Основними інструментами влади в Україні були фактично неконституційні органи – Адміністрація Президента і Державна податкова адміністрація. Водночас правова регламентація суттєво звужувала можливості будь-якого суб'єкта політичної чи господарської діяльності в Україні.

Одним із кроків з удосконалення системи та структури центральних органів виконавчої влади, їх правового статусу став Указ Президента України від 13 березня 1999 р. "Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України". Серед його цілей було удосконалення системи державного управління, поетапне здійснення заходів, передбачених адміністративною реформою в Україні, підвищення керівної ролі міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади як основних суб'єктів

розробки та реалізації державної політики у відповідних галузях і сферах діяльності. Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України було реорганізоване у Головне управління державної служби України, у якому передбачено значне зростання ролі керівного органу управління державною службою, що за своїм статусом мало бути центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом⁵⁵. Відповідно до Концепції адміністративної реформи в Україні Головдержслужба мала посісти центральне місце в організації кадрового забезпечення державних органів, у розробці та координації заходів щодо підвищення їх ефективності.

Наступним кроком з удосконалення системи та структури центральних органів виконавчої влади було прийняття Указу Президента України від 15 грудня 1999 р. "Про систему центральних органів виконавчої влади"⁵⁶. Ним було скасовано Указ від 13 березня 1999 р., а до системи центральних органів виконавчої влади віднесено міністерства як головні органи із забезпечення реалізації державної політики у певній суспільній галузі, державні комітети (державні служби), центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Було затверджено перелік міністерств, державних комітетів та інших центральних органів виконавчої влади, схему їх організації та взаємодії. Із 89 органів центральної виконавчої влади, які функціонували у державі, було залишено 35, що мало привести до підвищення їх керованості, зменшення витрат на них. Однак досягти бажаної мети не вдалося.

З 2000 р. відбулися події, які значно посилили позиції Президента України Л. Кучми й обмежили повноваження Верховної Ради України. Сформувалася нова структура парламенту та встановилися нові стосунки між Президентом та парламентом. 15 січня 2000 р. Президент видав Указ № 65 "Про проголошення

⁵⁵ Указ Президента України "Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України" від 13 березня 1999 р. № 250/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/99#Text>

⁵⁶ Указ Президента України "Про систему центральних органів виконавчої влади" від 15 грудня 1999 р. 1572/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text>

всеукраїнського референдуму за народною ініціативою"⁵⁷. На референдум виносилися питання, які стосувалися безпосередньо взаємовідносин між Президентом та Верховною Радою Україною, зокрема, права Президента достроково припинити повноваження парламенту. 84,6 % громадян, які взяли участь у референдумі 16 квітня 2000 р., висловилися за двопалатний парламент; за скорочення кількості депутатів з 450 до 300; за ліквідацію права депутатської недоторканності; за надання Президентові права достроково припинити повноваження Верховної Ради України, у разі якщо остання упродовж одного місяця не сформує постійно діючу парламентську більшість або в разі не затвердження нею упродовж трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України проекту Державного бюджету України⁵⁸.

Президенту України не вдалося скористатися результатами референдуму, які б дозволили йому посилити вплив на Верховну Раду України. Парламент тоді не надав їм законодавчого статусу. Для досягнення повного контролю над роботою парламенту у лютому 2000 р. була створена пропрезидентська парламентська більшість. На цьому етапі вплив Президента на діяльність Верховної Ради України мав вирішальний характер. Про рівноправну взаємодію гілок влади взагалі не йшлося. Не останню роль відігравали фінансові кола, представлені у парламенті. Але більшість через різні причини виявилася нестійкою, її розпад відбувся під час загострення суспільно-політичної ситуації у зв'язку з відставкою уряду В. Ющенка й справою Г. Гонгадзе. Характерною була сильна позиція Президента, слабка – парламенту та постійні загострення відносин між Президентом й опозиційною частиною Верховної Ради України. Верховна Рада України відхилила як президентський законопроект № 5300 від 25 квітня 2000 р., так і законопроект № 5300-1 від 10 травня 2000 р. "Про

⁵⁷Указ Президента України "Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою" від 15 січня 2000 р. № 65/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>

⁵⁸Повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року. URL: <https://cvk.gov.ua/pls/r001/rez.htm>

зміни в Конституцію України за результатами Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р.", внесений народними депутатами України. Але таке рішення не зняло з порядку денного власне проблему внесення змін до Конституції. Дещо відтермінували внесення змін до Конституції парламентські вибори 2002 р. Однак питання реформування політичної системи залишилося актуальним. Новообрана Верховна Рада України уже 26 грудня 2002 р. створила Тимчасову спеціальну комісію з розробки проєктів законів України про внесення змін у Конституцію України й обговорення в березні–травні 2003 р. президентського законопроєкту "Про внесення змін у Конституцію України".

Населення України у 2000 р. загалом низько оцінювало ефективність діяльності влади. Найменш ефективною визнавали роботу апарату Верховної Ради України. Як ефективну її оцінили лише 4,4% респондентів (середня оцінка 2,03), а роботу апарату Уряду та міністерств визнали ефективною 10% опитаних (середня оцінка 2,36); апарату Президента України – 11,7% респондентів (середня оцінка 2,41), місцевих державних адміністрацій – 12,9% (середня оцінка 2,37). Середня оцінка за п'ятибальною шкалою для апарату всіх гілок влади знаходилася між "2" та "3", тобто населення України не оцінювало ефективність роботи державного апарату навіть на трійку. Ефективною вважали його роботу приблизно 10% опитаних, що корелюється з відсотком тих, хто вірив в успіх адміністративної реформи (10,7%).

Парламентські вибори 2002 р. мали недемократичний характер. Президент Л. Кучма продовжував політику встановлення контролю над парламентом. Це проявилось у втручанні у процеси обрання керівництва Верховної Ради України, розподілу керівних посад у парламентських комітетах, формування коаліційного уряду. Починаючи з 2002 р. відбувається зміна стосунків між опозиційною частиною парламенту та Президентом, загострення боротьби між ними було зумовлене наближенням президентських виборів.

16 листопада 2002 р. Президент України підписав указ про відставку уряду А. Кінаха, пояснивши це "необхідністю реалізації проголошеного курсу на реформування політичної системи в державі, забезпечення з цією метою конструктивної взаємодії і

співпраці з Верховною Радою України у створенні відповідального і ефективно діючого уряду"⁵⁹. 21 листопада 2002 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром України В. Януковича. 7 грудня 2002 р. між ним, спікером парламенту В. Литвином та керівниками фракцій і груп була підписана "Політична угода про співпрацю і солідарну відповідальність"⁶⁰. У документі було визначено, які урядові посади закріплено за кожною фракцією більшості та окреслено квоту кожної фракції. Передбачалося, що парламентська фракція мала нести відповідальність за свого представника в уряді із правом відкликати його у разі порушення політичних домовленостей. На практиці цей принцип не застосовувався. Тим більше, що й у Конституції України не передбачалося ані процедури їх призначення, ані процедури відкликання. Підписаний документ, перш за все, був політичною декларацією.

Спроба формування стабільної більшості виявилася неефективною, а чинний Кабінет Міністрів України був коаліційним лише формально. Він був сформований без спільної політичної програми, були відсутні чіткі механізми взаємодії парламенту та уряду. Не з'ясованими та не прописаними законодавчо виявилися механізми впливу законодавчого органу на формування уряду та реалізація солідарної відповідальності за результати його діяльності, тому взаємодія законодавчого й виконавчого органу повністю контролювалася Президентом. Якщо йти шляхом парламентсько-президентської республіки, то уряд мав формувати не Президент, а Парламент, а у законодавчому органі при цьому мала бути сформована парламентська більшість. Необхідна була також деталізація процедури імпічменту, а також процедури розпуску парламенту Президентом. Ця вимога була потрібна для балансу між гілками влади. Адже "головне у процесі реформування не "заговорити" реформу, а набратися мужності і "провладним"

⁵⁹Цит. за: Голос України. 2006. 5 липня.

⁶⁰ Підписана політична угода про співпрацю та солідарну відповідальність. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=40188&cat_id=244314816

силам, і "опозиціонерам" зробити крок назустріч один одному та забезпечити реалізацію реформи"⁶¹.

Від Верховної Ради України IV скликання значною мірою залежало справжнє оздоровлення держави, рівень взаємодії влади і суспільства, створення відповідальної, адекватної викликам часу політичної системи, формування загальнонаціонального інтересу, визначення характеру і векторів розвитку України як держави і суспільства на найближчу і подальшу перспективу⁶². Політична структуризація парламенту відбувалася за критерієм ставлення до Президента України ("пропрезидентські" – "антипрезидентські" сили). У парламенті тривали міжфракційні консультації щодо створення парламентської більшості. Декларуючи підтримку серпневій президентській ініціативі про необхідність переходу до парламентсько-президентської республіки, члени парламентської більшості зазначали, що це "передбачає здійснення в Україні конституційної, політичної та адміністративної реформ шляхом внесення змін до Конституції України, створення правового поля для переходу України до парламентсько-президентської республіки, пропорційної виборчої системи, формування коаліційного уряду, законодавчого визначення засад, механізмів утворення і функціонування парламентської більшості та парламентської опозиції, законодавчого врегулювання процесу узгодження дій та солідарної відповідальності всіх гілок влади"⁶³. Було прийнято 1250 законів, із яких набрали чинності 1138. У новій та оновленій редакції введено у дію 200 законів і 7 кодексів: Цивільний, Господарський, Цивільно-процесуальний, Кримінально-виконавчий, Митний, Лісовий та Кодекс адміністративного судочинства⁶⁴. У сфері конституційного законодавства та державного будівництва Верховною Радою України були ухвалені і набули чинності

⁶¹ Думки голів Парламенту попередніх скликань. Національна безпека й оборона. 2003. №2 (38). С. 31.

⁶² Верховна Рада України четвертого скликання. Київ: Парламентське видавництво, 2006. С.51.

⁶³ Голос України. 2002. 29 вересня.

⁶⁴ Голос України. 2006. 27 квітня.

15 нових законів України (нових редакцій законів). Зокрема, "Про Державний гімн України", "Про статус місцевих рад", "Про внесення змін до Закону України "Про вибори Президента України", "Про вибори народних депутатів України", "Про комітети Верховної Ради", "Про внесення змін до Конституції України", "Про Центральну виборчу комісію" та ін.

Суперечки навколо питання про найбільш оптимальну для України виборчу систему точаться практично з моменту проголошення Україною незалежності. Після переходу від мажоритарної виборчої системи до змішаної, за якою половина депутатського корпусу і далі обиралася у одномандатних округах, а половина стала обиратися за пропорційною системою у загальнодержавному окрузі, виникла ідея обрання всього складу парламенту на основі пропорційного представництва в ньому політичних партій і блоків. Перехід до пропорційних виборів дозволив би забезпечити чітку фракційну структурування парламенту та посилити його вплив на формування уряду. Цілком очевидно, що проти такої системи виступав Президент та депутати, обрані в мажоритарних округах. Перший не був зацікавлений у звуженні свого впливу на формування та діяльність Кабінету Міністрів України, другі – у втраті шансів бути обраними до парламенту. Саме тому спроби окремих фракцій, утворених на партійній основі, "проштовхнути" повністю пропорційний виборчий закон у парламенті IV скликання закінчилися лише удосконаленням технічних аспектів діючого на той час Закону "Про вибори народних депутатів України".

24 серпня 2002 р. Президент України проголосив проведення політичної реформи та започаткування парламентсько-президентської республіки. Нова концепція реформування системи влади в Україні була реалізована у законопроекті "Про внесення змін до Конституції України"⁶⁵, яку Президент України Л. Кучма 6 березня 2003 р. виніс на розгляд Верховної Ради України для попереднього

⁶⁵Указ Президента України "Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України "Про внесення змін до Конституції України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197/2003#Text>

вивчення та обговорення і підписав указ про його всенародне обговорення.

У проєкті конституційної реформи виразно простежувалося "очевидне бажання влади звузити простір політичної свободи народу, вилучити з політичного життя країни мало не всі стохастичні процеси, збільшити державний вплив на громадянське суспільство, централізовано контролювати практично всі його стратегічні потреби й відправлення"⁶⁶. У зв'язку з цим, метою політреформи було збереження влади, її ж засобом – легалізація наявних позасистемних важелів управління, таких як політичні інститути. Їхня розрізненість і певна неузгодженість залишала архітекторам нової системи додатковий простір для маневру у несприятливих умовах після перемоги опозиційного кандидата у президенти. Під гаслом політреформи діюча на той час влада здійснювала плановий демонтаж політичної системи, а передусім її ключового елементу – інституту президентства. Профанація чи свідоме ігнорування участі громадськості у реформуванні політичної системи неминуче позначилося на легітимності владних повноважень.

Тактичні ходи і компроміси стосувалися виключно термінів і форм обмеження президентських повноважень. Інші сюжети президентських законопроектів також посилювали корпоративність і закритість системи влади. Розширення функцій всенародних референдумів, запровадження двопалатного парламенту, інституціоналізація парламентської більшості, складна і не уповні виписана схема призначення і відкликання урядовців – усі ці елементи були нічим іншим, як спробою юридично оформити і закріпити "ноухау" правлячого режиму, засвоєні ним у процесі президентських виборів 1999 рр., референдуму "за народною ініціативою", після-виборчою парламентською структурізацією 2002–2003 рр.

Ключова позиція щодо обрання президента парламентом мала мотиваційну основу: убезпечити правлячий клас від наслідків народного волевиявлення. Попередні вибори до Верховної Ради

⁶⁶Конституційна реформа: експертний аналіз. Харків: Фоліо, 2004. С. 54.

України продемонстрували його здатність "коректувати" парламентську систему на свою користь навіть після повної перемоги опозиції. Але створена під запити однієї людини, система президентських повноважень була надто всеохоплюючою і безпосередньою у здійсненні влади. Тому "компенсувати" поразку у президентських виборах випробуваними апаратними і тіншовими засобами було неможливо. Крім того, з'явився особистий інтерес певних політичних та бізнес-кіл щодо зменшення влади майбутнього президента і одночасно пошуку шляхів створення каналів "комбінаційного" позаелекторального впливу на формування процесів концентрації реальної влади у своїх інтересах.

Упродовж 2002–2003 рр., крім президентського, з'явилося ще п'ять законопроектів політичної реформи. Тимчасовою спеціальною комісією Верховної Ради України було опрацьовано законопроект №3207–1, внесений групою депутатів на розгляд Верховної Ради України 1 липня 2003 р. Крім того, 4 вересня 2003 р. на розгляд парламенту був винесений за підписами 232 народних депутатів України проєкт Закону України "Проєкт внесення змін до Конституції України" (реєстр. №4105), а 19 вересня 2003 р. групою народних депутатів був внесений на розгляд Верховної Ради України проєкт "Про внесення змін до Конституції України" (реєстр. №4180)⁶⁷.

Основною ідеєю запропонованої у перелічених законопроектах конституційної реформи був перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, відповідний перерозподіл владних повноважень між вищими органами державної влади. Пропонувалася також нова структура парламенту – дві палати, зменшення загальної чисельності Верховної Ради України, розділення упродовж одного року виборів президентських, парламентських і органів місцевого самоврядування. Йшлося про продовження повноважень парламенту до 2007 р., обрання президента у Верховній Раді України.

⁶⁷ Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). Київ: Парламентське видавництво, 2006. С. 9.

Проект Закону "Про внесення змін до Конституції" був попередньо схвалений 24 грудня 2003 р., а 3 лютого 2004 р., за результатами переговорів між фракціями більшості, тобто Комуністичної партії України та Соціалістичної партії України, проект був повторно схвалений зі змінами до тексту, які передбачали виключення положень про обрання Президента парламентом та обрання суддів строком на 10 років. Участь у голосуванні не брали фракції "Наша Україна" та Блок Юлії Тимошенко.

Пропонованими змінами до Конституції України передбачалося суттєве звуження повноважень глави держави та розширення повноважень парламенту, зокрема, кандидатура на посаду Прем'єр-міністра України визначалася парламентом, парламент затверджував склад уряду (пропозиції стосовно кандидатів на посади міністрів оборони та закордонних справ вносилися Президентом), за парламентом пропонувалося закріпити право звільнення з посад членів Кабінету Міністрів України; обмежувалася можливість багаторазового застосування Президентом права вето на закони. Проект також передбачав посилення впливу уряду на формування і діяльність органів виконавчої влади у центрі та на місцях. До основних недоліків проекту варто віднести, насамперед, збереження за прокуратурою функцій загального нагляду, позбавлення участі судової гілки влади у формуванні Конституційного Суду України. До недоліків проекту можна віднести також положення, якими передбачено дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі його виходу чи виключення з фракції або депутатської групи, утвореної на основі партії або блоку, за списком якої (якого) обрано депутата. Ініціатори змін до Конституції не передбачили реформування системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального поділу.

Доля поданих законопроектів склалася по-різному. Законопроект №3207 був відкликаний Президентом України 23 серпня 2003 р., під час розгляду парламентом законопроекту №4105 він не набрав необхідної для прийняття кількості голосів, законопроект №4180 після тривалого і складного його розгляду був прийнятий 8 грудня 2004 р, підписаний Президентом і з 1 січня 2006 р. набув чинності як Закон України "Про внесення змін до Конституції"

№2222-IV. З часом стало зрозуміло, що політична реформа, на яку більшість політиків робили ставку як на об'єднавчу платформу, виявилася швидше барикадою у боротьбі за майбутнє президентське крісло. Водночас ПАРС зробила заяву про доцільність проведення політреформи після виборів глави держави.

Внесенні зміни до Конституції України 2004 р., безумовно, не були втіленням досконалості та виваженості. Згідно з ними, складалося враження, що нібито всі учасники процесу – і Верховна Рада України, і Кабінет Міністрів України, і Президент, і суспільство – постійно мають спільні нероздільні інтереси, чого у реальності бути не могло.

Україна у стані перманентного вибору політико-правових, соціально економічних та духовно-культурних стратегій модернізації політичної системи

Упродовж років незалежності сформувалася думка про глибоку байдужість і пасивність української громадськості стосовно сфери державного управління. Однак її спростували події, пов'язані з президентською кампанією 2004 р. Рівень відчуження влади від населення, який домінував упродовж останніх перед виборами років, виявився у загостреній формі. Події осені 2004 р. стали етапом на шляху пошуку до оптимальної моделі взаємовідносин держави та суспільства. Найбільш суттєвих змін зазнала соціокультурна площина цих взаємин. Феномен "помаранчевого майдану" став самоусвідомленням права на громадянськість середнього класу та матеріально збіднілої інтелігенції⁶⁸. Протилежний йому "феномен "біло-голубого Майдану зародив почуття "політичного" взаємообов'язку між "економ-феодалами" та "покріпаченими" ними масами⁶⁹.

⁶⁸Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). Київ: Парламентське видавництво, 2006. С. 9.

⁶⁹Черленяк І. І. Суспільно-еволюційний запит реформування політичної та конституційної систем України на сучасному етапі. Стратегічні пріоритети. 2007. №1(2). С. 47.

Характерною рисою представників нового складу політичної еліти, яка прийшла до влади після перемоги у грудні 2004 р., креатури націонал-демократичних сил В. Ющенко став небачено високий відсоток наданого їй "кредиту довіри" з часів проголошення незалежності. Відповідно до результату дослідження Центру Разумкова рівень підтримки В. Ющенко і нового уряду у першому кварталі 2005 р., порівняно з березнем 2004 р., зріс у шість разів, а Верховної Ради України – майже у сім⁷⁰. Першочерговим завданням новообраного Президента України було: змінити систему управління державою, у т.ч. негайно скасувати політреформу 2004 р.

Взаємодія Верховної Ради України з новообраними Президентом України та новопризначеним урядом з самого початку виявилася надто складною і проблемною, адже у парламенті переважали політичні суперники президентської команди. Ускладнювало ситуацію ще й те, що у команді Президента не було єдності щодо стратегічного плану розвитку держави. Це з самого початку заклало підстави для взаємної системної недовіри до представників різних гілок влади. Розпочалися процеси, які блокували зміни, і насамперед політичну реформу, запропоновану президентською командою. Так, Президент України здійснив реформування Адміністрації Президента, утворивши 24 січня 2005 р. (Указ № 108/2005) Секретаріат Президента України на чолі з державним секретарем О. Зінченком⁷¹. У парламенті у той же день було затверджено Прем'єр-міністра та підписано укази про призначення членів Кабінету Міністрів України. Процедура затвердження Прем'єр-міністра й усього складу Кабінету Міністрів відбулася за Конституцією України 1996 р. Тим самим у модель виконавчої влади були закладені певні суперечності, які характеризувалися дуалізмом становища уряду у системі органів виконавчої влади. Процес формування уряду Ю. Тимошенко засвідчив залежність Прем'єра та Кабінету Міністрів від Президента.

⁷⁰Нова влада: динаміка суспільних оцінок та очікувань. Національна безпека і оборона. 2005. №9. С.33.

⁷¹ Указ Президента України "Про Секретаріат Президента України" від 24 січня 2005 р. № 108/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Дуалістичний характер формування та функціонування уряду впливав на дієздатність Прем'єра, який був обмежений, з одного боку, Президентом, а з іншого – змушений був апелювати до Верховної Ради України. Зазначимо, що усі посади у новому уряді здобули представники "помаранчевої коаліції", яка не мала більшості у парламенті. І, логічно, доцільним було б формування уряду національної єдності. Цього зроблено не було.

Посилення ролі РНБО сприяло певному балансу сил, коли Президент дистанціювався від заяв своїх прихильників про можливість перегляду положень політреформи, а також намагався контролювати діяльність уряду Ю. Тимошенко. Уже навесні 2005 р. держсекретар О. Зінченко та секретар РНБО П. Порошенко висловили своє розуміння перспектив політичної реформи. О. Зінченко запропонував винести питання імплементації конституційних змін на референдум, а П. Порошенко заявив, що ухвалення Закону № 4180 було правильним, хоча сам закон недосконалий⁷². Про можливість підтримки ідеї референдуму висловився і Президент.

Верховна Рада України болісно реагувала на спроби Президента посилити свої повноваження за допомогою двох потужних центрів політичного впливу: новоствореного Секретаріату Президента і Ради національної безпеки і оборони. Зокрема, парламент блокував формування повного складу Конституційного Суду України, намагаючись не допустити перегляду політичної реформи. Однак значно більші протиріччя все ж були у парламентарів не з Президентом, а з урядом та Прем'єр-міністром. Досить часто створювалися конфліктні ситуації. У липні 2005 р., після закінчення сесії парламенту, Кабінет Міністрів України виступив із різкою заявою на адресу Верховної Ради України, звинувативши її у створенні напруги у суспільстві та намаганні дискредитувати уряд і Президента.

⁷²Перші кроки нової влади (перша половина 2005 року): Аналітична доповідь Київського центру політичних досліджень і конфліктології. Київ, 2005. С. 56.

7 липня 2005 р. Верховна Рада України ухвалила нову редакцію Закону "Про вибори народних депутатів України". Прийняті зміни торкнулися практично кожного розділу і більшості статей закону. При цьому новою редакцією були непередбачені зміни до положень, які регулюють виборчу систему, зокрема, положення, згідно з якими рядові члени політичних партій мали б реальний вплив на формування списку кандидатів від партій та їх місце у партійному списку. Самі ж виборці України під час голосування не зможуть впливати на розподіл мандатів серед кандидатів політичної партії, їхні голоси впливають лише на розподіл кількості мандатів серед політичних партій, які подолають 3-відсотковий виборчий бар'єр⁷³.

Наприкінці грудня 2005 р. В. Ющенко зробив недвозначні заяви щодо політичної реформи. Зокрема, він вбачав небезпеку реформи у тому, що влада в Україні переходить до найбільш нестабільного інституту – парламенту, ігноруючи при цьому той факт, що найбільшу нестабільність продемонструвала існуюча президентсько-парламентська система влади, за час дії якої змінилося 13 урядів, а при В. Ющенку впродовж менше року – два. Парадоксально звучали й аргументи Президента, який звинувачував реформу, яка ще не набула чинності, у тому, що вона не служить ані Україні, ані українцям, а також те, що реформа приймалася таємно, без широкого обговорення.

З 1 січня 2006 р. набув чинності Закон № 2222 – IV "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р. Зміни, закріплені законом, суттєво позначилися на функціях Президента України, Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України. Суть змін полягала у передачі підпорядкування Кабінету Міністрів України від Президента до Верховної Ради України. Примітною ознакою діяльності владного трикутника: президент – парламент –

⁷³Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України", № 2777–IV, 07 липня 2005 р. (нова редакція Закону України "Про вибори народних депутатів України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2777-15#Text>

уряд в умовах конституційних змін стало суттєве посилення впливу парламенту на діяльність уряду. Водночас загострилося протистояння парламенту й уряду, з одного боку, та Президента і його оточення – з іншого. Це протистояння швидше нагадувало боротьбу за перерозподіл владних повноважень, а не боротьбу за вдосконалення конституційної реформи⁷⁴.

В. Ющенко констатував: "як Президент, для якого закон – понад усе, я визнаю, що з 1 січня 2006 року, згідно з рішенням Верховної Ради, в країні діє оновлена Конституція. Але я не вважаю її ідеальною"⁷⁵. Президент укотре наголосив, що "реформа Основного закону відбулася без участі громади, навіть без обговорення в парламенті"⁷⁶. На його думку, "суспільство повинне сказати своє слово щодо конституційних змін"⁷⁷. Тобто референдуму – бути. Перехід до парламентсько-президентської системи правління та парламентські вибори 2006 р. сприяли пошуку нових стратегій інституціоналізації демократичних процедур, узгодженню інтересів політичних акторів та шляхів створення загального концепту їх консолідації, апробації на практиці нових конституційних реформ.

У громадській думці не була виражена домінуюча прихильність до якоїсь із систем державного правління. Хоча у вересні 2006 р. частіше висловлювалася думка, що найкращим державним ладом для України була б парламентсько-президентська республіка (порівняно з вереснем 2002 р. частка тих, хто обирав цей варіант відповіді, зросла з 17% до 27%), однак загальна частка прихильників президентської та президентсько-парламентської республік статистично не відрізнялася від реальної частини тих, хто вважає кращими парламентську та парламентсько-президентську

⁷⁴Метельова Т. Дуєт політреформи й політкризи: торги з непередбачуваними наслідками. Народний депутат. 2005. № 9/10. С. 89.

⁷⁵Ющенко В.: Я визнаю, що діє оновлена Конституція, але суспільство повинне сказати своє слово. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/01/23/4396191/>

⁷⁶Там само.

⁷⁷Там само.

республіку (відповідно, 37% і 35%)⁷⁸. Окрім того, 50% опитаних вважали, що уряд повинен формуватися Президентом і затверджуватися парламентом, як це більш притаманне президентсько-парламентській формі правління, тоді як лише 17% вважали, що Кабінет Міністрів повинен формуватися виключно Верховною Радою України⁷⁹. Переважна більшість опитаних виступала і проти скасування посади Президента, і проти того, щоб він обирався парламентом, замість всенародних виборів. Так само, як і стосовно форми державного правління, не спостерігалось явно домінуючої переваги тієї або іншої позиції⁸⁰.

Із впровадженням конституційних змін в управлінську та політичну практику ще більшою мірою поглибилася проблема політичної відповідальності бізнесу та влади та розділення їхніх функцій. На практиці ж відбулося посилення процесу поєднання економічної та державної влади в особі бізнес-еліти, насамперед в інститутах представницької, законодавчої та виконавчої влади. Конституційні зміни 2004 р. передбачали й перехід до пропорційної виборчої системи, який дозволив би забезпечити чітку фракційну структуру парламенту та посилити його вплив на формування уряду. Проти такої системи виступив Президент України та депутати, обрані у мажоритарних округах. Глава держави не був зацікавлений у звуженні свого впливу на формування та діяльність Кабінету Міністрів України, депутати-мажоритарники – у втраті шансів бути обраними до парламенту.

23 січня 2006 р. В. Ющенко підписав Указ "Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року", яким зобов'язував центральну та регіональну владу створити всі умови для проведення вільних і прозорих виборів⁸¹. "Влада гарантує всім політичним силам рівні можливості для агітації"⁸².

⁷⁸Реформа очима громадян. Національна безпека і оборона. 2007. №1. С.62.

⁷⁹Там само.

⁸⁰Там само.

⁸¹Указ Президента України "Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=62%2F2006>

⁸²Там само.

Уряду також було доручено "унеможливити використання посадовими особами службового становища, службових приміщень, транспорту, засобів зв'язку для підтримки окремих політичних сил чи кандидатів"⁸³. Згідно з указом, "виконавча влада повинна не допустити під час підготовки та проведення виборів будь-яких проявів адміністративного тиску, втручання у процес здійснення виборцями вільного волевиявлення, їх підкупу, обману, застосування засобів економічної чи іншої дискримінації щодо ЗМІ"⁸⁴. 15 червня 2006 р. В. Ющенко знову заявив, що "Конституція в її нинішньому вигляді не дає відповідь на проблему балансу влади між центром і регіонами, між президентом, урядом, парламентом"⁸⁵. Власне, це означало, що згодом він вимагатиме повернення повноважень попереднього Президента.

За даними загальнонаціонального опитування населення України, проведеного у жовтні 2006 р. Фондом "Демократичні ініціативи" та фірмою "Юкрейніан соціолоджі сервіс"* , на питання "Що заважає виборам в Україні стати механізмом демократичної участі громадян у державних справах?" найчастіше, серед низки причин, 47,3 % опитаних вказували на невиконання виборчих обіцянок, 23,7 % – на відсутність постійного громадського контролю за обраною владою, 22,1 % – формування виконавчої влади не за результатами виборів⁸⁶.

Якісно новий етап діяльності Верховної Ради України настав після виборів 2006 р., коли парламент запрацював цілком у режимі конституційних змін. Відчутні зміни сталися і у відносинах

⁸³ Указ Президента України "Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=62%2F2006>

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Уколов В. Ющенко хоче скасувати Конституційну реформу. URL: http://maidan.org.ua/news/forprint.php3?bn=maidan_mai&key=1150105978

*Дослідження було проведене 1–10 жовтня 2006 року. Методом інтерв'ю опитано 2010 респондентів за вибіркою, що репрезентувала доросле населення України віком від 18 років за такими показниками, як стать, вік, рівень освіти, регіон і тип проживання. Статистична похибка вибірки не перевищувала 2.2%.

⁸⁶ Вибори-2006 в оцінках населення. URL: <https://dif.org.ua/article/vibori-2006-v-otsinkakh-naselessly>

Президента України з Верховною Радою України. В. Ющенко стверджував ще у січні 2006 р., що "після парламентських виборів нас очікує чесний діалог щодо політичної реформи"⁸⁷. 6 липня 2006 р. Головою Верховної Ради України було обрано лідера Соціалістичної партії України О. Мороза, а 7 липня створено нову, так звану "антикризову коаліцію", до складу якої увійшли Партія регіонів, СПУ та КПУ. 11 липня новообраний спікер офіційно оголосив про припинення існування коаліції демократичних сил і створення антикризової коаліції. В "Угоді про створення антикризової коаліції" було наголошено на таких кроках влади у сфері побудови сучасної європейської держави: реформування вищого та центрального рівня виконавчої влади, створення нової моделі публічної адміністрації, демократизація влади, наближення її до потреб і запитів кожного громадянина; реформування адміністративно-територіального устрою на принципах економічної доцільності та соціальної необхідності; посилення ролі місцевого самоврядування. Реформування системи місцевої влади на принципах децентралізації та субсидіарності та приведення її у відповідність до загальноприйнятих європейських принципів, закладених у Європейській хартії місцевого самоврядування, ратифікованої Верховною Радою України⁸⁸.

Конституційні зміни 2004 р., надаючи великі повноваження коаліції депутатських фракцій, не передбачили механізмів її формування, процедур легітимації, розпуску, включення і виключення членів, прав окремих депутатів і керівництва фракцій, за винятком часових меж проголошення коаліції і подання кандидатури прем'єра⁸⁹. На практиці це призвело до переформатування політичних сил. Тим часом та обставина, що не існувало визначеної законом такої підстави для припинення повноважень народного

⁸⁷ Ющенко В.: Я визнаю, що діє оновлена Конституція, але суспільство повинне сказати своє слово. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/01/23/4396191/>

⁸⁸ Текст Угоди про створення антикризової коаліції від 7 липня 2006 р. URL: <http://www.pravda.com.ua>

⁸⁹Ковриженко Д. Проблемні питання конституційної реформи. Парламент. 2004. № 1. С. 25.

депутата, як виключення з фракції, дозволила окремим нардепам ігнорувати партійні позиції під час утворення коаліцій. Зокрема, частина депутатів із фракцій БЮТ і "Наша Україна" всупереч рішенням фракцій "індивідуально" приєдналася до антикризової коаліції⁹⁰. Це не було передбачено Конституцією – у ній зазначається (Ст. 83, Ч. 6), що у Верховній Раді України утворюється "коаліція депутатських фракцій"⁹¹. Але така практика набула легітимності через зміни до Регламенту Верховної Ради України, згідно з якими було відновлено "позафракційний" статус народних депутатів.

Варто наголосити, що Голова Верховної Ради України та його колеги з антикризової коаліції діяли всупереч Регламентові, згідно з яким коаліція депутатських фракцій упродовж 10 днів після виходу з неї одного з членів могла переформатуватися або оголосити про припинення своєї діяльності. Це призвело до того, що про створення антикризової коаліції оголошувалося офіційно двічі – 11 липня і 18 липня, так само двічі пропонувалася на посаду Прем'єр-міністра кандидатура В. Януковича. Зміна конфігурації парламентської більшості супроводжувалася загрозою розпуску Верховної Ради України Президентом, який уже 12 липня заявив, що розпустить парламент, якщо політичні сили не досягнуть компромісу⁹².

Крім того, недосконалість конституційно визначеного порядку формування Кабінету Міністрів України дала підстави для дискусій стосовно наявності у Президента підстав для розпуску Верховної Ради України. Через конституційну неузгодженість

⁹⁰ Угода про створення коаліції у Верховній Раді України V скликання. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

⁹¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами, які вступили в силу з 1 січня 2006 року відповідно до Закону України "Про внесення змін до Конституції України" № 2222–IV від 8 грудня 2004 року; Положення Закону України від 8 грудня 2004 року № 2222–IV „Про внесення змін до Конституції України, що набирають чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році. Харків: Парус, 2006. С. 19.

⁹² Інтернет-сайт виборчого блоку "Наша Україна". URL: <http://www.razom.org.ua>

механізму взаємодії вищих владних інститутів між парламентською коаліцією та сформованим нею урядом В. Януковича і Президентом України відбувалися постійні конфлікти у сфері здійснення виконавчих повноважень. Одним з можливих варіантів виходу з конфліктної ситуації, власне компромісом, було підписання 3 серпня 2006 р. "Універсалу національної єдності" між Президентом, Головою уряду та лідерами парламентських фракцій, одним з наслідків чого було призначення наступного лідера Партії регіонів В. Янукович Прем'єр-міністром України. В "Універсалі національної єдності" було наголошено на таких пріоритетних завданнях: реформування структур виконавчої влади та унеможливлення політизації державної служби через першочергове прийняття Законів "Про Кабінет Міністрів України" та "Про державну службу" (нова редакція), підготовлених для внесення Президентом до Верховної Ради України; стимулювання розвитку місцевого самоврядування, підвищення його ролі і статусу шляхом забезпечення фінансово-економічної спроможності та реформування адміністративно-територіального устрою⁹³. Проте, "Універсал" не став документом, яким би влада і політичні сили керувалися у своїх діях. Він не мав жодного правового статусу, тому гарантією його дотримання могла бути лише політична воля підписантів, а її не було від самого початку. Ю. Тимошенко не підписала документа і наполягала на розпуску парламенту і призначенні нових виборів.

"Універсал національної єдності" громадяни оцінили досить стримано: лише 6,6% респондентів засвідчили очікування сильного позитивного впливу цього документа, ще 20,3% – незначного позитивного впливу⁹⁴. Натомість 25% висловили переконання, що Універсал не матиме жодного впливу на розвиток ситуації у країні, 6% – передбачали негативний вплив⁹⁵. Очевидно, така оцінка зумовлювалася невірою громадян у щирість намірів тих, хто

⁹³ Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 р. URL: <http://www.ukraine3000.org.ua>

⁹⁴Оцінка громадянами політичних процесів 2006 р. Національна безпека і оборона. 2006. №11. С.8.

⁹⁵Там само.

підписав Універсал, виконувати його положення. Опитувані частіше схилилися до думки, що представники всіх органів влади та політичних сил, які підписали Універсал, не будуть його дотримуватися повною мірою. Навіть за ініціатором Універсалу – Президентом України, лише ледь більше третини (34,5%) респондентів визнали намір виконувати його положення повністю (11,6%) або переважною мірою (22,9%)⁹⁶.

Тривалість системної кризи у взаємодії влади та суспільства значно ускладнював процес функціонування політичної системи у цілому. За результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром О. Разумкова у період з 15 по 21 грудня 2006 р., відсоток респондентів, які повністю підтримували діяльність Президента України, починаючи з квітня 2005 р. постійно знижувався і на 2007 р. досяг 13,3 %⁹⁷. Винятком став грудень – у цьому місяці рівень народної довіри до Глави держави дещо підвищився. Рівень легітимності Верховної Ради України четвертого скликання знижувався з початку 2005 р. і наприкінці 2006 р. становив 6,2 %. При цьому ставлення населення до парламенту не змінила навіть ротація його складу після березневих виборів 2006 р. Підтримка дій уряду у грудні 2006 р. також залишалася катастрофічно низькою і становила близько 9 %⁹⁸.

Під час формування Кабінету Міністрів України на чолі з В. Януковичем досить відверто проявилось, що програма дій коаліції суттєво відрізнялася від програми дій Президента. Компромісом у цій ситуації стало ухвалення Законів України "Про Кабінет Міністрів України" і "Про Президента України". Право вето, що також належало до повноважень глави держави, давало можливість застосування екстраординарних засобів впливу на парламент.

Президент України подав до Верховної Ради України варіант Закону України "Про Кабінет Міністрів України" (реєстраційний № 2325-1). Законопроект визначав статус не лише Кабміну, але й

⁹⁶Оцінка громадянами політичних процесів 2006 р. Національна безпека і оборона. 2006. №11. С.8.

⁹⁷Там само.

⁹⁸Там само.

центральної влади; він передбачав низку механізмів запобігання "політизації" інституту держсекретарів (конкурсний відбір, визначення строку повноважень тощо); обмежувалася кількість віцепрем'єрів до трьох. Передбачалося, що уряд повинен бути сформований упродовж 60 днів після дострокового припинення повноважень Кабміну або складення урядом повноважень перед новообраним парламентом. Президент також висунув пропозицію щодо процедури внесення ним кандидатури Прем'єр-міністра для затвердження Верховною Радою України: глава держави може відмовити у внесенні кандидатури, запропонованої коаліцією, у разі її невідповідності вимогам, які ставляться до кандидата на пост Прем'єра. Пропонував, щоб Програма діяльності уряду у частині оборонної, зовнішньої політики базувалася на відповідних посланнях Президента, а сама Програма обговорювалася у комітетах і фракціях та затверджувалася на увесь період діяльності уряду Законом України. Умовою сформування уряду вважалося складання присяги двома третинами його членів, у той же час його повноваження вважалися б припиненими достроково, якщо третина його членів склала повноваження⁹⁹.

Після того як антикризова коаліція відхилила проект Президента, він подав пропозиції до парламентського законопроекту. Депутати проігнорували зауваження Президента. У відповідь він застосував право вето. З допомогою ситуаційного союзу з фракцією БЮТ антикризова коаліція подолала вето.

Незважаючи на конституційні новації, якими передбачалося суттєве звуження повноважень Президента та впливу його на діяльність уряду, у нього залишилися повноваження призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності (пункт 15 Частини першої Статті 106 в редакції Закону N 2222-IV від 08.12.2004). Окрім того,

⁹⁹ Проект Закону України "Про Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади", реєстр. № 2325-1. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

у Президента залишалося право видавати обов'язкові для виконання Кабміном укази.

Під час ухвалення Закону України "Про Кабінет Міністрів України" (реєстраційний № 2325, у редакції Кабінету Міністрів) виявилася остання спроба тодішнього уряду обмежити повноваження Президента, яка остаточно підтвердила непримиренність позицій сторін, незважаючи на заяви про можливість компромісу. Закон передбачав: визначення статусу, функцій і повноважень лише Кабінету Міністрів, очолювання апарату міністерств заступниками міністрів. Ним не передбачалося обмеження кількості віцепрем'єрів, обмеження у часі діяльності уряду, що склав повноваження, а також обов'язковість затвердження законом програми уряду тощо. Згідно з Законом глава держави зобов'язаний внести на розгляд Верховної Ради України кандидатуру, запропоновану коаліцією. Закон не встановлював меж легітимності Кабінету Міністрів України. Урядовий законопроект не давав однозначної відповіді й на питання, чи можуть відповідальні члени уряду відмовитися від контрасигнації актів Президента, та відмовляв Президентові у праві давати доручення міністрам тощо. Таким чином, з одного боку, уряд В. Януковича здійснював би більш активну роль у системі виконавчої влади у нових умовах. Але така діяльність не завжди відповідала правовому полю.

Необхідність змінити політичну реформу знову була проголошена Президентом України наприкінці 2006 р. та на початку 2007 р. Оскільки внесення змін до Конституції України належить до повноважень парламенту, а у Верховній Раді України у 2006 р. була утворена непрезидентська парламентська більшість, Президент намагався домовитися з різними парламентськими фракціями щодо напрямів наступних конституційних змін. Однак жодних рішучих кроків він не здійснив, законопроекту про внесення змін до Конституції не подавав, конституційне подання щодо конституційності Закону №2222 від 8 грудня 2004 р. до Конституційного Суду також не вносив. 2 листопада 2006 р. Президент видав Указ "Про утворення комісії з опрацювання пропозицій щодо внесення змін до Конституції України та

підготовки законопроектів, спрямованих на їх реалізацію". Було запропоновано внести пропозиції щодо кандидатур до складу комісії Голові Верховної Ради України, керівникам депутатських фракцій, Прем'єр-міністру. Однак президентська ініціатива підтримана не була. Прем'єр-міністр В. Янукович вважав створення конституційної комісії доцільним лише у Верховній Раді України. Проти створення комісії виступив перший заступник Голови Верховної Ради А. Мартинюк, заявивши, що ані Верховна Рада України, ані Уряд не подаватимуть кандидатури до конституційної комісії, створеної Президентом. Мотивуючи це тим, що Президент не мав права створювати комісію, яка виступатиме як суб'єкт законодавчої ініціативи, адже у його компетенції – створювати лише дорадчі органи. Право створювати конституційну комісію мав лише Голова Верховної Ради України, а її співголовами могли бути сам Голова і Президент. Ініціативу Президента віцеспікер розцінив як *PR*-акцію, що була кроком до скасування змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р.¹⁰⁰. Не підтримав позицію Президента і Голова Верховної Ради О. Мороз, заявивши 16 січня 2007 р., що зміни до Конституції України мають розглядатися у парламенті і у ньому створюватися конституційна комісія.

Суперечності та конфлікти у процесі імплементації політичної реформи позначилися, у першу чергу, на владному трикутнику: президент–парламент–уряд, де актуалізувалися питання вдосконалення політичної системи України. 2 квітня 2007 р. Президент України В. Ющенко видав Указ "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р."¹⁰¹. Більшість депутатів Верховної Ради України не визнали указ Президента України, вважаючи його неконституційним. Їх підтримав Прем'єр-міністр В. Янукович та члени Кабінету Міністрів України, які також відмовилися визнавати цей указ і закликали своїх прихильників до виявлення

¹⁰⁰ Національна безпека і оборона. 2007. №3.

¹⁰¹ Указ Президент України "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355/2007#Text>

протесту. Розпочалася політична криза, яка супроводжувалася протистоянням демонстрантів на вулицях столиці, а також боротьбою у Конституційному Суді України та Генеральній Прокуратурі, новими указами Президента, постановами Верховної Ради України. Зрештою, 27 травня 2007 р., коли обидві сторони усвідомили, що посилення конфлікту не було перспективним, унаслідок переговорів було досягнуто політичних домовленостей. Сторони конфлікту заявили про завершення політичної кризи. Домовленість передбачала складання повноважень 150 опозиційних депутатів, що мало стати законною підставою для розпуску Верховної Ради України і призначення позачергових виборів. Наступним кроком став Указ Президента України № 497 "Про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України" від 5 червня 2007 р. Четвертий Указ Президента України від 31 липня 2007 р. парламентські вибори призначив на 30 вересня 2007 р.

27 червня 2007 р. на урочистому засіданні з нагоди Дня Конституції В. Ющенко наголосив на необхідності реформування політичної системи і пообіцяв найближчим часом запропонувати власний проєкт нових змін до Конституції, який мав бути винесений на всенародний референдум. Президент вважав за доцільне створити в Україні двопалатний парламент, оскільки це дозволило б зміцнити представництво регіонів у законодавчому органі й підвищити відповідальність за якість законотворчості. Головними положеннями нової Конституції України мали стати якісно вищий рівень конституційного захисту прав і свобод громадян, реформування парламенту і судової системи.

В Угоді про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання, підписаній фракціями БЮТ і НУНС, позиції щодо удосконалення Конституції містилися у двох частинах – "Засадах внутрішньої і зовнішньої політики" та "Програмі діяльності коаліції"¹⁰². У першій частині визначені загальні пріоритети реформування політичної системи, зокрема: оптимізація розподілу повноважень між гілками влади, створення

¹⁰²Про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003001-07#Text>

дієвого балансу стримувань і противаг; чітке законодавче визначення статусу, механізмів формування та засад діяльності Президента, Уряду (прав та обов'язків Прем'єра та інших членів Уряду), Парламенту, законодавче врегулювання процедур здійснення ними повноважень; розвиток парламентаризму і його інституційних основ: партійної системи та удосконалення пропорційної системи виборів до Парламенту та місцевих рад, а також законодавче врегулювання статусу парламентської більшості (коаліції депутатських фракцій) та парламентської опозиції; скасування недоторканності народних депутатів шляхом обмеження їх "імунітету" до форм парламентської діяльності. Демократична коаліція виявилася нежиттєздатною. Постійно виникали конфлікти між Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та Адміністрацією Президента В. Ющенка. У вересні 2008 р. коаліція фактично припинила своє існування.

Указом Президента "Про Національну конституційну раду" №1294 від 28 грудня 2007 р. було створено орган, головним завданням якого визначалася підготовка концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції¹⁰³. 8 лютого 2008 р. Указом Президента затверджено склад НКР (97 осіб).

На першому засіданні ради 20 лютого 2008 р. було прийнято рішення: про створення робочої групи, яка безпосередньо працюватиме над концепцією і проектом нової Конституції (15 осіб); про утворення п'яти комісій за напрямами; про затвердження складу консультативно-експертної групи, "яка за потреби залучатиметься до роботи НКР"¹⁰⁴. Є підстави стверджувати, що ідея створення НКР відповідала раніше задекларованим підходам і попереднім діям Президента у напрямі реформування Конституції¹⁰⁵. 23 лютого

¹⁰³ Указ про Національну конституційну раду. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/7234.html>

¹⁰⁴ Конституційна Рада чи Конституційні Збори? (Аналіз). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111502.html>

¹⁰⁵ Див. у.: 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь. Національна безпека і оборона. 2007. №3. С. 11–14.

2008 р. у газеті "Дзеркало тижня" Президент ще раз виклав власне бачення нової Конституції та процедури її прийняття. Як складові оновлення Конституції були визначені: посилення конституційних гарантій прав і свобод громадянина, реальне забезпечення захисту цих прав і свобод, у т. ч. через суд; розширення конституційного регулювання інститутів безпосередньої демократії; підвищення ефективності функціонування державного механізму; реформування територіального устрою держави і місцевого самоврядування; визначення зовнішнього курсу України у процесах світової і європейської інтеграції¹⁰⁶. Стверджувалося, що нова редакція Конституції не буде прийматися Верховною Радою України, а має бути затверджена на всеукраїнському референдумі.

З початку 2008 р. ініціювати конституційну реформу розпочинають народні депутати. Так, В. Кириленко та І. Кириленко 18 січня 2008 р. запропонували законопроект про внесення змін до Конституції України та обмеження депутатської недоторканності. 8 лютого 2008 р. народними депутатами В. Януковичем та іншими було внесено альтернативний законопроект, який передбачав обмеження недоторканності також деяких інших посадових осіб, зокрема і Президента. 20 березня 2008 р. народні депутати Т. Стецьків, В. Стретович, М. Томенко внесли на розгляд Верховної Ради України законопроект "Про процедуру підготовки проекту нової редакції Конституції України", яким пропонувалося з метою реалізації установчої влади народу для остаточної підготовки проекту нової редакції Конституції України створення спеціально уповноваженого органу установчої влади народу – Конституційної Асамблеї України.

31 березня 2009 р., виступаючи у Верховній Раді України зі Щорічним Посланням, Президент констатував, що подав відповідні зміни до Конституції і представив їх на розгляд парламенту¹⁰⁷. Власне, були запропоновані не зміни, а фактично нова

¹⁰⁶ Ющенко В. Україні потрібна Конституція національного творення. Дзеркало тижня. 2008. 23 лютого.

¹⁰⁷ Послання Президента України "Рух уперед". Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004100-09#Text>

Конституція. Реформа мала торкнутися, перш за все, Верховної Ради України. В. Ющенко запропонував відмовитися від неї у її нинішньому вигляді і створити дві палати – Національних зборів України, або палату депутатів, і сенат. До сенату пропонувалося обирати по трьох представників від кожної області, а також від Автономної Республіки Крим, Києва, низки інших міст, які за статусом прирівнюються до області. Основне завдання сенаторів – затвердження законів, ухвалених нижньою палатою. Згідно з документом Президент, незважаючи на деяке скорочення своїх повноважень, зміцнював своє місце у структурі української влади. Так, глава держави втрачав право пропонувати кандидатури глав МЗС і Міноборони і припиняти акти Кабінету Міністрів, які регулювали економічні питання. Натомість він здобував право у будь-який момент, виходячи "з політичної доцільності", розпустити парламент. Проект Конституції також припускав, що Президент буде призначати Генерального прокурора і керівників спецслужб тільки за згодою парламенту, при цьому звільняти їх він зможе на свій розсуд. А щоб компенсувати відсутність у Президента підконтрольних йому голів МЗС і Міноборони, у проекті була норма про те, що він може "скасовувати акти уряду з питань зовнішньополітичної діяльності, оборони і безпеки держави"¹⁰⁸. До нових повноважень Президента передбачалося віднести також можливість блокувати будь-який закон, ухвалений парламентом. Нова конституція не давала права спікеру підписувати закони, щодо яких було подолано вето Президента. У законопроекті зазначено, що це має зробити глава держави, але не передбачений будь-який механізм впливу на нього, якщо він відмовиться ставити підпис¹⁰⁹.

Власне, крім "президентського" (запропонований Президентом України) існувала значна кількість законопроектів, серед яких найбільше виділялися так звані "прібютівський", підготовлений

¹⁰⁸Послання Президента України "Рух уперед". Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004100-09#Text>

¹⁰⁹Там само.

нібито Партією регіонів і БЮТ, та законопроект "Конституції порядку" А. Гриценка. "Прібутівський" варіант конституційних змін передбачав перехід до парламентської форми правління. Згідно з ним президента обирає парламент, тобто його повноваження мали б бути переважно представницькими, виконавча влада зосереджувалася б у руках уряду, а точніше – прем'єр-міністра. Проект змін до Конституції А. Гриценка був орієнтований на запровадження в Україні класичної президентської моделі державного правління: президент мав бути одночасно главою держави і головою уряду для усунення дуалізму виконавчої влади та підвищення відповідальності за наслідки своєї діяльності.

25 серпня 2009 р. під час святкування Дня Незалежності України Президент В. Ющенко знову порушив питання про радикальні зміни системи влади в країні. Він навіть підписав указ про всенародне обговорення розроблених ним поправок до Конституції, які розширювали президентські повноваження. "Ключовий і безальтернативний засіб навести порядок у нашій державі – це конституційна реформа. Я твердо наполягаю на конституційних змінах, які повинні виправити всі нинішні протиріччя"¹¹⁰. Реформа мала покращити умови для реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами (через створення безпосереднього зв'язку між результатами їх волевиявлення на виборах і формуванням виконавчої влади), зробити владу більш відкритою, прозорою і підконтрольною суспільству (через персоніфікацію суб'єктів формування влади та відповідальності за результати її діяльності).

Під час пресконференції 12 січня 2010 р. В. Ющенко наголосив на необхідності реалізації конституційної реформи з урахуванням проведеного восени всенародного обговорення проекту вдосконаленого Основного закону держави. Основними кроками запропонованої Президентом реформи Конституції було скасування депутатського імунітету, запровадження інституту

¹¹⁰Промова Президента України Віктора Ющенко на 18 річницю Незалежності України. URL: http://www.ukrrudprom.ua/digest/Promova_YUshchenka_na_Den_Nezalegnost.html

двопалатного парламенту, зміна виборчої системи – повернення до мажоритарного принципу на місцевих виборах, відкриття списків – на парламентських.

Без модернізації політичної системи, суттєвим елементом якої було б підвищення ефективності інститутів влади, без усвідомлення правлячою елітою своєї відповідальності та сприйняття як імперативу саме національних, а не корпоративних чи особистих інтересів, без проведення глибоких та ефективних реформ, які б забезпечили відчутні результати для всього суспільства, неможливо говорити про розв'язання проблем, які можуть призвести до рецидивів політичної кризи та її перетворення на системну кризу держави і суспільства. Зміни до Конституції України, ухвалені Верховною Радою України 8 грудня 2004 р., не забезпечували рівноваги повноважень у трикутнику: президент–парламент–уряд, а обіцяли лише повернення до президентсько-парламентської форми правління і поновлення Конституції України 1996 р. Конституційні зміни небезпечно порушували баланс владних повноважень, що склався після внесення змін до Конституції. Головною причиною конфліктних взаємин між Президентом України, коаліцією депутатських фракцій та Урядом була недостатня урегульованість і деталізація у Конституції питань розподілу повноважень і процедур взаємодії між гілками й інститутами влади. Невід'ємною складовою політичної системи України у 2005–2009 рр. були протиріччя й конфлікти між основними учасниками політичного процесу щодо перерозподілу владних повноважень. Це було наслідком конституційної невизначеності важливих потенційних питань у владному трикутнику.

Політика реформ у 2010 – 2013 рр.

Обрання Президентом України у 2010 р. В. Януковича не лише змінило розстановку політичних сил, а й потягнуло за собою чергову зміну форми правління. З метою посилення впливу Президента на виконавчу гілку та систему влади у цілому нова владна команда ініціювала скасування змін до Конституції від 8 грудня 2004 р. Відповідне подання депутатів від пропрезидент-

ської коаліції було розглянуто Конституційним Судом, який 30 вересня 2010 р. ухвалив рішення про відновлення дії Конституції у редакції від 28 червня 1996 р. Це рішення було використано владою для відновлення моделі президентсько-парламентської республіки. Внаслідок внесених змін Президент України здобув право звільняти без вагомих підстав міністрів, їх заступників, голів комітетів, а також Прем'єр-міністра України. Крім того, Президент повернув собі право самостійно визначати і вносити на розгляд парламенту кандидатуру Прем'єра і членів Кабінету Міністрів України, включаючи керівників усього блоку "силових" відомств (насамперед СБУ і Генеральної Прокуратури), які тепер опинилися під повним президентським контролем. Президент тепер мав право безпосередньо втручатися у діяльність уряду, спрямовуючи туди відповідні директиви. У Верховній Раді України залишилася єдина можливість впливати на Президента – ветування його законодавчих ініціатив, але наявність у парламенті потужної пропрезидентської більшості робило використання цього важеля малореальним.

Таким чином, система організації влади втратила дуалізм, який існував упродовж 2005–2010 рр., і знову стала моноцентричною. Президент дістав контроль не лише над урядом і виконавчою вертикаллю, а й над Верховною Радою України (через створення лояльної більшості та звуження повноважень цього органу) та судовою владою (як безпосередньо, так і через вплив на парламент та інші органи, зокрема на Вищу раду юстиції). Під сумнів було поставлено принцип розподілу влад. Відбулося послаблення ролі парламенту, девальвація представництва у ньому інтересів суспільства, підпорядкування законотворчого процесу інтересам партії влади, послаблення контрольних повноважень.

Згідно зі соціологічними дослідженнями більшість українців не підтримували відновлення чинності Конституції 1996 р. та повернення до т. зв. "президентсько-парламентської республіки". На питання "Чи підтримуєте ви розширення повноважень Президента України та обмеження повноважень Верховної Ради України у зв'язку з відновленням чинності Конституції 1996 р.?" 63,3% респондентів відповіли "Ні", у той час як підтримали посилення

президентської влади 36,5% опитаних¹¹¹. У регіональному розрізі розширення повноважень Президента підтримали лише респонденти на Сході (51,3%)¹¹². Ще у двох регіонах, які традиційно підтримували чинного Президента, громадяни висловили порівняно високу підтримку поверненню до "президентсько-парламентської республіки" – на Півдні (50%), та Південному Сході (46%)¹¹³. В усіх інших регіонах значна більшість респондентів виступила проти посилення влади президента (від 60 до 80% респондентів)¹¹⁴.

Здобувши більше повноважень, Президент 9 грудня 2010 р. підписав Указ "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" (№1085)¹¹⁵, яким кількість центральних органів виконавчої влади було скорочено зі 112 до 53 (зокрема, міністерств – з 20 до 16). Указ став черговою спробою привести державний апарат і чиновників середньої і вищої ланки у відповідність до сучасних потреб держави і суспільства. Заявленим першим кроком реформи мало стати скорочення щонайменше 100 із 300 тисяч чиновників різних рівнів. Істотно зменшено кількість посадовців високого рівня, для кожного міністра було залишено лише по два заступники, а центральні органи виконавчої влади, відповідно до європейської практики, було поділено на шість різновидів – міністерства, служби, інспекції, агентства, незалежні регулятори і органи зі спеціальним статусом. До позитивів реформи можна віднести зменшення витрат державного бюджету на утримання чиновників та звуження потенційного поля для корупції¹¹⁶.

Для ефективності адміністративної реформи потрібно було не лише скорочувати чисельність працівників державних органів та служб, а й підвищувати ефективність їхньої роботи. Більшість

¹¹¹ Більшість українців не підтримують відміну політреформи. URL: http://parlament.org.ua/content/print.php?action=about&ar_id=2248

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Указ Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" від 9 грудня 2010 року. №1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>

¹¹⁶ Фальстарт адміністративної реформи. URL: http://peoplefirst.org.ua/digest_2011-02_3.html

скорочених міністрів отримали рівнозначні посади у розширених державних відомствах, як і раніше неефективних та недієвих. Кількість центральних органів виконавчої влади не скоротилась, а, навпаки, зросла з 45 до 56. Не було самої концепції реформи, яка б пояснила суспільству новий алгоритм роботи влади. Спроба влади реформувати систему державного управління загрожувала з самого початку завершитися провалом.

1 лютого 2011 р. Верховна Рада внесла зміни до Конституції, якими було продовжено термін її повноважень з 4 до 5 років, визначено дати чергових виборів парламенту (жовтень 2012 р.) і Президента (березень 2015 р.). Це рішення заповнило правовий вакуум, що виник через відновлення дії Конституції України у редакції 1996 р., бездіяльність Конституційного Суду України та невиконання Центральною виборчою комісією її обов'язку з призначення чергових парламентських виборів на березень 2011 р. Однак рішення було прийняте з порушенням норми Конституції, яка вимагала особистого голосування депутатів, тому його легітимність була сумнівною.

Була підготовлена "Програми економічних реформ на 2010–2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" та розроблено Національний план дій на 2011 р.¹¹⁷, який торкався усіх сфер життя суспільства.

Нова влада задекларувала також наміри продовження конституційної реформи. Проте офіційне бачення змісту та обсягу конституційних змін упродовж перших місяців роботи не було оприлюднене. Першим кроком у цьому напрямі стало видання 21 лютого 2011 р. Указу Президента, яким "підтримується ініціатива" экс-Президента України Л. Кравчука про створення Конституційної Асамблеї. Указ передбачав створення Науково-експертної групи, яка мала підготувати пропозиції стосовно "механізму створення і діяльності Конституційної Асамблеї,

¹¹⁷ Указ Президента України №504/2011 "Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5042011-13078>

визначення засад, алгоритму та етапів її роботи..."¹¹⁸. Власне, підготовка змін до Конституції України покладалася на Конституційну Асамблею. Указом Президента України від 25 січня 2012 р. було схвалено Концепцію формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї¹¹⁹, а указом від 17 травня було її утворено як спеціальний допоміжний орган при Президентові України, покликаний підготувати законопроект (законопроекти) про внесення змін до Основного закону¹²⁰.

Іншим напрямом інституційних змін у політичній системі України упродовж 2012 р. була реформа органів публічної влади на регіональному, субрегіональному та місцевому рівнях. Зазначалося, що система державного управління була занадто централізованою і вже не відповідала як об'єктивним потребам країни, так і міжнародним зобов'язанням, зокрема, у сфері розвитку місцевого самоврядування. Перехід до практичних кроків у сфері реформування територіальної організації влади гальмувався вадами адміністративно-територіального устрою, що був успадкований ще від радянських часів¹²¹. Передбачалося вироблення Плану реформування місцевого самоврядування та регіональної політики, зокрема, формування механізму децентралізації державної регіональної політики, передачі інституційних повноважень і ресурсів органам місцевого самоврядування різних рівнів¹²².

Пріоритетними напрямками модернізації політичної системи були євроінтеграційні перспективи України. Головним питанням євроінтеграційного процесу було укладання Угоди про асоціацію, яка б започаткувала якісно новий етап у відносинах між Україною

¹¹⁸ Президент Янукович підписав указ про створення Конституційної асамблеї. URL: <http://www.pdp.org.ua/component/content/article/1-latest-news/2452-2011-02-25-10-51-57>

¹¹⁹ Питання формування та організації діяльності Конституційної асамблеї. Указ Президента України № 31/2012 від 25.01.2012 р.: URL: <http://www.president>

¹²⁰ Указ Президента України "Про Конституційну Асамблею" від 17 травня 2012 року. №328/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/328/2012#Text>

¹²¹ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ: НІСД, 2012. С.118.

¹²² Там само.

та ЄС – перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції¹²³. Упродовж 2010–2011 рр. було здійснено низку практичних кроків із проведення конституційної, адміністративної реформи, реформи виборчої, судової систем, боротьби із корупцією, які визначені пріоритетами Порядку денного асоціації Україна–ЄС та пов'язані із зобов'язаннями, що виникнуть після набрання чинності Угоди про асоціацію¹²⁴. Декларуючи євроінтеграційні перспективи, команда В. Януковича та М. Азарова продовжувала лавірування між Європейським Союзом та Російською Федерацією і, врешті решт, у грудні 2013 р. обрала відмову від ратифікації угоди про співробітництво з ЄС., що спровокувало масові протести у столиці і всій Україні.

Зміни у політичній системі України в умовах російсько-української війни

Під впливом подій грудня 2013 р.– лютого 2014 р., які увійшли в історію як Революція Гідності, відбувалася зміна державної влади. Перед Україною відкрилися нові можливості для докорінного реформування публічних інститутів, оновлення державної влади, радикального перегляду системи відносин між громадянським суспільством і державою¹²⁵.

Уже у перші місяці функціонування нової влади було ухвалено низку важливих документів щодо національної безпеки України: 22 лютого 2014 р. була прийнята Постанова Верховної Ради України "Про запобігання проявам сепаратизму та іншим посяганням на основи національної безпеки України", у якій висловлювалася загальна стурбованість активізацією проявів

¹²³Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ: НІСД, 2012. С.119.

¹²⁴Там само.

¹²⁵Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки". Київ: НІСД, 2014. С.5.

сепаратизму з боку окремих політиків та місцевих органів влади і вимагалось від СБУ посилення заходів реагування¹²⁶. 28 лютого 2014 р. Верховна Рада України затвердила "Звернення до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї"¹²⁷. Таким чином, центр тяжіння усіх рішень був зміщений на захист територіальної цілісності України, суверенітету, національної та інформаційної безпеки.

21 лютого 2014 р. Верховна Рада України проголосувала за повернення до парламентсько-президентської форми правління, що діяла у 2006–2010 рр. Конституційні зміни були закріплені Законом України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" від 21 лютого 2014 р.¹²⁸; Постановою Верховної Ради України "Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII"¹²⁹; Постановою Верховної Ради України "Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України" від 22 лютого 2014 р.¹³⁰, Постановою Верховної Ради України "Про покладення на Голову Верховної

¹²⁶Постанова Верховної Ради України "Про запобігання проявам сепаратизму та іншим посяганням на основи національної безпеки України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-18#Text>

¹²⁷Постанова Верховної Ради України "Звернення до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-18#Text>

¹²⁸ Закон України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" від 21 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text>

¹²⁹ Постанова Верховної Ради України "Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-18#Text>

¹³⁰ Постанова Верховної Ради України "Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України" від 22 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text>

Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України" від 23 лютого 2014 р.¹³¹.

Однак навесні 2014 р. відбулося пряме вторгнення Російської Федерації на територію Криму, нею було здійснено повномасштабну військову агресію на Сході України під виглядом допомоги інспірованому нею ж виступу місцевих антиукраїнських сил. З початку війни влада мала подбати про створення окремої інформаційної стратегії щодо Донбасу. Однак зроблено це не було. У подальшому Верховна Рада України регулярно, хоч іноді і з певним запізненням, ухвалювала акти, спрямовані на нормативно-законодавче забезпечення діяльності сектору безпеки і оборони України в умовах прямої агресії в АРК і неприхованої підривної і диверсійної діяльності агентури РФ на Сході (Півдні) України: Постанова Верховної Ради України "Про підтримку Збройних сил України, інших військових формувань України"; Закон України "Про Національну гвардію України"; Закон України "Про затвердження Указу Президента України" (березень); Закон України "Про часткову мобілізацію" (травень). Незважаючи на наявність низки законів, держава не мала реальних військових можливостей для повноцінного захисту своїх громадян і своєї території, до того ж і здійснені кроки супроводжувалися структурними і системними помилками. Зокрема, не було взято до належної уваги застереження: "Проти нас іде не тільки військова агресія, проти нас іде інформаційна війна" і пояснити, що "завдяки цій інформаційній війні головні проблеми на сьогоднішній день нашої держави уже навіть не на східних кордонах. Головні проблеми – це всередині нашої країни, де наші опоненти, наші вороги використовують будь-які можливості для провокацій і дестабілізації ситуації"¹³². Так, у

¹³¹ Постанова Верховної Ради України "Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України" від 23 лютого 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-18#Text>

¹³² Україна здатна блокувати провокації на своїх кордонах – Сергій Пашинський. 27.03.2014. URL: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zdatna-blokovati-provokaciyi-na-svoyih-kordonah-ser-32676>

надзвичайно важливому Рішенні РНБОУ "Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України" (01.03.2014), затвердженому Верховною Радою України та введеному у дію указом Президента України, жодним чином не йшлося про інформаційну безпеку держави.

Щоправда, при РНБОУ було створено Інформаційно-аналітичний центр. Значну увагу в. о. Президента України приділяв питанням налагодження роботи у інформаційній сфері. Про це свідчать два розпорядження: "Про деякі заходи щодо забезпечення безпеки в інформаційній сфері" та "Про заходи щодо забезпечення інформування громадськості про антитерористичну операцію", а також Указ в. о. Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року "Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України". Згідно з цим рішенням Кабінету Міністрів України було доручено розробити і внести на розгляд Верховної Ради України окремий законопроект "Про кібернетичну безпеку України" та законопроекти про внесення змін до деяких законів України, зокрема до Законів України "Про основи національної безпеки України", "Про інформацію", "Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах", "Про Службу безпеки України", "Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України" щодо приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами з питань інформаційної та кібернетичної безпеки, вдосконалення системи формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України, а також щодо протидії інформаційній агресії іноземних держав. При цьому у вказаних законопроектах мало бути передбачено, зокрема: визначення механізму протидії негативному інформаційно-психологічному впливу (в тому числі шляхом заборони ретрансляції телевізійних каналів); запровадження для іноземних засобів масової інформації системи інформування та захисту журналістів, які працюють у

місцях збройних конфліктів, учинення терористичних актів, а також під час ліквідації небезпечних злочинних груп тощо¹³³.

За результатами позачергових президентських виборів у червні 2014 р. Президентом України у першому турі було обрано П. Порошенка. Черговий раз відбувся перехід від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської згідно з Законом України "Про відновлення дії окремих положень Конституції України" від 21 лютого 2014 р. Новообраний Президент проголосив курс на євроінтеграцію і уже традиційно запропонував зміни до Конституції України, передавши до Верховної Ради України законопроект "Про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування)". Метою запропонованих змін повинно було стати вдосконалення конституційно-правового статусу вищих органів державної влади відповідно до засад функціонування держави з парламентсько-президентською формою правління, а також реформування конституційно-правового статусу органів місцевого самоврядування. Однак закон не був прийнятий і був відкликаний.

Закон України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей", ухвалений 16 вересня 2014 р., передбачав надання особливого статусу терміном на 3 роки територіям, які опинилися поза контролем центральної влади в Донецькій та Луганській областях, вони мали набути спеціального статусу лише після проведення там місцевих виборів за українським законодавством. Цим законом держава також гарантувала частині Луганської та Донецької областей повну свободу в питаннях використання мови. Зокрема, такі гарантії надавалися російській та "іншим мовам". Однак при цьому не було жодної згадки про державну українську мову, як і

¹³³Див. у: Бевз Т. А. Донбас через призму державної політики інформаційної безпеки: недоліки законодавчо-правової бази. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С.17.

про інформаційну політику та інформаційну безпеку на цих територіях¹³⁴.

У вересні 2014 р. за поданням Президента України Верховною Радою України було ухвалено Закон України "Про очищення влади", який визначав правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні¹³⁵ і мав сприяти відновленню довіри до влади та створенню умов для побудови нової системи органів влади відповідно до європейських стандартів. Однак ухвалений закон викликав неоднозначну реакцію, і вже у січні 2015 р. до нього було внесено поправку, яка дозволяла Президенту в одноособовому порядку скасовувати люстраційні дії щодо вищих посадовців України¹³⁶.

Ще одна спроба Президента України відкоригувати Конституцію України була застосована у січні 2015 р., коли до парламенту було подано законопроект "Про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів і суддів (№1776)", який передбачав удосконалення положень Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів і приведення відповідних положень Основного закону України у відповідність до міжнародних стандартів¹³⁷.

Важливим етапом у розвитку політичної системи України стало ухвалення у квітні 2015 р. Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки".

¹³⁴Закон України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей". URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1680-18>

¹³⁵Закон України "Про очищення влади". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>

¹³⁶Закон України "Про внесення зміни до Закону України "Про очищення влади" щодо додаткових заходів із забезпечення обороноздатності держави". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-19#Text>

¹³⁷Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602

Чинний Закон України "Про правовий режим воєнного стану" від 06.04.2000 №1647-III не дозволяв ефективно регулювати питання воєнного стану на території Луганської та Донецької області, оскільки не передбачав ситуацію руйнування засад української державності в цих областях, заміщення державних засад у більшості районів цих областей квазідержавними формуваннями "ДНР" та "ЛНР", наявність соціально-економічного підґрунтя для недовіри до органів центральної влади України та української державності¹³⁸. Отже, новий закон (або нова редакція старого закону) мав передбачати відновлення засад української державності та центрального управління на території Луганської та Донецької областей (наприклад, шляхом створення військових комендатур, що мають діяти замість підконтрольних "ДНР" та "ЛНР" місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування), "перезавантаження" керівного та рядового складу правоохоронних органів та прокуратур на цих територіях¹³⁹.

В умовах російсько-української війни та окупації Криму планувалася модернізація політичної системи України – проведення адміністративно-територіальної реформи; розробка ефективної і прозорої виборчої формули обрання депутатів усіх рівнів; запровадження двопалатного парламенту; перехід від президентської моделі до змішаної політичної моделі із наявністю трьох впливових політичних центрів – президент, уряд, парламент¹⁴⁰. Аналітики стверджували, що "реформування політичної системи України повинно привести до появи стабільних, збалансованих і

¹³⁸Закон України "Про правовий режим воєнного стану": URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1647-14>

¹³⁹ Додаток до "Звернення громадських ініціатив України до Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України та Президента України". Юридичне обґрунтування вимоги щодо прийняття Закону "Про введення правового режиму воєнного стану на території Донецької та Луганської областей". Аналіз діалогових ініціатив в Україні. Національний діалог. Київ, 2015. С.60. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_ukr_.pdf

¹⁴⁰ Щодо трансформації політичної системи в контексті європейської інтеграції. Аналітична записка. 15.01.2014. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-transformacii-politichnoi-sistemi-v-konteksti-evropejskoi-integracii>

ефективних сучасних державних інститутів із чітко визначеною сферою компетенції та формалізованими політичними практиками"¹⁴¹.

Радикальні зміни у системі територіальної організації влади відбулися 1 квітня 2014 р., коли Кабінетом Міністрів України було затверджено "Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади", а 18 червня 2014 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження №591-р "Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні". 6 серпня 2014 р. було затверджено "Державну стратегію регіонального розвитку України на період до 2020 року". Верховна Рада України восьмого скликання затвердила текст Коаліційної угоди, яка містила розділ "Децентралізація та реформа публічної адміністрації", який складався із 72 пунктів. У 2016 р. було ухвалено чергові зміни в Основному законі щодо організації правосуддя, які стосувалися переважно Конституційного Суду України.

Основним пріоритетом реформування політичної системи країни упродовж 2016 р. було визначено "забезпечення її стабільності та захист принципів демократичного урядування від внутрішніх і зовнішніх загроз". Водночас визнавалася слабкість та вразливість української політичної системи, зумовлені відсутністю сталих політичних традицій і політичної культури, домінуванням у внутрішньополітичному просторі популізму та приватних політичних інтересів над загальнонаціональними, недостатнім унормуванням низки важливих питань у сфері створення, організації роботи і взаємодії, а також браком відповідальності окремих інститутів державного управління, високим рівнем корупції, у тому числі політичної¹⁴².

У березні 2018 р. Кабінет Міністрів України затвердив новий проєкт реформування адміністративно-територіальних одиниць у країні, який був останнім з 17 законопроектів блоку законів про

¹⁴¹Щодо трансформації політичної системи в контексті європейської інтеграції. Аналітична записка. 15.01.2014. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-transformacii-politichnoi-sistemi-v-konteksti-evropejskoi-integracii>

¹⁴²Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році". Київ: НІСД, 2016. С.139.

децентралізацію, що формують "маршрут децентралізації" країни¹⁴³. До порядку денного дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання у вересні 2018 р. було внесено, ініційований Президентом "Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)"¹⁴⁴. Однак уже через два місяці, 12 листопада 2018 р., виступаючи на щорічному засіданні Ради регіонального розвитку, Президент України запропонував подумати над підготовкою нових змін до Конституції в частині децентралізації¹⁴⁵. У грудні 2019 р. Президент В. Зеленський подав до Верховної Ради України проект закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). У січні 2020 р., після дискусій в експертному середовищі, у місцевому самоврядуванні та у суспільстві, запропоновані зміни були відкликани з парламенту для доопрацювання¹⁴⁶.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 р. було затверджено "План заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки". Серед завдань – затвердити нову територіальну основу країни у формі ста спроможних районів¹⁴⁷. 17 липня 2020 р. було затверджено Постанову Верховної Ради України "Про утворення та ліквідацію районів", згідно з якою в Автономній Республіці Крим та областях України утворено 136 (замість 490) районів¹⁴⁸.

¹⁴³ Децентралізація в Україні: райони, що зникають, нові області і мегаполіси. 12.03.2018. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/416-detsentralizatsiya-v-ukrayini-rayoni-scho-znikayut-novi-oblasti-i-megapolisi>

¹⁴⁴ Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_1?pf3511=55812

¹⁴⁵ Децентралізація: Президент пропонує підготувати нові зміни до Конституції. 12.11.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2577842-decentralizacia-prezident-proponue-pidgotuvati-novi-zmini-do-konstitucii.html>

¹⁴⁶ Конституційне забезпечення децентралізації в Україні – 2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/constitution/pytannia-dlia-obhovorennia>

¹⁴⁷ Децентралізація: новий етап. Основні завдання на період до 2020 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10246#gallery-1>

¹⁴⁸ Постанова Верховної Ради України "Про утворення та ліквідацію районів". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

У 2019 р. відбувся черговий раунд змін – у Конституцію внесли норму про євроатлантичну та європейську інтеграцію України як стратегічний курс держави, крім цього, зняли депутатську недоторканність. Президентом України у 2019 р. одночасно було внесено сім проєктів змін до Конституції України. Глава держави згодом "доповнив" свої конституційні ініціативи ще одним (восьмим) законопроектом – внесення змін до Конституції України, який стосувався децентралізації влади. Правда, останній через короткий проміжок часу був відкликаний його ініціатором для "подальшого доопрацювання"¹⁴⁹.

За результатами виконаного Центром Разумкова аналітичного дослідження "Україна–2019: позитивні зміни та приводи для занепокоєння" підсумовувалося, що і після оновлення "політична система України характеризується концентрацією публічної влади навколо постаті Президента. Його ініціативи та укази виходять далеко за межі конституційних повноважень, однак демонстративно "беруться до виконання" однопартійною парламентською більшістю та Урядом"¹⁵⁰. Водночас стверджувалося, що концентрація влади навколо президентської вертикалі і доволі висока довіра до ключових інститутів влади відкрили перед Україною нове "вікно можливостей" для ефективних реформаторських змін. Наголошувалося, що новим реформаторам бракувало системного підходу та ретельного аналізу наслідків змін, які здійснювалися у "турборежимі". Крім того, ці можливості обмежені об'єктивними зовнішньополітичними та макроекономічними реаліями, які важко назвати сприятливими для України. Далеко не завжди вони відповідають суспільним очікуванням, розігрітими передвиборчою риторикою¹⁵¹.

Усі ці зміни були спрямовані на т. зв. "перерозподіл" владних повноважень між державними інституціями та вищими посадовими

¹⁴⁹ Стецюк П. Конституційний "турборежим" Зеленського продиктований страхом. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/konstytutsiinyi-turborezhym-zelenskogo-prodyktovanyi-strakhom>

¹⁵⁰ Україна 2019–2020: широкі можливості, суперечливі результати (аналітичні оцінки). Київ, 2019. С.3. 264 с.

¹⁵¹ Там само.

особами. Вони не стосувалися звичайного громадянина, вони від самого свого початку не задумувалися і не приймалися на покращення життя простої людини. За результатами опитування експертів, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у жовтні 2019 р., найкращою формою правління для України була названа парламентсько-президентська – так вважали 35,3 %. Президентській формі правління перевагу віддала найменша кількість опитаних – 11,6 %¹⁵².

Таким чином, упродовж тридцятиліття незалежності Україна не завершила пошук оптимальних для себе політичних, ідеологічних, економічних, соціальних, культурних засад і структур, унаслідок чого опинилася у розряді перехідних, маргінальних суспільств. Причинами цього були: нерішучість і стихійність у проведенні реформ; повільне реформування правової бази, недовіра до ухвалених законів; протистояння між гілками влади і неієднотність урядів України; недостатня увага і недосконалий механізм соціальних компенсацій; наявність величезного бюрократичного, командно-адміністративного апарату.

Висновки

Політична система незалежної України пройшла складний шлях розвитку. Відбулися юридичне закріплення державності України; створення нових органів управління; зміна системи політичних інститутів, суттєве оновлення законодавства; перерозподіл повноважень між вищими органами державної влади України; розширення повноважень держави у сфері національної безпеки й оборони; пошук нових форматів взаємодії елементів політичної системи між собою та громадянським суспільством. У контексті становлення політичної системи України важливим моментом було прийняття Конституції України (1996), яка закріпила якісно нову організацію державної влади.

¹⁵² Будь-які зміни до Конституції мають бути ретельно вивірені та проходити широке обговорення – Центр політико-правових реформ. URL: <https://uacrisis.org/uk/74693-changes-to-the-constitution>

Період трансформаційних процесів в Україні (1991–1999 рр.) був періодом реформування владних радянських структур шляхом конституційних поправок, створення політичних інститутів незалежної держави та вибору стратегії розвитку країни. Він відзначився недоліками у здійсненні реформ, їх недостатньою ефективністю, що можна пояснити значним загостренням протистоянь між виконавчою та законодавчою гілками влади, відсутністю приведеного у відповідність з вимогами Конституції України земельного, житлового, трудового законодавства, не прийняттям нових кодексів – Цивільного, Податкового тощо, недостатнім законодавчим захистом відносин власності. Не вдалося сформувати дієздатну систему державного управління ринковими перетвореннями, докорінно змінити стиль, методи та традиції, успадковані від авторитарно-тоталітарної системи.

Спроби реформувати політичну систему упродовж 1999–2004 рр. відчутних позитивних змін не принесли, система державної влади залишалася неефективною і не здатною подолати негативні тенденції у країні. Вона не відповідала ані рівню завдань, які стояли перед державою, ані сучасним управлінським стандартам. Дублювання споріднених функцій різними органами ускладнювали систему виконавчої влади. Крім того, зростала чисельність апарату управління та обсяги бюджетного фінансування на його утримання. Про низьку ефективність виконавчої влади свідчать соціальні індикатори, насамперед рівень безробіття і реальних доходів населення. Управління державною власністю також здійснювалося неефективно, внаслідок чого величезний виробничий потенціал фактично не працював на державу.

Без модернізації політичної системи, суттєвим елементом якої мало бути підвищення ефективності інститутів влади, усвідомлення правлячою елітою своєї відповідальності та сприйняття як імперативу саме національних, а не корпоративних чи особистих інтересів, проведення глибоких та ефективних реформ, які б забезпечили відчутні результати для всього суспільства, неможливо було упродовж 2004–2010 рр. розв'язати проблеми, які призвели до рецидивів політичної кризи та перетворення її на системну кризу держави та суспільства.

Починаючи з 2010 р. розпочався так званий період реформ, наслідком якого було повернення до президентсько-парламентської форми правління, ініціювання реформ, порушення питання про необхідність модернізації країни. Водночас суттєвим прорахунком був спосіб, у який ці реформи здійснювалися, його непрозорість, двоїстість і непослідовність. Упродовж 2010 р. парламентська більшість змогла "протягти" й ухвалити суперечливий за змістом Податковий кодекс, який викликав протести підприємців і Податковий Майдан. Адміністративна реформа звелася до заходів з оптимізації кадрового потенціалу інститутів влади, арифметичною дією з перестановки складових.

Відчутні зміни у трансформації політичної системи України сталися з початком російсько-української війни та окупації Криму. Відбулося створення нових органів військово-політичного управління та нових силових структур і нових міністерств; оновлення законодавства з питань національної безпеки і оборони, формування нормативно-правових засад щодо тимчасово окупованих територій.

Важливо також констатувати, що до 2014 р. в Україні функціонувала жорстко централізована політична система з дуалізмом виконавчої гілки влади та нечітким розподілом обов'язків на місцевому рівні. Децентралізація покликана була зменшити вплив центральної влади й передати відповідальність місцевій владі. Ці зміни потребують закріплення у Конституції України.

Таким чином, здійснювані упродовж тридцяти років незалежності в Україні спроби вдосконалення політичної системи не мали системного характеру, були поверховими і, швидше, мали характер "косметичних змін" чи "латок". Кожний Президент України, кожний новий уряд чи парламент розпочинали свою діяльність з проголошення політичної реформи та внесення змін до Конституції України. Однак жоден з них не довів їх до кінця. Найбільш необхідною упродовж усіх років незалежності була і залишається конституційна реформа.

Розділ 5. ЕВРИСТИКА І РЕАЛЬНІСТЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Тридцятирічний період української незалежності у політичному аспекті пройшов під гаслом утвердження і зміцнення демократії у найширшому значенні цього слова. Здобуті на цьому шляху успіхи, як і невдачі, проявляються різними аспектами суспільного буття, одним з яких є характер політичної системи країни.

Оцінюючи підсумки функціонування політичної системи, найчастіше використовують конкретні факти поточного політичного життя, наслідки владних рішень, відповідність поведінки політичних акторів нормам права і критеріям суспільної моралі тощо. За такого підходу дуже легко відбувається умоглядне ототожнення політичної системи і політичного режиму. Тобто, те, як функціонує політична система на практиці, може тлумачитися як втілення її задуму.

Усе ж таки у просторі політичної теорії переважає розрізнення між політичною системою і політичним режимом. Про те, що це розрізнення є доволі усталеним, свідчать, насамперед, ті праці, які зазвичай вважаються відображенням загальноприйнятих наукових положень – енциклопедичні видання та підручники¹.

¹ Політична система. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>; Политическая система. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>; Політичний режим. URL: Там само; Политический режим. URL: Там же; Political system. Wikipedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Political_system; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Київ, 2002. С. 7–8, 11; Політологія. Підручник. Харків, 2002. С. 164,174; Политическая система общества. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec6.html>; Политические режимы. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec7.html>; Наумов С. Ю. Общая теория государства и права. URL: <http://be5.biz/pravo/t031/index.html>; Политический режим. URL: <http://be5.biz/pravo/p019/2.html#3>; Политическая система общества: понятие, структура, функции. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskaya-sistema-obschestva-ponyatie.html>; Политический режим: понятие, признаки, виды. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskij-rejim-ponyatie-priznaki.html>; Понятие и функции политической системы общества. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>; Понятие политического режима. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/ponyatie-politicheskogo-rezhima.html>

Політична система являє собою сукупність елементів, об'єднаних у цілісну структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми².

У рамках порушеної теми маємо зупинитися на тій підсистемі політичної системи, що визначається як функціональна. До неї зазвичай відносять політичну практику, порядок функціонування системи, методи і способи політичного правління, охоплені поняттям "політичний режим".

Сукупність способів і методів, якими здійснюється влада, коректніше вважати фактором функціонування системи, а не її елементом, і тим більше, її уособленням. З цієї точки зору політичний режим, якому належить авторство застосовуваних способів і методів політичного правління, феноменологічно може розглядатися не як елемент політичної системи, а як окремий суб'єкт, який хоча і нерозривно пов'язаний зі системою і спроможний суттєво, а то й вирішальним чином впливати на характер її функціонування, тим не менше здатний жити своїм окремим життям.

Найдосконаліша евристична модель політичної системи не може передбачити усіх ситуацій, що виникають у суспільно-політичному житті. Через це керуючий елемент політичної системи може вносити у режим її функціонування зміни, які вважаються необхідними для оптимізації "зворотного зв'язку". Відповідно, політичний режим "формується і розвивається під впливом значно ширшого кола факторів, ніж політична система. Причому обличчя

² Серед вітчизняних праць можна назвати: Політологія: Підручник / Дзюбка І. С. та ін. Київ: Вища школа, 1998. 415 с.; Політична система: історія і методологія / Андрущенко В. П. та ін. Київ: Здоров'я, 2000. 632 с.; Політологія: Підручник / за заг. ред.: В. Кремень, М. Горlach Харків: ДЦ "Єдинорог", 2002. 640 с.; Політична система сучасного суспільства: навчальний посібник / Мадіссон В. В. та ін. Київ: КНУТД, 2015. 229 с.

правлячого режиму часто визначається не тільки і навіть не стільки макрорефакторами, скільки соціальною структурою суспільства, його морально-етичними традиціями і т. п., але і значно приватнішими параметрами і обставинами, а саме: міжгруповими відносинами всередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів і т. д.³.

У зв'язку з багатоаспектністю і багатофакторністю політичного режиму доречно привернути увагу і до бісемантичності цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як унормований порядок взаємодії між її елементами й унормований "зворотний зв'язок". У евристичному сенсі такий порядок можна назвати проєктним режимом. Однак у реальності під впливом обставин доводиться застосовувати порядок реалізації влади, який відходить від спроектованого. Така девіація може називатися робочим режимом. Незалежно від повноти дотримання проєкту чи від девіації від нього, робочий режим надає політичній системі ті ознаки, за якими оцінюється її реальне функціонування. Він, з одного боку, підпорядковується принципам організації системи, закріпленим встановленими нормами, а з другого боку, спрямовує функціонування кожної із ієрархічно підпорядкованих йому підсистем. Якщо суть проєктного режиму полягає у тому, як система повинна працювати, то суть робочого режиму полягає в управлінні системою згідно з реальними обставинами, особистими політичними цілями та інтересами тих, хто уособлює режим, і т. д.

Інший бік бісемантичності політичного режиму полягає у тому, що робочий режим задається конкретними людьми при владі, через що правлячі групи у різних країнах прийнято також називати політичними режимами. Крім того, режим, хоча і не тотожний системі, також може розглядатися з позицій системного підходу, який передбачає виділення у досліджуваному об'єкті і власної структури, і специфічного порядку взаємовідносин між тими, хто входить до владної групи. Відповідно, для аналізу робочих політичних режимів можна запропонувати без шкоди для усталеної

³ Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики: Учебное пособие. Санкт-Петербург.: Изд-во БГТУ, 2003. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>

політологічної лексики поняття "режим-порядок", який стосується характеру реального здійснення влади, і "режим-структура" для означення конкретної групи осіб, які цей характер запроваджують.

В ідеалі "режим-структура" має забезпечити повне дотримання вимог проєктного режиму, та найчастіше з міркувань політичної доцільності або відбуваються зміни у нормативному компоненті політичної системи і встановлюється новий проєктний режим, або, що найчастіше, зберігається режимна девіація і евристична система, залишаючись формально не зміненою, на практиці сприймається, ідентифікується і типологізується за ознаками, притаманними робочому режиму функціонування системи, що задається "режимом-структурою". Оскільки "режими-структури" як фактичні регулятори системи періодично змінюються, може виникнути припущення, що одночасно змінюється і система в цілому. Насправді ж одна і та сама система може залишатися у своєму евристичному оформленні не зміненою за різних владних режимів, на що свого часу одним з перших звернув увагу американський політолог Р. Макрідіс⁴.

Класичний приклад розбіжності між проєктним (обіцяним) і робочим режимами функціонування політичної системи, зумовленої діями "режиму-структури", дає історія політичної системи СРСР, у якому декоративна демократичність проєктного режиму функціонування політичної системи була повністю проігнорована тими "режимами-структурами", що встановлювали її робочі режими, характер яких визначався політичною філософією і культурою державного керівництва. В часи сталінського правління право на недоторканність особи було зруйноване практикою репресій (Голодомор, Великий терор і т. п.). Будь-які спроби громадян скористатися правом на самостійне (поза державним наглядом) створення громадських організацій придушувалося у зародку, право на працю було замінено примушуванням до праці ("трудовий обов'язок").

⁴ Див. у: Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001091/st000.shtml>

Для типологізації систем і режимів важливим моментом є встановлення ступеня девіантності робочого режиму стосовно проєктного, тобто міри відхилення від евристичної моделі системи, що дає підставу казати про зміну її сутності а то й про запровадження у суспільство фактично нової політичної системи. Стверджувати про наявність девіантності робочого режиму стосовно проєктного можна тоді, коли другий передує першому, тобто коли спочатку формується модель системи, нормативна складова якої визначає, як має здійснюватися керування нею. Між тим, у ситуаціях кардинальних і революційних змін у суспільстві, коли шляхом самонародження виникає або нова влада, або нова сутність старої влади, режим правління може здійснюватися до утвердження обов'язкових для нього нових норм і принципів. Тоді історична випадковість у персоналізації "режиму-структури" може задати напрям робочого "режиму-порядку" функціонування політичної системи на доволі тривалий час і навіть закласти формально не унормовані, але на практиці домінуючі системні властивості.

Сказане може бути уповні віднесене до процесу утворення політичної системи України під час її становлення як суверенної держави. Повна і раптова відмова від радянської політичної нормативності несла у собі загрозу суспільної аномії, хаосу і навіть розпаду країни, а модель нової політичної системи деякий час залишалася у вигляді евристичних розмірковувань. У тій ситуації політичний режим країни мав проявитися у двох своїх іпостасях – і як порядок реалізації влади, і як структурна сукупність політичних керівників країни.

Відсутність на початку незалежності проєктного режиму дала можливість режиму робочому утверджуватися не як відхилення, а як неминуча норма. Вона запроваджувалася "режимом-структурою" на певний перехідний період, але поступово проникала у нову політичну систему метастазами, які набули ледь не генетичної здатності передаватися від одного політичного режиму до іншого.

Перший вітчизняний політичний "режим-порядок" перехідного періоду уособлювався "режимом-структурою", який являв собою дуумвірат першого Президента України Л. Кравчука і Голови Верховної Ради України І. Плюща разом з тими

політичними діячами, які гуртувалися навколо них. Історичні обставини вимагали від них відшукати засоби і методи, якими можна було убезпечити країну від розколу і закласти філософію політичної системи демократичного виду.

Загальна практика формування політичних систем та їх проектних режимів свідчить, що навіть революційні зміни не вільні від усталених традицій політичної культури, мислення і поведінки. Внаслідок цього нові режими – і проектні, а тим більше робочі – найчастіше повторюють за звичкою багато поведінкових зразків своїх попередників.

Значною мірою це відбувається внаслідок політичної якості суспільного середовища. І перехідний, і подальші політичні режими в Україні функціонували під пресом патерналістських сигналів, які йшли до них зі суспільного середовища. Патерналізм весь час залишався домінуючою складовою української національної психології, що було зумовлено переваженням серед населення екстерналів, які у розв'язанні своїх проблем розраховують більше на підтримку із зовні, ніж на власні сили, над інтерналами, які розраховують насамперед на самих себе. У 1992 р. тих, хто вважав, що їхнє життя здебільшого або більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, було понад 51%, і до 2018 р. ця частка скоротилася лише до 44,5%⁵. За такого рівня екстернальності в умонастроях людей неминуче зберігалася радянська патерналістська традиція персоналізації режиму в особі глави держави. Збереженню цієї традиції сприяв архетип "вождизму", який вів своє походження з додержавних часів, закріпився на етапі давньоруської держави, знайшов своє продовження у гетьманському одноосібному правлінні, в імперському "цезаризмі" та в "інституті генсека" радянського періоду.

Патерналістські очікування суспільства були прямим сигналом для режиму перехідного періоду щодо характеру нової політичної системи, закладання основ якої було покладено на нього: видавалося нібито логічним, щоб це була система президентського

⁵ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2018. Вип. 5(19). С. 465.

правління, коли глава держави не тільки виступає гарантом суспільно-політичного устрою, а й безпосередньо очолює виконавчу владу.

У перші роки незалежності руки політичного "режиму-структури" були досить вільними в питанні встановлення "режиму-порядку", адже він користувався помітною довірою населення. У 1994 р. довіра до Президента України за п'ятибальною шкалою становила 2,3 бала, і стільки ж до Верховної Ради⁶, що було не так вже і мало з огляду на традиційне українське упередження до будь-якої влади. В той же час сигнали підтримки з боку суспільства супроводжувалися сигналами-вимогами щодо швидкого поліпшення рівня життя. Режим не міг не передбачати, що невиконання соціальних вимог призведе до втрати підтримки. У таких обставинах президент як уособлення режиму виявив коливання щодо готовності взяти на себе керування виконавчою владою: у травні 1993 р. спочатку вийшов до Верховної Ради з такою пропозицією, але зрозумівши, що у цьому питанні не зможе розраховувати на підтримку парламенту, швидко про свою пропозицію призабув. Причиною цього було, насамперед, домінування у політичному середовищі тих самих патерналістських настроїв, що й у всьому суспільстві: патерналістська свідомість оцінює очільника за його здатністю до "жорсткого" стилю правління, і в цьому відношенні тодішній Прем'єр-міністр Л. Кучма більшістю промислової еліти і населенням промислових регіонів сприймався як переконливіша фігура⁷. Паралельною причиною були побоювання тієї частини новонародженого політичного класу, яка орієнтувалася на західну демократичну модель політичної системи, що встановлення президентської форми правління законсервує адміністративно-командну систему у суверенній формі.

Перехідний етап у політичному розвитку України у першій половині 1990-х років був позначений незбігами між, з одного

⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2018. Вип. 5(19). С. 451.

⁷ Див. у: Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. Київ, 1997. С. 285–289.

боку, суспільними запитами на демократизацію і лібералізацію економічних відносин, а з другого боку, реальною практикою політичного режиму. Відсутність прийнятої суспільством нормативної складової політичної системи амортизувалася тим, що прем'єр-міністр деякий час користувався правом видавати укази, які мали силу закону. Наслідком стало протистояння у трикутнику президент–парламент–кабмін, що загрожувало заморожуванням становища, коли стара система заперечена, а нова ані розроблена евристично, ані встановлена нормативно.

Небезпека патової ситуації була усунута зміною "режиму-структури". У 1994 р. за підсумками дострокових парламентських виборів главою держави став Л. Кучма. За його ініціативи у 1995 р. була укладена Конституційна угода, якою було притлумлено протистояння президентської і парламентської гілок влади, що дало можливість зосередити вітчизняний політикум на завершенні процесу підготовки та ухвалення нового Основного закону. Прийнята у 1996 р. Конституція України унормувала і зміст нової політичної системи, і принципи та правила її функціонування, тобто задала системі проєктний режим.

Конституційну нормативність проєктного режиму системи від перших кроків її функціонування було підважено тими кроками влади, які здійснювалися у робочому режимі заради гомеостатичності усієї суспільної системи. Потребою збереження суспільної стабільності зумовлювався характер "режиму-структури", який гуртувався навколо Л. Кучми і здійснював політичне правління. Змістом "режиму-структури" визначався і характер "режиму-порядку".

Період зміни суспільно-політичного ладу в Україні був і переходом до нової моделі соціальних і політичних відносин, і переходом у цю модель деяких архетипів командно-адміністративного правління. Процес "притирання" (через взаємне заперечення і компроміси) традицій і новацій визначав градус відхилення робочого режиму функціонування системи від проєктного.

Звичка ототожнювати "режим-порядок" з персоною-ієрархом "режиму-структури", з його особистими політичними уявленнями і уподобаннями зазвичай проявляється тим, що і сам порядок у його робочому варіанті, як правило, називається його іменем. У цьому

випадку йдеться про "режим Кучми"^{*}. Для розумінні основних управлінських принципів доречно звернутися до його особистих уявлень про найбільш оптимальні з них для тогочасної України. Л. Кучма як керівник сформувався в умовах радянської командно-адміністративної системи, значно дорожив її принципами і методами управління економікою і розраховував на них у ситуації, коли державний сектор економіки продовжував на той час залишатися, за його даними, на рівні 85%. Ефективно управляти економікою, на думку нового президента, можна було тільки за наявності сильного уряду, і він доклав відчайдушних, утім безрезультатних, зусиль для того, щоб Верховна Рада ухвалила запропонований ним проект закону про владу, яким передбачалося фактичне встановлення президентської форми правління.

Свої уявлення про ефективний режим правління він задекларував, зокрема, під час урочистостей з нагоди 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького – переплетіння прагматизму, схильності до переговорів, тверезості в оцінках та апелювання до військової сили; багатовекторність у зовнішній політиці; жорстка лінія поведінки щодо класу нуворишів; поєднання попереджувальних кроків щодо потенційних "бунтівників" з ухилянням від масових репресій^{**}; толерантність у національно-релігійному питанні^{***}; мудрість, терпіння, гнучкість у поєднанні зі сміливістю і готовністю піти на ризик⁸.

^{*} Інша назва десятирічного правління цього режиму – "Епоха Кучми", запропонована керівником президентської адміністрації у 1999–2002 рр. і спікером парламенту у 2002–2006 рр. В. Литвином.

^{**} Л. Кучма явно намагався запевнити суспільство, що він не перейде межі у застосуванні силових методів. Слід визнати, що своєї обіцянки від дотримав і навіть у моменти найбільшої агресії з боку протестувальників вогнепальна зброя жодного разу не була застосована, і швидше за все на його вимогу, адже під час "Помаранчевої революції" кінця 2004 р. у засобах масової інформації були відомості, що підрозділам МВС були роздані бойові набої, що не могло трапитися без відома президентського оточення.

^{***} На догоду політичному моменту президент був змушений покривити душею, адже за гетьманства Хмельницького з його відома чинилися жорстокі єврейські погроми.

⁸ Кучма Л. Вірю в Український народ. У 2 т. Т. 1. Київ, 2001. С. 107–117.

Намагання Л. Кучми закріпити фактично президентську форму правління спочатку згадуваним законопроектом, а потім своїм проектом нової конституції не знайшли підтримки у парламенті з тієї самої причини, що і за попереднього президента – побоювання частини парламенту, орієнтованої на західну модель, за долю незміцнілої вітчизняної демократії, а також розрахунки лівої його частин на реванш, який був мало реальним за президентського правління. Прийнята у 1996 р. Конституція встановлювала змішану форму правління з деяким переважанням функцій парламенту, хоча і залишала главі держави деякий часовий люфт у вигляді перехідних положень. На церемонії підписання Конституції 12 липня 1996 р. Л. Кучма закликав до шанобливого ставлення до Основного закону, неухильного виконання усіх його положень. Одночасно він орієнтував на такі засоби управління суспільством, як енергійність, дисциплінованість, згуртованість, утвердження права як основи суспільного спокою⁹.

Під час формування принципів "режиму-порядку" перед "режимом-структурою" відразу постала проблема, яка стосувалася узгодження темпів прийняття політичних рішень із загальним темпо-ритмом країни, особливо з динамікою психологічної переорієнтації суспільства. Л. Кучма, як можна зрозуміти з його виступів, усвідомлював, що розтягування процесу суспільних перетворень у часі давало можливість мобілізуватися найбільш хижим соціальним групам, що загрожувало утворенням напівкримінальних і кримінальних зв'язків. Однак, як він пояснював, швидкі перетворення, особливо приватизація, були б можливі лише авторитарними, а то й диктаторськими методами, з повною відмовою від усіх соціалістичних практик, що було неприйнятним для країни, у якій значна частина населення трималася за радянську патерналістську практику у соціальній сфері¹⁰.

Організацію нового "режиму-порядку" Л. Кучма пов'язував з адміністративною реформою, яка мала включати: 1) перехід від галузевого до функціонального принципу роботи міністерств;

⁹ Кучма Л. Вірю в Український народ. У 2 т. Т. 1. Київ, 2001. С.202.

¹⁰ Кучма Л. Зламане десятиліття. Київ, 2010. С. 55–56.

зміну структури самих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 3) адміністративну реформу, яка мала включати цілісну і дієздатну систему державного контролю; 4) вибудовування управлінської вертикалі; 5) дерегуляцію та спрощення системи управлінських функцій; 6) реформу системи підготовки управлінських кадрів. Так він уявляв її у своєму посланні до Верховної Ради у 1997 р.¹¹.

Нерозв'язаною, а з врахуванням політичної та соціально-економічної реальності вона і не могла бути розв'язаною, залишилася проблема створення навколо режиму комфортного для нього середовища, аби він наражався на якомога менший опір своїм діям, щоб економіка функціонувала без криз, щоб суспільство жило без внутрішніх чвар і політичної конфронтації. Про необхідність консолідації суспільства навколо свого режиму Л. Кучма заявляв неодноразово, що засвідчувало напружений характер загальної політичної атмосфери у країні. Виступаючи на III з'їзді Федерації профспілок України (1997 р.) Л. Кучма декларував абсолютне неприйняття популізму, готовність протистояти огульній критиці, негативу, компромату, у яких губиться голос здорових конструктивних сил, закликав до врахування реальних фінансових можливостей держави, до послідовної антиінфляційної політики. Президент скористався нагодою, щоб попередити про подальше зменшення відповідальності держави за стан відносин між робітниками і роботодавцями, підкресливши необхідність збільшення активності самими професійними спілками¹².

На урочистих зборах 1 листопада 1998 р., присвячених 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, президент закликав скористатися досвідом її керівників, які забезпечили політичну стабільність і консолідацію населення, дієздатність влади, прагматизм у розв'язанні суспільних проблем. Осмислюючи минуле, він підкреслював основні небезпеки для правлячого режиму – боріння егоїстичних, дріб'язкових та безвідповідальних амбіцій, жадоба слави і влади, багатства і привілеїв, одночасно нагадавши про важливість створення загального неприйняття та

¹¹ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ, 2003. С. 103–104.

¹² Кучма Л. Вірю в Український народ Т.1. С.274,279–280.

нетерпимості навколо будь-яких екстремістських проявів¹³. Він недвозначно заявляв про готовність режиму "жорстко і безумовно задіяти силові структури для реагування на вияви правового і політичного екстремізму незалежно від їх політичного походження"¹⁴. У своїй другій інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма пояснив, як він уявляє чесну політику – взаємне порозуміння, відмова від налаштування на конфлікт, утвердження атмосфери конструктивізму, взаємодопомоги, доброзичливості, свободи преси, авторитету усіх суспільних ланок¹⁵.

Режим Л. Кучми, орієнтований на оптимальне у тих умовах застосування радянського досвіду управління, не був чужим, принаймні декларативно, і новим принципам, таким, як відкритість, зокрема у вигляді електронного урядування, активізація місцевого самоврядування та громадських закладів¹⁶. Важливим елементом "режиму-порядку" передбачалося самоврядування територіальних общин¹⁷, хоча і без достатньої чіткості в уявленнях про принципи розподілу повноважень між центром і периферіями – віднизу нагору, як це прийнято у традиційних демократіях, чи навпаки, згори донизу, як це було у радянські часи. Принципами функціонування режиму декларувалося (1997 р.) дистанціювання від політичних партій і течій, нетерпимість до тотальної безвідповідальності, у т. ч. колективної, яка прийшла на зміну тотальному контролю радянських часів, недопущення ухвалення законів, які не враховують реальну фінансово-економічну ситуацію або спрямовані на угоду заможним верствам¹⁸. Пізніше, після хвилі виступів проти режиму, ним декларувалися й інші принципи правління – утвердження прав і свобод громадян, розширення сфери свободи преси та вільного поширення інформації, ліквідація тих пострадянських бюрократичних процедур, які обмежують права і свободи людей¹⁹.

¹³ Кучма Л. Там само. С. 324,326.

¹⁴ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. С. 95.

¹⁵ Кучма Л. Україна – європейська держава. Київ, 2001. С. 8.

¹⁶ Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ, 2003. С. 263.

¹⁷ Кучма Л. О самом главном. Киев, 1999. С.206.

¹⁸ Кучма Л. Україна: шляхом реформ. С. 96, 97, 99.

¹⁹ Кучма Л. Україна: європейський вибір. С. 171.

Принципи правління, заявлені Л. Кучмою у виступах, декларативно відповідали проєктному порядку, унормованому Конституцією України, яка містила модель політичної системи демократичного виду. Робочий же "режим-порядок" постійно піддавався критиці. Хоча темою критики були відхилення від демократичних методів правління, але її мотиви полягали насамперед у незадовільних відповідях на вимоги соціального плану.

Розходження між проєктним і робочим порядками, яке, врешті-решт, призвело до морально-політичної делегітимації режиму, було зумовлене збігом у часі факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, синергія яких дала результат, протилежний очікуваному. Об'єктивний фактор полягав у історично неминучому переході від принципів державного управління економікою до принципів капіталістичного ринку. Обов'язкове при цьому роздержавлення більшої частини засобів виробництва вело до скорочення державного сектору економіки, тобто того управлінського поля, де мав реалізовуватися "режим-порядок", що його декларував другий президент.

Суб'єктивний фактор полягав у тому, що об'єктивні суспільні зміни почали міняти і якість "режиму-структури". Загальна патерналістська орієнтація суспільства на одноособове управління системою посилювалася і такими самими орієнтаціями тих, хто його уособлював, насамперед глави держави. Він з особистого вивчення досвіду інших країн, які успішно проходили кризові етапи своєї історії, виніс переконання, що "роль твоєї особистості – особистості першого керівника країни – може виявитися вирішальною. Вона здатна породити принципові явища або запобігти їм"²⁰. Відповідно, одним з основоположних принципів він встановив свою особисту довіру до тих, хто входив до "режиму-структури". Зворотним боком цього принципу мала бути безумовна відданість кожного із владного кола "першій особі". Аналіз адміністративних перестановок, зроблених Л. Кучмою, показав, що його основним принципом добору кадрів була їх належність до "своїх"²¹.

²⁰ Кучма Л. После Майдана: записки президента. 2005–2006. Киев–Москва, 2007. С. 223.

²¹ Див. у: Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ, 2007. С. 217–214.

Л. Кучма покладав основну надію на державне регулювання економічними процесами і, відповідно до цього, обґрунтовував своє розуміння ефективності "режиму-порядку" перехідного періоду – знання і розуміння економічної ситуації, вміння вирішувати щоденно виникаючі питання в обстановці безперервної кризи. Формуючи свій "режим-структуру", він виходив із переконання, що його учасники і повинні, і можуть управляти економікою, "щоб область або галузь під управлінням такого працівника успішно розвивалася. Тому що відшукати на місце керівника області таку людину, при якій вона справиться зі сівбою, збиранням податків, виконанням економічних планів – надто важко. Ці люди у будь-якій державі на вагу золота. Так було за радянської влади, так і зараз"²².

Запропоновані Л. Кучмою "режим-порядок" і принципи формування когерентного з ним "режиму-структури" не могли у робочому форматі забезпечити успішного розв'язання суспільних проблем – вони розходилися із загальним вектором перехідного періоду, спрямованим на приватизацію засобів виробництва і ринкове регулювання. Сам Л. Кучма уповні усвідомлював небезпеку якісної зміни "режиму-структури" на етапі реформ: "Задовго до появи ринкових механізмів в економіці СРСР розквітнув так званий адміністративний ринок, на якому котувалися зисковні посади. З моменту здобуття незалежності наш, український шматок цього ринку також став незалежним, а окремі "адміністратори" і далі займалися тим, що найкраще вміли – заробляти на своїх посадах, що зараз справедливо зветься корупцією"²³.

Л. Кучма негативно ставився до формування "режиму-структури" на засадах професіоналізації політики, посиляючись на те, що в Україні багато депутатів використовували свій статус для власного бізнесу. Він зауважував, що сила економічної конкуренції, перенесена у парламентські стіни, породжує і політичне протистояння, як і те, що відбувалося перетворення законодавців та

²² Кучма Л. О самом главном. С. 92; Кучма Л. После Майдана. С. 333.

²³ Кучма Л. О самом главном. С. 68.

управлінців на бізнес-партнерів²⁴. Президент фактично визнавав своє безсилля перед тими, хто, здійснюючи державну владу, одночасно їй опонував, зокрема, перед бюрократією, яка, за його словами, не маючі ані "політичного замовлення", ані контролю з боку суспільства будувала державу під себе²⁵.

Суспільно-політичні новації, негативно оцінювані Л. Кучмою, були породжені об'єктивно закономірним процесом приватизації засобів виробництва, який сам же президент називав неминучим. І якщо наслідком стало домінування великого капіталу не тільки в економіці, а й у політиці, то пояснити це можна самою структурною якістю режиму, пріоритетним становищем у ньому великих компартійних і господарських діячів радянських часів. Поки в економіці переважала державна частка, "режим-структура" ще підлягав політичному і адміністративному контролю з боку очільника, але з "капіталізацією" різних представників режиму його структура втрачала свою внутрішню когерентність, унаслідок чого і "режим-порядок" набував нових рис.

Особливо виразно зміна сутності режиму проявлялася у зміні характеру відносин всередині нього²⁶. Якщо спочатку претенденти на "приватизаційні шматки" виявляли повну лояльність президенту, то, здобувши їх і набравши фінансової ваги, почали виступати самостійними політичними акторами. Якщо під час приватизації політичний режим ще міг впливати на бізнес (влада давала доступ до грошей), то тепер уже великий капітал почав впливати на режим (гроші давали доступ до влади). І в середині своєї другої каденції (2002 р.), виступаючи у парламенті, президент був змушений попередити про "небезпечність зрощування тіньового капіталу з державним апаратом, його впливу на різні сфери суспільного життя, зокрема, на діяльність партій, регіональних

²⁴ Кучма Л. После Майдана. С.39.

²⁵ Кучма Л. Д. Україна: шляхом реформ. С. 96; Кучма Л. О самом главном. С. 70.

²⁶ Про методи і засоби правління Л. Кучми докладніше див. у: Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. В 2 т. Т. II. Киев, 2012. С. 161–195.

владних структур, органів місцевого самоврядування та засоби масової інформації"²⁷.

Режим Л. Кучми внаслідок історичної неминучості був змушений виконати місію запровадження приватної власності і ринкових відносин, але тим самим суттєво обмежив власні можливості щодо регулювання економіки. Л. Кучма, з одного боку, наполягав, що виникнення "олігополій" було історично неминучим і, за його словами, без цих кланів не було б і сьогоdnішньої України, оскільки вони підтримали суспільну систему, її життєзабезпечення, інфраструктуру, більш ефективне, порівняно з державними підприємствами, виробництво²⁸. Водночас він вважав правильною лінію на компроміс між ринком і державним регулюванням, про що казав на III Всесвітньому форумі українців у 2001 р.: "...давайте ще раз подякуємо обачності й виваженості, терпеливості й відповідальності – усім тим рисам національного українського характеру, які не дали розбурхатися гігантській спустошливій пожежі. І хоча ми явно запізнилися з темпами перетворень, натомість виграли у головному – уникнули братовбивчого і самовбивчого конфлікту в суспільстві, наростання непередбачуваних і неконтрольованих процесів, здатних роздerti на шматки державу, що тільки-но ставала на ноги"²⁹. Виходячи з цього, він намагався поєднати і свободу ринку від державного втручання, і спільну дію держави і приватного капіталу встановленням державно-монополістичних відносин, і по завершенні своєї другої каденції жалкував з надмірної поспішності у запровадженні вільного ринку, у зменшенні державної присутності в економічних процесах³⁰.

Оцінюючи наслідки приватизації в Україні, головною претензією до режиму Л. Кучми можна висунути персональний склад "приватизаторів", тих, хто заволодів засобами виробництва і фінансами: вони спромоглися зберегти тільки головним чином ресурсовидобувні та енерговиробничі галузі, відсунувши на

²⁷ Кучма Л. Україна: європейський вибір. С. 187.

²⁸ Кучма Л. После Майдана. С. 93–96.

²⁹ Кучма Л. Україна: європейський вибір. С. 165.

³⁰ Кучма Л. Украина – не Россия. Москва, 2004. С.167–168, 171.

периферію господарського життя високотехнологічні виробництва. Існує думка, що у запровадженні стратегії і механізмів експлуатації ресурсів України ключовою фігурою і мотором був сам президент³¹.

Встановлення економічного і значною мірою політичного домінування олігархічних політико-економічних груп призвело до набуття українським суспільством ознак "неофеодального", і характер наступних політичних режимів визначався тими "неофеодальними" кланами, які здобували владу за формально-демократичними процедурами. Після масової приватизації предметом політичних баталій уже не була альтернатива "вільний ринок – державне регулювання". Тепер політична конкуренція точилася навколо доступу до державних фінансових ресурсів. У цій конкуренції постійною темою стало питання напряму геополітичного і геоекономічного розвитку України.

Українські олігархи у більшості походили із радянської компартійно-господарської номенклатури, із кримінальних і напівкримінальних кіл, відповідно, з традиційною байдужістю до української етнокультурної ідентичності і з російськими мовнокультурними уподобаннями – і класичними, і модерними, і "напівблатними". Для більшості з них природним і психологічно комфортним був євразійський (тобто підпорядкований Росії) вектор розвитку України, хоча і у формі суверенної державності. Для олігархів-неофітів збереження технологічних, фінансових і економічних зв'язків з колишньою метрополією, навіть за свого підпорядкованого становища, було запорукою збереження несподівано набутого бізнесу. Відповідно до парадоксальності політичного життя, євразійський напрям разом з олігархами підтримували, всупереч своїй класовій ненависті до капіталу, вітчизняні соціалісти і комуністи. Якщо вони і обстоювали суверенітет України, то більш як засіб випадку повернення до влади, захисту від контролю з боку імперського центру і як гарантію свого самовладдя.

³¹ Михальченко Н., Андрущенко В. Указ. соч. С. 181.

Носіями іншого бачення були гуманітарні, культурні, значною мірою науково-технічні інтелектуальні верстви, велика частина малого і дрібного бізнесу. Усі вони розраховували на проєвропейський курс як запоруку утвердження демократії, насамперед демократичної правової системи, яка б захищала їх від свавілля бюрократії та й усього новопосталого правлячого класу. Курс на Європу підтримувала і частина великого бізнесу, орієнтованого на виробництво наукоємної продукції або відсунутого більш потужними кланами від розподілу державних ресурсів. "Євразійці" зосередилися в основному у видобувній, енергетичній галузях або у виробництві напівфабрикатів, консервуючи технологічне відставання України. "Європейці" ж не володіли достатніми фінансовими ресурсами і виробничими потужностями, аби на практиці показати більшу ефективність європейської організації виробництва. "Євразійці" залякували населення економічним регресом у разі виходу країни з-під російського домінування. "Європейці" спокушали українців надією на майбутній прогрес і залякували крахом демократії на євразійському шляху. Особливо небезпечною стала територіальна структуризація політико-економічних груп, утвердження тих або інших з них у різних регіонах, що вело до ідеологічної фрагментації країни і до утворення, поки що у зародковому вигляді, регіональних політичних режимів – феномену, який потребує окремого аналізу³².

Населення опинилося розколотим у своїх геополітичних та гео економічних уподобаннях. Адепти кожного із векторів або не мали достатньо ресурсів, щоб продемонструвати переваги своєї моделі для технологічного прориву, або виявляли байдужість до цього завдання. Руйнування національного виробництва укупі з

³² Серед наукових праць з названої проблеми можна назвати: Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.; Яремчук В. Д. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 112 с.; Регіональні політичні режими в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018, 264 с.

різким скороченням частки державного сектору в економіці та з егоїзмом фінансово-промислових груп позбавило населення спільного об'єднуючого проєкту. Відповідно, і "режими-структури", і опозиційні їм актори практично самоусунулися від спроб мобілізації країни на реалізацію проєкту, який мав би суспільну привабливість. Після завершення епохи приватизації і "неофеодалізації" країни кожному із політико-економічних угруповань не залишалося нічого іншого, як робити спроби національної мобілізації, покладаючись не на апеляцію до господарської раціональності, а на технології психологічного впливу, засновані на маніпуляції масовою свідомістю і природними емоціями людей з використанням популістської риторики. Наступні після "Епохи Кучми" політичні режими, встановлені тими або іншими переможними групами, ставали переважно політтехнологічними, ніж власне політико-управлінськими.

Протистояння "європейців" та "євразійців" стало хронічним станом українського політичного життя і почало загрожувати країні розколом. Наступний після Л. Кучми Президент В. Ющенко зробив спробу усунути цю загрозу в межах "режиму-структури" і попри свою проєвропейськість погодився призначити на посаду Прем'єр-міністра України євразійськи орієнтованого вихідця з Донбасу В. Януковича та мовчки сприйняти обрання спікером парламенту соціаліста В. Мороза. В. Ющенко також сподівався, що можна буде зберегти функціональність "режиму-структури" підписанням (3 серпня 2006 р.) Універсалу національної єдності першими особами держави і лідерами найбільших парламентських фракцій.

Розрахунки, що таке переструктурування режиму забезпечить компромісність у його функціонуванні, не справдилися. Не дали сподіваного результату і розрахунки на консолідацію населення навколо режиму за допомогою політтехнологій апелювання до національних почуттів, до спільної історичної пам'яті, до культурної спадщини народу. Суспільство не припиняло посылати сигнали-вимоги щодо підвищення рівня життя і, не отримуючи переконливих зворотних сигналів, розчарувалося у режимі "європейців". Відчуваючи втрату масової підтримки, очільник

режиму продовжив у не менших масштабах порядок свого попередника – формування вузького кола довірених осіб, іронічно названих "любі друзі"^{*}. Правління цього кола завершилося загальними падінням економіки і соціальної сфери³³, повною втратою довіри до режиму, що підтвердилося на наступних президентських виборах, на яких В. Ющенко, набравши 5,45% голосів у першому турі, вибув із боротьби.

Наступник В. Ющенка проросійськи орієнтований В. Янукович не спромігся підтвердити соціально-економічними успіхами перспективність євразійського вектора, компенсуючи це залякуваннями тими небезпеками, які нібито ховалися у європейському курсі. Як і В. Ющенко, він робив спроби згуртувати навколо свого режиму "євразійців" і "європейців", щоправда, не залучаючи останніх до "режиму-структури". В цілому він продовжив "режим-порядок", заснований на непотизмі, тепер уже виразно регіональному – розсаджування земляків з Донбасу у ключових точках державного управління з функціями наглядачів.

За режиму В. Януковича особливо проявилася суть суспільно-політичного життя незалежної України як життя фактично "неофеодального" – зі самовладдям місцевих бізнес-кланів і адміністраторів, з васальним характером функціонування владної вертикалі, зі свавіллям суддівської системи, із розгалуженими корупційними схемами. Режим дедалі більше сприймався як "загарбницький", і від цієї характеристики не рятували декоративні кроки щодо організації громадянського контролю за бюрократією, розширення місцевого самоврядування чи започаткування процесу перегляду конституції. Метод балансування між протилежностями, врешті-решт, привів В. Януковича до особистого краху: майже рік він декларував намір підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і підтверджував цей намір проєвропейською риторикою, але в останню мить відмовився від підписання, що

^{*} "Любі друзі" було часто вживаним зверненням В. Ющенка до аудиторії під час публічних виступів.

³³ Доволі повну оцінку правління режиму В. Ющенка див. у: Михальченко Н., Андрущенко В. Указ. соч. С. 449–497.

було сприйняте як "євразійський поворот". Радикальна зміна курсу без належних для цього пояснень викликала обурення проєвропейської частини суспільства і, навпаки, вітання з боку частини проросійської. Викликана такими діями суспільно-політична криза у формі масових протестів наприкінці 2013–на початку 2014 рр. (Революція Гідності) завершилася втечею В. Януковича і розпадом його режиму.

Прихід до влади "режиму-структури" на чолі з новим Президентом України П. Порошенком не призвів до появи якісно нового "режиму-порядку". Деякі декоративні кроки – люстрація в органах влади і силових структурах (загалом проведена всупереч функціональній доцільності, явно "на догоду революційному натовпу"), залучення управлінців з інших країн (навіть тих, хто втратив довіру співвітчизників), започаткування антикорупційної кампанії і т. п. – не змогли приховати, що основні принципи управління залишилися попередніми – опертя на близьке оточення, пасивність щодо проблеми технологічного оновлення країни, підміна соціально-економічної політики політтехнологічними акціями, такими, як приваблювання уваги населення до нових віртуальних зображень європейського майбутнього України, підтримання ворожих емоцій до попереднього режиму, апеляція до патріотичних почуттів для мобілізації країни на відсіч агресії з боку Росії, яка анексувала Крим та інспірувала виступи проросійських колаборантів у Донбасі і допомогла їм військовими діями і технікою, і т. п. Консолідації населення навколо європейського курсу режиму допомагала західна підтримка у протистоянні агресії. Однак через нерозв'язаність соціально-економічних проблем, збереження поблажливого ставлення до корупційних схем близького кола і через появу відомостей про участь у них самого президента суспільство почало сприймати дії режиму як зраду революційним сподіванням. Як наслідок, П. Порошенка спіткала доля В. Ющенка – на президентських виборах 2019 року він хоча й вийшов у другий тур, але в ньому нищівно програв вихідцю зі сфери шоу-бізнесу В. Зеленському.

Приголомшливий результат президентських, а слідом за ними і парламентських виборів, за підсумками яких нашвидкуруч зліплена

новим президентом політична партія "Слуга народу" здобула право на формування у парламенті монобільшості, показала, що в Україні виник новий характер взаємин політичного режиму зі суспільним середовищем. Оцінка режиму і довіра/недовіра йому стали актом не тверезого осмислення, навіть не виявом соціальних настроїв, а виплеском емоцій. Згода суспільства на створення "режиму-структури" із випадково підібраних людей, багато з яких не мають управлінських навичок, чіткої політичної позиції, а то й просто життєвого досвіду, можна вважати симптомом не тільки розчарування у попередніх режимах, а й втрати надії на національний прорив. Кожен із попередніх режимів був представником тих або інших політико-економічних груп, кожна з яких була послідовною у реалізації своєї моделі державного управління. Згода на режим, позбавлений цього визначального атрибуту, можна розцінити як встановлення влади закулісних кланів, які не мають, а може й не хочуть мати, чіткого бачення внутрішньої і зовнішньої політики держави і збираються діяти винятково ситуативно, а то й корупційно, стосовно державних ресурсів. Найгірше, що можна припустити, що вони не бачать перспектив для національної незалежності і під тиском ситуативних обставин чи заради власних егоїстичних інтересів можуть піти на її згортання. Протилежним варіантом виходу зі стану національної апатії може бути самонародження жорсткого згуртованого "режиму-структури", чий політичний порядок може бути як демократичним, так і авторитарним.

Розділ 6. ТРИДЦЯТЬ РОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ (кінець 1990 – початок 2020 рр.)

У січні 1989 р. на теренах радянської України (у Львові) про своє утворення на партійному з'їзді заявив Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ) – політична сила, начала якої (відповідно до твердження її фундатора П. Січка-батька) сягають 1 листопада 1988 р. і яка фактично стала першою українською політичною силою, що постала наприкінці ХХ століття. Незважаючи на те, що УХДФ (у квітні 1990 р. організація стала називати себе не фронтом, а партією) не вдалося здолати шлях політичної інституціоналізації, саме вона дала своєрідний поштовх для розвитку політичних партій в Україні. Процес становлення та розвитку останніх як суб'єктів політичного життя виявився тривалим та різноплановим. Специфіка його розгортання з кінця ХХ століття до сьогодні привертала/ привертає увагу багатьох (насамперед, вітчизняних) дослідників. Ознайомлення з науковим дискурсом останніх свідчить про те, що одні з них (М. Білецький¹, А. Білоус² (у т. ч. у співавторстві з О. Гаранем³), В. Мельниченко⁴, Е. Пуфлер⁵, О. Гарань⁶, А. Корнієвський з В. Якушиком⁷, В. Литвин⁸,

¹ Білецький М. Політичні партії України у взаємодії зі структурами влади. Становлення владних структур в Україні 1991–1996. Київ: ЗАТ "Українська прес група", 1997. 178 с.

² Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993. 185 с.

³ Білоус А., Гарань О. Становлення багатопартійності. Політична думка. 1993. №1. С. 22–25.

⁴ Мельниченко В. Політичні партії на правовій орбіті. Віче. 1996. № 12. С. 15–22.

⁵ Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування. Нова політика. 1997. № 1. С. 40–43.

⁶ Гарань В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 356 с.

⁷ Корнієвський А., Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. Київ: Київське братство, 1997. 248 с

⁸ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.

М. Примуш⁹ зробили свій внесок в осягнення процесу зародження і перших кроків на шляху набуття партіями політичної суб'єктності у 1990-ті роки, а крім того, аналізували партії як інститут політики й управління (Л. Гонюкова¹⁰, В. Горбатенко¹¹, Б. Максимець¹², І. Поліщук¹³), тенденції у їх розвитку (Г. Зеленько¹⁴, А. Колодій¹⁵, М. Коропатник¹⁶, П. Олещук¹⁷, Ю. Якименко¹⁸), процес трансформації партійної системи в Україні (Л. Ануфрієв¹⁹, О. Бабкіна²⁰, О. Бойко²¹,

⁹ Примуш М. Політичні партії: історія та теорія. Київ: "Видавничий дім "Професіонал", 2008. 416 с.

¹⁰ Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія. Київ: НАДУ, 2009. 392 с.

¹¹ Горбатенко В. П. Еволюція політичних партій від кадрових і масових до картельних і новітніх. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Випуск 20. 2016. С. 49–55.

¹² Максимець Б. Політичні партії як чинники формування та реалізації стратегії державної політики: дис.... канд. держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2006. 221 с.

¹³ Поліщук І. Партія як соціально-політичний інститут. URL: <file:///C:/Users/ADMIN/Downloads/187922-418784-1-PB.pdf>

¹⁴ Зеленько Г. Про стан і тенденції розвитку політичних партій. Національна безпека і оборона. Центр Разумкова. 2015. С. 77–78

¹⁵ Колодій А. Праві, ліві та центр у політичному спектрі України: ретроспектива років незалежності. Czechy. Polska. Ukraina. Partie i systemy partyjne. Stan i perspektywy/[pod. red. Krzysztofa Kowalczyka i Łukasza Tomczaka. Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. S. 68–100.

¹⁶ Коропатник М. Еволюція політичних партій в незалежній Україні (1991 – 2011 рр.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39738/16-Koropatnyk.pdf?sequence=1>

¹⁷ Олещук П. Політичні партії сучасної України: між клановою системою та феодалним утворенням. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/10/3299911/>

¹⁸ Якименко Ю. Партійна система України у 2010–2015 рр.: зміни, тенденції, перспективи еволюції. Держава і право: зб. наук. праць. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2015. Вип. 68. С. 181–193.

¹⁹ Ануфрієв Л. Партійна система України: особливості розвитку України. Вісник Одеського національного університету. 2008. Т. 13. Вип. 5. С. 569–577.

²⁰ Бабкіна О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2014. № 3. С. 36–50

²¹ Бойко О. Феномен української партійної системи: аналіз основних етапів формування, становлення та перспектив розвитку. Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. Чернівці: Руга, 2005. Т. 10–11. С. 194–207.

Я. Ярош,²² Л. Кормич²³, М. Кармазіна²⁴). Інші науковці, зокрема М. Багмет²⁵, Н. Богашева²⁶, Л. Бориславський²⁷, М. Бучин²⁸, В. Завалевська²⁹, І. Кресіна та Є. Перегуда³⁰, О. Макух³¹, Ю. Остапець³², А. Романюк³³, Н. Ротар³⁴, Ю. Шведа³⁵, доклали більших чи менших зусиль для осмислення особливостей участі партій у президентських, парламентських, місцевих виборах, інші концентрували

²² Ярош Я. Б. Особливості трансформації партійної системи України. URL: http://politicus.od.ua/2_2018/16.pdf ; Ярош Я. Трансформація політичних партій в Україні: монографія. Луцьк: АКВА ПРІНТ, 2019. 274 с.

²³ Кормич Л. Формування партійної системи сучасної України. Одеса: Вид-во Тиврівського МП "Кобза", 2000. 192 с.

²⁴ Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

²⁵ Багмет М. Політичні меседжі в передвиборчій боротьбі в Україні. Політичний менеджмент. 2009. № 6. С. 72–84.

²⁶ Богашева Н. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989–2006 роки). Київ: Фоліант, 2006. 146 с.

²⁷ Бориславський Л. Парламентські вибори – 2006: недоліки і проблеми. Вісник Центральної виборчої комісії. Київ, 2006. №2 (4). С. 81–85.

²⁸ Бучин М. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації: монографія. Львів: Вид-во Львів. політехніка. 2016. 452 с.

²⁹ Завалевська В. Політичні партії України: участь у виборчому процесі з виборів народних депутатів України 2006 року. Вісник Центральної виборчої комісії, 2006. № 2 (4). С. 66–73.

³⁰ Кресіна І., Перегуда Є. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 368 с.

³¹ Макух О. Політичні партії і вибори: українські та світові практики" (пам'яті Юрія Романовича Шведа): зб. ст. і тез за результатами наук. конф. від 21 жовт. 2017 р. Львів: Простір-М, 2018. Вип. 2. С. 269–271.

³² Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри: автореф. дис. д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси". Львів, 2016. 39 с.

³³Анатолій Романюк: "Голосувати за непрохідного кандидата нерационально". URL: <https://www.lmn.in.ua/interview/anatolij-romanyuk-golosuvaty-za-neprohidnogo-kandydata-neratsionalno/>

³⁴ Ротар Н. Партійна самоідентифікація чернівецької громади на парламентських виборах 2002–2014 рр. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 3. С. 90 – 120.

³⁵ Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти? Парламентські вибори 2012 року в Україні: наук. дослідж. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 88–94.

увагу на суб'єктності партій на регіональному рівні (А. Авксентьев³⁶, А. Бортніков³⁷), аналізували роль партій у демократизації політичної системи (Г. Агафонова³⁸) чи досліджували/ досліджують новітні процеси у партійному середовищі (А. Романюк³⁹, Т. Плахтій⁴⁰, В. Антемюк⁴¹, В. Смельянов⁴², С. Здіорук та В. Бичек⁴³, С. Конончук та С. Горобчишина⁴⁴, А. Романюк⁴⁵, А. Руденко⁴⁶).

³⁶ Авксентьев А. Регіональні особливості динаміки партійної системи та електорального балансу в Харківській області. URL: <https://bit.ly/2uJaRUM>

³⁷ Бортніков А. Еволюція партійно-політичного представництва в Луцькій міській раді. Регіональні студії: наук. журн. ДВНЗ "Ужгородський національний університет". 2018. № 12. С. 47–51.

³⁸ Агафонова Г. Роль політ. партій центристського спрямування у створенні демократичної партійної системи в Україні: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 "Політичні інститути та процеси". Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 21 с.

³⁹ З часу минулих виборів 40% мешканців Львівщини змінили свої електоральні погляди – експерт. URL: <https://varianty.lviv.ua/74732-z-chasu-mynulykh-vyboriv-40-meshkantsiv-lvivshchyny-zminyly-svoi-elektoralni-pohliady-ekspert>

⁴⁰ Плахтій Т. Конструювання партій нового покоління. URL: <https://tarasplakhtiy.wordpress.com/>; Плахтій Т. Організаційна структура партій нового покоління. URL: <https://tarasplakhtiy.wordpress.com/>; Плахтій Т. Основний політичний процес у політичних партіях нового покоління URL: <https://zbruc.eu/node/93087>; Плахтій Т. Технології діяльності політичних партій нового покоління зі змінною структурою – динамічною мережею. URL: <https://tarasplakhtiy.wordpress.com/>; Плахтій Т. Засади фінансування партій нового покоління. URL: <https://zbruc.eu/node/84350>; Плахтій Т. Про децентралізацію і партбудівництво. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/01/4/7131061/>

⁴¹ Антемюк В. Імідж політичної партії як відображення політичної свідомості сучасного українського суспільства : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 "Політична культура та ідеологія" / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 18 с.

⁴² Смельянов В. Громадський моніторинг партійної політики в Україні: практика, проблеми, перспективи. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. 2008. Т. 79. Вип. 66. С. 6–13.

⁴³ Здіорук С., Бичек В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. Київ: НІСД, 2001. 142 с.

⁴⁴ Конончук С., Горобчишина С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/dynamic%20delegat%20site.pdf>

⁴⁵ Романюк А. Внутрішньопартійна демократія як чинник розвитку та оцінки політичних партій України. Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 18. С. 354–362.

⁴⁶ Руденко А. Візуалізація партійного продукту: назва та символіка в бренд-стратегії політичних партій України. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Вип. 22 (3). С. 157–162.

У сукупності ці дослідження дають більш-менш адекватне відображення процесу набуття політичними партіями в Україні суб'єктності упродовж 1991–2020 рр. як на центральному рівні, так і в регіонах. Утім, процес досліджений не однаковою мірою: якщо ситуація в одних регіонах (Львівській, Харківській, Волинській та інших областях) аналізується досить ретельно і регулярно, то цього не можна сказати про якість і глибину аналізу процесів у деяких інших областях (приміром, у Херсонській, Миколаївській, Хмельницькій). Крім того, низці досліджень бракує критичності та неупередженості в оцінці партій-політичних проєктів. Такі дослідження/нарлативи виходять із-під пера не лише місцевих політиків, керівників місцевих підрозділів політичних партій, очільників громадських організацій чи журналістів, але й науковців (викладачів місцевих університетів), які з року в рік, як свідчать медіа, активно залучаються партіями до проведення виборів у центрі чи регіонах як консультанти, "незалежні експерти", комунікатори із засобами масової інформації від імені партій тощо.

Зрештою, відмітною рисою низки досліджень є нічим не завуальований суб'єктивізм їх авторів (що проявляється у висновках, коментарях, оцінках, прогнозах чи рекомендаціях), до якого призводять такі своєрідні чинники, як:

- брак систематичного (а не фрагментарного) знання про процес партійного будівництва загалом у державі впродовж усіх років (з моменту незалежнення України до сьогодні);

- відсутність адекватного розуміння базових тенденцій у розвитку політичного процесу, трансформації політичного режиму, інститутів політичної системи, громадянського суспільства (у тісному зв'язку із економічними, соціокультурними процесами та ін.) у цілому в Україні, а не лише безпосередньо у тому чи іншому регіоні і, відповідно – адекватного розуміння тенденцій у розвитку партій;

- штучні спроби "вписати" партогенез в Україні у теоретичні "рамки", обґрунтовані дослідниками для інституту партій, які функціонували у ХХ – на початку ХХІ століття, чи ж розглядати партійні процеси в Україні хоч і через призму новітніх методологічних та практичних настанов, утім – розроблених зарубіжними дослідниками для виявлення специфіки функціонування партійних систем у конкретних у європейських чи інших країнах. Спроби

розглядіти "аналогії" чи "провести паралелі", порівняти партогенез в Україні з процесом розвитку партійних систем у зарубіжжі іноді обертається малопереконливим ре флектуванням.

Ретроспективний погляд на процес виникнення та розвиток інституту партій в Україні *передбачає* встановлення їх кількості, динаміки зміни назв як виходу на політичну арену, так і сходження з неї і, відповідно, окреслення хронологічних рамок діяльності; крім того – виявлення своєрідних політичних метаморфоз, що відбувалися з цими безпосередніми акторами політичного процесу, аналіз тих змін, які, в одних випадках, сприяли поглибленню політичної інституціоналізації партій та перетворенню їх на потужні політсили, здатні здобути владу (на різних рівнях), а в інших – призводили до деградації низки з них.

Запропонована робота спирається на дані, оприлюднювані у засобах масової інформації (щоправда, часто вони "грішать" неточністю), з ознайомленням з партійною пресою, сайтами партій, пошуку інформації на проведену каталогізацію партій на основі фондів поточного архіву Міністерства юстиції України, на результати педантичного відстеження фактів перейменувань партій, на "Інформації про участь політичних партій у виборах" з офіційного вебсайта Центральної виборчої комісії, на дані "Єдиного реєстру громадських формувань" (ЄРГФ) та сайта Національного агентства з питань запобігання корупції.

Загальний аналіз процесу створення та функціонування політичних партій в Україні свідчить, що після завершення *першого періоду українського партогенезу*, що розпочався ще за радянських часів і тривав з кінця 1988 р. до кінця 1991 рр., а його домінантною особливістю було утворення антисистемних українських партій, розпочався наступний – *другий період*. Основоположною підставою для його виокремлення стала та, що держава, створивши певні політико-правові умови, розпочала процес легалізації і, відповідно, реєстрації політичних партій* (саме політико-правова легалізація

*Реєстрація спочатку проводилася Міністерством юстиції УРСР, а з 14 листопада 1990 р. – Міністерством юстиції України. Див. про це детальніше у: Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. Київ, 2012. С. 4–60)

багатопартійності державою і взята мною за відправну точку початку другого періоду партогенезу). *Третій період* партогенезу тривав з кінця ХХ – початку ХХІ ст. до 2014 р., а *четвертий* – з 2014 р. до сьогодні (про їх особливості – нижче). Хронологічно точно розмежувати закінчення другого періоду і початок третього (тобто зафіксувати цей момент "прив'язкою" до конкретного року чи події, наприклад, зміни виборчого законодавства чи законодавства щодо партій, проведення виборів та ін.), на мою думку, неможливо, оскільки злам століть був тим часом, у який саме сукупність подій, явищ, феноменів, якими почав характеризуватися процес партогенезу в Україні, особливості статусу партій у взаєминах із політичним режимом, їх місцем та роллю у політичній системі тощо, якраз засвідчував завершення одного періоду у їх розвитку та, відповідно, початок наступного.

Політичні партії: цифри і факти. Загалом, упродовж з 1990 р. до 1 січня 2020 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 436 політичних сил (динаміку реєстрації відображає Таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (1990 – 2019 рр.)*

<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих партій</i>
1990	1	2000	19	2010	14
1991	9	2001	22	2011	17
1992	7	2002	2	2012	8
1993	16	2003	2	2013	6
1994	7	2004	8	2014	39
1995	4	2005	24	2015	79
1996	5	2006	12	2016	42
1997	12	2007	4	2017	3
1998	13	2008	20	2018	1
1999	25	2009	12	2019	3

*Складено на основі інформації з поточного архіву Міністерства юстиції України, даних, оприлюднених Мін'юстом України в "Єдиному реєстрі громадських формувань" та на офіційному сайті установи.

Із 436 партій 167 (38,30%) постали після своєрідного переломного моменту політичної історії України – Революції Гідності. При цьому "реєстраційним піком" був 2015 р., коли Мін'юст України зареєстрував найбільшу кількість політичних сил – 79. Незаперечним є те, що динаміка реєстрації політичних сил по своєму відтворювала пульс життя суспільства: збільшення кількості зареєстрованих (нових) партій чи перейменування "старих" відбувалося, як правило, у рік перед виборами (президентськими, парламентськими, позачерговими, місцевими) чи безпосередньо на початку того чи іншого року виборів. Утім, можна сказати, що справа реєстрації партій у період 2014–2016 рр. була поставлена Міністерством юстиції України фактично на потік: упродовж трьох років у середньому щотижня реєструвалася партія! Інформації про відмову претендентам (з тих чи інших причин) у легалізації політичного утворення у ті роки (на відміну від попередніх) відшукати не вдалося, що зумовлює появу підстав для запитання: чи справді суспільство, яке входило у затьяжну боротьбу проти агресії Росії, щотижня відчувало потребу у створенні партії, чи ж були задіяні якісь інші механізми, що сприяли свого роду "надмірному партогенезу"? Інше питання стосується дотримання, передовсім Міністерством юстиції України, Статті 10 Закону "Про політичні партії в Україні" (2001 р.)⁴⁷, згідно з якою рішення про створення політичної партії має бути прийнято на установчому зібранні і здобути підтримку підписами не менше ніж 10 тис. українських громадян з правом голосу на виборах, які повинні бути зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Тож ідеться не лише про те, чи була дотримана згадана вимога закону, чи перебували творці 167 партій у законодавчому полі держави, але й, власне, про те, чи дотримувався букви закону державний орган, який від імені держави мав право легалізувати нові політичні сили.

⁴⁷Див.: Про політичні партії в Україні. Верховна Рада України; Закон від 05.04.2001 №2365-III. Редакція від 16.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/sp:max100>

Згідно з даними, оприлюдненими Управлінням реєстрації громадських формувань, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств Департаменту державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України ("Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 року") діючими на січень 2020 р. визнавалися 349 політичних сил, оскільки безпосередньо до "Відомостей..." не було включено 2 політсили – *Комуністичну партію України* (реєстраційний номер №505) та партію з назвою *Робітнична партія України (марксистсько-ленінська)* (№ 209-п.п.), які присутні в "Єдиному реєстрі...". Утім, після тексту офіційних "Відомостей..." все ж йшлося про обидві партії з посиланням на накази Міністерства юстиції України від 23 липня 2015 р. № 1312/5 та від 17 травня 2019 р. № 1513/5 з аналогічними назвами – "Про затвердження Правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Тобто 2 партії не були заборонені, але держава фактично не підтримувала їхньої діяльності. Тож в Україні, за даними Мін'юсту, функціонувала (з різними межами повноважень і, відповідно, суб'єктності) фактично 351 політсила.

Утім, за нашими підрахунками, з опорою на дані "Єдиного реєстру громадських формувань", в Україні усього функціонували 349 партій (а не 351). Таким чином, маємо розбіжність між даними ЄРГФ і "Відомостями...", щодо чого зауважу наступне. Як зазначалося у "Відомостях...", із 349 партій 3 політсили з реєстраційними номерами 144-п.п., 183-п.п. та 279-п.п. (*Політична партія "Фронт Змін", Політична партія "За справедливість та добробут", ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НОВА ДІЯ"*) на 1 січня 2010 р. перебували у стані припинення. У той же час у ЄРГФ щодо цих трьох партій інформація була іншою:

– статус *Політичної партії "Фронт Змін"* зазначався як "зареєстровано";

– статус *Політичної партії "За справедливість та добробут"* та *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "НОВА ДІЯ"* – як "припинено діяльність, свідоцтво анульовано"* (До речі, обидві партії були зареєстровані на нині окупованих територіях. Перша – у 2010 р. у м. Сімферополі в Автономній Республіці Крим, а друга – у 2015 р. у м. Северодонецьку Луганської області).

Тобто розбіжність у числах пояснюється розбіжністю в інформації, що оприлюднювалася Міністерством юстиції України. Утім, мали місце й деякі інші інформаційні розбіжності щодо партій, які містилися на ресурсах Мін'юсту України в Інтернеті. Так, у низці випадків не збігалося написання назв партій у згаданому документі за назвою "Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 року" та у "Єдиному реєстрі громадських формувань". Зокрема, у "Відомостях..." назва партії зафіксована як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – ЕКОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ"*, а в "Єдиному реєстрі..." – як *"Всеукраїнська Політична партія – Екологія та Соціальний захист"*, або у "Відомостях..." – *Українська партія*, у "Єдиному реєстрі..." найменування політсили вказано у лапках – *"Українська партія"*.

* Більше того – для першої партії була вказана "дата анулювання: 10.07.2018. Документ-підстава анулювання: Рішення (на підставі постанови Київського апеляційного адміністративного суду від 24.01.2012 у справі № 2а-19468/10/2670) від 10.07.2018 № 306/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України" та "дата припинення: 10.07.2018. Документ-підстава припинення: Рішення (на підставі постанови Київського апеляційного адміністративного суду від 24.01.2012 у справі № 2а-19468/10/2670) від 10.07.2018 № 306/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України"; для другої – "дата анулювання: 23.08.2018. Документ-підстава анулювання: Рішення (на підставі постанови Окружного адміністративного суду м. Києва від 05.09.2017 у справі № 826/3535/17 (набрала законної сили 27.11.2017) від 23.08.2018 № 384/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України" та "дата припинення: 23.08.2018. Документ-підстава припинення: Рішення (на підставі постанови Окружного адміністративного суду м. Києва від 05.09.2017 у справі № 826/3535/17 (набрала законної сили 27.11.2017) від 23.08.2018 № 384/19.4, документ видав: Міністерство юстиції України".

Більш вагомі розходження стосувалися безпосередньо назв партій: у "Відомостях..." була вказана нова назва партії, а в "Єдиному реєстрі..." – попередня. Наприклад, така ситуація мала місце, коли йшлося про політсили з реєстраційними номерами 218-п.п. та 262-п.п. (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГОЛОС НАРОДУ"* – *Політична партія "ЄДНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ"*; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УНІВЕРСАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ"* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КОНТРОЛЮЙ ВЛАДУ"*). При цьому не вдалося відшукати пояснень, яким чином накопичилися такі розбіжності.

Крім того, варто відзначити і те, що назви партій, що їх використовує у своїх звітах інша державна структура – Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), значно різняться від офіційних, зареєстрованих Міністерством юстиції України (про що промовисто свідчать оприлюднювані на офіційному сайті НАЗК дані, приміром, у розділах "Аналіз звітів політичних партій" та "Звіти політичних партій").

Зрештою, аналізуючи інформацію, подану у "Відомостях...", зверну увагу на ще один промовистий момент: уперше за всю 30-річну історію розвитку багатопартійності в державі Мін'юст України, оприлюднюючи "Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 року", не вказав їхніх керівників (лідерів). Таким чином, офіційно підтверджена державним органом інформація наразі мінімізована, що утруднює аналіз параметрів партій як суб'єктів політики.

У зв'язку з цим варто звернутися до даних ЄРГФ, що допоможе, передовсім, розумінню стану справ у низці партій, оцінюванню спроможності політсил (потенціалу суб'єктності), що позиціонувалися на початок січня 2020 р. Мін'юстом як функціонуючі. Ця інформація з ЄРГФ вказувала, що очільниками деяких з партій тривалий час залишаються покійники. При цьому нині спостерігається посилення цієї специфічної тенденції: якщо, наприклад, до 2019 р. було лише дві партії, що "керувалися" покійними, до яких належали *Слов'янська партія* на чолі з О. Базилюком (1942–2012) та *Партія "Союз"* під керівництвом небіжчика Л. Миримського (1960–2017), то на початок 2020 р. до їх

числа належала і *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СІМ'Я"*, очільницею якої була К. Гандзюк (1985–2018). Таким чином, говорити про низку партій як про "політичні сили" чи "політичні суб'єкти" не доводилося, оскільки роками їхні лідери – покійні. При цьому Мін'юст України (теж роками!) толерував таку ситуацію, і партії нібито функціонували і надалі.

Ситуація спонукала до постановки питання і про те, чи всі партії у державі і, відповідно, їх члени, перебували у рівних умовах, як того вимагав вищезгаданий Закон "Про політичні партії в Україні", зокрема, Стаття 4 "Гарантії діяльності політичних партій", у якій йшлося про те, що "політичні партії є рівними перед законом", що "органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності". Тож питання, чи не сприяла держава деяким партіям (зокрема, одній, згідно з класифікацією дослідників, із проросійських⁴⁸, штаб квартира якої, як свідчив запис у "Єдиному реєстрі...", знаходилася в окупованому Донецьку і очільником якої значився покійний О. Базилюк) у продовженні фіктивної життєдіяльності/суб'єктності?

Спираючись на дані ЄРГФ, можемо твердити, що з 1990 р. до початку 2020 р. свою діяльність припинили 87 (19,95%) зареєстрованих політичних партій (див. Таблицю 2). Утім, на 1 січня 2020 р. ще одна, згадана вище, політсила (Політична партія "Фронт Змін") перебувала, за даними, розміщеними у "Відомостях...", у стані "припинення"

⁴⁸ В Україні зареєстровано 14 проросійських партій. URL: <https://web.archive.org/web/20190504195419/http://mobile.tyzhden.ua/News/79989>

* Зверну увагу, що стан партій, зазначений у "Єдиному реєстрі громадських формувань", достатньо варіативний. Він позначається не тільки як "зареєстровано" чи "припинено діяльність", але й як "припинено діяльність, свідоцтво анульовано" або "зареєстровано, свідоцтво анульовано", що відображає нюанси взаємин держави із партіями і примножує коло запитань до реєстраційних органів з боку дослідників.

Таблиця 2

**Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції
України впродовж 1990 – 2019 рр., які припинили діяльність
(реєстраційне свідоцтво на 01.01.2020 р. анульоване)***

Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>	Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>	Рік	<i>Кількість партій зареєстрованих/ припинили діяльність (на 01.01.2020)</i>
1990	1 / -	2000	19 / 8	2010	14 / 3
1991	9 / 5	2001	22 / 16	2011	17 / 4
1992	7 / 3	2002	2 / -	2012	8 / 1
1993	16 / 7	2003	2 / -	2013	6 / 1
1994	7 / 5	2004	8 / 2	2014	39 / 3
1995	4 / 3	2005	24 / 1	2015	79 / 3
1996	5 / -	2006	12 / 1	2016	42 / -
1997	12 / 3	2007	4 / 1	2017	3 / -
1998	13 / 7	2008	20 / 2	2018	1 / -
1999	25 / 7	2009	12 / 1	2019	3 / -

* *Обраховано на 01.01.2020 р. з врахуванням даних архіву автора та інформації з "Єдиного реєстру громадських формувань".*

Аналіз даних Таблиці 2 показує, що зі 118 партій, зареєстрованих у період 1990–2000 рр., на 1 січня 2020 р. діяло 70 (59,32%), що свідчить про факт втрати і юридичної, і політичної суб'єктності більшою частиною партій, створених наприкінці ХХ століття; з 2001 р. до 2013 р. включно зі 151 зареєстрованої партії діяло 118 (78,14%); за останні 5 років – з 2014 р. до 1 січня 2020 р. – було зареєстровано 167 партій, з яких на 1 січня 2020 р. діяло 161 політсила, або 96,40%.

Крім того, розрахунки показують, що із 349 функціонуючих на початок 2020 р. партій 167, або 45,85%, провадять свою діяльність усього кілька років чи й кілька місяців, що по-своєму впливає на рівень їхньої суб'єктності

Партії як маркери суспільно-політичних змін і вияв новітніх тенденцій у політичних процесах, що розгорталися у державі. Дослідження об'ємної інформації щодо становлення

та розвитку політичної суб'єктності партій упродовж 1990-х – січня 2020 рр. дає підстави для своєрідного реконструювання історії (у т. ч. політичної, соціальної, історії ідей) України. Так, партії (у т. ч. їх назви), що поставали впродовж перших років після незалежнення нації:

– віддзеркалювали політичні прагнення українців упродовж попередніх століть і десятиліть (як, наприклад, назва *Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна самостійність України"*, яке діяло у 1993–2003 рр.; *Українська Республіканська партія*, зареєстрована 1990 р., *Партія прав людини*, що функціонувала у 1994–1995 рр. тощо);

– відбивали весь спектр традиційних ідеологій (з багатьма ідейними відтінками), які викликали зацікавлення в українських громадян наприкінці ХХ ст.: *Українська християнсько-демократична партія* (діяла у 1988–2003 рр.), *Українська національна асамблея* (1990–1993), *Комуністична партія України* (1918–2002), *Партія комуністів (більшовиків) України* (1994–2003), *Народна партія України* (1990–1994), *Партія демократичного відродження України* (1990–1996), *Соціал-демократична партія України* (1995–1996), *Українська Консервативна Республіканська партія* (1992–2003) та ін., як і нетрадиційних, про що свідчило функціонування (у 1999–2003 рр.), приміром, *Партії Свідомості Третього Тисячоліття*;

– акцентували релігійні засади, що виявлялися базовими при утворенні цілої низки партій (наприклад, таких, як *Партія мусульман України*, що діяла у 1997–2011 рр.; *Християнсько-народний Союз*, чия діяльність розпочалася у 1997 р., *Українська політична партія "Християнський Рух"*, започаткована 2000 р., та інших), що було виявом політизації представників тієї чи іншої конфесії;

– відображали політичні ініціативи жінок України (*Партія "Жінки України"*, що діє з 1997 р.; *Всеукраїнська партія жіночих ініціатив* та *Жіноча народна партія (об'єднана)*, діяльність яких розгорталася, відповідно, у 1997–2003 та у 1998–2003 рр.);

– актуалізували питання *справедливості* (*Партія Всеукраїнського об'єднання лівих "Справедливість"*, що розпочала діяльність

у 2000 р.; *Українська партія справедливості*, зареєстрована 1993 р.), *захисту* (*Партія захисту знедоленого народу України*, утворена у 2000 р.; *Партія захисту інтересів селян України*, 2001–2002; *Екологічна партія України "Захист"*, утворена у 2001 р.), *солідарності* (*Партія солідарності України*, 1997–2001; *Партія "Солідарність"*, 2001–2013) тощо;

– по-своєму заявляли про появу нових прошарків у соціумі (*Партія малого і середнього бізнесу України*, що почала функціонувати у 1999 р.; *Партія промисловців і підприємців*, діяльність якої розпочалася у 2000 р.);

– віддзеркалювали кристалізацію регіональних устремлінь, про що засвідчила поява *Партії економічного відродження Криму* (що змінила назву на *Партія економічного відродження* і діяла впродовж 1993–2003) чи *Партії регіонального відродження України*, утвореної восени 1997 р. і згодом перетвореної на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ПАРТІЯ РЕГІОНІВ"*;

– були специфічною ознакою об'єднання за інтересами чи професійними ознаками, сферою діяльності (*Прогресивно-автомобільна партія України*, 1998–2003; *Партія Освітян України*, 1998–2013);

– проливали світло на процес політичного оформлення російського націоналізму в Україні (з появою *Конституційно-демократичної партії*, *Громадянського конгресу України*, зареєстрованих у 1993 р., та інших, що виникали в наступний час);

– висвітлювали зовнішньополітичні орієнтири своїх членів (*Слов'янська партія*, коріння якої сягає 1993 р.; *Партія "Союз"*, створена 1997 р.; *Партія "Русько-Український Союз"*, що була зареєстрована у 1998 р.) тощо.

По-друге, аналізуючи становлення партії як суб'єктів політики, варто звернути увагу на особливості участі держави у цьому процесі, на, приміром, її зусилля, спрямовані на заборону (припинення суб'єктності) КПУ (створеної у 1918 р.) і – згодом – відновлення її політичних/суб'єктних повноважень; на позицію держави щодо визнання партій, утворених наприкінці існування СРСР (як, наприклад, вищезгаданої *Української християнсько-демократичної партії*), та, відповідно, їхню реєстрацію чи не реєстрування (із-за невідповідності вимогам, що висувалися

законодавцем) Мін'юстом України. Так, наприклад, ще у квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки оформилася *Українська республіканська партія** (УРП) – перша організація, зареєстрована/легалізована Міністерством юстиції УРСР саме як політична партія і перереєстрована в незалежній Україні в умовах пострадянського політичного режиму; у лютому 1993 р. емансипація громадсько-політичної організації за назвою Народний Рух України /НРУ за перебудову/ зумовила появу та реєстрацію партії *Народний Рух України* (НРУ).

Режим толерував постання і, відповідно, реєстрацію/перереєстрацію партій, специфікою механізму утворення яких було становлення на основі громадських формувань політичного, як у випадку з УРП чи НРУ, або неполітичного характеру, як *Партія Зелених України* (ПЗУ), зареєстрована у травні 1991 р. як підсумок політичної активності Всеукраїнської екологічної асоціації "Зелений світ". Крім того, прикметною особливістю появи перших українських партій стало те, що тогочасна держава не відмовляла в реєстрації партіям, які виникали внаслідок зусиль знакових в українській політичній історії людей – українських дисидентів (Л. Лук'яненко, З. Красівського, І. Кандиби, В. Чорновола та ін.), які за радянського часу зазнали політичних переслідувань та ув'язнення. Однак мали місце й інші процеси: рішенням державних органів у дев'яностих роках ХХ століття (у 1992 і 1994 рр.) реєструвалася права українська партія з назвою *Українська національна асамблея* (УНА). Утім, реєстрація у судовому порядку скасовувалася (у зв'язку із не виконанням вимог законодавця), і лише третя спроба (у 1997 р.) виявилася для партії вдалою** – політсила, переживши ребрендинг, функціонує до сьогодні. Інший факт: у 2003 р. рішенням державних органів було припинено

* Українська Республіканська партія за час свого функціонування чотири рази змінювала назву на: *Українська республіканська партія "Собор"* → *Політична партія Українська платформа "СОБОР"* → *Республіканська платформа* → *Політична партія "Республіканська платформа"* (з 2019 р.).

** Зареєстрована у 1997 р., з 2014 р. виступає на політичній арені України як Політична партія "ПРАВИЙ СЕКТОР".

формальне існування кількох десятків політичних утворень – тих, які фактично були "забуті" їхніми творцями, але при цьому усе ще перебували на обліку у Мін'юсті України (таких, наприклад, як *Українська партія солідарності та соціальної справедливості*, що діяла у 1993–1994 рр. і, нарешті, була ліквідована у липні 2003 р.; *Партія Свободи*, роки діяльності якої 1999–2003; *Політична партія Український Союз Праці "Орій"*, хронологічні рамки діяльності якої – 2000–2003 рр.). Таким чином, події 2003 р. по-своєму засвідчили про зміни підходів держави до політичних партій: держава припинила реєстрацію тих, які хоч і іменували себе партіями і, відповідно, юридично інституціоналізувалися, але не підтвердили свою політичну суб'єктність помітними діями.

По-третє, кінець ХХ століття по-своєму віддзеркалив високий ступінь конфліктогенності процесу творення партій, зміну механізмів їх формування: у політичних силах почали відбуватися розколи (і лише спорадично – об'єднання, як це було у червні 1992 р., коли внаслідок об'єднання *Української національної партії* та *Української народно-демократичної партії* постала *Українська Національна Консервативна партія**), що призводило до виникнення кількох політичних сил, які своєю назвою та програмами репрезентували ідейно близькі позиції. Тож, з'являлося по кілька партій, назви яких містили, приміром, прикметники "комуністична", "соціалістична", "соціал-демократична", "селянська" чи "зелених" та ін., або були дуже подібними – *Політична партія "За красиву Україну"* (1998–2001) і *Політична партія "Красива Україна"* (1999–2003), *Народний Рух України*, зареєстрований Мін'юстом України у 1993 р., та *Український Народний Рух*, що постав у 1999 р., і, зрештою, *Народний Рух України за єдність*, створений наступного – 2000 р. Такий підхід партій до своїх назв засвідчував, з-поміж іншого, прагнення закріпитися у свідомості суспільства, набути значущості в очах певних суспільних прошарків, набути суб'єктності, ставши представниками інтересів останніх, політично інституціоналізуватися.

* З 2018 р. партія називається ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СПРАВЖНІ ДІЇ"

По-четверте, особливості партогенезу кінця ХХ – перших років ХХІ століття свідчать про певну кон'юнктурність фундаторів партій, що віддзеркалилося у зміні назв останніх. Так, *Українська партія справедливості*, заснована 1993 р., у 2001 р. була перейменована на *Українську партію Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців*. Згодом, коли проблема, якій та чи інша партія себе "присвячувала", втрачала гостроту і не приносила політичних дивідендів, проводився її новий ребрединг. Інший приклад – поява наприкінці дев'яностих перших нових. Серед них – *Партія "Нова генерація України"* (що постала у 1999 р. і згодом перетворилася у відверто проросійську політичну силу з іншою назвою), *Всеукраїнська партія "Нова Сила"*, що функціонує також з 1999 р.

По-п'яте, хронологічні рамки життєдіяльності низки партій, як, наприклад, *Української партії зелених*, що діяла менше року (у 2000–2001 рр.), так й інших, приміром, з однаковою назвою, які у дев'яності роки минулого століття кілька разів реєструвалися Мін'юстом України (як вищезгадана УНА), спонукають, в одному випадку, до висновку про складність взаємин між політсилами й державою, а отже, і про тривалу активну позицію держави у своєрідному блокуванні процесу набуття партіями юридичної і політичної суб'єктності. В іншому ж – коротке життя того чи іншого політичного утворення свідчило, скоріш за все, про розбиті ілюзії людей, які об'єдналися, та, вочевидь, виявилися неспроможними наповнити життя політсили сенсом і здобути прихильників.

Варто пригадати й те, що процес становлення багато-партійності в Україні розпочинався у дев'яності роки минулого століття в умовах відсутності нової Конституції незалежної держави, закону, який би врегулював діяльність політичних партій. Тільки з червня 1992 р. їх функціонування почало регламентуватися Законом України "Про об'єднання громадян". При цьому в умовах дії мажоритарної системи виборів та введення у дію (27 листопада 1993 р.) Закону України від 18 листопада 1993 р. № 36-23-ХІІ "Про вибори народних депутатів", який, за визнанням експертів, мав антипартійний характер, а далі ухвалення 24 лютого 1994 р. Закону України №3997-ХІІ "Про внесення змін і

доповнень до Закону Української РСР "Про вибори Президента Української РСР", що виявився ще більш жорстким щодо партій, говорити про політичну значущість (вагу чи суб'єктність) партій не доводилося. Утім, прийняття Конституції України (1996 р.), Закону "Про політичні партії в Україні" (2001 р.), перехід від мажоритарної системи виборів до змішаної (згідно із новим законодавством зламу століть) сприяли подальшій партійній емансипації та інституціоналізації, поступовому набуттю низкою партій політичної суб'єктності. Тож, на парламентських виборах 1998 р. партії мали змогу вперше заявити про себе: серед 30 учасників виборів до Верховної Ради України III скликання 40 політичних сил дістали можливість взяти участь у парламентських перегонах (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

**Кількість партій-учасниць та переможниць
виборів до Верховної Ради України III скликання
(у складі блоків та самостійно)**

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)</i>
1998	40 (19 у складі 9 блоків та 21 самостійно)	9 (2 у складі одного блоку та 7 самостійно)

Входження двох партій (*Селянської партії України та Соціалістичної партії України*) до парламенту у складі блоку хоч і було успіхом, проте водночас і свідченням їх слабкості як суб'єктів політичного процесу, яким бракувало політичної самодостатності, як бракувало їй і 31 іншій партії, які не спромоглися здобути підтримку виборців, не витримали конкуренції з КПУ, НРУ, ПЗУ, Всеукраїнським об'єднанням "Громада", Прогресивною соціалістичною партією України, СДПУ (о), як і тогочасною "партією влади" – Народно-Демократичною партією, та залишилися поза межами Верховної Ради України.

Феномен "партії влади" варто окремо закцентувати, оскільки вага її політичної суб'єктності по-своєму забезпечувалася

підтримкою не стільки суспільного середовища, як особами з вищих ешелонів влади і першими завуальованими спробами використання адмінресурсу.

Іншим проявом зміцнення політичної суб'єктності партій, свідченням посилення їх впливу на суспільство та загострення стосунків із тодішнім політичним режимом стала участь низки з них у 2000–2001 рр. у протестній кампанії "Україна без Кучми" (з вимогою відставки Президента Л. Кучми та проведення незалежного розслідування у справі зниклого журналіста Г. Гонгадзе) та у протестних акціях 2002–2003 рр. "Повстань, Україно!" (під гаслами дострокового припинення повноважень Президента).

Прикметною ознакою початку ХХІ століття стало те, що, готуючись до чергових парламентських виборів, низка партій припиняло своє недовге існування для об'єднання власних ресурсів з ресурсами інших політсил заради майбутнього спільного "парламентського успіху" – перемоги на виборах. Зокрема, так було у випадку спроби об'єднання у 2000 р. таких п'яти політсил, як *Партія регіонального відродження України*, главою якої був В. Рибак, *Партія солідарності України* на чолі з майбутнім Президентом України П. Порошенком, *Партія труда*, яку очолював В. Ландик, *Всеукраїнська Партія Пенсіонерів* на чолі з Г. Самофаловим, *Політична партія "За красиву Україну"*, очільником якої був Л. Черновецький. Наслідком стало не лише постання такого штучного об'єднання, як *Партія регіонального відродження "Трудова солідарність України"* (про "штучність" говорив хоча б той факт, що зовсім скоро утворення залишив П. Порошенко і Л. Черновецький, керуючись, вочевидь, прагматичними цілями), що згодом (у 2001 р.) перетворилася на *Партію регіонів* (нині – **ПОЛІТИЧНА ПАТІЯ "ПАРТІЯ РЕГІОНІВ"**), але й забезпечило входження останньої до Верховної Ради України на виборах 2002 р. у складі Виборчого блоку політичних партій "За Єдину Україну!".

Загалом парламентські вибори 2002 р. стали часом тріумфу для 22 партій, представники яких увійшли до парламенту (див. Таблицю 4). Проте з 22 політсил лише 3 виявилися самодостатніми суб'єктами політики, увійшовши до Верховної Ради України не в складі одного з блоків.

Таблиця 4

**Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до
Верховної Ради України IV скликання (у складі блоків та
самостійно)**

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)</i>
2002	63 (42 у складі 12 блоків та 21 –самостійно)	22 (19 у складі 3 блоків та 3 самостійно)

З початком *третього* етапу в розбудові багатопартійності в Україні, який (умовно) тривав до Революції Гідності, спостерігалися нові особливості. Так, йому були притаманні:

– невідповідність (дисонанс) політичних орієнтацій партій викликам часу – в одних випадках, і ворожість інтересам держави і приваблюючих для частини суспільства політичних орієнтирів представників еліти, які ставала на чолі низки нових політичних сил – в інших: у 2004 р. почала "запізніле функціонування" *Колгоспна партія України*, але вже у 2005 р. збанкрутувала і припинила існування, оскільки їй бракувало соціального підґрунтя для функціонування; проросійські політичні сили, що спочатку мімікрували, створюючи у 2003 р. *Політичну партію "Слов'янський народно-патріотичний союз*, згодом відверто заявили про свої наміри, трансформувались у *Політичну партію "Партія політики Путіна"*. А в 2008 р. після чергової трансформації обернулися на членів *Політичної партії України "РУСЬ ЄДИНА"*. Подібні іпостасі політичних сил та їх метаморфози не сприяли зміцненню їхньої суб'єктності, політичній інституціоналізації, оскільки вони або взагалі не знаходили підтримки у суспільстві, або ця підтримка була незначною (ознакою чого було необрання представників партій до місцевих чи центральних органів влади);

– зміна "партій влади" (після кожних президентських виборів) та зростання їх впливовості як домінантного суб'єкта політики як у партійному середовищі, так і у цілому в політичному процесі;

– поява "партій Майдану" – активних учасниць "Помаранчевої революції" (*Народного Союзу "Наша Україна", Громадянської партії "ПОРА"*, які були зареєстровані 2005 р.);

– інституціоналізація політичного представництва етнічних меншин (*"КМКС" Партія угорців України та Демократична партія угорців України*, які постали у 2005 р.);

– закріплення очільниками партій у їхніх назвах європейської спрямованості політсил (*Політична партія "Європейська столиця"*, 2005 р.; *Політична партія "Європейська партія України"*, 2006 р.; *Політична партія "Євротурбота"*, 2006 р.; *Політична партія "Партія Європейський Вибір"*, 2013 р.);

– із запровадженням в державі пропорційної системи виборів (за якою обиралася Верховна Рада України у 2006 та 2007 рр.) партії здобули підстави для подальшого розвитку та політичної активності. Утім, як свідчать дані Таблиці 5, самодостатності партіям бракувало, оскільки у свідомості виборця лише гасла 2–3 з них знаходили відгук, і саме така кількість політичних сил виявила здатність здолати виборчий бар'єр самостійно (поза виборчими блоками);

Таблиця 5

**Кількість партій-учасниць та переможниць виборів
до Верховної Ради України
V та VI скликань (у складі блоків та самостійно)**

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі виборчих блоків та самостійно)</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків та самостійно)</i>
2006	79 (51 у складі 17 блоків та 28 –самостійно)	11 (8 у складі 2 блоків та 3 самостійно)
2007	42 (32 у складі 10 блоків та 10 –самостійно)	16 (14 у складі 3 блоків та 2 самостійно)

– своєрідна експлуатація "бренду козаччини" (*Всеукраїнська козацька партія*, 2008 р.; *Політична партія "Козацька Українська Партія"*, 2008 р.; *Політична партія "Партія Козаків України"*, 2008 р.; *Політична Партія "КОЗАЦЬКА СЛАВА"*, 2010 р.; *Політична партія "Козацька Народна Партія"*, 2010р.), або декларування прихильності ідеалам слов'янського минулого (*Політична партія "Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян"*, 2006 р.; *Партія "Київська Русь"*, 2007 р., *Політична партія "РУСИЧИ"*, 2008 р.), апелювання до доктринальних засад марксисту-ленінізму (*Робітнича партія України /марксистсько-ленінська/*, 2012 р.; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ"*, 2013 р. тощо) або просто лівих–правих ідей (*Політична партія "Права воля України"*, 2008 р.; *Політична партія "Союз Лівих Сил"*, 2008 р.);

– поява такого феномену, як іменні партії, першими ластівками серед яких стали такі, як *Політична партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка"*^{*}, 2010 р.; *Радикальна партія Олега Ляшка*, 2011 р. та *Партія Наталії Королевської "Україна – Вперед!"*, 2012 р.;

– трансформація політичного режиму (після обрання на пост Президента України В. Януковича), згідно із визначенням *The Economist*, у бік "гібридного" (див. Таблицю 6). Тобто, якщо з 2006 р. (часу, коли індекс було укладено вперше, а у 2008, 2010 рр. та у наступний час – доповнено, і в 2019 р. під час його укладання вже враховувалося 60 різноманітних критеріїв) до 2010 р. політичний режим в Україні класифікувався як "демократичний з недоліками", то у 2011 – 2014 рр. деградував до гібридного.

^{*} Зауважу, що іменні партії – не виключно український феномен: у Швеції, наприклад, функціонує "Партія Златана" – за іменем знаменитого шведського футболіста Златана Ібрагімовича, яка на парламентських виборах 2019 р. здобула 7 голосів виборців. У Австрії – "Список Ханса-Петера Мартина" (утвор. 2004 р.), "Список Фрітца Дінкгаусера" (утвор. 2008 р.), "Команда Стронаха" (діяла у 2012–2017 рр.) та "Список Петера Пільца". Остання партія на дострокових виборах 2017 р. до Національної ради Австрії здобула 8 місць.

Таблиця 6

Індекс демократії: Україна*

Рік / режим та шка- ла балів	Автори- тарний 0–4	Гібридний 4–6	Демократичний з недоліками 6–8	Демократич- ний (зрілий) 8–10
2006			6,94	
2007	<i>Дані відсутні</i>			
2008			6,94	
2009	<i>Дані відсутні</i>			
2010			6,30	
2011		5,94		
2012		5,91		
2013		5,84		
2014		5,42		

*Складено на основі: *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index* 167 countries scored from 0 to 10 based on 60 indicators. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>

– під тиском "партії влади" (ПАРТІЇ РЕГІОНІВ), яка стала уособленням гібридного політичного режиму, перед парламентськими виборами 2012 р. відбулася зміна виборчого законодавства, яке унеможливило створення партіями виборчих партійних блоків (що заблокувало можливість об'єднання в блок опозиційних до режиму партій). Наслідком стало те, що до Верховної Ради України спромоглися пройти 5 політичних сил (див. Таблицю 7), якими виявилися як "партія влади" (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ), так і ті, хто проголошував себе опозицією – лівою чи правою, у т. ч. іменна партія – *Політична партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка"*, *Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"*, *Всеукраїнське об'єднання "Свобода"* та КПУ;

– створення локальних політсил (*Політична партія "Рідне місто"*, 2009 р.; *Політична партія "Кияни передусім!"*, 2010 р.);

Таблиця 7

**Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до
Верховної Ради України VII скликання**

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими</i>
2012	21	5

– застосування у ході політичної боротьби технологій дублювання назв партій (*Політична партія "Всеукраїнська партія "Дітей війни"*, 2009 р. та *Політична партія "ДІТИ ВІЙНИ "НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ"*, 2009 р.; *Політична партія "САМОПОМІЧ"* та *Політична партія "Об'єднання "САМОПОМІЧ"*, обидві з яких були зареєстровані у грудні 2012 р.), використання назв, співзвучних комерційному проєкту МММ (*Політична партія "Ми Маємо Мужність"*, 2012 р. та *Політична партія "Ми Маємо Мету"*, 2013 р.). І якщо перша з МММ-партій вже у 2013 р. припинила своє існування, то другий МММ-проєкт, очільником якого був, як згодом з'ясувалося, сепаратист Д. Пушилін, продовжував функціонування.

Кінець 2013 – початок 2014 рр. були знаковими для України, адже держава і суспільство пережили не тільки Революцію Гідності, але й внаслідок втечі Президента Януковича за кордон дострокові як президентські, так і парламентські вибори. Наслідком останніх стало те, що майже три десятки політичних сил вступили у боротьбу за місця у парламенті. Утім, їх вдалося здобути лише 6 партіям (див. Таблицю 8). Уперше до парламенту не пройшла КПУ: її політична вага в суспільстві абсолютно впала.

Таблиця 8

**Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до
Верховної Ради України VIII скликання**

<i>Рік виборів</i>	<i>Загальна кількість партій-учасниць виборів</i>	<i>Кількість партій, які стали парламентськими</i>
2014	29	6

2014 р. став роком початку російської агресії проти України та окупації українського Криму й частини Донбасу. Ці та інші процеси відразу відбилися на ході партогенезу. Так, у період 2014–2019 рр.:

– були створені партії, назви яких по-своєму відповідали "духові часу": війна на Донбасі зумовила появу у 2014 р. *Політичної партії "ПРАВИЙ СЕКТОР"*, у 2015 р. – таких політсил, як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП"* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВОЇНИ АТО"*, а у 2017 р. – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "НАЦІОНАЛЬНИЙ КОРПУС"*; соціально-економічна дійсність, політичні процеси в країні стали підґрунтям для постання *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "УКРАЇНА БЕЗ КОРУПЦІЇ"* (2016 р.), *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАРТІЯ ЗАРОБІТЧАН УКРАЇНИ"* (2018 р.) та *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАРТІЯ РОЗВИТКУ ГРОМАД"* (2019 р.);

– на партійний ринок (що також було ознакою часу) вийшли нові зареєстровані або старі, що були перейменовані, партії з "печаттю опозиційності". Так, приміром, у 2014 р. Мін'юст України зареєстрував *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ОПОЗИЦІЙНА СИЛА"*, а зареєстрована 2010 р. *Політична партія "Закон і Порядок"* того ж року обернулася на *Політичну партію "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК"*; зареєстрована у 2014 р. *Політична партія "Об'єднана Україна"*, активно пропонуючи себе на політичному ринку, швидко мімікрувала, перетворившись з початку на *Політичну партію "ІНДУСТРІАЛЬНА ПАРТІЯ"*, потім на *Політичну партію "ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"*, зрештою, у 2018 р. на короткий час постала як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"*. Утім, у 2019 р. політсила позбулася ярлика опозиційності і обрала свою 5-ту (!) назву: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"*. Аналогічний шлях "пошуку себе" пройшла інша партія, зареєстрована 2014 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА"*, яка у 2018 р. виступала на політичній арені вже як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК"*, а у 2019 р. перевтілилася на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ПЕРСПЕКТИВА"*.

Варіативність опозиційності збільшилася у 2015 р., коли було зареєстровано *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "НАРОДНА ОПОЗИЦІЯ"*, а у 2016 р. політичне утворення з гучною назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗА КЕРНЕСА! (ЗА КОНСТРУКТИВНІ ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ, НЕСПРИЙНЯТТЯ ЕКСТРЕМІЗМУ, СПРОТИВ АВТОРИТАРИЗМУ!)"*, що було зареєстроване у тому ж 2015 р., пережило ребрендинг і стало називатися *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНИЙ СОЮЗ"* (у 2017 р. партія припинила діяльність).

Усі ці процеси відбувалися в умовах функціонування гібридного політичного режиму (див. Таблицю 9). А це означає, що, зазнавши у попередній час значних політичних деформацій, режим у державі навіть після чергової революції – Революції Гідності – не зміг належним чином демократизуватися і, відповідно, це вплинуло на якість усіх політичних інститутів і, зокрема, політичних партій.

Таблиця 9

Індекс демократії: Україна*

<i>Рік / режим та шкала балів</i>	<i>Автори- тарний 0–4</i>	<i>Гібридний 4–6</i>	<i>Демократичний з недоліками 6–8</i>	<i>Демократич- ний (зрілий) 8–10</i>
2014		5,42		
2015		5,70		
2016		5,70		
2017		5,69		
2018		5,69		
2019		5,90		
2020				

*Складено на основі: *The Economist Intelligence Unit's Democracy Index167 countries scored from 0 to 10 based on 60 indicators. URL: <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/01/22/global-democracy-has-another-bad-year>*

У 2019 р. (зі зміною влади у країні) піднялася нова хвиля "опозиційності" і на політичну арену вийшли *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"*, *Політична партія "БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ"*. Загалом на 1 січня 2020 р. в країні діяло 5 партій, що акцентували у назвах свою опозиційність;

– примножилася (усупереч законодавству про партії і, зокрема, Статті 3 згаданого вище Закону "Про політичні партії в Україні", яка зафіксувала тезу про те, що політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом) кількість регіональних і локальних політичних сил, про що свідчать не лише їхні назви – *Політична партія "Українська Галицька Партія"* (2014 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "МИ – КИЯНИ"* (2015 р.); *Всеукраїнське об'єднання "ЧЕРКАЩАНИ"*, 2015 р.; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ХЕРСОНЦІ"* (2015 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ"* (2016 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ"* (2017 р.); *Політична Партія "Біла Церква разом"* (2018 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАШ ДІМ ОДЕСА"* (2018 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КИЇВСЬКА ГРОМАДА"* (2018 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗА ОДЕЩИНУ"* (2019 р.); *Політична партія "МОЛОДИЙ ХАРКІВ"* (2019 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ЧЕРНІВЧАН"* (2019 р.); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАТРІОТИ ВОЛИНИ"* (2019 р.) – а й принаймні частина партійних програм. Тож, мала місце емансипація політичних інтересів як на регіональному, так і локальному рівнях, і вона мала ознаки порушення законодавства. На 1 січня 2020 р. в Україні налічувалося щонайменше 15 партій з регіональним чи локальним акцентом у назві;

– впродовж 2014–2018 рр. повністю припинила своє функціонування низка партій російського націоналізму, базою діяльності яких була Автономна Республіка Крим. З політичної арени України зійшли такі проросійські партії, як *Політична партія "Руська Єдність"* (діяла з жовтня 2008 р. до вересня 2014 р. на чолі зі зрадником України С. Аксеновим та його заступниками – А. Козенком та Д. Полонським, штаб-квартира розміщувалася у м. Сімферополі); *Партія "Руський блок"* (роки діяльності: березень 2001 – липень 2014 рр., м. Севастополь); *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ*

"КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ" (грудень 2013 р. – березень 2015 р.; її очільником був, за даними ЄРГФ, зрадник України Л. Грач та сумнозвісно Н. Штепа, м. Сімферополь); *Політична партія "За справедливість та добробут"* (квітень 2010 – липень 2018 рр., м. Сімферополь). Таким чином, процес припинення діяльності партій в окупованому регіоні розтягнувся на 5 років.

Домінантною тенденцією 2014–2019 рр. стало перейменування партій. Найперше тих, які були неймовірно швидко зареєстровані Мін'юстом України, як наголошувалося вище, безпосередньо у 2014–2016 рр. У цих утворень, які називали себе партіями, упродовж найближчих років змінювалося керівництво та ідеологічне спрямування. Так, зареєстрована у жовтні 2014 р. *Політична партія "Солідарність"* у наступному 2015 р. вже іменувалася *Політична партія "Партія поляків України"*. На низку новостворених партій свою увагу звернули відомі політики: вони очолювали їх і перейменовували на свою честь. Тож процес перетворення партій на іменні стрімко набирав обертів. Поведінку В. Кличка, О. Ляшка та Н. Королевської у 2014 р. наслідували А. Гриценко, П. Порошенко, С. Ківалов, С. Тігіпко; у 2015 р. – В. Миколаєнко, Г. Чекіта, С. Сенюта, О. Фельдман, С. Каплін, Д. Вейдер, а також виникла партія, у назві якої було використано ім'я Г. Кернеса. Згодом С. Тігіпко, С. Каплін та С. Сенюта позбавили партії своїх прізвищ, натомість у 2016–2017 рр. В. Наливайченко, М. Томенко, О. Мороз, Н. Савченко, Д. Голубов, М. Саакашвілі додали їх до партійних назв. Крім того, ім'я М. Саакашвілі по-своєму використали опоненти, перетворивши у 2017 р. *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ГРУЗИНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ"* (зареєстрована у попередньому 2016 р.) на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "БЛОК МІХЕІЛА СААКАШВІЛІ"*.

На кінець 2018 р. іменними партіями володіли Д. Вейдер, Д. Голубов, С. Ківалов, В. Кличко, Н. Королевська, О. Ляшко, В. Миколаєнко, О. Мороз, В. Наливайченко, П. Порошенко, М. Саакашвілі, Н. Савченко, М. Томенко, О. Фельдман і Г. Чекіта.

У 2019 р. прізвище Н. Королевської зникло з назви партії, але пул іменних партій продовжував зростати за рахунок

перейменування і додавання до назв політичних сил низки прізвищ більш чи менш відомих політиків. Тож, замість зареєстрованої у 2015 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОБ'ЄДНАНА Україна"*, у 2019 р. постала *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ШАРІЯ"*. Зареєстрована того самого року *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СИЛА ГРОМАД"* за короткий час була перейменована ще двічі: спочатку на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ОБ'ЄДНАННЯ "СИЛА ГРОМАД"*, а у 2019 р. на *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "АНТОНА ЯЦЕНКА"*. Тричі із 2015 р. судилося бути перейменованою *Політичній партії "Народна трибуна"*: спочатку на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ"*, потім – *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ"*, щоб, нарешті, у 2019 р. стати іменною політсилою экс-Прем'єр-міністра України із назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА"*. Таким чином, за трохи більше ніж 4 роки партія мала 4 назви. Утім, своєрідний рекорд встановила зареєстрована у 2016 р. *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ"*, яка за 3 роки змінила 5 назв, послідовно будучи перейменованою на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ"*, далі на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ПРАВДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"*, *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА "ЗА ПРАВДУ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"*, щоб, зрештою, у 2018 р. постати як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА"*. Тож на 1 січня 2020 р. у державі функціонувало, за моїми підрахунками, 20 партій, позначених прізвищами політиків – С. Ківалова, В. Кличка, В. Чорного, О. Ляшка, Г. Чекіти, О. Фельдмана, В. Гройсмана, М. Саакашвілі (дві), А. Шарія, А. Яценка, В. Наливайченка, Д. Вейдера, М. Томенка, В. Миколаєнка, О. Мороза, Г. Кернеса, Н. Савченко, Д. Голубова, В. Сальдо. Таким чином, після перейменування у 2019 р. партії, у назві якої було ім'я Н. Королевської, на *Політичну Партію "Україна – Вперед!"*, в Україні залишилася одна іменна жіноча партія – Н. Савченко. (Утім, було більше 65 політсил, очільниками яких на початок 2020 р. були жінки, які чи то одноосібно, чи разом із чоловіками керували партіями, як, наприклад, Галина Герега, яка разом із В. Поворозником та О. Герегою була співголовою *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ"*).

Політичні амбіції одних із лідерів іменних партій сягають масштабів України, інших – поширюються на більший чи менший регіон. Говорити про якусь конкретну ідеологію, обстоювану ними, буде перебільшенням. Їхні керівники, як правило, розраховували на здобуття влади у "своєму" регіоні шляхом не просування якоїсь ідеології, а через банальний підкуп виборців, їх "попередження", "залякування" та ін. Таким чином, функціонувала ціла низка партій, політична суб'єктність яких була повноцінною лише на регіональному рівні (а не в масштабах країни). У ряду іменних партій окрему увагу звернемо на кілька з них. Перша – **ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО"**, появі якої у 2019 р. сприяло перейменування *Партії "СЕЛЯНСЬКИЙ БЛОК АГРАРНА УКРАЇНА"*, яка, своєю чергою, була зареєстрована у 2005 р. як *Політична партія "НАРОДНА ПАРТІЯ НОВА Україна"*. Тобто "*партія В. Чорного*", беручи, таким чином, своє начало у 2005 р., разом з Українською морською партією Сергія Ківалова (перейменованою у 2014 р. Українською морською партією) та Політичною партією "УДАР" (на яку була перейменована Політична партія "*Нова країна*", перша назва якої у 2005 р. була Політична партія "*Європейська столиця*") у мить потрапила до трійки найстаріших іменних партій в Україні, чіє політичне буття сягнуло початку ХХІ століття – відповідно, 2001 та 2005 років. Таке "*старіння*" політсили має переваги, адже "*стара*" партія має офіційну (чи й неофіційну) вибудовану структуру, якою може користуватися, як відомо, для виконання тих чи інших завдань у передвиборчий період у своїх власних інтересах (наприклад, просування свого представника у регіональні чи локальні структури) чи виконувати функції спойлера в інтересах іншої політичної сили або кандидата.

Друга партія викликає інтерес з огляду на те, що вона була зареєстрована Мін'юстом України у квітні 2019 р. саме як іменна, а не перейменована – **ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО"**. Наскільки процедура її створення (збір підписів у регіонах України на користь В. Сальдо і, зрештою, ідентифікація партії як всеукраїнської) відповідала законодавству, говорити не доводиться, але Мін'юст легітимізував її появу.

Зрештою, феномен "партії імен" проливає світло на цікаву особливість: особа, чиє прізвище закріплено у назві політсили, може не бути не тільки її главою, а й навіть її членом. Яскравий приклад – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАРОДНІ ІНІЦІАТИВИ ОЛЕКСАНДРА ФЕЛЬДМАНА"*, яка, за даними ЄРГФ, на 1 січня 2020 р. взагалі не мала очільника. Щодо самого О. Фельдмана, то у 2019 р. він учергове став народним депутатом і на момент обрання (як свідчить вебпортал Верховної Ради України) був членом *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "НАШ КРАЙ"*, а у парламенті став членом фракції *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"*.

Ще кілька іменних партій, як і неіменних, і, зокрема, їхні назви, спонукають до твердження про те, що значна кількість політсил в Україні – свого роду "гібридні утворення", про що свідчить присутність у назві (часто – разом зі словом *партія*) таких термінів, як *блок*, *рух*, *платформа* та ін., які, на перший погляд, ніби розмивають саму суть інституту партій. Зрозуміло, що це не стосується партії *Народного Руху України*, яка сформувалася на базі народного руху боротьби з тоталітарною політичною системою і режимом. Але усі інші рухи (наприклад, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГРОМАДСЬКИЙ РУХ МИКОЛИ ТОМЕНКА "РІДНА КРАЇНА"*, *Українська політична партія "Християнський рух"*, *Політична партія "Громадянський рух "Хвиля"*), блоки (приміром, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ"*, *Партія "НАРОДНИЙ БЛОК"*), платформи (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА НАДІЇ САВЧЕНКО"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"*) та ін. з декларованою їхніми назвами специфічною невизначеністю у площині партія–рух–блок–платформа та ін. свідчать про появу нового гібридного феномену, характерного для суспільства постправди, глибинних фейків і т. п., коли керівники партій у пошуку інструментів, які б дозволили прийти до влади чи утримати її у своїх руках, виходять за межі традиційного й узвичаєного, як і законодавчого, поля чи просто здорового глузду, часом поєднуючи непоєднуване, як засвідчує, приміром, назва *Політичної партії "Громадянське суспільство"*.

Зрештою, у ході аналізу назв іменних партій в очі впадає не лише відхід від норм українського правопису (коли, приміром, у назві кожне слово пишеться з великої літери – *Політична Партія "Третя Сила"*), але й проста безграмотність засновників партій, адже не вдається пояснити, у зв'язку з чим у назві *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "АНТОНА ЯЦЕНКА"* вжиті лапки; чому не відмінюється у іншій назві українське прізвище (*ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЄНКО"*), а вжито кальку з російської.

В українських умовах перейменування політичних партій викликає чимало питань у зв'язку з подальшою складністю ідентифікації політичних сил. Перша прикладна користь цього твердження: серед попередніх назв зареєстрованої у січні 2015 р. і згадуваної вище *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "УКРАЇНЬСЬКА СТРАТЕГІЯ ГРОЙСМАНА"* була назва *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ"*. Утім, у "Каталозі..." ми все ж можемо віднайти *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ"* як нині діючу (на чолі з А. Дручинським). Ця "друга вінницька стратегія" постала внаслідок перейменування (у 2016 р.) *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "НЕЗАЛЕЖНА Україна"*, зареєстрованої у грудні 2015 р. Якщо проаналізувати деякі дані ЦВК щодо учасників місцевих виборів 2015 р., то зануримося у ситуацію, коли, з одного боку, "друга вінницька стратегія" ще не функціонувала як така, але з іншого – вже була учасницею виборчих перегонів.

Другий приклад. У 2015 р. була зареєстрована *Політична партія "За Європейську Україну"*, яка у 2016 р. вже виступала як *Політична партія "Патріоти Волині"*, а у 2019 р. – як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ТВОГО МІСТА"*. Утім, у тому ж 2019 р. з'явилися нові "патріоти Волині": *Політична партія "Твоя Україна"*, що була зареєстрована у квітні 2010 р., отримала саме таку назву: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАТРІОТИ ВОЛИНІ"*. Тобто, одні політичні актори відмовлялися бути "волинськими патріотами", але з'являлися інші, яким проголошення регіонального патріотизму видалося у певний момент цілком підходящим пріоритетом, що і зумовило "кругообіг партій у природі" Вінниччини і Волині.

Третій приклад. Після перейменування *Політичної партії "Могутня Україна"* (що була зареєстрована у 2005 р.) на *Політичну партію "Громадянська позиція"* і, відповідно, "вивільнення" бранда Мін'юст України згодом (улітку 2014 р.) зареєстрував *Політичну партію "МОГУТНЯ УКРАЇНА"*, замість *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "РОЗУМНА СИЛА УКРАЇНИ"* (що постала у лютому 2015 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ДРУЖБА"*) і в 2017 р. була перейменована на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "ПОРЯДОК"*, з 1 січня 2020 р. продовжила функціонування *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "РОЗУМНА СИЛА"* (зареєстрована у 2016 р. як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СЛОВО СПРАВЕДЛИВОСТІ"*).

Якщо проаналізувати процес перейменування політичних партій за усі 30 років, то побачимо, що із 349 партій, які діяли на 1 січня 2020 р., свою назву змінювали 169 партій і, відповідно, не змінювали 180 (див. Таблицю 10). Тож, серед діючих (на початок 2020 р.) партій є ті, які за більший чи менший період свого функціонування перейменовувалися по кілька разів і, відповідно, їхня партійна історія може налічувати аж до 5 назв.

Найбільш промовисті результати щодо перейменувань показують партії, зареєстровані починаючи з 2014 р. Зокрема, із 167 зареєстрованих у 2014–2019 рр. політсил:

– 5 назв встигли змінити 2 партії. Відмінність між ними полягала лиш у тому, що перша з них спромоглася подолати шлях перейменувань з червня 2014 р. до середини 2019 р.: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"* (2019 р.), попередні назви якої – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК – ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"*, *Політична партія "ПАРТІЯ МИРУ ТА РОЗВИТКУ"*, *Політична партія "ІНДУСТРІАЛЬНА ПАРТІЯ"*, *Політична партія "Об'єднана Україна"* (2014 р.); а другій змінити 5 назв вдалося за значно коротший період – із січня 2016 р. до середини 2017 р.: *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА"* (2017 р.), попередні назви – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА "ЗА ПРАВДУ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"*", *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПРАВДА І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ"*",

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СВОЇ" (2016 р.); по 4 назви з 2014 р. мали, за моїми підрахунками, 2 політсили; по 3 назви – 13, по 2 назви – 59. Тобто із 167 зареєстрованих у 2014–2019 рр. партій було перейменовано (за цей самий період) 76 партій

Таблиця 10

Кількість партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України впродовж 1990 – 2019 рр., які на 01.01 2020 р. були діючими, та кількість перейменованих серед них*

Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)	Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих / діючих / перейменованих серед діючих (на 01.01.2020)
1990	1/1/1	2000	19/11/4	2010	14/11/5
1991	9/4/-	2001	22/6/4	2011	17/13/5
1992	7/4/3	2002	2/2/-	2012	8/7/4
1993	16/9/5	2003	2/2/1	2013	6/5/4
1994	7/2/1	2004	8/6/4	2014	39/36/11
1995	4/1/1	2005	24/23/11	2015	79/76/40/
1996	5/5/2	2006	12/11/3	2016	42/42/24
1997	12/9/5	2007	4/3/1	2017	3/3/1
1998	13/6/5	2008	20/18/10	2018	1/1/-
1999	25/18/11	2009	12/11/3	2019	3/3/-

* Обраховано на 01.01.2020 р. з врахуванням даних архіву автора та інформації з "Єдиного реєстру громадських формувань".

Тільки у 2019 р. зазнали перейменування 43 партії, серед яких, наприклад, ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КРАЇНА" на чолі з екскерівником Аграрної партії України В. Скоциком; Політична партія "БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ", яку очолив помічник-консультант народного депутата (від ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ") Ю. Павленка, В. Харченко; Політична Партія "НОВА", очільником якої став ексголова Державної фіскальної служби Р. Насіров; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "РАЗОМ

СИЛА", лідерство в якій здобув очільник громадської організації "Авто Євро Сила" (водіїв на "євробляхах") О. Ярошевич та ін. Такі випадки незаперечно свідчать, що партія ставала бажаним об'єктом володіння для осіб з різним статусом, вочевидь, сприймаючись як інструмент задоволення власних владних амбіцій.

Оцінюючи стан партій на 1 січня 2020 р., зауважу й те, що в "Єдиному реєстрі..." присутній своєрідний партійний сегмент: партії, стан яких зафіксований як "zareєстровано, свідоцтво анульовано" (про що згадувалося вище). Зокрема, як "zareєстровано, свідоцтво анульовано" зазначений стан *Партії "Сам за себе"* (була zareєстрована у жовтні 2011 р.), а стан *Політичної партії "Сам за себе"* (що була zareєстрована у травні 2014 р.) зафіксовано як "zareєстрована". Очільником обох партій зазначається В. Карпович, а місцем розташування штаб-квартири партії – с. Літки Лугинського району Житомирської області. Стан "zareєстровано, свідоцтво анульовано", що характерно, може тривати роками. Наприклад, майже десятиріччя (з травня 2010 р.) zareєстрованою, але з анульованим свідоцтвом у ЄРГФ значиться *Політична партія "Захист місцевих інтересів народу"*; *Партія "Прагматичний вибір"* та *Зелена партія України* перебувають у цьому стані майже 9 років – з травня 2011 р., а *Партія мусульман України* здобула такий статус у червні 2011 р., тоді як *Партія Радикального Прориву* і *Партія Правозахисту* – у серпні того самого року; *Партія "Демократичний Союз"* – у липні, *Партія "Єдина Україна"* – у жовтні, а *Партія "Солідарність"* – у грудні 2013 р. і т. д. Тобто, зі зміною влади в країні нічого не відбувалося з цими, як і низкою інших партій з аналогічним статусом: їхній стан, як і в попередній час – "zareєстровано, свідоцтво анульовано"^{*}. Говорити про політичну суб'єктність таких партій не доводиться.

^{*} У зв'язку з цим варто пригадати ситуацію з *Партією ветеранів Афганістану*, що була zareєстрована у лютому 1993 р., 7 грудня 2005 р. запис про її реєстрацію був анульований, а трохи більше ніж за 6 років –19 лютого 2012 р. – поновлений (див. про це: Кармазіна М. Українські політичні партії: 2013 рік. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. №1 (69). С. 133. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_ukrainski-1.pdf). Тобто попередній досвід свідчить, що кожна з партій зі статусом "zareєстровано, свідоцтво анульовано" має реальні шанси на відновлення з часом своєї діяльності.

Якщо взяти до уваги той факт, що із згаданих 167 партій, зареєстрованих у 2014–2019 рр., своє існування на 1 січня 2020 р. припинило 6 утворень, то можна впевнено сказати про появу феномена швидкої партії, яка не була для 82 фундатора партій (76 перейменованих і 6 зниклих) політичною цінністю, і припустити, що в українських реаліях товар з назвою "партія" продукувався для подальшого "продажу і зиску" самих "фундаторів" у тій чи іншій формі.

Варто зауважити, що у ході перейменувань, окрім точного дублювання назв політсил (про що вказувалося вище), мало місце:

– експлуатація апологетики "образів" України: *велика Україна, вільна Україна, вся Україна, демократична Україна, духовна Україна, ліберальна Україна, могутня Україна, молода Україна, моя Україна, наша Україна, незалежна Україна, нова Україна, нова європейська Україна, нова солідарна Україна, об'єднана Україна, оновлена Україна, селянська Україна, сильна Україна, соціалістична Україна, справедлива Україна, справжня Україна, трудова Україна, унітарна європейська Україна, успішна Україна, Україна без корупції, Україна – вперед, Україна завтра, Україна понад усе, Україна славетна, Україна соборна;*

– крім того, відбувалося нескінченне варіювання одного і того самого ключового слова/слів у назвах партій, які функціонують в один час. Так, на 1 січня 2020 р. в Україні зареєстровані партії, очільники яких, переймаючись, приміром, справедливістю, саме це слово включили до їх назви: *Політична партія "СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ", Політична партія "Стабільність та справедливість"; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗАКОН І СПРАВЕДЛИВІСТЬ"; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ"; Політична партія "ЄДНОСТІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ"; Політична партія "Альянс За Соціальну Справедливість"; Політична партія Всеукраїнське об'єднання "Вільність і справедливість";*

– одночасне функціонування (на 1 січня 2020 р.) низки партій зі співзвучними/схожими назвами. Проілюструвати це можна, наприклад, назвами таких партій-"одноклітинних близнюків" :

- а) *Партія "НАРОДНИЙ БЛОК" (2009 р.)** – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ БЛОК" (2016 р.)*;
- б) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КОНТРОЛЬ. ПОРЯДОК. СПРАВЕДЛИВІСТЬ" (2014 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПОРЯДОК. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. СПРАВЕДЛИВІСТЬ" (2019 р.)*;
- в) *Політична партія "СПІЛЬНА ДІЯ" (2006 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СПРАВЖНІ ДІЇ" (2018 р.)*;
- г) *Політична партія "Велика Україна" (2006 р.)* – *Політична партія "ВЕЛИКА КРАЇНА" (2017 р.)*;
- д) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "МИРУ ТА РОЗВИТКУ" (2015 р.)* – *Політична партія "Миру і розквіту" (2015 р.)*;
- е) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "МАЙБУТНЄ КРАЇНИ" (2015 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ" (2016 р.)*
- є) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УСПІШНА КРАЇНА" (2015 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УСПІШНА Україна" (2019 р.)*
- ж) *Партія "Єдина Україна" (діяла у 1998–2013 рр.)* – *Політична партія "Єдина Країна" (2008 р.)*
- з) *Політична партія "Нова Україна" (2014 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ "НОВА Україна"" (2015 р.)*;
- и) *Політична партія "Нові" (2016 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НОВА" (2019 р.)*;
- і) *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗА КОНКРЕНІ СПРАВИ" (2015 р.)* – *Політична партія "КОНКРЕТНИХ СПРАВ" (2015 р.)*;
- ї) *Українська партія "Єдність" (2000 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄДНАННЯ" (2015 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ЄДНОСТІ" (2016 р.)*;
- й) *Політична партія "Громадянська позиція" (2005 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ" (2016 р.)*;
- к) *Політична партія "РОЗУМНА СИЛА" (2016 р.)* – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "РАЗОМ СИЛА" (2016 р.)*

Аналіз назв політичних партій схиляє до висновку, що процес "назвотворення", як і реєстрації, партій був поставлений на потік. А питання "хто є ініціатором–контролером–утримувачем цього

* У дужках вказано рік реєстрації партії Мін'юстом України.

потоку?", звісно, риторичне. Утім, ситуація все більше підштовхує до висновку: відповідні реєстраційні органи держави та "біля реєстраційні конторки" як частини реєстраційного механізму (про що свідчать, зокрема, оголошення в мережі Інтернет про 100-відсоткову готовність пакета реєстраційних документів потенційних "партій" і відповідні пропозиції типу "прийди й купи" собі "політсилу" потенційним власникам партій*).

Увагу привертають не тільки партії "із загадковими назвами", які відійшли вже в минуле (на зразок *Політичної партії "За красиву Україну"*, що діяла у 1998–2001 рр.; *Партії Свідомості Третього Тисячоліття*, період життєдіяльності якої теж був недовгим – упродовж 1999–2003 рр., чи *Партії Світло зі Сходу*, яка, беручи своє начало з *Партії Ліберально-демократичні реформи*, створеної у 1999 р., трансформувалася у проросійську *Політичну партію "ЗУБР"*, життя якої скінчилося у 2003 р.), але й новозареєстровані, на зразок *Партії "БДЖОЛА"*, що постала 2019 р. після перейменування створеної 2011 р. *Політичної партії "Народний парламент"*, чи **ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПРАВО-КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ "ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ"**, поява якої у 2019 р. стала результатом ребрендингу **ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПРАВО ВИБОРУ"** (зареєстрованої у 2016 р.), як і **ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ДЕМОКРАТИЧНА СОКИРА"** (зареєстрованої у травні 2019 р.). Оскільки широкому загалу програми цих політичних сил не є доступними, відзначу лиш те, що очільником **ПАРТІЇ "БДЖОЛА"** став міський голова Кам'янського (Дніпропетровщина) А. Білоусов, який заявив, що партія буде захищати інтереси безпосередньо мешканців Кам'янського. Тобто партія мала фактично локальну суб'єктність. **ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ**

* На початку лютого 2010 р. Мін'юст України вустами міністра юстиції Д. Малюська нарешті заявив: "В Україні зареєстровано 349 політичних партій. З них 48 "партій-зомбі", які не функціонують. Існує цілий тіньовий ринок, на якому за значні суми купуються і продаються політичні партії... Ми (Міністерство юстиції – М. К.) подали позови про анулювання реєстрації одночасно усіх партій, діяльність яких на сьогодні не відповідає вимогам закону" (див. про це: Міністр Малюська хоче ліквідувати 48 "партій-зомбі". URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/7/7239788/>)

"ПРАВО-КОНСЕРВАТИВНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ "ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ" очолив екскандидат у Президенти України, політтехнолог, самовисуванець на виборах до Верховної Ради України у 2019 р. (221-й округ, м. Київ) В. Петров. *ПП "ДЕМСОКИРА"* – політичне дітище І. Щедріна, засновника сайта "Петр и Мазепа", блогера і публіциста*.

Інтерес викликає локалізація штаб-квартир 349 діючих партій (див. Таблицю 11). За даними даних ЄРГФ на 1 січня 2020 р.

Таблиця 11

Діючі політичні партії, зареєстровані Мін'юстом України в областях України (на 1 січня 2020 р.)

Область	Назва	К-ть.
1. Вінницька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВІННИЦЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ", м. Вінниця	1
2. Волинська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАТРІОТИ ВОЛИНИ", м. Луцьк	1
3. Дніпропетровська	Партія "Громадська сила", м. Дніпро; Партія "Солідарність жінок України", м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СПРАВА", м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАШ ДІМ", м. Дніпро; Політична партія "Справедлива країна", м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПЕРСПЕКТИВА", м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "АГРАРНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ ОБ'ЄДНАНА", м. Дніпро; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КРИВИЙ РІГ", м. Кривий Ріг; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ЄДНОСТІ", м. Кам'янське; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ДУХ НАЦІЇ", м. Дніпро	10

* Партії з досить своєрідними назвами і специфічними завданнями функціонують/функціонували не лише в Україні, а й у інших європейських країнах. Серед них: "Офіційна жахлива безглузда пришелепувата партія" (Великобританія); "Лікарня для Алти" (партія одного питання; Норвегія); "Чоловіча партія" (Австрія); "Партія виходу з ЄС" (Австрія), "Партія здорового глузду" (Чехія), "Центральна партія" (Ісландія) та ін.

Подовження таблиці 11

4. Донецька	Слов'янська партія, м. Донецьк; Політична партія "Совість України", м. Єнакієве; Політична партія "Партія Козаків України", м. Донецьк; Політична партія "Партія Народний порядок", м. Донецьк; Політична партія "ДІТИ ВІЙНИ "НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ", м. Слов'янськ; Політична партія "Партія Народна Платформа", м. Донецьк; Політична партія "ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК", м. Добропілля; Політична партія "Партія Європейських Демократів", м. Донецьк; Політична партія "СТАБІЛЬНІСТЬ". м. Маріуполь	9
5. Житомирська	Політична партія "Сам за себе", с. Літки Лугинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПОРЯДОК", смт. Лугини; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ТВОГО МІСТА", м. Житомир	3
6. Закарпатська	"КМКС" Партія угорців України, м. Ужгород; Демократична партія угорців України, м. Берегове	2
7. Запорізька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СПРАВЖНІ ДІЇ", м. Запоріжжя; Політична партія "Український вибір", м. Запоріжжя	2
8. Ів.-Франківська	---	0
9. Київська	Політична партія "Нові обличчя", м. Буча; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "Київська Русь-Україна", м. Українка Обухівського р-ну; Політична партія "Альянс За Соціальну Справедливість", м. Ірпінь; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОЛІМП", с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ЗА ЗМІНИ", м. Біла Церква; Політична партія "Європейська ліберальна партія", м. Буча; Політична партія "Миру і розквіту", м. Вишгород; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ "ПЛАТФОРМА ГРОМАД", с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗАКОН І СПРАВЕДЛИВІСТЬ", м. Ірпінь; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "АНТИКОРУПЦІЙНИЙ РУХ", с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ "ФАКЕЛ", м. Біла Церква; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ "ДЕМОКРАТИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА", с. Щасливе Бориспільського р-ну	12

Подовження таблиці 11

10.Кіровоградська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПЕРСПЕКТИВА МІСТА", м. Кропивницький	1
11.Луганська	"Народна партія вкладників та соціального захисту", м. Луганськ; Партія "Наш Дім Україна" м. Алчевськ; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НОВА ДІЯ", м. Сєвєродонецьк	3
12.Львівська	Політична партія "Духовна Україна", м. Львів; Політична партія "Об'єднання "САМОПОМІЧ", м. Львів; Політична партія "Українська Галицька Партія", м. Львів	3
13.Миколаївська	---	0
14.Одеська	Політична партія "ДОВІРЯЙ ДІЛАМ", м. Одеса; Партія пенсіонерів України, м. Одеса;Партія "РОДИНА", м. Одеса; Українська морська партія Сергія Ківалова, м. Одеса; Політична партія "Союз анархістів України", м. Одеса; Політична партія "Партія захисту прав людини", м. Одеса; Політична партія "Блок Геннадія Чекіти "За справедливість", м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАШ ДІМ ОДЕСА", м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗА ОДЕЩИНУ", м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЦИГАНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ", м. Одеса; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ДМИТРА ГОЛУБОВА", м. Одеса	11
15.Полтавська	Політична партія "Козацька Народна Партія", м. Полтава; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗАПОРУКА (ЗА ПОРЯДОК В УКРАЇНІ)", м. Горішні Плавні	2
16.Рівненська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ "ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ", м. Рівне; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ГРОМАДИ ОБ'ЄДНАНИХ ВЛАСНИКІВ БАГАТОКВАРТИРНИХ БУДИНКІВ, БУДІВЕЛЬНИКІВ ТА БУДІВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ", м. Рівне	2
17.Сумська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАРОДНА ОПОЗИЦІЯ", с. Саї Липоводолинського р-ну; Політична партія "ПАТРІОТИ УКРАЇНИ", м. Суми; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНА БЕЗ КОРУПЦІЇ", м. Охтирка	3
18.Тернопільська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ДОБРИЙ САМАРЯНИН", м. Тернопіль	1

Подовження таблиці 11

19.Харківська	Політична партія "Народні ініціативи Олександра Фельдмана", м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ШАРІЯ", м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАШІ", м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЖИТТЯ", м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НОВІ РУБЕЖІ", м. Харків; Політична партія "МОЛОДИЙ ХАРКІВ", м. Харків; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК КЕРНЕСА – УСПІШНИЙ ХАРКІВ", м. Харків	7
20.Херсонська	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ВОЛОДИМИРА САЛЬДО", м. Херсон	1
21.Хмельницька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЗА КОНКРЕТНІ СПРАВИ", м. Хмельницький; Політична партія: Всеукраїнське об'єднання "Вільність і справедливість", м. Кам'янець-Подільський	2
22.Черкаська	Партія вільних демократів, м. Черкаси	1
23.Чернівецька	ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ЧЕРНІВЧАН", м. Чернівці	1
24.Чернігівська	ПАРТІЯ "РУСЬ", смт. Любеч, Ріпкинський р-н; Політична партія "Республіка", с. Кийка Чернігівського р-ну; ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "РІДНИЙ ДІМ", м. Чернігів	3
25.АРК	---	0
<i>ВСЬОГО</i>	81	

У регіонах України було зареєстровано 81 партію. Тож, усі інші з 349 політсил місцем реєстрації штаб-квартир обрали місто Київ. Крім того, показовим стало те, що у 2019 р.:

– до двох зменшилася кількість регіонів (Івано-Франківська та Миколаївська області), у яких жодна з політсил не розмістила своєї штаб-квартири;

– уперше штаб-квартири політичних партій були зареєстровані у Кіровоградській, Херсонській, Чернівецькій областях.

Зрештою, окрему увагу слід звернути на ті партії, які у попередньому – 2019 році перемогли на парламентських виборах і, відповідно, їхні представники стали народними депутатами України та утворили у Верховній Раді України партійні фракції. Аналіз свідчить, що з 5 партій-переможниць (із 22, які взяли участь у виборчих перегонках; див. Таблицю 12) найдовшу політичну

історію мали три – *Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"*, оскільки були зареєстровані ще наприкінці минулого століття: перші дві, відповідно, ще у вересні та грудні 1999 р., а третя – у травні 2000 р. Утім, варто пригадати, що тільки ВО "Батьківщина" є автентичною самій собі, оскільки після утворення і реєстрації жодного разу не змінювала своєї назви. Дві інші "старі" партії мали іншу історію, адже їхні назви (на початок 2010 р.) – результат трьох перейменувань уперше зареєстрованої у 1999 чи 2000 році партії. *Партія "Всеукраїнське об'єднання "ЦЕНТР"*, будучи створеною і зареєстрованою у 1999 р., згодом назву дещо уточнила і стала називатися *Політична партія "Всеукраїнське об'єднання "Центр"*. Утім, у 2017 р. партія кардинально змінила імідж (і керівництво), ставши *ПОЛІТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ "ЗА ЖИТТЯ"*. Зрештою, у 2019 р. після чергового ребрендингу (з метою категоричної констатації своєї опозиційності) під назвою *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"* пішла на вибори до Верховної Ради України. Тож, прослідкувати генетичний зв'язок людей–програм–ідеологічних настанов цієї гібридної партії, як і виписати її цілісну історію з кінця 1999 р. до сьогодні не вдалося. Цьому політичному суб'єкту – 2–3 роки.

Таблиця 12

Кількість партій-учасниць та переможниць виборів до Верховної Ради України ІХ скликання

Рік виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів	Кількість партій, які стали парламентськими
2019	22	5

"Молодим" є й інший політичний гібрид – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"*, перша особливість якої зводиться до того, що назва партії, яка включає слово *солідарність*, по-своєму апелює до назв відразу двох партій: *Партії солідарності України*, фундаторами якої восени 1997 р.

були О. Болдирев та О. Ізмалков і яку у липні 2000 р. очолив П. Порошенко, та до *Партії "Солідарність"*, главою якої П. Порошенко був обраний (замість М. Антонюка) восени 2001 р. (незважаючи на "нюанс": на той момент він був членом *Партії регіонів* і навіть заступником її голови). Попри те, що ця "друга солідарність" функціонувала аж до 2013 р., П. Порошенко, ставши її лідером, дуже швидко втратив до неї інтерес: у 2005 р. він уже був обраний заступником голови *Політичної партії "Народний Союз "Наша Україна"*. Тож, "третья солідарність Порошенка" – свого роду нав'язуваний суспільству дискретний політичний проект, що час від часу то зникає, то виникає. Але міфи, ілюзії, сподівання політиків, як свідчить політична історія України, реалізуються саме через політичний інститут, що називається "політична партія".

Друга особливість "третьої солідарності Порошенка" полягає у тому, що юридично партія бере свої начала від *Всеукраїнської партії Миру і Єдності* (зареєстрована, як вказувалося, навесні 2000 р.), яка невдовзі була перейменована на *Політичну партію "Національний Альянс свободи та Українського Патріотизму „НАСТУП”"*. Оскільки "наступ" не вдався, то перед парламентськими виборами 2014 р. його вдало, як на той момент, перевтілили у *ПАРТІЮ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА "СОЛІДАРНІСТЬ"*^{*}. Зміна ситуації для лідера партії (поразка на президентських виборах) і нові парламентські перегони спричинили нове перейменування політсили, наслідком чого і стала поява у травні 2014 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"*. Тобто, як і в попередньому випадку, керуючись політичними (а не юридичними) критеріями, тобто тяглістю ідейної історії, більшою чи меншою стабільністю проголошуваних політичних пріоритетів, орієнтацій, не можемо говорити, що *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ*

^{*} Показово, що у жовтні 2014 р. була зареєстрована *Політична партія "Солідарність"*, яка з якихось причин не привернула увагу П. Порошенка. Можливо, тому, що не мала більш-менш довгої історії, тобто була "молодою" і не задовольняла амбіцій політика. У 2015 р. *Політична партія "Солідарність"* уже стала основою для етнічного проекту: її було перейменовано на *Політичну партію "Партія поляків України"*.

"ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ" могла святкувати у травні 2020 р. свій політичний ювілей: вона є доволі молодим утворенням.

Щодо інших двох парламентських сил – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "СЛУГА НАРОДУ"* та *Політичної партії "ГОЛОС"*, то вони мають спільні особливості: обидві постали внаслідок перейменування "молодих партій", таких як, відповідно, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ РІШУЧИХ ЗМІН"*, що була зареєстрована у 2016 р., а перейменована у 2017 р., та *Політична Партія "ПЛАТФОРМА ІНІЦІАТИВ"*, що була зареєстрована на рік раніше – у 2015 р., а перейменована пізніше – у рік виборів 2019 р. І в цьому є їхня відмінність: ПП "СЛУГА НАРОДУ" підготовку до виборів розпочала за пару років до їх проведення, а ПП "ГОЛОС" – безпосередньо у 2019 р.

Вищевикладене дозволяє твердити:

– початок реєстрації державою політичних партій в Україні свідчить не лише про закінчення епохи тотального панування КПРС, але й про початок нового (другого) етапу партогенезу в країні як наслідок стрімкого розвитку на зламі 1980-х–1990-х рр. громадянського суспільства та розгортання процесу демократизації політичної системи і політичного режиму, для яких багатопартійність, ідеологічний плюралізм мали стати нормою;

– розмаїття ідеологічних устремлінь фіксувалося у назвах уже перших політичних партій, засвідчуючи прихильність їх членів до відмінних ідеологій сучасності, релігійних традицій, схильність до об'єднання на певних етнічних засадах тощо;

– процес партогенезу в Україні впродовж 30 років відбувався із різною інтенсивністю та під впливом найрізноманітніших чинників. В одних випадках динаміка реєстрації політичних сил свідчила про незаперечну політичну активність громадян, зокрема, – на початку 1990-х рр. після відступу тоталітарної держави, що набирав обертів; так само перед виборами, у ході яких (починаючи із запровадження у 1998 р. змішаної виборчої системи) партії ставали одним із основних політичних гравців виборчого процесу. В інших же випадках (особливо у 2014–2016 рр.) відбувалося посилення дії механізмів комерціалізації реєстраційного процесу. Вагомим аргументом на користь такого припущення є те,

що партії змінювали назви і керівництво вже безпосередньо у рік свого створення і реєстрації державними органами або у наступний найближчий час. При цьому деякі з них перейменовувалися за найкоротший час (від кількох місяців до кількох років) по кілька разів. Це призвело до формування феномену швидких партій, які швидко переходили "з рук в руки";

– окремий чинник, що сприяв появі/перейменуванню партій, був пов'язаний із прагненням політиків до увиразнення свого власного політичного іміджу за рахунок створення іменної, локальної чи регіональної партії. Аналіз зміни назв перейменованих партій засвідчує, як правило, відхід політсили від попередніх ідеологічних настанов, що, однак, не ставало на заваді виведенню цією перейменованою партією начал власної історії з року реєстрації політсили, на базі якої вона постала. Утім, "викрадена/привласнена історія" не сприяла, як правило, ані політичному тріумфу, ані довгому політичному життю: багато зі швидких партій перейменовувалися вдруге, втретє, вчетверте, що призводило до розмивання/гібридизації ідеологічного обличчя політсили, втрати його ідейної виразності (тобто відсутності цілісної ідеології, привнесення у, приміром, передвиборчі програми тих ідей, які не підтримувалися і навіть засуджувалися у попередні періоди політичного буття);

– мнима тяглість історії партії, як і її чергова назва у конкретний час (у низці випадків), слугувала технологією маніпуляції свідомістю виборця, оскільки саме за допомогою назви партійні очільники мали на меті довести виборцю свою відданість певній ідеї (про що однозначно твердять, приміром, "три солідарності" П. Порошенка або "дві сильні України" С. Тігіпка та ін.), що по-своєму було маркером штучності партії і, зокрема її історії;

– створення партій зі схожими назвами, фактичне дублювання назв низки з них (через певні часові проміжки чи відразу після перейменування політсили), використання прізвища політика у назві партії без його згоди (як у випадку, приміром, із М. Саакашвілі) засвідчувало появу феномену партій одноразового завдання і було своєрідним віддзеркаленням гострої політичної боротьби, спрямованої, з-поміж іншого, на ускладнення ідентифікації виборцем

політичної сили (приміром, у виборчому бюлетені) і призводило до дедемократизації не лише виборчого, але й всього політичного процесу в країні;

– феномен швидкої–одноразової–штучної–гібридної партії, порушення партіями законодавства (принаймні у частині підтвердження всеукраїнського масштабу її діяльності тощо) та функціонування політсил, ворожих українській державності (приміром, *Партії політики Путіна* та інших, що мімікрували, ховаючись за слов'янофільством, русько-українськими союзами та ін.), стали можливими через певну байдужість держави (зокрема, після 2014 р.) до особливостей розвитку інституту політичних партій;

– дослідження особливостей партогенезу впродовж 30-річного періоду свідчить на користь висновку про те, що в Україні не склалася стабільна партійна система. Два аргументи на користь цього твердження. *Перший*. Лише 180 партій (із 349 функціонуючих на 1 січня 2020 р.) ніколи не змінювали своєї назви, залишаючись (за назвою) автентичними самі собі. Іншими словами, лише ці партії мали змогу бути добре відомими виборцям і брати участь у виборчих процесах різних рівнів. Утім, якщо взяти до уваги, що із цих 180 партій 32 були створені у часовому проміжку 1991–2000 рр. (у попередньому столітті, на другому етапі партогенезу, тобто їхня історія налічує 19–29 років), а 63 – у період 2001–2013 рр. (у ході третього етапу творення багатопартійності, що свідчить про те, що тривалість історії цих політсил 7–19 років), то виявиться, що із 161-ї нині діючої партії, що з'явилися у період 2014–2019 рр., тобто з початку четвертого етапу партогенезу, вік 85 партій на 1 січня 2020 р. становив від 7 місяців до 6 років. Таким чином, значній частині партій вдалося пройти за 30 років шлях юридичної інституціоналізації, але не політичної, перешкодою чому ставало, крім політичної пасивності, і постійне перейменування політсил або ж "молодість" партій.

Щодо політичної інституціоналізації, то коли за її основоположний критерій взяти самостійну (а не в складі блоку партій) перемогу політсили (хоча б один раз) на парламентських виборах, то виявиться, що самостійно спромоглися пройти до українського парламенту у 1998 р. 7 партій (КПУ, НРУ, НДП, ПЗУ,

ВО "Громада", ПСПУ та СДПУ(о), у 2002 р. – 3 (КПУ, СПУ, СДПУ (о)), у 2006 р. – 3 (КПУ, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, СПУ), у 2007 р. – 2 (КПУ, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ), у 2012 р. – 5 (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, ВО "Батьківщина", Політична партія "УДАР" Віталія Кличка", КПУ та ВО "Свобода"), у 2014 р. – 6 (НАРОДНИЙ ФРОНТ, ПАРТІЯ "БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА "СОЛІДАРНІСТЬ", Об'єднання "САМОПОМІЧ", ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК", РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ ОЛЕГА ЛЯШКА та ВО "Батьківщина"), у 2019 р. – 5 (ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СЛУГА НАРОДУ", ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ", ВО "Батьківщина", ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ" та ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ГОЛОС"). При цьому лише шістьом партіям (із 21) це вдалося більше одного разу: КПУ ставала парламентською партією 5 разів (у 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр.); ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – тричі (у 2006, 2007, 2012 рр.), як і ВО "Батьківщина" (у 2012, 2014, 2019 рр.); по два рази до парламенту потрапляли СДПУ(о) (у 1998 і 2002 рр.), СПУ (у 2002 рр.) та політична сила П. Порошенка (у 2014 і 2019 рр.).

Такі процеси дозволяють говорити про беззаперечну політичну інституціоналізацію КПУ (начала якої сягають радянського часу, що й зумовило аморфність світоглядних пріоритетів виборця і після 1991 р.), як і ВО "Батьківщина", якщо врахувати, що у 2002, 2006 та 2007 рр. політсила ставала парламентською партією у складі іменного блоку партій – того, що називався ім'ям лідерки ВО "Батьківщина" Ю. Тимошенко. Тобто впродовж 17 років члени ВО "Батьківщина" були членами парламенту. Що ж до інших 4 партій, то 3 з них були в різні періоди "партією влади", що по своєму забезпечувало входження до парламенту. СПУ вдалося мати своїх представників у Верховній Раді України у 1998–2002 рр. (у складі партійного блоку) та ще трохи більше 5 років (у 2002–2007 рр.) самостійно, хоча й за потужної підтримки влади.

Таким чином, завдяки 21 партії, яким вдалося (з 1998 р.) самостійно перемагати на виборах і створювати свої фракції у Верховній Раді України, формалізувалася партійна система, своєрідним ядром якої (у різний час) виступали партії із шести вищеназваних. Тобто партійна система жодного разу (після

чергових чи позачергових парламентських виборів) не була відтворена у попередньому вигляді: її конфігурація постійно змінювалася і на початок 2020 р. набула іпостасі: одна справді "стара" партія, якою є ВО "Батьківщина", та 4 "нових" (якщо не брати до увагу "викрадену історію", що починається з початку ХХІ ст. у *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"*, як і *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"*) – чергове підтвердження феномену "плинності партійної системи в Україні", як і слабкої політичної суб'єктності її елементів;

– на феномен політичної партії ВО "Батьківщина" варто звернути окрему увагу, оскільки її функціонування має свої особливості: а) партія ніколи не змінювала назви, постійно брала участь у виборах різного рівня, що сприяло її впізнаваності виборцем та ґрунтовній (глибинній) політичній інституціоналізації; б) партія ніколи не була іменною, проте у свідомості виборця завжди була пов'язана з ім'ям, насамперед, лише однієї людини, її лідерки Ю. Тимошенко (як, приміром, КПУ – із ім'ям П. Симоненка), що дозволяє говорити про неї не лише як про лідерську/вождистську партію; в) тривале незмінне (професійне!) лідерство по-своєму підштовхує до постановки питання про недемократичність внутрішньопартійних процесів, про "привласнення" партії (лідером та його найближчим оточенням). Тобто, цю партію (як і багато інших з тривалим у часі незмінним лідерством*, що спонукає до постановки питання про привласнення партії) можна розглядати як продукт дедемократизації, що постав унаслідок малопрозорого функціонування політсили;

– партії як політичний інститут керувалися людьми, моральні якості яких викликали чимало запитань, оскільки одні з них постійно змінювали своє членство в партіях, встигнувши "покерувати"

* Наприклад, у таких партій, як: *Партія ветеранів Афганістану* (С. Червонописький), *Соціал-демократична партія України* (Ю. Боздуган), *Партія "Віче"* (І. Онищенко), *Народно-демократична партія* (Л. Супрун), *Партія захисників Вітчизни* (Ю. Кармазін), *Республіканська Християнська партія* (М. Пороський), *Патріотична партія України* (О. Габер), *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ПОЛІТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ "ЄДИНА РОДИНА"* (О. Ржавський) та ін.

кількома (і таких осіб чимало); перебували в ув'язненні в Україні чи закордоном (В. Волга, П. Лазаренко, В. Рубан, Н. Савченко, Ю. Тимошенко та ін.); ставали зрадниками Батьківщини (як Д. Пушилін, Л. Грач, С. Аксенов) та ін., що, не в останню чергу й зумовлювало скептичне ставлення виборців до партій і готовність підтримувати на виборах ті чи інші політсили, які не були спойлерами "партій влади". Серед таких партій у різний час були, наприклад, *Політична партія "УДАР" Віталія Кличка*, *ВО "Свобода"*, *НАРОДНИЙ ФРОНТ*, *Об'єднання "САМОПОМІЧ"*, яких підтримували виборці, даючи шанс реформувати країну. У 2019 р. такою довірою була наділена політична партія з антиелітарною назвою – *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СЛУГА НАРОДУ"*;

– держава, особливо з 2014 р. (що і забезпечує, з-поміж іншого, нові підстави для виокремлення наступного – четвертого – періоду у розвитку багатопартійності в Україні) фактично мінімізувала свою участь у процесі контролю за розвитком інституту політичних партій.

Утім, варто відзначити, що 10 лютого 2020 р. Мін'юст України повідомило про наміри через суд анулювати реєстрацію 48 "партій-примар" (див. Таблицю 13), тих, які, за словами Міністра юстиції Д. Малюська, порушили закон, оскільки упродовж 10 років не висували своїх кандидатів на виборах Президента України, як і під час виборів народних депутатів.

Чим характеризуються згадані 48 партій, які поки що відзначені як функціонуючі? Усі з цих "партій-примар" були зареєстровані у період 1993–2009 рр. 30 з них ніколи не перейменовувалися, тобто, як вказувалося вище – залишалися автентичними самим собі. Але це, як показується ситуація після заяв представника Мін'юсту, "автентика мертвих". Крім того, історія цих утворень свідчить, що за весь період існування їхні очільники були або зовсім незмінними, або змінювалися на короткий час. Наприклад, за двадцятилітню історію *Партії промисловців і підприємців України* лише близько 4 років (у 2007–2011 рр.) її очолювали спочатку Л. Денисюк, потім О. Коробчинський (убитий в Одесі у 2011 р.), весь же інший час її функціонування нею керував А. Кінах.

Таблиця 13

Партії, реєстраційне свідоцтво яких має анулювати суд у зв'язку з порушенням ними чинного законодавства (лютий 2020 р.): кількісні показники

Рік реєстрації партій Мін'юстом України	Кількість партій зареєстрованих (всього за рік)	Кількість партій діючих (на 01.01.2020)	Кількість партій, реєстраційні свідоцтва яких можуть бути анульовані через суд
1993	16	9	3
1997	12	9	3
1998	13	6	3
1999	25	18	2
2000	19	11	6
2001	22	6	1
2003	2	2	1
2005	24	23	10
2006	12	11	2
2007	4	3	2
2008	20	18	8
2009	12	11	7

Щодо інших 18 партій, то вони не просто змінювали очільників, але й перейменовувалися, і за час функціонування виступали на політичну арену з двома, а то й трьома різними назвами. Серед цих, останніх, – *Партія ветеранів Афганістану*, *Політична партія "Організація Українських націоналістів"*, *Політична партія "ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА"*, *Політична партія "Нова демократія"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО"*, *Політична партія "ПОБРАТИМИ УКРАЇНИ"* та політична партія *"БЛОК ОПОЗИЦІЙНИХ СИЛ"*.

Характерно, що деякі з цих виокремлених семи партій мали непросту історію чи, інакше кажучи, їхній шлях – шлях суперечок і криз, чвар і розколів у рядах позірних одностайців. Так, зокрема, згадана *Партія ветеранів Афганістану* формально вела свій

початок з 1993 р., коли постала *Українська партія Справедливості* (УПС) на чолі із М. Гречкою. Уже в січні 1994 р. частина УПС на чолі з партійним лідером прийняла рішення об'єднатися із СДПУ. Утім, інша частина членів партії, вказавши на порушення статуту в ході проведення форуму, у квітні того ж року провела II партійний з'їзд, на якому М. Гречку та його однодумців було виключено з УПС. Новим лідером був обраний Ю. Зубко, а у 1997 р. партію очолив С. Червонописький. У 2001 р. УПС була перейменована на *Українську партію Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців* (УПС–СВІЧА), але лідером залишився С. Червонописький.

Неодноразові спроби потрапити до парламенту були для представників УПС–СВІЧА безуспішними, і в червні 2005 р. на IX з'їзді політсили, з одного боку, було укладено угоду про стратегічне партнерство із соціалістами, а з іншого – прийнято рішення про саморозпуск партії і вступ її членів до СПУ. Тож у грудні 2005 р. Мін'юст України скасував реєстрацію УПС–СВІЧА. С. Червонописький же у 2006 р. увійшов до Верховної Ради України V скликання за списком СПУ. Утім, оскільки невдовзі парламент був достроково розпущений, депутатство С. Червонописького у листопаді 2007 р. також завершилося. За кілька років – у 2009 – почалася судова тяганина, спрямована на відновлення діяльності партії УПС–СВІЧА і в 2012 р. – тобто через 6 років після скасування реєстрації – партія відновила свою роботу, а згодом була перейменована і почала функціонувати як *Партія ветеранів Афганістану* на чолі з незмінним С. Червонопиським. Наслідок діяльності – нова постановка питання про анулювання її реєстрації за ініціативи вже Мін'юсту України.

Щодо утворення за назвою *Політична партія "Організація Українських націоналістів"* (ОУН), то варто пригадати, що уже його виникнення (у 1993 р.) було до певної міри пов'язано з конфліктом – відсутністю єдності у колах націоналістів і, зокрема, з опозиційністю персон, що створили ОУН, до *Конгресу Українських націоналістів* на чолі зі С. Стецько. З початком XXI століття опозиційність набула інших акцентів: у ході президентських виборів лідер партії Р. Козак протистояв, найперше, В. Ющенку.

Тобто ОУН виступала своєрідним інструментом боротьби "проти когось", а не "за щось". У наступний час існування утворення інформації про його діяльність до ЗМІ практично не потрапляло, що забезпечило підґрунтя для твердження про "дуже давню смерть партії", на що, нарешті, увагу звернули відповідні органи держави.

Якщо говорити про такі партії, як *Політична партія "ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА"* чи *Політична партія "Нова демократія"*, то діяльність цих інструментів боротьби за владу у той чи інший час тісно пов'язана з іменами цілої низки відомих політиків. Поява першої з партій, що постала у 1999 р. як *Політична партія "Вперед, Україно!"*, була тісно пов'язана з іменем покійного В. Мусяки (депутата Верховної Ради України II та IV скликань), В. Сівковича (згодом – фігуранта справи про розгін Євромайдану), В. Ульяновченка, І. Мамчура та ін. Партія переходила з рук в руки й у 2010 р. стала іменуватися *Політична партія "Народна Самооборона"*, а її лідером був Ю. Луценко; у 2014 р. її за назвою *Політична партія "ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА"* недовгий час рекламував уже Р. Безсмертний. Утім, політик її швидко залишив. Щодо другого утворення, то *Політична партія "Нова демократія"* – "партія Кушнарьова" (який загинув у 2007 р.), будучи зареєстрованою у 2005 р., восени того ж року вже планувала об'єднання з тодішньою *Партією регіонів* на чолі з В. Януковичем. Утім, у 2006 р. відбулися зміни: у травні–грудні партія почала функціонувати за назвою *Політична партія "Громадянська платформа"*, а її очільницею стала харків'янка Л. Давидова. Наприкінці грудня 2006 р. політичному утворенню партійний з'їзд повернув попередню назву. Окрім Л. Давидової, у наступний час очільником політсили (виконувачем обов'язки "генерального секретаря" партії) майже десятиліття був С. Круподер, і лише на початку 2020 р. партію очолила Л. Шевченко.

На цей факт зміни лідера зверну особливу увагу. Але, найперше, пригадаємо заяву міністра юстиції України, зроблену у лютому 2020 р.: "Відомо, що існує цілий тінювий ринок, на якому за значні суми купляються та продаються політичні партії. Статутні документи таких партій після "продажу" переробляються (здійснюється зміна найменування партії, керівника, тощо). Їх

ліквідація захистить інтереси виборців, знищить тіньовий ринок політичних партій, забезпечить додержання політичними партіями діючого законодавства України та створить рівні умови для всіх реально функціонуючих політичних сил"⁴⁹. Такі слова міністра ще раз нагадують про непрозорість процесів, що відбуваються у партіях як суб'єктах політики, що підводить до думки про значні масштаби "тіньової політики". Тож, як, чому і в який спосіб відбулася зміна лідера у вищезазначеній партії – невідомо. Як невідомо й те, як *Партія "СЕЛЯНСЬКИЙ БЛОК АГРАРНА УКРАЇНА"* (створена у 2005 р. як *Політична партія "НАРОДНА ПАРТІЯ НОВА Україна"*) у 2019 р. обернулася на *ПОЛІТИЧНУ ПАРТІЮ "НАРОДНА ПРОГРАМА ВАДИМА ЧОРНОГО"*, а *Політична партія "АВТО-МАЙДАН"* (що виникла внаслідок перейменування *Політичної партії "Пробудження"* і своєю назвою ще кілька років тому апелювала до подій Революції Гідності) у 2017 р. стала іменуватися *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПОБРАТИМИ УКРАЇНИ"*. Зрозуміло одне: якщо партії були продані, то їхні нові власники, витративши певні ресурси на покупку цих "старих партій" (zareєстрованих у 1990-их – першому десятилітті ХХІ століття), будуть вдаватися до найрізноманітніших способів їх "порятунку", а інші потенційні "покупці", напевно, задумуються над тим, чи варто купувати "старі партії" без відповідного політичного бекграунду – відповідності діяльності нормам законодавства (щодо політичних партій). У зв'язку з цим варто звернути увагу й на партію, zareєстровану у 2005 р. як *Політична партія "Третя Сила"*, яка на початку 2020 р. теж була перейменована і дістала назву *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "УКРАЇНЦІ РАЗОМ"*. Її новим очільником став Р. Руденко: якщо партія була куплена/продана, то новому очільнику, можна твердити, точно не пощастило, оскільки "товар" потрапив у поле зору Міністерства юстиції України як той, що належить до "партій-примар".

⁴⁹ Денис Малуська: Мін'юст планує через суд анулювати реєстрацію 48 "партій-примар". URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/denis-malyuska-minyust-planue-cherez-sud-anulyuvati-reestratsiyu-48-partiy-prima>

Переїменування та зміна лідерів стала однією з виразних тенденцій початку 2020 р. у середовищі й інших партійних утворень, життєдіяльність яких поки що не викликала зацікавленості в Мін'юсту. Утім, переїменування й зміни лідерів, як можна припустити, говорять все про те ж: партії вкотре куплені-продані-перепродані і їх важко назвати "суб'єктами політики" (скоріше – інструментами політики). Причина чергової хвилі ажіотажу довкола партій – грядущі місцеві вибори. Тож, окрім появи у партійному спектрі згаданої *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "УКРАЇНЦІ РАЗОМ"*, можемо мати ще до двох десятків перейменованих партійних утворень. Ці щойно перейменовані партії свідчили не тільки про наближення чергових виборів, але й про деякі інші особливості нинішньої української багатопартійності.

Стосовно подальшої долі феномену іменних політсил. По-перше, з початком 2020 р. почали функціонувати такі 6 нових іменних партій, як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "КОМАНДА АНДРІЯ МАТКОВСЬКОГО"*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК ВАДИМА БОЙЧЕНКА"*, *Політична партія "Партія Ігоря Колихаєва "НАМ ТУТ ЖИТИ" "*, *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "БЛОК СВІТЛИЧНОЇ РАЗОМ"* та *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ВОЛОДИМИРА БУРЯКА "ЄДНАННЯ"*. У цьому ряду окремо звернемо увагу на "партію Світlichної" (народної депутатки, позафракційної), яка є однією з 2 "жіночих іменних партій" (поряд з *ПОЛІТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ "ТРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПЛАТФОРМА НАДІЇ САВЧЕНКО"*)

По-друге, актуальним питанням залишається технологія закріплення назви партії за її власником, про що дозволяє говорити чергова поява "віртуальної партії" – *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА"*. Партія з такою назвою вже існувала кілька років тому: вона постала на чолі з С. Капліним на базі зареєстрованої у 2015 р. *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ"*. Ця, остання, уже у 2016 р. змінила назву на *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ"* і, відповідно, змінився її очільник. У 2020 р. напередодні чергових – місцевих – виборів у С. Капліна, вочевидь, знову виникла

необхідність у партії. Зусилля увінчалися успіхом: Мін'юст довів до відома громадян про наявність в Україні *ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ "ПАРТІЯ ПРОСТИХ ЛЮДЕЙ СЕРГІЯ КАПЛІНА"*. Цього разу "блукаюча партійна назва" волею С. Капліна "прикріплена" (скоріш за все – теж тимчасово) до зареєстрованої у 2011 р. *Політичної партії "Робітничча партія України"*. Таким чином, С. Капліну вдалося не тільки постати перед потенційним виборцем зі "старим" виборчим інструментом – іменною партією, що вже була на слуху електорату Полтавщини під час місцевих виборів у 2015 р., але й заглибити історію "своїєї партії" у 2011 р. Тож феномен партії, що зникає/відроджується з постійним брендом, проявляється все частіше: кількість послідовників "технології П. Порошенка" – зростає. Така партія-куматоїд як доволі нестійкий об'єкт, як політичний інститут, що не демонструє в той чи інший час усі свої структурні елементи й якості (назву, юридичну адресу, фінансові звіти, лідера, членів, програму та ін.) – один з феноменів української політичної дійсності.

По-третє, іменною партією нині керують як ті особи, які "позначили" партію своїм іменем, так й інші. Крім того, перейменовані на початку 2020 р. партії свою штаб-квартиру схильні розташовувати як у столиці, так і в регіонах. Яскрава ілюстрація для обох тверджень – згадана "партія Капліна", очільником якої він є, має штаб-квартиру у Києві (як і ще інших 5 з 15 перейменованих політсид), а "партія Матковського", керівництво якою, за даними ЄРГФ, здійснює інша особа, місцем розташування партійної штаб-квартири обрала Полтаву. Утім, досвід виборів на Полтавщині у 2015 р. дозволяє припустити, що і "київська", і "полтавська" партії битимуться на місцевих виборах 2020 р. за уми і голоси електорату Полтавщини.

Загалом, орієнтація на регіон – одна з ознак чергової хвилі перейменувань партій. Так, новопосталий *БЛОК ВАДИМА БОЙЧЕНКА*, основним місцем дислокації (реєстрації) обрав Маріуполь; *Політична партія "Партія Ігоря Колихаєва "НАМ ТУТ ЖИТИ" – Херсон*; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ПАРТІЯ ВОЛОДИМИРА БУРЯКА "ЄДНАННЯ" – Запоріжжя*; такі партії, як *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "СОЦІАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ"* та *ПОЛІТИЧНА*

ПАРТІЯ "ПРОПОЗИЦІЯ", за даними ЄРГФ, зареєстровані перша у "Дніпропетровську", а друга – у "Дніпрі"; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "ОШУКАНІ УКРАЇНЦІ"* – у Черкасах; *ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ "РІДНЕ ЗАКАРПАТТЯ"* – в Ужгороді.

Ті партії, що заявили про себе у час перед виборами, скоріш за все, будуть у чергове перейменовані та змінять лідерів, а сліди їхнього існування залишаться лише у звітах ЦВК та передвиборчій агітаційній продукції. Використовувані стратегії (короткочасна присутність у публічному просторі– зникнення–"відродження") допомагають їхнім керівникам/власникам уникати відповідальності (перед державою і суспільством) за діяльність поза суворими рамками закону. Однак у 2020 р. – у рік місцевих виборів – функціонування партій-куматоїдів регіонального спрямування є одним із маркерів посилення боротьби за владу між групами регіональних еліт. А це, по-своєму, вкотре підтверджує про необхідність перегляду Закону "Про політичні партії в Україні" та про посилення державного і суспільного контролю за його дотриманням. А у тому, що політична дійсність зміниться (передовсім – унаслідок новітньої "світової катастрофи" – пандемії COVID-19), сьогодні вже немає сумнівів. Тож доводиться погодитися із твердженням відомого французького філософа Бруно Латур про те, що усі нині функціонуючі партії вже зникли, оскільки світ, інтереси якого вони представляли, теж уже зник⁵⁰.

⁵⁰ Bruno Latour : "Face à la crise écologique, nous avons fait exactement ce qu'il ne faut pas faire" Liberation. 13 mai 2020. URL: https://www.liberation.fr/debats/2020/05/13/face-a-la-crise-ecologique-nous-avons-fait-exactement-ce-qu-il-ne-faut-pas-faire_1788277

Розділ 7. РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМА "ДЕФІЦИТУ ДЕМОКРАТІЇ"

Характерною ознакою суспільно-політичного поступу незалежної України та його сучасного періоду є становлення і досить динамічний розвиток громадянського суспільства як складової процесу державотворення та суттєвого чинника трансформації політичної системи. Варто зазначити, що увага до проблем громадянського суспільства, рівня його розвитку, форм діяльності та векторів спрямування громадської активності значно посилюється в періоди кардинальних суспільних змін або загострення потреби в них, коли поглиблюються суперечності в системах "людина – суспільство" і "суспільство – держава".

У цьому сенсі проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства, а також його суспільно-політичного позиціонування є актуальними, а в контексті політичних викликів сучасності – досить гострими. Тому на окрему увагу заслуговують особливості процесу розбудови громадянського суспільства в Україні та його ролі в подоланні "дефіциту демократії" – явища, яке набуває стійких ознак висхідної тенденції. Це явище характеризується недостатнім рівнем демократичної легітимності, певною невідповідністю діяльності сучасних демократичних режимів механізмам та процедурам, сучасним демократичним стандартам і порушенням принципів демократії в практиці суспільно-політичної діяльності¹.

Розв'язання проблеми "дефіциту демократії" значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства, спроможності його інститутів, ефективності взаємодії влади з громадськістю та законодавчого забезпечення цього процесу, зрештою – від загального рівня політичної культури й освіти громадян.

¹ Асірян С. Р., Белей О. В., Дулепа В. П. „Дефіцит демократії” у Європейському Союзі: сучасний стан і шляхи вирішення. Юридичний науковий електронний журнал. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/124>

Громадянське суспільство як чинник суспільно-політичного розвитку

Попри багатоваріантність визначення терміна "громадянське суспільство" в соціальних науках (воно відсутнє навіть в академічному виданні "Політичної енциклопедії"²) в наукових колах і в масовій свідомості (передусім завдяки засобам інформації, риториці політиків, громадських діячів та коментаторів політичних подій і процесів) побутує певна усталеність уявлень про громадянське суспільство й сутність цього феномену³. Неоднозначність тлумачення цього поняття притаманна не лише вітчизняній політичній науці. Наприклад, французький політолог Д. Кола відстоює погляд на громадянське суспільство як на синонім суспільства "політичного". К. Поппер основною ознакою громадянського суспільства вважає його відкритість, Е. Коен – обмежує сферою соціальних відносин. Американський політолог О. Енкарнасьон трактує громадянське суспільство як сукупність інститутів – систему організацій, створених індивідами для відстоювання своїх інтересів і цінностей. Ця система охоплює і вільно створені за місцем проживання нечисленні організації громадян й ієрархічно організовані групи – загальнонаціональні спілки, етнічні асоціації тощо⁴.

Попри певну невизначеність тлумачень і підходів щодо визначення й сутності поняття "громадянське суспільство" варто

² Політична енциклопедія. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

³ Зауважимо, що визначення "громадянського суспільства" не містять також і чинні та ті, що втратили чинність, нормативно-правові акти, присвячені розвитку громадянського суспільства. Серед таких актів можна назвати: Указ Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 "Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні", Указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 "Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації", роз'яснення Міністерства юстиції України від 24.01.2011 р. "Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства" тощо.

⁴ Энкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20010220_toc.html

наголосити на його об'єктивному існуванні як суспільного явища і впливового фактору життєдіяльності, а також виокремити ті ключові аспекти цього феномену, які й вирізняють його серед інших впливових суспільно-політичних чинників.

Історія розвитку ідей громадянського суспільства походить ще з Античності. Знаходить вона своє висвітлення у працях Платона, Аристотеля й Цицерона як уявлення про спільноту громадян одного полісу. Таке бачення ототожнювало державу і громадянське суспільство. Натомість уже в працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство протиставляється державі. Останню "звинувачують" у прагненні домінування, підкорення всіх форм громадянського суспільства.

Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це "союз індивідуальностей", у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав "громадянським" суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель – як систему інститутів і відносин, проміжну ланку між сім'єю та державою. К. Маркс вважав громадянське суспільство сукупністю соціально-економічних відносин⁵.

Значного поширення набув запропонований і розвинутий А. де Токвілем підхід до визначення суті й трактування громадянського суспільства як недержавної сфери соціуму. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства⁶.

У XIX ст. ідеї громадянського суспільства набули актуальності та окреслилися й у вітчизняній політико-правовій думці. Зокрема,

⁵ Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку. Київ, 2006. С. 5–7.

⁶ Токвиль А. Демократія в Америці / пер. с франц., предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.

М. Драгомановим концептуалізовано ідею суспільства, що ґрунтується на асоціації гармонійно розвинених особистостей, на засадах політичної свободи, яка і гарантуватиме дотримання прав людини і громадянина, слугуватиме розвитку суспільних відносин⁷. Ідею політичної самостійності як природне право кожної нації розвивав у своїх працях І. Франко. На його думку, реформоване суспільство базуватиметься на домінуванні громадської думки, закони мають ґрунтуватися на справедливості, а державні інститути мають бути наділені лише виконавчими функціями та контролюватися суспільними інститутами⁸. М. Костомаров убачав новий устрій України як суспільство, де панує юридична рівність громадян, свобода людини визнається як найцінніший її стан; основою суспільства є свобода господарської діяльності, що дає можливість усім його членам стати власниками з рівними правами⁹.

Італійський мислитель А. Грамші був переконаний, що громадянське суспільство, як і держава, служить панівному класу у зміцненні його влади. Взаємовідносини держави й громадянського суспільства залежать від зрілості останнього: якщо громадянське суспільство розпливчасте і примітивне, то держава є його "зовнішньою формою". І лише в умовах зрілого громадянського суспільства, наголошував А. Грамші, його відносини з державою можуть бути збалансованими¹⁰.

Варту зазначити, що починаючи з другої половини ХІХ ст. увага науковців до проблем громадянського суспільства та його розвитку значно послабилася. Відбулося це під впливом промислової революції в європейських країнах, посилення експлуатації найманих працівників та зосередження уваги науковців на

⁷ Литвин О. Поступ громадянського суспільства в Україні. Історіософський аспект у творчості М. П. Драгоманова. Філософські обрії. 2007. № 17. С. 146–159.

⁸ Франко. І. Зібрання творів у 50 томах. Том 45. Філософські праці. Київ : Наукова думка, 1986. 575 с.

⁹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. Киев : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.

¹⁰ Грамши А. Партии, государство, общество. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html

розв'язанні питань, які стосувалися моделювання організації "справедливого суспільства" без експлуатації людини людиною. Дж. Кін справедливо зауважив, що у ті часи європейська суспільно-політична думка здебільшого спиралася на міфічне уявлення про те, що в складних соціальних системах можна встановити порядок, спокій і уникнути конфліктів, якщо відмовитися від прагнення поділу влади на суспільну й політичну¹¹. Засновники ж і послідовники марксизму взагалі обґрунтовували утопію колективістського комуністичного суспільства, яке прийде на зміну і державі, і громадянському (буржуазному) суспільству. З часом марксистські погляди у більшості країн Західної Європи трансформувалися в ідеї соціал-демократії. А ось у СРСР та країнах повоєнної Східної Європи реалізація ідеї самоврядування була зведена до тотального підкорення суспільства партії-державі. Саме тоталітарний режим, як зазначала Х. Арндт, породив абсолютно нові політичні інституції, які зруйнували всі суспільні, юридичні та політичні традиції країн і перетворив класи на масу¹².

І лише наприкінці ХХ століття на тлі активізації боротьби з авторитарними режимами, зокрема в східноєвропейських країнах та республіках колишнього СРСР, інтерес до громадянського суспільства (і як теоретичного концепту, і як форми практичної діяльності) відновився. Саме в цей час активізувалися у дослідженні різних аспектів громадянського суспільства і вітчизняні науковці – В. Горбатенко, А. Колодій, І. Кресіна, М. Михальченко, С. Рябов, М. Рябчук, Г. Щедрова та ін. Поступово ідея громадянського суспільства, як найпривабливішої форми організації співжиття, стала провідною у сучасному науковому арсеналі (наукові розвідки О. Бабкіної, Г. Зеленько, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Розумного, Ф. Рудича, О. Чувардинського, Є. Цокура та ін.). З часом концептуалізація проблеми громадянського суспільства набула законодавчого оформлення й певних форм практичної реалізації.

¹¹ Кин Дж. Демократия и гражданское общество / пер. с англ., послесл. М. А. Абрамова. Москва, 2001. С. 106..

¹² Арндт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. Москва, 1996. С. 510–516.

Щоправда, варто зауважити й те, що надії, які були пов'язані з "відродженням" уваги до проблем громадянського суспільства, широке захоплення його ідеями, якими були позначені й наукові дослідження вітчизняних суспільствознавців на рубежі ХХ–ХХІ ст., з часом змінилися песимістичнішими оцінками. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку, депривація й недовіра до державних і соціальних інститутів похитнули уявлення про перспективи демократичного розвитку. На цьому тлі сприйняття розвитку громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін багато в чому втрачали свою наукову й практичну привабливість, а уявлення про громадянське суспільство дедалі більше набували характеру декларацій та гасел.

Узагальнюючи викладене, означимо домінантні підходи до визначення громадянського суспільства. Переважно під цим поняттям розуміють сукупність громадян (тотожність державі); форму державності; опозицію державі; форму безпосереднього і прямого впливу на державні інститути; ланку взаємовідносин з державою; сукупність соціально-економічних відносин; сферу політичних відносин; сферу соціальних відносин тощо.

Будь-що, громадянське суспільство – це передусім теоретична категорія, яка використовується не лише для аналізу й пояснення реальних суспільно-політичних процесів і явищ, а й слугує своєрідним тлом суспільної взаємодії, філософією відносин. У цьому сенсі "громадянське суспільство можна розглядати як самоорганізовану і саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, утворювану вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями громадян, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади, служать підґрунтям демократії та визначальним чинником у розбудові правової держави. Тобто, громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає пере-

дусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників"¹³.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби трактування сутності громадянського суспільства повертаються до гегелівського розмежування "громадянського суспільства" і "держави". Концептуалізація ж феномену громадянського суспільства дозволяє виокремити два (безумовно сув'язних) доміантні підходи до його трактування:

1) як досконалого стану суспільства в цілому, його недержавної частини; ідеального концепту, за посередництва якого конкретизуються моделі та визначаються шляхи демократичного розвитку;

2) як одного з суспільних секторів – сфери громадської активності, сукупності й системи суспільних інститутів, що функціонують за певних суспільно-політичних умов.

Цей короткий огляд історії розвитку ідеї та узагальнення основних підходів та тенденцій у дослідженні громадянського суспільства (у різні часи й за різних умов) здійснено нами з трьох мотивів. По-перше, для означення феномену громадянського суспільства як багаторівневого й широкополого явища суспільних відносин. І ці відносини, як свідчить практика, не обмежуються діяльністю "непідприємницьких товариств і установ, легалізованих відповідно до законодавства" (як це визначено чинними урядовими нормативно-правовими актами)¹⁴. По-друге, для визначення можливих ризиків розвитку громадянського суспільства, що постають за сучасних умов. Зокрема, через спроби обмеження сфери впливу громадянського суспільства на державотворчі процеси, прагнення "підкорення" державою його інститутів, формалізації їхньої діяльності та доктринерства в організації взаємодії

¹³ Федоренко В. Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_20126

¹⁴ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України. Постанова від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

держави й громадянського суспільства. По-третє, для окреслення суших і належних, з нашого погляду, сфер діяльності інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення, потреби в суспільній консолідації, подолання "дефіциту демократії" та негативних тенденцій у вітчизняній політичній практиці.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення й сув'язнення щонайменше двох її площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні розвідки, вітчизняні науковці прагнуть створення адекватної моделі реалізації ідей громадянського суспільства на наших теренах. Особливої ж ваги набуває ця проблема в частині її переходу з переважно теоретичної у практичну площину¹⁵. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства як легітимного інституту. З одного боку, це природно: поняття інституту громадянського суспільства знайшло своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. Водночас зауважимо, що накопичується й певний (не завжди позитивний) досвід їх втілення (передусім – у частині формування і діяльності інституцій громадянського суспільства). З другого боку, виникає небезпека своєрідної "методологічної пастки" – спроба "побудови" моделей громадянського суспільства переважно через його інституції. Очевидним є те, що ці моделі не можуть бути "лінійними" і спрямованими переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів. За нинішніх умов ціннісних трансформацій ідеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби та проєктивної діяльності, означення мети й підпорядкованості засобів її досягнення).

¹⁵ Шайгородський Ю. Ж. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ, 2016. С. 92–122.

Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституалізації

Громадянське суспільство здебільшого пов'язують, а часто й отожднюють, виключно з діяльністю його структурних елементів: "Громадянське суспільство – суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів"¹⁶. Це лаконічне визначення, безумовно, не є суперечливим з точки зору уявленого феномену, але, на нашу думку, потребує певних уточнень з урахуванням політичної практики.

Безумовно, основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства є рівень його інституалізації. Тому твердження про те, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить діяльність його інституцій, є досить переконливим, хоча, на нашу думку, неповним. Разом з тим, саме на розвиток і підтримку організацій громадянського суспільства здебільшого спрямовані зусилля державних органів та зорієнтовані нормативно-правові акти. (Зазначимо, що лише протягом останнього десятиліття ухвалено близько 60 державних нормативно-правових актів, спрямованих на сприяння розвитку громадянського суспільства. А впродовж нетривалого часу (грудень 2019 – березень 2020 рр.) в системі центральних органів виконавчої влади навіть функціонувало Державне агентство розвитку молоді та громадянського суспільства¹⁷). Одним із них, а саме – чинною

¹⁶ Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство. Енциклопедія Сучасної України : електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31976

¹⁷ Деякі питання діяльності Державного агентства спорту. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2019 р. № 1160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-2019-%D0%BF>; Деякі питання Державного агентства спорту і Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020 р. № 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233-2020-%D0%BF#n25>

урядовою Постановою "Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади", до інституцій громадянського суспільства віднесено "громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства"¹⁸. Зауважимо, що постановою до інституцій громадянського суспільства не віднесено політичні партії (організації), і це питання досі залишається дискусійним.

Принагідно зазначимо, що донедавна дефініція "інститут громадянського суспільства" взагалі не була унормованою в законах і підзаконних актах України, що, безумовно, породжувало певні проблеми правозастосовної діяльності в контексті інституціалізації громадянського суспільства. Протягом тривалого часу поняття "інститут громадянського суспільства" використовується здебільшого інтуїтивно, з навіяння, через ототожнення його з найпоширенішою інституційною формою громадянського суспільства – "громадською організацією".

Тривалий час законодавчою основою діяльності громадських формувань був Закон України "Про об'єднання громадян" (1992 р.)¹⁹. Безумовно, сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства закону у перші роки незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою "консервувалися" панівні стереотипи тогочася щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права. Свідченням цього є й оцінка Європейським судом Закону України "Про об'єднання громадян" як доволі нечіткого й непрогнозованого щодо його реалізації і як такого, що не забезпечує права, зафіксованого у статті 11 Конвенції

¹⁸ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України. Постанова від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

¹⁹ Про об'єднання громадян. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 34. Ст. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>

про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (право на вільне об'єднання громадян)²⁰.

Лише через 20 років, у 2012-му, законодавець повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності, замінивши Закон "Про об'єднання громадян" Законом України "Про громадські об'єднання". Як і попередній, він не містить поняття інституту громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як "добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів". Закон визначає також і принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність. Розробниками нового закону частково були враховані зауваження й усунуті певні недоречності закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містив механізмів його реалізації.

Не розкриває закон і сутності громадянського суспільства. Очевидно, відсутність комплексності правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності є похідною, зокрема, й від допоки що недостатнього рівня її дослідження соціальними науками. Більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства. Водночас, на нашу думку, зосередженість на цій складовій феномену громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення його сутності як суспільного явища, без його концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди є плідною з

²⁰ 3 квітня 2008 р. за результатами розгляду справи № 40269/02 "Корецький та інші проти України" Європейський суд з прав людини визнав державу Україна винною у справі про відмову управління юстиції в м. Києві зареєструвати організацію "Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків" (м. Київ) та такою, що порушила права, зафіксовані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

науково-практичного боку. Можливо, саме тому чимало "інституційних" досліджень здійснено у межах раніше панівної і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними у теоретичному й практичному, зокрема законотворчому, контексті.

Зазначимо, що завдання пошуку й реалізації шляхів практичного втілення заходів, спрямованих на вкорінення в повсякденність ідей громадянського суспільства, створення та розбудову відповідних інститутів українською владою, завжди декларувалися як необхідна умова подальшого демократичного розвитку. Такий підхід демонстрували і законодавці, і президенти, і уряди. Сприяння розвитку громадянського суспільства визначається однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави²¹. Президентськими указами й урядовими документами передбачається налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інституціями громадянського суспільства на умовах партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні цілей, демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, всебічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина²².

²¹ Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

²² Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276/2005#Text>; Деякі питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text>

Спроби влади "унормувати" діяльність інститутів громадянського суспільства виявилися малоєфективними. Відсутність належних механізмів реалізації законодавчих ініціатив, дієвої комунікації з громадянами призвели до "розпорошення" владних зусиль, значного посилення формалізму й бюрократизму у "взаємодії" влади й громадських об'єднань. Практика цієї взаємодії усе більше свідчила про прагнення влади використати інституції громадянського суспільства задля "прикрашення демократичного фасаду" й легітимації власних рішень.

Звернімо увагу на основну характеристику (вимогу) урядового документа до організацій громадянського суспільства – їх "легалізацію відповідно до законодавства". Чи означає це, що не легалізовані відповідно до законодавства об'єднання громадян (головних суб'єктів громадянського суспільства) не можуть визнаватися учасниками суспільних процесів і не мають права впливати на них? Очевидно – ні. І суспільно-політична практика, зокрема останніх десятиліть, є свідченням цього. Поряд із "формальними" ("легалізованими відповідно до законодавства") інституціями громадянського суспільства (які тією чи іншою мірою успішно співпрацювали з владою) виникали "неформальні" громадські формування, які об'єднували здебільшого протестно налаштовану й досить активну частину суспільства.

Звернімо увагу й на тривалий час домінуючі дещо хибні уявлення (зокрема, органів центральної виконавчої влади) про інституції громадянського суспільства як про суб'єкти виключно загальнонаціонального масштабу. Насправді ж вони можуть бути сукупністю громадян одного регіону чи регіональним (місцевим, навіть місциним) об'єднанням. Ці утворення не лише не входять у структуру держави (хоча й вступають у різноманітні суспільні відносини, в тому числі й з державою), але існують як відносно незалежні суб'єкти, метою яких є задоволення своїх власних (як громадян) потреб та інтересів. У будь-якому разі на практиці громадянське суспільство – це мережа спільнот, утворених, незалежно від їх кількісного складу чи територіального розташування, на добровільних, волонтерських засадах і об'єднаних спільністю цілей. Адже спільні цілі не досягаються індивідуально лише спільнотою і ґрунтуються на відчутті свободи дій у межах цілісної суспільної системи.

Кількість офіційно зареєстрованих громадських організацій в Україні, за даними Державної служби статистики України, постійно зростає²³. Ця тенденція зберігається й протягом останнього часу. Значним "статистичним зростанням" кількості громадських об'єднань позначився період після 2015 р., що пов'язується з набуттям статусу "легалізованих" частиною волонтерських та громадських організацій, створених у відповідь на воєнну агресію з боку Російської Федерації (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка зростання кількості громадських об'єднань в Україні протягом 2015–2020 рр.*

Громадські об'єднання	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Громадські організації	64526	70321	75988	80461	84608	88882
Профспілки та об'єднання профспілок	25853	26321	27070	27601	28026	28486
Благодійні організації	13579	15384	16837	17726	18433	19112
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	15719	17109	26080	27999	29916	32700
Органи самоорганізації населення (ОСН)	1358	1415	1497	1552	1572	1614
Громадські спілки	526	753	990	1254	1455	1718

Джерело: ЄДРПОУ Державної служби статистики України. Див. у: Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали щоріч. доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2021. 116 с.

* Без урахування територій тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя).

²³ Наводяться різні дані – від 50 до 85 тисяч, понад 105 тисяч. Наукова література і навіть офіційна статистика не мають узгоджених даних щодо кількості організацій громадянського суспільства через розбіжність методик їх обрахування, що застосовують різні державні органи (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України, Держкомстат України), не дозволяє отримати точну інформацію про кількість членів громадських організацій. Міжнародна ж класифікація неприбуткових організацій ООН (ICNPO) в Україні й досі не застосовується.; Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році : Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 151 с.

За підрахунками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень протягом року (2019–2020) кількість громадських об'єднань в Україні зросла майже на 9 тисяч й сягнула 201 тисячі (табл. 2).

Таблиця 2

**Зростання кількості громадських об'єднань в Україні
протягом 2019–2020 рр.**

Тип громадського об'єднання	На 1 квітня 2019 р.	На 1 квітня 2020 р.	Зростання, кількість
Громадські організації	85655	89896	4241
Профспілки та об'єднання профспілок	28110	28626	516
Благодійні організації	18557	19302	745
Релігійні організації	26123	26437	314
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	30423	33284	2861
Органи самоорганізації населення (ОСН)	1584	1622	38
Громадська спілка	1528	1759	231
Загалом	191980	200926	8946

Складено за: Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році: матеріали. щоріч. доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ, 2021. С. 13.

Експерти відзначають найбільше зростання (протягом квітня 2019 р. – квітня 2020 р.) кількості ОСББ, пов'язуючи цей процес із зацікавленістю "громадян у підвищенні в такий спосіб ефективності управління спільною власністю, поліпшенні житлово-комунального обслуговування, загалом реалізації свого права власності не лише на окрему квартиру, а й на будинок"²⁴. Очевидно, таке

²⁴ Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали. щоріч.

твердження є справедливим лише частково, адже і в цьому випадку зростання було здебільшого "примусовим". Річ у тім, що 1 травня 2020 р. в Україні завершувався перехідний період запровадження житлової реформи відповідно до Закону України "Про житлово-комунальні послуги"²⁵ й було введено в дію норми закону, які встановлюють нові моделі договірних відносин з комунальними службами. Юридичний аналіз законодавчих норм засвідчив, що відмовляючись від створення ОСББ, мешканці багатоквартирних будинків втрачали б свої права щодо свого будинку, в той час як обов'язки стосовно нього (утримувати, нести ризики руйнації тощо) нікуди б не поділися²⁶. Очевидно, що називати "добровільним" створення таких об'єднань є перебільшенням.

На тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інституцій громадянського суспільства²⁷ рівень довіри до них суттєво не змінюється. За результатами соціологічного моніторингу, що здійснюються Центром Разумкова вже протягом двадцяти років, кількість громадян, які повністю довіряють громадським організаціям, коливалася у межах 3–5% (за теоретичної похибки вибірки 2,2–2,3%). Недовіру громадським організаціям висловлюють 49% населення, при цьому 19% – не довіряли повністю (наведено показники опитувань за останні десять років, зведені до середнього значення)²⁸. А результати опитування, проведеного в липні 2020 р., хоч і засвідчили позитивний баланс

доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ, 2021. С. 13.

²⁵ Про житлово-комунальні послуги. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>

²⁶ Що вигідніше створювати мешканцям багатоквартирних будинків? ОСББ чи ОСН? URL: <https://radabershad.gov.ua/residents/osbb/129-sho-vidnishestvoryuvati-meshkancyam-bagatokvartirnih-budinkiv-osbb-chi-osn.html>

²⁷ Суспільна діяльність. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/susp_d.htm

²⁸ Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013). Соціологічне опитування Центру Разумкова. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81; Кому більше довіряють українці? Фонд „Демократичні ініціативи”. URL: <https://dif.org.ua/article/komu-bilshе-doviryayut-ukraintsi-vladi-gromadskosti-zmi>

довіри до громадських організацій, залишається на досить низькому (як для суспільних формувань) рівні – 10,7%²⁹. Загалом, як свідчать результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, оприлюдненими в березні 2021 р., громадським організаціям виказали довіру 39% респондентів. На нашу думку, ці показники більше свідчать, з одного боку, про зневір'я у спроможність влади налагодити ефективну співпрацю з інституціями громадянського суспільства, а з другого – про очікування від громадських організацій реальних, відчутних справ. Адже, як засвідчили результати тих самих опитувань, найбільшу довіру в українців мають громадські формування волонтерів – як тих, що допомагають армії, так і тих, що допомагають переселенцям – 74% і 66%, відповідно³⁰.

Показовими є й результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2018 р. громадські організації прозвітували перед Держкомстатом України про загальну кількість членів, що входила до них. Згідно з цими звітами, на обліку в громадських організаціях перебували 19 079 855 осіб, або 42,2% усього населення України³¹, при тому, що згідно з даними Держкомстату в тому ж таки 2018 р. в Україні проживало 28 664 300 осіб віком від 15 до 70 років. Тобто, якщо виходити із достовірності звітів, на обліку в громадських організаціях мали перебувати 66,5% дорослого населення країни. До того ж, як засвідчили результати соціологічного моніторингу, здійсненого фахівцями Інституту соціології НАН України у 2020 р., членами громадських організацій назвали себе лише 1,4% громадян.

²⁹ Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020>

³⁰ Державні та соціальні інститути: кому українці довіряють, а кому ні? URL: <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni>

³¹ Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика. Громадянське суспільство. 2011. № 2 (16); Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. Суспільна діяльність. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/susp_d.htm

Причому треба мати на увазі, що фіксація членства різного роду організацій не завжди вказує на активну громадську діяльність, оскільки членство може бути також пасивним і формальним³². Багаторічні дані цього моніторингу свідчать про те, що попри незначні коливання істотних зрушень цих показників упродовж останніх 25 років не відбувалося.

Не відбувається, в уявленнях громадян, й відчутного посилення впливу громадських формувань на процес ухвалення рішень органами влади. Це засвідчують, зокрема, і соціологічні опитування. Наприклад, за результатами опитування 2019 р. кількість респондентів, які вважали, що громадські організації здатні просувати реформи (порівняно з попереднім – 2018 р.) зменшилася майже втричі (з 24% до 9%)³³.

Своєрідним показником зростання недовіри активної частини громадян до влади та зневіри в її спроможність долання серйозних викликів сьогодення, є реакція громадського сектору на пандемію, спричинену поширенням коронавірусної інфекції COVID-19. Як і в важкі часи початку російської агресії 2014 р., відбулося досить швидке зростання активності волонтерського руху та благодійних формувань. І вже вкотре саме волонтери, а не держава першими передали на фронт тести для виявлення COVID-19, забезпечували засобами захисту громадян старшого віку, незаможних громадян³⁴.

Діяльністю організацій громадянського суспільства нині охоплено практично всі суспільні сфери. Вони працюють у соціальній, освітній і культурній, правозахисній і комунікативній сферах, за напрямками антикорупційної діяльності, аналізу

³² Чи спроможне громадянське суспільство стати соціальною основою модернізації України? URL: <https://dif.org.ua/article/chi-spromozhne-gromadyanske-suspilstvo-stati-sotsialnoyu-osnovoyu-modernizatsii-ukraini>

³³ Луцевич О. Держава і громадянське суспільство після виборів 2019 року. Together. Проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <https://euprostitir.org.ua/resources/146603>

³⁴ Волонтери передали перші тести на COVID-19 для військових на Донбасі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/volontery-peredaly-pershi-testy-na-covid-19-dlia-viyskovykh-na-donbasi/30501455.html>; Війна з коронавірусом. Як армію знову рятують волонтери. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/3/7246225/>

політики, залучені до розроблення проєктів нормативно-правових актів, до процесів, пов'язаних з реформою децентралізації тощо. Основою ж інституалізації ("формальної" і "неформальної") громадянського суспільства є ціннісно-орієнтаційна єдність громадян, специфічні соціальні комунікації й їх взаємодія (зокрема й з державою) на принципах добровільної самоорганізації й самоврядності, що є ключовим принципом його (громадянського суспільства) інституалізації. Відсутність реальної взаємодії та ефективної комунікації призводять до проявів "неунормованої" владою громадянської активності – численних всеукраїнських, регіональних і місцевих акцій протесту.

Держава і громадянське суспільство: принципи, практики й суперечності взаємодії

Аналіз передвиборчих партійних програм, програм кандидатів у народні депутати України (зокрема, й парламенту нинішнього скликання), публічні виступи політиків засвідчують дещо спрощене уявлення про мотиваційну сферу особистості, спонуки політичної поведінки та джерела громадянської активності. Саме мотиваційно-смісловий фактор є визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної взаємодії й найважливішим чинником консолідації суспільства. Його (цього фактору) недооцінка виявляється не лише у змісті передвиборчих гасел, але й у характері взаємодії влади й громадськості.

Практика взаємодії влади зі суспільством здебільшого спрямована на інституційні його складові. Вважається, що саме ці – інституційно-організовані суб'єкти (державні органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, суспільно-політичні рухи, громадські організації тощо), як елементи суспільно-політичної системи, забезпечують її цілісність та визначають рівень ефективності. З одного боку, такий підхід є виправданим. З другого, він не завжди враховує мотиваційно-сміслові складові життєдіяльності суспільства. Реальність же завжди визначається сукупністю дій і взаємодій значно ширшого кола суб'єктів. Окрім

інституційних, це й групові (формальні й неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості як носія цінностей і смислів, як відносно самостійного джерела суспільного життя). Функціонування будь-яких суспільних структур та інституцій залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, перед людиною держава є відповідальною за свою діяльність³⁵, а здійснюється вона людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інституцій, продукують норми, символи, цінності й ідеали. Розвиток суспільства – це процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявилися непродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення та вплив позараціональних (не матеріальних) детермінант суспільної й політичної поведінки.

Політичну поведінку найчастіше розуміють як поведінку соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот), зумовлену певними формами, засобами і напрямками функціонування політичної системи, відмежовуючи такі раціональні політичні дії від ірраціональних форм політичної активності або таких поведінкових актів, що є частково чи цілком неусвідомленими³⁶. Тобто, на думку окремих науковців, політична поведінка начебто майже цілком формується організованими суб'єктами, що становлять політичну систему суспільства – політичними й соціальними інституціями, й саме вони (ці інституції) опосередковують визначення особистістю індивідуальних цілей, методів їх досягнення і, зрештою, підвалин власного життєвого планування. Виключно раціональні критерії кладуться і в оцінку ефективності процесу суспільно-політичного розвитку. Якість цього розвитку характеризується передусім відносинами між її класами, соціальними групами, особистостями.

³⁵ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>

³⁶ Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. Політологія: підручник. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2441.html>

Ці відносини або розділяють, або об'єднують групи, еліти, верстви, партії спільними, а то й різними цілями, ідеалами, інтересами.

Водночас успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – ціннісно-смыслового. Його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального (соціокультурного та соціально-політичного) процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої й скоординованої діяльності зі створення нових цінностей та смислів. Саме тому спонукальним і мотиваційним чинником взаємодії влади й громадськості має бути цілепокладання й визначення ціннісних пріоритетів як необхідних і важливих складових процесу конструювання майбутнього, як напрямів суспільного розвитку.

Одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян об'єднана ціннісна парадигма. Адже лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечуються ціннісною єдністю, зокнайменше – відсутністю гострих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі, ціннісний консенсус – ефективний і чи не єдиний шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєве планування, його спрямованість. Ця суперечливість стає на заваді демократичним перетворенням, посилює й поглиблює тенденції ціннісних розколів, зокрема, між владою і громадськістю.

Варто враховувати, що соціальні потреби можуть бути набагато важливішими для людини, групи, нації, аніж матеріальні, фінансові потреби, навіть тоді, коли ці потреби є вкрай актуальними³⁷. Тобто, численні мотиви індивіда є водночас

³⁷ Mayo Elton. *The Human Problems of an Industrial Civilization*. London : Routledge. 204 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203487273>

відображенням потреб різних соціальних груп, спільнот, до яких він належить. Ця сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми, додають спрямованості й орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних.

Особливої ваги у подоланні "дефіциту демократії" набувають не лише ціннісні та інституційні, але й процедурні чинники. Не випадково поширеним (ледь не на аксіоматичному рівні) є твердження, що демократія – це передусім процедури. Разом з тим, вважаємо, що таке твердження потребує певних уточнень і застережень. Очевидно, що для країн зрілих демократій пріоритетними в розбудові суспільства рівних можливостей, відкритих ринків і високого ступеня толерантності є процедури. Адже цінності демократії настільки "вплетені" у своєрідну світоглядну "матрицю" західних суспільств і масову свідомість, що сприймаються як природні, безперечні й безумовні. В країнах зрілих демократій ці цінності багато в чому виконують функцію самоконтролю соціуму, запобіжників його деформації.

Дещо інакшим є ставлення до демократичних процедур у країнах молодих демократій, зокрема в Україні. Процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, відбувається вкрай складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився і система суспільних цінностей усе ще перебуває під відчутним впливом ціннісних деформацій радянських часів. Саме тому чимало запозичених у країн зрілих демократій процедурних зразків, реплікованих його зовнішніми формами, деформуються й перетворюються на імітацію.

Для "торжества процедури" як основи демократії необхідним є вкорінення демократичних цінностей у масову свідомість. Саме вони (демократичні цінності) мають стати підставою оцінок і переосмислення буття, зміни норм і моделей поведінки. Деформація ж та імітація демократичних процедур (виборів, референдумів, впливу на прийняття рішень, конкурсних відборів, громадського

контролю тощо) призводять до спотворення демократичних принципів та сприйняття демократії, поглиблюючи і у масовій свідомості, і у практичній діяльності її "дефіцит".

Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що "конфлікт інтересів" у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні і під час цілепокладання. Адже мотиви влади й суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади "влада" є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

Проілюструємо зазначену тенденцію "конфлікту інтересів" на прикладі інститутів громадянського суспільства. За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети. "Владна" ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні інституту громадянського суспільства для посилення легітимації влади й владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інституту громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за діяльністю його інституцій, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення.

Поширення COVID-19 в Україні на тлі воєнної агресії з боку Російської Федерації посилює негативні соціально-економічні тенденції в країні, а також зневіру в дії влади й правильності її рішень. Зростає кількість громадян, які оцінюють вибір руху країни в цілому як неправильний, а негативні оцінки ситуації навесні 2021 року стрімко наближаються до осінніх 2013-го (табл. 3).

Таблиця 3

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2011–2021 рр.)

	Серпень 2011	Серпень 2012	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Червень 2020	Березень 2021
У правильному напрямі	16,1	19,7	15,4	32,3	14,3	17,4	12,0	57,0	18,8	17,7
У неправильному напрямі	61,9	57,6	65,4	40,7	67,6	66,8	78,0	17,0	61,3	66,4
Важко відповісти / не відповіли	22,1	22,6	19,2	27,0	18,1	15,9	10,0	26,0	19,8	15,9

Складено за: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2016). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenschilasya-na-20-20191111061108>; Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleennia>; Соціально-політична ситуація в Україні – Липень 2020. URL: <https://socis.kiev.ua/ua/2020-08-13/>; Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>

Результати соціологічних досліджень засвідчують укр. низький рівень довіри законодавчому й виконавчим органам влади, судовій системі, політичним партіям, органам правопорядку (табл. 4). Серед "лідерів" недовіри – суди й органи прокуратури, антикорупційні органи, державні службовці, парламент і уряд.

Таблиця 4

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам?, %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Президент України	20,1	28,9	34,5	9,9	6,7	– 4,6
Верховна Рада України	31,7	43,4	16,6	2,0	6,4	– 56,5
Уряд України	32,1	39,9	19,2	1,9	7,0	– 50,9
Державний апарат (чиновники)	36,5	41,2	13,3	1,4	7,5	– 63,0
ЗСУ	11,0	17,0	48,9	16,3	6,9	37,2
Державна прикордонна служба	12,4	26,6	42,7	9,0	9,3	12,7
Нац. гвардія України	14,3	25,0	40,5	8,6	11,7	9,8
Нац. поліція	18,8	39,1	28,4	4,6	9,1	– 24,9
СБУ	23,9	31,9	27,8	3,3	13,2	– 24,7
ДБР	28,6	34,8	14,3	1,8	20,5	– 47,3
ДСНС	15,8	17,8	40,2	13,1	13,1	19,7
Прокуратура	36,7	36,5	13,9	1,3	11,6	– 58,0
Суди (судова система в цілому)	43,5	34,0	10,4	1,3	10,8	– 65,8
Місцевий суд	31,5	36,0	16,4	1,6	14,4	– 49,5
Верховний Суд	35,3	33,8	13,5	1,9	15,4	– 53,7
Конституційний Суд України	31,9	32,7	16,5	1,8	17,1	– 46,3
МВС України	33,1	33,9	18,8	1,9	12,3	– 46,3
НАБУ	37,7	33,4	10,7	1,7	16,6	– 58,7
САП	39,2	31,3	9,5	1,1	18,9	– 59,9
НАЗК	39,4	30,2	9,3	0,7	20,3	– 59,6
Антикор. суд	40,0	29,8	9,3	1,1	19,9	– 59,4
Патрульна поліція	20,4	33,8	32,5	2,7	10,5	– 19,0

Продовження таблиці 4

Уповноважений ВР України з прав людини	17,1	23,4	27,0	3,8	28,8	- 9,7
ЗМІ України	15,0	27,2	44,0	5,6	8,2	7,4
ЗМІ Росії	55,8	25,3	5,4	0,8	12,6	- 74,9
НБУ	23,1	39,1	23,8	1,7	12,3	- 36,7
Комерційні банки	28,4	38,5	19,9	1,7	11,5	- 45,3
Профспілки	21,4	28,2	23,1	3,2	24,2	- 23,3
Політичні партії	30,7	40,2	12,6	2,6	13,9	- 55,7
Громадські організації	12,2	24,0	41,0	5,9	16,8	10,7
Західні ЗМІ	18,0	25,5	28,8	4,8	23,0	- 9,9
Церква	10,3	15,1	44,1	18,9	11,6	37,6
Добровольчі батальйони	15,4	19,0	39,1	13,6	12,9	18,3
Волонтерські організації	7,7	16,7	46,6	16,3	12,8	38,5

Джерело: Разумков Центр. 04.09.2020. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

**Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє.*

Характерно, що серед суспільних інституцій найбільшу довіру громадяни висловили організаціям громадянського суспільства, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям, Церкві, добровольчим рухам, громадським організаціям), а також державним інституціям "безпекового сектору" – Збройним силам України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі та Державній службі з надзвичайних ситуацій. Тобто, більшість громадян не довіряють органам влади і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі.

Зауважимо, що й громадські активісти в реалізації суспільно значущих завдань мало розраховують на владу й вітчизняні суди. Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва проведено опитування серед представників громадських організацій. Дослідники поцікавилися у керівників інститутів громадянського суспільства: які механізми впливу на владу, на їхню думку (з урахуванням досвіду взаємодії), є найбільш ефективними? Результати опитування представлені в табл. 5. Вони засвідчили порівняно низький рівень ефективності звернення до

вищих владних і судових інстанцій. Ефективнішими, на думку опитаних, є використання можливостей засобів масової інформації та звернення до міжнародних організацій.

Таблиця 5

**За допомогою яких механізмів громадські організації
можуть найбільш ефективно впливати на владу?**
(згадок)

Активна взаємодія з засобами масової інформації	52
Звернення до світової спільноти, міжнародних організацій	47
Залучення позитивного досвіду взаємодії з інших регіонів України та інших країн	45
Розробка і просування матеріалів з аналізу політики та відповідних рекомендацій	44
Утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій	44
Вивчення та оприлюднення громадської думки населення	41
Моніторинг виконання депутатами виборчих обіцянок і ухвалених рішень	38
Робота у громадських радах й інших дорадчих органах при державних установах	37
Делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо)	37
Публічне обговорення (круглі столи, громадські слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх вирішення	35
Звернення до судових інстанцій	32
Звернення до вищих владних інстанцій	31
Використання неформальних зв'язків з особами, що ухвалюють рішення	19
Організація мітингів, демонстрацій	19
Співпраця з політичними партіями	17
Бойкот, пікетування державних установ	8
Інші	3

Джерело: Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність – Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. Опитування проводилося з 15 квітня по 1 травня 2020 року. Загалом отримано 75 відповідей. URL: dif.org.ua/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-la-na-gromadsku-aktivnist

Досить своєрідною є "співпраця" держави з організаціями громадянського суспільства й у питаннях створення сприятливих умов для фінансування їхньої діяльності. Законодавчо до мінімуму обмежені й організаційно ускладнені можливості матеріальної підтримки інститутів громадянського суспільства з боку вітчизняного бізнесу. Згідно з чинними нормами, навіть благодійна допомога важкохворим обкладається податком на доходи фізичних осіб³⁸. Декларуючи співпрацю й фінансове сприяння реалізації соціальних проєктів, держава на підтримку громадських організацій виділяє кошти в межах 0,05–0,1% бюджету³⁹. І справа не лише у розмірах цієї допомоги. Йдеться про неопублічність процедури розподілу коштів і про відсутність у відкритих джерелах інформації про їх витрати та про ефективність реалізації проєктів громадської ініціативи.

Розподіл бюджетних коштів здійснюється рішеннями "конкурсних комісій", створених органами виконавчої влади. Характерною ознакою рішень, прийнятих у "домайданівські" часи, була їх спрямованість на підтримку "привладних" молодіжних структур. Наприклад, навесні 2013 р. конкурсною комісією Держмолодьспорту України⁴⁰ грошові кошти у сумі 5 млн 480 тис. грн, були розподілені між приблизно 70 громадськими організаціями. Більш ніж половина всіх коштів спрямовувалася на реалізацію молодіжних проєктів політичних та "припартійних" структур. Серед "лідерів-переможців" конкурсу була молодіжна організація Партії регіонів – "Молоді регіони" (450 тис. грн, або ж – майже 10% усіх коштів, виділених державою на підтримку молодіжних і спортивних організацій), Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (345 тис. грн), Соціалістичний Конгрес Молоді (295 тис. грн), Всеукраїнська піонерська організація ім. В. І. Леніна (285 тис. грн),

³⁸ Гулевська-Черниш А. Податок на протез, або Як благодійники утримують державу. Українська правда. Життя. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/14/175090/>

³⁹ Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги. Тиждень. URL: <http://tyzhden.ua/News/46150>

⁴⁰ Рішення конкурсної комісії Держмолодьспорту від 25 квітня 2013 р. URL: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/1522

Українська Народна Молодь (245 тис. грн), Спілка піонерських організацій Києва (СПОК, 240 тис. грн) тощо. Показовим є й той факт, що Державна служба молоді та спорту на всі проєкти спортивних організацій виділила кошти, співмірні з витратами на підтримку заходів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

Щоправда, після Революції Гідності й початку воєнних дій на Сході України більше уваги приділяється діяльності волонтерських організацій. Внесені у 2019 році зміни до Бюджетного кодексу забезпечили надання фінансової підтримки з державного бюджету організаціям ветеранів та особам з інвалідністю. Проте, відповідно до затверджених порядків використання коштів, фінансування з державного бюджету отримали лише всеукраїнські організації. Загалом у 2019 році на фінансування діяльності організацій громадянського суспільства з бюджету було виділено майже 887 млн грн. При цьому половину з цих коштів виділено на підтримку кінематографа, а переважна частина з решти коштів, як зазначають експерти, розподілялася без конкурсу⁴¹.

Особливе занепокоєння викликає стан безпеки громадської діяльності в Україні. Лише протягом трьох останніх років (2018–2020 рр.) правозахисниками було зафіксовано 270 випадків насильницьких дій щодо активістів у зв'язку з їхньою громадською діяльністю – нападів, погроз, залякувань, знищення чи пошкодження майна, яке їм належить (2018 р. – 86 випадків, 2019 р. – 83 інциденти⁴², 2020 р. – 101 випадок⁴³).

Експерти та правозахисники вказують на щонайменше дві системні проблеми, характерні для всіх нападів на активістів: неефективне розслідування і захист безпеки потерпілих. Зазвичай після заяв про напад чи погрози правоохоронці не починають або

⁴¹ Державне фінансування громадських організацій: головні зміни у першій половині 2019 року. URL: <https://euprostir.org.ua/stories/142754>

⁴² Правозахисники зафіксували 83 випадки переслідування громадських активістів у 2019 році. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravozakhysnyky-zafiksuvaly-83-vypadky-peresliduvannia-hromads-kykh-aktyvistiv-u-2019-rotsi/>

⁴³ У 2020 році правозахисники зафіксували 101 випадок нападів на громадських активістів і їх переслідувань в Україні. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-2020-mu-najbilshe-napadiv-na-pravozahisnikiv-stalosya-u-kiyevi-najbilshe-cherез-protidiyu-korupciyi-zmina>

саботують розслідування. Це характерно для майже ста відсотків справ, навіть таких резонансних, як справа Катерини Гандзюк. І після зміни влади в Україні громадські активісти зазнають нападів та стають жертвами залякувань, стверджують правозахисники. Крім того, активісти не отримують індивідуального захисту під час слідства і суду, що передбачено чинним законом про гарантування безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві⁴⁴.

Чимало протиправних дій учиняється й проти працівників засобів масової інформації. За результатами моніторингу Національної спілки журналістів та партнерських громадських організацій у 2019 р. зафіксовано 75 випадків фізичної агресії щодо журналістів або знімальних груп, в яких постраждали 86 осіб. У 2020 р. скоєно 77 нападів, постраждала 101 особа, кожний сьомий напад на журналістів був за участю чиновників, депутатів або ж співробітників правоохоронних органів⁴⁵.

Здійснений аналіз, на жаль, підтверджує наявність негативних проявів у практиці взаємодії влади й громадянського суспільства. На наш погляд, найсуттєвішою, найвідчутнішою і такою, що посилювалася протягом останніх років, є тенденція до наростання "дефіциту демократії" та прагнення "підкорення" державою інституцій громадянського суспільства⁴⁶. Це прагнення полягає у спробах вибудувати "модель" стосунків, у яких інститути громадянського суспільства виконуватимуть функцію своєї легітимації рішень і дій органів влади, використовуючи для цього свої можливості зв'язків із громадськістю. Такі висновки підтверджуються й результатами нашого дослідження діяльності

⁴⁴ Напади на активістів в Україні не припиняються – правозахисники. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/a-51623956>

⁴⁵ В Україні за рік сталося понад сотню нападів на активістів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/28/novyna/suspilstvo/ukrayini-rik-stalosya-sotnyu-napadiv-aktyvistiv>; Стало відомо, скільки нападів на журналістів сталося у 2020 році. URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2021/01/13/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-silkly-napadiv-zhurnalistiv-stalosya-2020-rocz>

⁴⁶ Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 3 (71). С. 136–152.

громадських рад, створених при центральних органах виконавчої влади України⁴⁷.

Події останнього часу довели неефективність і незграбність донині наявної системи "взаємодії" держави та громадянського суспільства. Адже і Помаранчевий, і Євромайдан (як суспільно-політичні явища), і їх перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили передусім не "легалізовані відповідно до законодавства" інституції громадянського суспільства, а активність самих громадян. Ба більше, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни через "нелегалізовані" організації добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто долаючи бездіяльність чиновників, ними була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчовими продуктами, ліками й навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські "неформальні" організації переймаються долями вимушених переселенців зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

У цьому контексті зауважимо, що трансформація взаємодії політичних та громадських інституцій ускладнюється наявністю суперечностей, пов'язаних із поєднанням елементів адміністративно-командного та демократичного управління, низьким рівнем соціально-економічного розвитку країни, відсутністю ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян, невизначеністю стратегічної моделі суспільно-політичного розвитку, недостатньою сформованістю демократичних цінностей як політичної еліти, так і громадян, що, зрештою, й призводить до "дефіциту демократії". Усвідомлення ж значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів мають стати підґрунтям переосмислення (у тому числі, можливо передусім, наукового) сучасних суспільно-політичних процесів.

⁴⁷ Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. та ін. / за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2011. 148 с.

Залучення інститутів громадянського суспільства до розв'язання проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об'єктивною потребою, з другого – породжує чимало суперечностей, викликаних специфікою сучасного етапу суспільного розвитку. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання пояснюється пильна увага науковців до науково-практичних проблем громадянського суспільства, теоретичного дослідження його основ та пошуку ефективних шляхів практичної реалізації. Спонукальним же мотивом цієї теоретичної й практичної активності є незадоволення наявним станом речей, динамікою й рівнем державно-політичного розвитку⁴⁸.

Разом з тим, украй важливим є розуміння того, що за нинішніх умов громадянське суспільство є не самоціллю, а лише формою (на глибоке переконання окремих дослідників – універсальною формою) реального переходу до демократії та реалізації її можливостей. Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних змін, без яких виникає "дефіцит демократії", а демократизація як процес і результат стає неможливою.

Водночас варто зазначити, що ці моделі не можуть бути "лінійними". Йдеться про складний період подолання наявних суперечностей шляхом кардинальних суспільних змін через усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різномірної) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану. Вочевидь, динаміка змін у всіх сферах суспільного життя впливає на стан перехідних суспільств і на його переосмислення в масовій свідомості.

До підсумкових результатів дослідження особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні можна віднести наступні висновки та рекомендації. Передусім – виокремимо (щонайменше) три аспекти, які, на нашу думку, впливають, з одного боку, на

⁴⁸ Шайгородський Ю. Ж. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. Київ, 2016. С. 92–122.

сприйняття ідей громадянського суспільства в Україні, з другого – на становлення його інституцій і суспільне ставлення до них.

Перший. Ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самовияву особистості, як форми колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб – близькі українському суспільству. Історія свідчить, що характерною рисою української спільноти завжди було прагнення консолідації через систематизацію й унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин. Разом із тим, "ментальна" і "суспільна" готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Тобто, процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів), як цілепокладання. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є "ближчими" до цінностей громадянського суспільства. Разом із тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними вітчизняними та закордонними політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

Другий. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних інституцій громадянського суспільства радянського зразка у вигляді всіляких "спілок", "добровільних товариств", "союзів" тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, їхньої відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на розв'язання наявних проблем. Водночас активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадянського суспільства.

Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, що розпочали

роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проєктів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідний "зразок" громадянських інституцій нового типу і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до них, до їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Третій. Не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань – молодіжних, жіночих, дитячих, професійних організацій, фондів, об'єднань, "ініціатив" тощо) використовувати можливість й авторитет "позапартійних" громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така "взаємодія", як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології "залучення" й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного "забарвлення". Водночас не без мовчазної згоди (бездіяльності) інститутів громадянського суспільства в Україні так і не сформувався ключовий складник демократичного режиму – політична відповідальність як своєрідний запобіжник "дефіциту демократії".

Громадянське суспільство в Україні, попри всі труднощі його становлення, розвивається й набуває нових якісних і змістовних ознак. Уявлення людей про суспільно-політичні процеси і їх роль у них поступово змінюються, політичний світ урізноманітнюється та ускладнюється поведінковими, мотиваційними, технологічними особливостями. Очевидно, що формування громадянського суспільства, політичної культури громадян і нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності неможливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі

збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності в інформаційній сфері, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації. Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

Варто визнати, що наявні теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, залишаються здебільшого поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади, засобів масової інформації. Водночас ці розробки часто містять конкретні рекомендації, пропозиції шляхів, форм і методів реалізації. Міністерству культури, молоді та спорту України (створеному за результатами реорганізації Міністерства інформаційної політики України) варто опрацювати механізм моніторингу, оцінки, апробації та практичного впровадження у діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування рекомендацій та пропозицій науковців, спрямованих на реалізацію державної політики у сферах культури, сімейної та молодіжної політики, в інформаційній та безпековій сферах.

За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на рівень політичної культури та масову свідомість, пропонують відповідні моделі поведінки. Це, передусім, аудіовізуальні (електронні) засоби масової інформації, оскільки їх вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, загрози єдності країни й консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади розробити та впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок

суспільства. Адже саме в межах цього простору здебільшого відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння.

Центральним органам виконавчої влади спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань свободи слова варто розробити і впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, прояви агресивності, загострення політичного протистояння, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі. Доцільним було б залучення до розробки певних етичних норм і правил у цій сфері професійних об'єднань журналістів, працівників телебачення і радіо, впровадження системи внутрішнього моніторингу змісту й спрямованості інформаційних програм, запобігання поширенню неправдивої інформації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України та іншим центральним органам виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства.

Міністерству освіти і науки України (із залученням інших центральних органів виконавчої влади) спільно з Комітетом з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Національною академією наук України, громадськими об'єднаннями варто ініціювати розроблення цілісної програми (зорієнтованої на освоєння й удосконалення знань про політику впродовж усього життя) з розвитку політичної освіти як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.

Розділ 8. ЕЛЕКТОРАЛЬНА ІСТОРІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В електоральній історії України після здобуття незалежності можна виокремити три основні завершені електоральні періоди: 1) перша половина 90-х рр.; 2) друга половина 90-х – перша половина 2000-х рр., 3) після другої половини 2000-х рр. Для першого періоду було характерним протистояння прибічників повноцінної державної незалежності і прозахідної зовнішньополітичної орієнтації, з одного боку, із прихильниками ідеї збереження реінтеграції України до євразійського простору – з другого. На другому етапі основна боротьба розгорнулася між провладними центристами (і прихильними до них правими) та лівою опозицією. Головна особливість цього етапу полягала у тому, що представники лівого руху реально претендували на владу. Вибори 2004 р. ознаменували собою остаточне завершення цього періоду. Третій період характеризується протистоянням "постмайданних" представників "помаранчевих" і "біло-блакитних" політичних сил, маргіналізацією "лівого" і "старого правого" політичних таборів, а також певним зростанням популярності "нового правого" табору.

Упродовж усього цього часу протистояння політичних сил відбувалося у двох основних площинах: соціально-економічній ("реформаторство – антиреформаторство" та геополітичній ("прозахідна – проросійська"). Відповідно до означених ціннісно-ідеологічних векторів формувалися й електоральні регіони України. Електоральна диференціація території України набула переважно комбінованого характеру і не може бути описана спрощеними "Правобережжя – Лівобережжя", "Захід – Центр – Схід", "Західна Україна – решта України". Різні дослідники пропонують різні варіанти електорального районування. Прийнятним варіантом районування України може бути поділ, представлений вченими Центру політичних досліджень Львівського національного

університету ім. Івана Франка¹. Відповідно до нього електоральне районування України має такий вигляд:

Регіон	Області
Західний регіон	Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська
Центральний регіон	Житомирська, Київська і м. Київ, Чернігівська, Сумська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська
Східний регіон	Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська
Південний регіон	Одеська, Миколаївська, Херсонська, АР Крим і м. Севастополь

Утім, не рідко соціологічні служби відносять Хмельницьку область до Західного, а не Центрального регіону, а Запорізьку – до Південного, а не Східного. Інколи Дніпропетровську область також відносять до числа південних. Крім того, кожен з регіонів має внутрішню неоднорідність: на Заході виокремлюються Галичина, Волинь, Буковина, Закарпаття і Хмельницька області, на Сході окремим субрегіоном виділяється Донбас у складі Донецької і Луганської областей. Помітні відмінності існують й між областями Центральної України.

Електоральна історія новітньої Української держави налічує п'ять повноцінних (за участю усіх регіонів) і дві "усічені" (без участі окупованих Росією територій) президентські та шість повноцінних і дві "усічені" парламентські виборчі кампанії, упродовж яких виразно проявилися регіональні особливості електоральної поведінки. До цього переліку слід також віднести й референдум про незалежність України, що відбувся в один день із першими президентськими виборами.

¹ Романюк А. С. Електоральна карта Львівщини у міжрегіональному зрізі. Львів: ЦПД, 2010. 168 с.

1. Президентські вибори *Референдум і президентські вибори 1991 року*

Референдум 1 грудня 1991 р. окреслив перші вияви осі протистояння між "прозахідниками" і "державниками", з одного боку, та "євразійцями" і "лівими" – з іншого. Але більш виразно регіональну диференціацію електоральних уподобань саме за регіональною ознакою показали перші вибори Президента України, що відбулися в один день із референдумом.

Результати голосування на референдумі про незалежність України виявили її підтримку жителями усіх регіонів України (за винятком Криму і Севастополя) на рівні понад 83%. Найвищий рівень підтримки Незалежності зафіксований у Західному регіоні (96,48%), зокрема, у трьох галицьких областях, майже таким він був і у Центральному регіоні (94,46%). Натомість на Сході України незалежність України дістала схвалення 86,12% виборців (але понад 90% у Дніпропетровській обл.), а на Півдні – 80,93% виборців (переважно завдяки помітно нижчому, ніж по регіону загалом, рівню підтримки у м. Севастополь і Кримській АРСР – відповідно, 57,07% та 54,19%). У межах Центрального регіону відмінності волевиявлення виборців були мінімальними. Таким чином, результати референдуму 1 грудня 1991 р., попри переважну однастайність волевиявлення, все ж засвідчили електоральну неоднорідність України.

Підсумки голосування на перших виборах Президента України, які відбулися одночасно із референдумом 1 грудня 1991 р., ще більш виразно окреслили на політичній карті України специфіку електоральних регіонів через ставлення виборців до основних претендентів на перемогу – провладного кандидата Л. Кравчука та представника опозиції В.Чорновола.

Основу програми Л. Кравчука становили п'ять "Д" – Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра. Це був лаконічний документ із доволі декларативним баченням програми перетворень в Україні на етапі незалежності. За його конкурентом – В. Чорноволом – тягнулося ще радянського походження кліше "націоналіст", що тоді було неприйнятним для більшості населення

України. Програма В. Чорновола мала назву "Україна: шлях до свободи". У ній проблему громадянського суспільства було визначено як найважливішу в аспекті збереження незалежності України та реалізації нагальних проблем державної політики за прикладом центрально-східноєвропейських країн. Хоч обидва кандидати виступали з державницьких позицій, різниця в їхньому сприйнятті виборцями полягала в тому, що Л. Кравчук виступав як більш поміркований колишній комуніст, а лідер Народного Руху України В. Чорновіл – як більш радикальний опозиціонер-дисидент.

За результатами голосування перемогу на виборах вже в першому турі здобув Л. Кравчук, за якого віддали голоси 61,59% виборців, за В. Чорновола – 23,27%. У регіональному розрізі Л. Кравчук набрав більшість голосів виборців у містах Київ та Севастополь та усіх областях, за винятком трьох областей Галичини. В. Чорновіл переміг у Львівській (75,86%), Івано-Франківській (67,1%) та Тернопільській (57,45%) областях. На Буковині перевага Л. Кравчука над В. Чорноволом була мінімальною: 43,56% проти 42,67%. Варто відзначити вищий, ніж по країні загалом, відсоток голосів за В. Чорновола також у столиці України м. Києві – епіцентрі політичних процесів, та у Черкаській області – малій батьківщині політика.

Третє й четверте місця, відповідно, посіли дисидент і співзасновник Української гельсінської групи Л. Лук'яненко (4,49%) та на той час заступник Голови Верховної Ради України В. Гриньов. Підтримка Л. Лук'яненка була порівняно вищою у Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Чернігівській (мала батьківщина політика) областях та м. Києві. В. Гриньов найбільшу підтримку виборців мав у Донецькій, Харківській (на той час обраний народним депутатом в Індустріальному виборчому окрузі № 369 м. Харкова), Одеській, Луганській областях, Кримській АРСР та у м. Севастополі.

Голосування жителів Галичини на президентських виборах 1991 р. засвідчило політичну особливість цього регіону як у складі України, так і у складі Західного регіону не лише у питанні вибору вектора розвитку держави, а й у способі його реалізації, запропонованому В. Чорноволом.

Вибори і референдум 1991 р. відбувалися на хвилі національного піднесення, сподівань на швидке подолання соціально-економічних проблем багато в чому саме завдяки побудові власної держави. Але вже в перші роки незалежності соціально-економічна ситуація в Україні ще більше загострилася. Як наслідок, у частини суспільства наростало розчарування, соціальна апатія, які проявлялися одночасною орієнтацією на взаємовиключні цінності. Наприклад, одночасна підтримка ідей ринкової економіки і твердих цін, свободи пересування і режиму прописки². Як результат, на запитання про вибір між соціалізмом і капіталізмом населення давало такі відповіді

- не підтримують жодних – 30%;
- підтримують і тих, й інших, аби не воювали – 22%;
- підтримують прихильників капіталізму – 18%;
- підтримують прихильників соціалізму – 12%;
- інше – 2%;
- важко відповісти – 16%³.

Отже, різниця між прихильниками капіталістичного і соціалістичного шляху була не надто великою. Тому не дивно, що упродовж 1991–1993 рр. в Україні утворився ряд лівих партій, зокрема, Соціалістична партія України, Селянська партія України. У жовтні 1993 р. була скасована заборона на діяльність КПУ (діяла із серпня 1991 р.).

У таких умовах проходила кампанія президентських виборів 1994 р. Основними конкурентами на них стали чинний та той час Президент Л. Кравчук і Л. Кучма. Вибори продемонстрували вже більш виразний географічний поділ країни за ознакою політичних уподобань виборців на східну і західну частини. Показово, що у першому турі 26 червня 1994 р. переможця виборів не було визначено: Л. Кравчук здобув підтримку 38,3% виборців, а Л. Кучма – 31,3%. Загалом Л. Кравчук у першому турі переміг у 14 областях Західного і Центрального (крім Чернігівської і

² Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Киев: Абрис, 1994. С. 133.

³ Там само. С. 138.

Сумської області) регіонів, Миколаївській області та м. Києві. Зокрема, він здобув підтримку виборців у понад 80% у трьох галицьких областях, понад 50% – у Рівненській і Волинській, Чернівецькій та Закарпатській областях.

Натомість, Л. Кучма переміг у АР Крим і м. Севастополі, 7 областях Східного та Південного (крім Миколаївської області) регіонів, Чернігівській і Сумській областях. Зокрема, він здобув підтримку понад 80% голосів виборців у АР Крим і м. Севастополі та понад 50% – у Донецькій і Луганській областях.

Трете і четверте місця, відповідно, посіли лідер соціалістів О. Мороз (13,3%) та на той час 42-річний реформатор і щойно обраний народний депутат В. Лановий (9,5%). Зокрема, О. Мороз виборов упевнене друге місце і набрав понад 20% голосів виборців у Луганській, Сумській, Хмельницькій і Черкаській областях та розділив друге місце з Л. Кучмою у Кіровоградській області. В. Лановий набрав найбільший відсоток голосів і посів друге місце у м. Києві та третє місце у Київській області⁴.

Перший тур виборів Президента України окреслив дещо інші, порівняно із 1991 р., регіональні обриси електоральних уподобань жителів України. Втім, як засвідчили його результати, ці обриси були ще досить розмитими. Більш виразну картинку продемонстрував другий тур. У ньому Л. Кучма переміг у АР Крим і м. Севастополі та усіх областях Східного і Південного регіону, а також у Чернігівській, Сумській, Полтавській і Кіровоградській областях Центрального регіону. Найвищою підтримка Л. Кучми була у м. Севастополі (91,98%), АР Крим (89,70%), Луганській (88,0%) і Донецькій (79,0%) областях. Більшість виборців Західного і Центрального (крім Чернігівської, Сумської, Полтавської і Кіровоградської областей) регіонів віддали перевагу Л. Кравчуку. Зокрема, підтримка Л. Кравчука на Галичині зросла до 94,46% у Івано-Франківській, 93,77% у Львівській і 94,8% у Тернопільській областях.

На думку В. Хмелько, у 1994 р. регіональний розподіл голосів між основними кандидатами виявився найтісніше пов'язаним із

⁴ Електоральная география 2.0. URL: <https://www.electoralgeography.com/new/ru/countries/u/ukraine/ukraine-presidential-election-1994.html> (Last accessed: 01.02.2021)

поділом виборців на прихильників і супротивників близьких відносин із Росією, але цей розподіл зумовлювався не так етнічною, як мовною ідентичністю населення⁵.

Л. Кучма зробив ставку на ідеї боротьби зі злочинністю, економічного піднесення та надання російській мові статусу офіційної, і його підтримали більшість виборців Східного, Південного і частини Центрального регіонів. Натомість в основі передвиборчої платформи Л. Кравчука у 1994 р. були ідеї зміцнення української державності, українське національно-культурне відродження. Ці ідеї підтримали жителі Західної та частини Центральної України. Таким чином, Західний регіон у 1994 р. заявив про себе як про електоральну базу національно-демократичних і прозахідних політичних сил, тоді як Східний і Південний – лівих і проросійських. Ідейна невизначеність на цей час стала характерною рисою виборів Центрального регіону. Саме за їхню прихильність розгорнулася політична боротьба у наступні роки.

Президентська виборча кампанія 1999 р.

Наступна президентська виборча кампанія збіглася в часі з початком другого етапу диференціації електорального простору України, коли вісь протистояння ще більше змістилася у геополітичну сферу зі збереженням ідеологічної складової протиставлення (ліві–неліві).

Під час цієї президентської кампанії відбулися певні зміни у територіальному розподілі електоральної підтримки кандидатів. Значною мірою вони були зумовлені тим, що головним конкурентом чинного на той час Президента Л. Кучми став лідер українських комуністів П. Симоненко. Зважаючи на тяжкий економічний стан України другої половини 1990-х років, а відповідно, й зростання популярності лівих ідей, особливо на Сході та Півдні України, колишній "кандидат Сходу" Л. Кучма, принаймні у передвиборчій риторичі, прагнув забезпечити собі загально-

⁵ Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну. Дзеркало тижня. 2006. № 24 (603). 24 – 30 червня.

українську підтримку, у тому числі добитися прихильності західноукраїнських виборців та зміцнити свою підтримку у Центральному регіоні.

У першому турі, 31 жовтня 1999 р. підтримка Л. Кучми становила 36,49% голосів виборців, а комуніста П. Симоненка підтримали 22,24% виборців. Найбільшу підтримку у першому турі Л. Кучма здобув у Західному регіоні: трьох галицьких областях (понад 60%), Закарпатській, Волинській, Чернівецькій (понад 50%). Також упевненою була його перемога у Рівненській, Дніпропетровській, Одеській, Київській, Житомирській, Хмельницькій областях та м. Києві. Натомість П. Симоненко у першому турі здобув найбільшу підтримку виборців Луганської, Донецької, Херсонської, Харківської областей, АР Крим і м. Севастополя. Водночас у м. Севастополі, а також Запорізькій області Л. Кучма і П. Симоненко мали майже однаковий відсоток підтримки виборців.

Особливістю президентської виборчої кампанії 1999 р., порівняно з двома попередніми, стало те, що у ряді областей перемогу у першому турі голосування здобули кандидати, які загалом в Україні посіли третє і четверте місця. Так, третім за кількістю здобутих голосів виборців став лідер соціалістів О. Мороз (11,29%), а четвертою була лідерка Прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко (10,97%)⁶. Обоє перемогли в областях Центрального регіону: О. Мороз у Вінницькій і Полтавській, а Н. Вітренко – у Сумській. Також значний відсоток голосів виборців дістав Є. Марчук – 8,13%. Маючи четвертий результат в Україні загалом, він посів друге місце у Львівській і Закарпатській областях.

Основні конкуренти Л. Кучми мали досить відмінні програмні засади, які в першому турі підтримала загалом майже третина виборців: О. Мороз виступав переважно як лівоцентрист⁷,

⁶ Підсумки голосування в регіонах України 31.10.1999 року Впорядковано за Центральною виборчою комісією. Вибори Президента України 1999 р.. Підсумки голосування в регіонах України 31.10.1999 року URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

⁷ Маніфест нового курсу України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

Є. Марчук – як центрист⁸, а програма Н. Вітренко була відверто лівою і проросійською⁹.

У другому турі за Л. Кучму в Україні в цілому проголосувало 56,25% виборців. Найвищою його підтримка була у Західному регіоні (81,54%), де він здобув перемогу у всіх областях. При цьому у трьох галицьких областях підтримка Л. Кучми перевищила 90%, у Закарпатській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій – 70%, а в Хмельницькій – 50%. Л. Кучма переміг також у Східному регіоні із підтримкою 50,33% голосів, хоча у Луганській області – поступився П. Симоненку, а в Харківській обидва кандидати набрали однаковий відсоток голосів. Сам П. Симоненко здобув мінімальну перевагу у Центральному (46,56%) і Південному (47,87%) регіонах, але у м. Севастополі і Одеській області переміг Л. Кучма, який, крім того, здобув перемогу у м. Києві, Житомирській, Київській і Сумській областях, а П. Симоненко – у Вінницькій, Полтавській, Чернігівській, Кіровоградській і Черкаській областях.

Згладжування відмінностей в електоральних уподобаннях центрально- і східноукраїнських регіонів, а також зменшення розриву між ними і Заходом України під час президентських виборів 1999 р. було тісно пов'язане зі зміною характеру протистояння самих кандидатів у Президенти, порівняно з попередніми президентськими виборами. Л. Кучма у 1999 р. позиціонував себе як прагматик, реальний політик. Порівняно з проросійським комуністом П. Симоненком, він здавався захисником української незалежності. Цей образ Л. Кучми підкріплювався й такими політичними здобутками, як політичне і законодавче зняття проблеми кримського сепаратизму і повернення автономії у правове поле України у 1995–1998 рр., приєднання України до Ради Європи у 1995 р. і підписання Хартії про особливе

⁸ Передвиборна програма кандидата у Президенти України Є. Марчука "Воля народу – дії президента!". URL: https://cvk.gov.ua/pls/vp1999/images/prog_12.htm (Lastaccessed: 01.02.2021)

⁹ Наталія Михайлівна Вітренко. "Тези передвиборної програми". URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору у 1997 р.

Ці та інші результати першої президентської каденції Л. Кучми давали підстави вважати, що він – колишній проросійський "червоний директор" – став прозахідним захисником української державності. Тож, проголошуючи ідеї, прийнятні для прихильників національно-демократичних та центристських сил (такі, як уникнення загрози втрати державності, необхідність проведення ринкових реформ тощо), а також не без застосування у другому турі в східних областях сумнозвісного "адмінресурсу" Л. Кучма здобув перемогу на виборах Президента України у 1999 р.

Таким чином, за підсумками президентських виборів 1999 року електоральна карта України зазнала чергових змін. Насамперед, формально підтримка кандидата-державника в особі Л. Кучми, порівняно із попередніми виборами, просунулася на Схід (Донецька, Дніпропетровська і Харківська області) та Південь (Одеська область і м. Севастополь). Але ці зміни були досить умовними і кон'юнктурними. Натомість у Центрі України сформувався своєрідний "червоний пояс" п'яти областей. Але і "червоний пояс" був дуже умовним, зважаючи на досить високий відсоток виборців Центрального регіону, які не підтримали жодного кандидата (4,66%).

Президентські вибори 2004 р.

З початком третього етапу регіональної диференціації електорального простору України окреслилося збереження геополітичної електоральної осі "Захід–Росія". Слід зазначити, що порівняно з 1990-ми роками старі ліві вже не мали підтримки, яка б дозволяла їм реально претендувати на владу. Ідеологічні розбіжності набули чіткої прив'язаності до регіональної ідентичності, що сприяло посиленню територіального розмежування електоральних симпатій. Президентські вибори 2004 р. зафіксували такий регіональний вигляд електоральної карти України: проросійський владний кандидат В. Янукович переміг на Сході й Півдні країни, а прозахідний опозиціонер В. Ющенко здобув більшість у західних і центральних областях.

Особливістю цієї президентської кампанії, порівняно із двома попередніми, стало те, що у виборах не брав участі чинний Президент України. Ця виборча кампанія була позначена надзвичайною гостротою, а також мала виражені етнополітичні особливості. Так, політична позиція та особистість опозиційного кандидата В. Ющенка фактично об'єднала регіони історичного ядра України. Водночас В. Янукович, команда якого для мобілізації електорату висунула низку проросійських гасел (надання статусу державної російській мові, запровадження подвійного громадянства тощо), здобув перемогу у південних і східних областях, АР Крим та м. Севастополі. Але електорально-демографічних ресурсів Сходу і Півдня не вистачило для того, щоб "переважити" Захід і Центр держави¹⁰.

У першому турі, який відбувся 31 жовтня 2004 р., мінімальну перевагу здобув В. Ющенко (39,90%), а В. Янукович дістав підтримку 39,26% виборців. В. Ющенко переміг у всіх областях Західного і Центрального регіону та м. Києві. Найвищою підтримка В. Ющенка була у галицьких областях (понад 80%), у Волинській, Рівненській, Чернівецькій областях та м. Києві – понад 60%, у Київській, Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Сумській – понад 50%. У АР Крим і південних областях В. Ющенко посів друге місце, причому набравши у Херсонській області понад 30% голосів виборців, що було на порядок вище, ніж у решті згаданих областей. У м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях підтримка В. Ющенка не перевищила 6%. Натомість В. Янукович набрав більшість голосів виборців східних і південних областей. Найвищою була його підтримка виборцями Донецької і Луганської областей (понад 80%), у м. Севастополі і АР Крим (близько 70%). Найнижчий на півдні рівень підтримки В. Януковича у першому турі було зафіксовано у Херсонській області. Слід зазначити, що за підсумками першого туру виборів виокремилися три області, у яких підтримка виборцями лідерів видавалася досить відмінною від

¹⁰ Хан Е. Выборы Президента Украины в 2004 г.: социальные и географические тренды. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/10453>(Last accessed: 01.02.2021)

регіону загалом: це Херсонська область у Південному регіоні, Закарпатська у Західному та Кіровоградська у Центральному.

Третє й четверте місце, відповідно, посіли О. Мороз (5,82%) і П. Симоненко (4,97%). О. Мороз за підсумками першого туру виборів посів третє місце у всіх областях Центрального і Західного регіонів та м. Києві, а також у Одеській області. Найбільшою (понад 10%) підтримка О. Мороза була у центральних областях: Чернігівській, Полтавській, Вінницькій, Кіровоградській, Черкаській і Житомирській. П. Симоненко за підсумками першого туру мав найбільшу підтримку у Східному і Південному регіонах. Зокрема, він був другим у м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях та третім у АР Крим, Херсонській, Запорізькій, Миколаївській, Дніпропетровській і Харківській областях. Найвищою (понад 10%) підтримка П. Симоненка була у Дніпропетровській та Херсонській областях¹¹.

Другий тур президентських виборів 2004 р. став найбільш жорстким і брудним за всю попередню історію незалежної України. Формально ЦВК зафіксувала перемогу В. Януковича (49,46%) над В. Ющенком (46,61%). Але почалися масові протести проти оголошених результатів ("Помаранчева революція"). Штаб В. Ющенка оскаржив результати голосування 21 листопада 2004 р. у Верховному Суді України, який 3 грудня 2004 р. скасував Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року "Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України" і зобов'язав її призначити повторне голосування з виборів Президента України¹².

У так званому "третьому турі" в Україні загалом за В. Ющенка проголосували 51,99% виборців, а за В. Януковича – 44,2%. У регіональному розрізі у тих областях, де В. Ющенко здобув

¹¹ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 2004 р. Підсумки голосування 31.10.2004 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html> (Last accessed: 01.02.2021)

¹² Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text> (Last accessed: 01.02.2021)

перемогу, кількість поданих за нього голосів становила не менше 63%. Найвищий рівень підтримки В. Ющенко був у Західному регіоні (87,90%), а на Галичині у "третьому турі" за В. Ющенко проголосували понад 90% виборців. Визначальною для перемоги на виборах стала підтримка В. Ющенко виборцями Центрального регіону, де за нього віддали голоси 75,50% виборців, а у Вінницькій і Київській області – понад 80%. У Південному регіоні В. Ющенко підтримали 25,20%, а у Східному – 15,64%. При цьому виділяються Херсонська і Дніпропетровська області, де за В. Ющенко проголосували, відповідно, 43,43% та 32,01% виборців.

Натомість виборці Південного і Східного регіону у більшості проголосували за В. Януковича: на Сході його підтримка становила 80,32% голосів виборців, а на Півдні – 69,91%. Найвищий рівень підтримки В. Януковича був у Донецькій і Луганській областях (понад 90%) та АР Крим і м. Севастополі.

Вибори Президента України у 2004 р. максимально збурили українське суспільство, а закладений під час цієї виборчої кампанії конфліктний потенціал і прояви сепаратизму, що виходили за межі "кримського сепаратизму" першої половини 1990-х років, стали визначальними у наступні 10 років.

Президентські вибори 2010 р.

Регіональні особливості електоральної підтримки двох груп політичних сил – "помаранчевих" та "біло-блакитних" кандидатів відтворилися на наступних виборах Президента України, що відбулися у 2010 р. Особливістю цієї виборчої кампанії було те, що вперше чинний Президент брав участь у виборах як аутсайдер, а не один з лідерів кампанії. Роль лідера політичних сил, які прийшли до влади після "Помаранчевої революції", взяла на себе чинний на той момент Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко.

Загалом в Україні у першому турі виборів Президента України у 2010 р. В. Янукович набрав 35,3% голосів. Він переміг у всіх областях Східного і Південного регіонів, АР Крим і м. Севастополі, а також Закарпатській області Західного регіону. Вже традиційно найбільшою підтримка виборцями В. Януковича була у Донецькій і

Луганській областях (понад 70%) та АР Крим (понад 60%). Також понад 50% голосів виборців у першому турі В. Янукович набрав у м. Севастополі, Миколаївській, Одеській, Запорізькій і Харківській областях. Крім того, В. Янукович посів друге місце у областях Центрального регіону (за винятком м. Києва) та Хмельницькій і Рівненській областях Західного регіону. Натомість Ю. Тимошенко у першому турі перемогла у Центральному та Західному (крім Закарпатської області) регіонах. Варто зауважити, що найвищий рівень підтримки Ю. Тимошенко був у Волинській області (понад 50%).

Третє місце за підсумками голосування у першому турі посів С. Тігіпка, за якого віддали свої голоси 13,05% виборців, четвертим став А. Яценюк (6,96%) і лише п'ятим чинний на той час Президент В. Ющенко (5,45%). Лідер комуністів П. Симоненко на виборах Президента України у 2010 р. здобув підтримку лише 3,54% виборців.

С. Тігіпка у 2010 р. негласно розглядали як своєрідну "третю силу" в українській політиці. За результатами першого туру він посів друге місце у 7 областях різних регіонів України (у тому числі Донецькій і Луганській, а також Волинській) та містах Київ і Севастополь, а найбільшу підтримку здобув у Дніпропетровській і Одеській областях (понад 20%).

А. Яценюк став другим у рідній для нього Чернівецькій області (19,27%), а також набрав понад 10% голосів виборців у Івано-Франківській, Хмельницькій, Львівській і Закарпатській областях Західного регіону.

В. Ющенку у першому турі віддала перевагу значна кількість виборців трьох галицьких областей: 25,1% у Івано-Франківській області, 30,8% – Львівській та 26,4% у Тернопільській областях, але у решті областей рівень підтримки В. Ющенка у першому турі не перевищив 8%¹³.

У другому турі перемогу із 48,95% голосів виборців здобув В. Янукович проти 45,47% голосів, здобутих Ю. Тимошенко. У другому турі за В. Януковича проголосувала більшість виборців

¹³ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 17.01.2010 року. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html> (Last accessed: 01.02.2021)

Східного (79,43%) і Південного (72,95%) регіонів. Найвищою підтримка В. Януковича була у Донецькій області (понад 90%), а також у Луганській області і м. Севастополі (понад 80%). Найменшою його підтримка була у Західному регіоні (16,39%), хоча на Закарпатті за В. Януковича віддали голоси понад 40% виборців, а у Хмельницькій і Чернівецькій областях понад 20%.

Ю. Тимошенко у другому турі перемогла в усіх "помаранчевих" областях і Києві, забравши голоси виборців Галичини, які голосували у першому турі за В. Ющенка. Втім, уперше підтримка "проукраїнського" і "прозахідного" кандидата на Галичині була меншою 90%. Імовірні причини такого, хоч і незначного, зниження підтримки, порівняно із попередніми виборчими кампаніями, полягають у наявності упродовж 2005–1010 рр. внутрішнього конфлікту у "помаранчевому" таборі між лідерами "Помаранчевої революції" – В. Ющенком і Ю. Тимошенко, що призвело до певного розчарування і дезорієнтації націонал-демократичного електорату, у тому числі й на Галичині.

Вищий, порівняно із попередніми виборами Президента України, рівень розчарування виборців у 2010 р. був притаманним для всіх регіонів України, але найвиразніше він проявився у Центральному регіоні, де у другому турі жодного з кандидатів не підтримали рекордні 5,32%, а у м. Києві їх частка становила 8,05%. Таке протестне голосування виборців Центрального регіону зіграло переважно на користь В. Януковича й таким чином уможливило його підсумкову перемогу.

Результати президентських виборів 2010 року підтвердили регіональний поділ електоральних симпатій "постпомаранчевими" (Ю. Тимошенко) та "біло-блакитними" (В. Янукович) політичними силами, причому В. Януковича підтримали виборці не тільки в східних і південних регіонах, але частково у Центрі й на Заході країни¹⁴. Ще однією відмінністю цих виборів від попередніх стала перша, після 1994 року, перемога "проросійського" кандидата.

¹⁴ Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород: Говерла, 2014. Вип. 17. С. 56.

Президентські вибори 2014 р.

Дострокові президентські вибори 2014 р. посідають особливе місце в електоральній історії України, оскільки відбувалися після небачених до того в сучасній українській історії потрясінь – Євромайдану і Революції Гідності, кровопролиття, падіння влади і втечі з України Президента В. Януковича, окупації частини української території Росією і початку російського військового вторгнення на Донбасі. Суспільство перебувало у шоковому стані. Ідеологічні та геополітичні чинники супроводжувалися масовим запитом на подолання кризи і припинення збройного протистояння на Донбасі. Ще однією особливістю цих виборів стало те, що у них не брали участь жителі АР Крим та більшість виборців Донецької і Луганської областей. У Донецькій області голосування відбулося у 8 з 22 виборчих округів, де явка виборців становила 15,11%, а у Луганській області з 12 виборчих округів голосування відбулося лише у двох, де явка виборців становила 38,94%.

Незважаючи на високий рівень радикальних настроїв, виборці виявляли розуміння, що війна вимагає певних компромісів, зокрема, якомога швидшого утвердження легітимної влади. При цьому слід наголосити, що перші чотири місця посіли кандидати, які тією чи іншою мірою були на той час виразниками ідей Революції Гідності. Вже у першому турі перемогу здобув П. Порошенко із 54,7% голосів виборців. Друге місце посіла Ю. Тимошенко (12,81%), третє – О. Ляшко (8,32%), а четверте – А. Гриценко (5,23%). Сумарно вони набрали понад 80% голосів виборців. Натомість кандидати, чії імена асоціювалися із В. Януковичем, посіли місця з п'ятого по сьоме, сумарно набравши трохи більше 10%: С. Тігіпко (5,23%), М. Добкін (3,03%) і В. Рабінович (2,25%).

Загалом за П. Порошенка, який переміг в усіх областях України, проголосували 62,22% виборців Західного регіону, 59,19% виборців Центрального, 42,86% Південного та 40,09% Східного регіонів. Найвищий рівень підтримки П. Порошенка (понад 60%) дали виборці трьох галицьких і Закарпатської

областей Західного регіону та Вінницької, Київської областей Центрального регіону і м. Києва.

Ю. Тимошенко посіла друге місце в усіх областях Західного і Центрального регіонів, у м. Києві та у Херсонській області. Найбільшою підтримка Ю. Тимошенко була у Чернігівській і Чернівецькій областях, а найнижчою – у Луганській, Харківській і Донецькій. О. Ляшко посів третє місце у областях Західного і Центрального регіонів (крім м. Києва). А. Гриценко став третім у м. Києві, а загалом найкращий результат продемонстрував у Черкаській області – своїй малій батьківщині.

Найбільш рейтинговим кандидатом від "сил не майдану" був С. Тігіпко, здобувши найвищу підтримку виборців у Донецькій і Одеській областях (понад 18%). Загалом він став другим у всіх областях Південного і Східного регіонів, окрім Харківської області, де другим із результатом понад 25% голосів виборців став представник антимайданного табору М. Добкін¹⁵.

Результати дострокових президентських виборів 2014 р. слід вважати унікальними, якщо взяти до уваги ті обставини, у яких вони відбувалися. Серед цих обставин, насамперед, вже згаданий стресовий стан суспільства в умовах фактичної війни. Як наслідок перемоги Революції Гідності і втечі В. Януковича і багатьох його соратників, у цих виборах брали участь переважно кандидати, що асоціювалися у виборців з Євромайданом і Революцією Гідності: з 21 кандидата, хто взяв участь у виборах, лише 8 так чи інакше були пов'язані з Партією регіонів та командою В. Януковича. Таким чином, у 2014 році електорально Україна чи не вперше з 1991 року мала вигляд монолітної.

Президентські вибори 2019 р.

Чергові вибори Президента України відбувалися в умовах тривалої російсько-української війни, і, на відміну від 2014 року, суспільні настрої були іншими. Суспільство демонструвало втому

¹⁵ Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001> (Last accessed: 01.02.2021)

від війни, невдоволення відсутністю змін у питаннях насамперед боротьби з корупцією. Більшість українців сподівалася жити, як живуть громадяни успішних західних демократій, з високими зарплатами, гарантованими правами, чесними судами та іншими благами цивілізації. Ще однією особливістю ситуації напередодні президентських виборів 2019 року стало розчарування виборців щодо більшості політиків, зростання сподівань на міфічного національного лідера. Упродовж 5 років президентської каденції П. Порошенка зрушень у досягненні суспільних прагнень було небагато. Крім того, відновилося ідейне протистояння між прихильниками євроінтеграції і прихильниками замирення з Російською Федерацією. Основну відповідальність за продовження кризи українці покладають на Президента. Адже, як зазначає М. Кармазіна, зваблення виборця кандидатами у президенти відбувалося через пропозицію привабливих (неймовірних, фантастичних, казково-захоплюючих і т. п.) ідей¹⁶.

П. Порошенко йшов на вибори 2019 р. під гаслом "Армія. Мова. Віра", яке мало б, з одного боку, демонструвати основні здобутки кандидата як діючого Президента, а з іншого виступати формулою сучасної української ідентичності, що повинна згуртувати патріотичні сили. "Новий курс України" Ю. Тимошенко презентувався як нова стратегія шляху до успіху. Ключовим її елементом мала стати нова Конституція України. На відміну від передвиборчих програм цих "старих" політиків програма В. Зеленського попри "романтичний" початок, в якому кандидат взявся розповісти "про Україну своєї мрії", вигідно характеризувала його особу, оскільки декларувала, що "те, що я презентую, – це не просто моя програма. Це мої цінності". Розділи його програми відображали ключові сфери, на яких він збирався концентрувати увагу у разі обрання: "Народовладдя через референдум", "Людина – вища цінність", "Справедливість і рівність усіх перед законом", "Безпека людини. Безпека країни", "Заможний громадянин –

¹⁶ Кармазіна М. Вибори – 2019: цінності й орієнтири політичної еліти (аналіз передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України). Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. № 1(97). С. 42–43.

заможна держава", "Не боротьба з корупцією, а перемога над нею", "Здорова та освічена нація", "Комфортна країна", "Електронна країна". Таким чином, В. Зеленський окреслив своє бачення змін у переважній кількості напрямів державного і суспільного розвитку, висловивши при цьому готовність до низки конкретних кроків і вияву законодавчої ініціативи. Засади функціонування держави у В. Зеленського, порівняно з П. Порошенком і Ю. Тимошенко, були позбавлені "авторитарних апетитів"¹⁷. Та головним козирем В. Зеленського, що виділяв його серед усіх кандидатів, був імідж "хлопця з народу", який "не зіпсований політикою". Звідси у виборців з'явилася чергова надія на те, що такий кандидат не зрадить виборців і дотримається своїх обіцянок. Як і його медійний прототип з відомого телесеріалу "Слуга народу".

Напередодні президентських виборів 2019 р. політична ситуація складалася таким чином, що розраховувати на перемогу у першому турі не міг жоден кандидат. Якщо до початку 2019 року головними претендентами на вихід до другого туру все ще розглядалися П. Порошенко і Ю. Тимошенко та, можливо, Ю. Бойко, то з початку 2019 року, після оголошення В. Зеленським намірів взяти участь у виборах, його рейтинг почав стрімко зростати і на момент голосування у першому турі він був лідером, а П. Порошенко і Ю. Тимошенко мусили ще поборотися за вихід до другого туру.

Як і під час попередніх президентських виборів, у 2019 році вибори не відбувалися на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та АР Крим і м. Севастополі. У першому турі В. Зеленський уже цілком очікувано здобув перемогу, набравши 30,24% голосів виборців. Вельми показово, що він переміг у всіх областях Центрального і Південного регіонів, більшості областей Західного регіону (крім трьох галицьких) та у Харківській і Дніпропетровській областях Східного регіону. Найвищою (понад 40%) підтримка В. Зеленського у першому турі була у Дніпропетровській, Одеській і Миколаївській областях.

¹⁷ Кармазіна М. *Вибори – 2019: цінності й орієнтири політичної еліти (аналіз передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України)*. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. № 1(97). С. 42–43.

П. Порошенко здобув перемогу лише у двох областях Галичини (Львівській і Тернопільській) та був другим у Івано-Франківській, Рівненській, Вінницькій, Київській областях і м. Києві. Найвищою підтримка П. Порошенка у першому турі була у Львівській області (понад 35%).

Ю. Тимошенко перемогла лише в Івано-Франківській області та ще в одинадцяти областях Західного і Центрального регіонів стала другою. Найвищою підтримка Ю. Тимошенко була у Івано-Франківській області (понад 20%).

Ю. Бойко переміг у Донецькій і Луганській областях Східного регіону, а в Харківській і Дніпропетровській областях став другим. Також друге місце він посів у областях Південного регіону. Найбільшою підтримка Ю. Бойка була в Луганській (понад 40%) і Донецькій (понад 35%) областях.

Таким чином, попри майже суцільну перемогу В. Зеленського електоральні уподобання виборців у першому турі президентських виборів 2019 року знов актуалізували контури регіонального антагонізму: з одного боку, це знов була Галичина, де перемогли П. Порошенко і Ю. Тимошенко, а з іншого – Донбас, де переміг Ю. Бойко.

Відповідь на питання, чи Україна знов повертається до розколу за політичними уподобаннями, повинен був дати другий тур виборів Президента України. Результати голосування у другому турі засвідчили, що такого електорального розколу, який раніше призвів до двох майданів і революцій, у 2019 р. загалом вдалося уникнути. В. Зеленський здобув упевнену перемогу, набравши 73,22% голосів виборців, тоді як П. Порошенко мав підтримку 24,45%. При цьому В. Зеленський переміг у всіх областях, крім Львівської, де перемогу здобув, як і у першому турі, П. Порошенко. Показово, що В. Зеленський зміг набрати понад 50% голосів виборців також в двох із трьох галицьких областей.

Тим не менше, результати другого туру у регіонах продемонстрували старі лінії розмежування. Так, найвищий рівень підтримки виборцями В. Зеленського був у Східному (87,49%) і Південному (85,99%) регіонах, які раніше традиційно голосували за лівих і "проросійських" кандидатів. Дещо нижчою підтримка

В. Зеленського була у Центральному регіоні (73,80%), який до 2004 року був електорально нестійким. Ще менший відсоток голосів за В. Зеленського дали виборці Західного регіону (56,39%), який завжди був форпостом патріотичних і прозахідних політиків.

Загалом же результати президентських виборів 2019 року багато в чому викликають аналогії із першими в історії незалежної України президентськими виборами у частині регіонального розподілу електоральних симпатій.

2. Парламентські вибори

Під час парламентських виборчих кампаній в Україні також зберігався західно-східний вектор відмінностей електоральних уподобань громадян. Однак ці відмінності мали дещо менш виразний характер, ніж під час президентських виборів. Різний рівень повноважень парламента і Президента робить різною "ціну" виборів і голосування з точки зору їх політичних наслідків. Для того, щоб описати вплив, який здійснюють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, К. Рейф і Г. Шмітт ввели поняття виборів "першого" і "другого" порядку¹⁸.

Згідно з їхньою концепцією "другорядними" в Україні до 2006 р. можна вважати вибори до Верховної Ради. Модель президентсько-парламентської республіки, закріплена у Конституції 1996 р., передбачала наявність у Президента значно більшого обсягу повноважень, ніж у парламента. Тому президентські вибори з точки зору визначення курсу держави мали більше значення, ніж парламентські. Саме це і робило вибори до Верховної Ради України виборами "другого" порядку.

Мажоритарна основа перших парламентських виборів у 1994 р. створила певні інституційні перешкоди партійно-ідеологічному структуруванню Верховної Ради¹⁹. Попри значний

¹⁸ Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір. URL: http://westukr.itgo.com/bun_cpd_conf-2006-1.html (Lastaccessed: 01.02.2021)

¹⁹ Ключкович А. Електоральне структурування території України : основні регіони, фактори та етапи. Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород : Говерла, 2014. Вип. 17. С. 54.

електоральний успіх безпартійних кандидатів, географія електоральних переваг засвідчила, що кандидати від лівих політичних сил спиралися на підтримку виборців Сходу, більшості областей Центру і Півдня, тоді як у Західному регіоні і м. Києві перевагу мали кандидати від правих і правоцентристських партій²⁰.

За мажоритарної системи виборці здебільшого обирають особистість, і не завжди партійна належність обраного є визначальною. Тому, оскільки виразна конфігурація електоральної підтримки політичних партій виявляється насамперед під час виборів за пропорційною системою, то більш предметні висновки з цього приводу можна зробити на основі аналізу і зіставлення результатів наступних парламентських виборів – 1998, 2002, 2012, 2014 і 2019 рр., що проводилися за змішаною системою, та виборів 2006 і 2007 рр., які відбулися за суто пропорційною системою.

Вибори до Верховної Ради 1998 р.

Під час парламентських виборів 1998 р. у виборчому процесі взяли участь 21 політична партія і 19 блоків політичних партій. Провладні політичні сили були представлені насамперед НДП і СДПУ(о), відверто проросійські – об'єднанням СЛОН, проросійські ліві і ліворадикальні – КПУ і ПСПУ, лівоцентристські – блоком СПУ – СелПУ, національно-демократичні і праві – НРУ, блоком демократичних партій НЕП, блоком "Європейський вибір України" і виборчим блоком "Національний фронт".

На думку В. Мороко, несформованість партійної системи і власне партій зумовила те, що більшість політичних проєктів попри ідеологічну "ознаку" у їхніх назвах на ділі не торкалися багатьох питань, які мали б відстоювати. Ще однією рисою перегонів 1998 р. стала свого роду тотальна "політична мімікрія" –

²⁰ Народні депутати України 2-го скликання (1994–1998). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=2 (Lastaccessed: 01.02.2021); Вибори до Верховної Ради України 1994 року. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

намагання бути схожими на когось іншого і дуже привабливого з ідеологічної точки зору²¹.

Загалом, усі суб'єкти виборчої кампанії можна поділити на декілька груп. Перша група партій цілком підпадала під визначення умовно лівої опозиції панслов'янського спрямування. Вимога надання російській мові статусу державної була у виборчих програмах КПУ, ПСПУ, виборчого блоку партій "СЛОН – Соціально-Ліберальне Об'єднання", ПРВУ (Партія регіонів), Партії "Союз", Партії духовного, економічного і соціального прогресу (ПДЕСП). Ці самі політичні сили разом зі СПУ та СелПУ, ВБП "Трудова Україна", ПЗВ відстоювали ідею відновлення СРСР чи то через стратегічне партнерство виключно з Росією, чи через створення "союзу братніх республік України, Росії, Білорусі". Три з них (КПУ, ПСПУ, ВБП "ТУ") – єдині, хто вимагав повернення влади радам. А ПРВУ орієнтувалася на "духовне відродження в країні", яке забезпечить знищення найбільш негативних соціальних явищ – проституції, наркоманії, бандитизму, корупції²².

Політично протилежними цій групі партій під час виборчих кампаній 1998–1999 рр. виступили політичні об'єднання націонал-демократичного спрямування. Цей спектр був представлений такими суб'єктами виборчого процесу: Народний Рух України, Партія "Реформи і порядок", Виборчий блок партій "Національний фронт", Українська Національна Асамблея, Виборчий блок партій "Менше слів". Для партій цього спектру було притаманним створення блоків, щоб охопити якнайбільше виборців. Така тенденція була прямим наслідком втрати впливу лідерів цих партій на суспільно-політичні процеси в країні²³.

Третю групу становили політичні сили центристського спрямування. Ці партії першими "відчули" прихід у політику фінансово-промислових груп (ФПГ). Фактично, на виборах 1998 р. було апробовано методи та ідеологічні тези наступної

²¹ Мороко В. Партійно-політична боротьба в Україні в ході виборчих кампаній 1998–2000 рр. Наук. праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. 31. С. 207–208.

²² Там само. С. 208.

²³ Там само.

президентської кампанії. Відвертими "партіями влади" в цей проміжок часу виступали НДП, СДПУ(о) та Народна партія (НАПУ, АПУ). У своїх програмах вони заклали доктрину поліетнічної унікальності країни на базі незмінних культурних цінностей та впевненість у самодостатності національної економіки (економічний націоналізм). Вони не ставили під сумнів існування саме національної держави і намагалися поєднати тезу християнських демократів про власність як гарантію свободи і незалежності з упевненістю соціал-демократів у непорушності прав і свобод людини. Вважали, що основою побудови громадянського суспільства є участь громадян у різноманітних сферах його життя. Їхніми пріоритетами були захист конституційних прав, утвердження високих духовних цінностей, національного єднання, соціальне забезпечення, захист прав, екологічна безпека. Іншу групу центристських партій становили ВО "Громада", ВБП "Трудова Україна", ПНЕРУ, ПРВУ, ВПТ, Партія мусульман України та ряд інших. Їх пріоритети доповнювалися гаслами мовної та релігійної толерантності та багатовекторної зовнішньої політики²⁴.

Намагання партійно-господарської номенклатури за будь-яку ціну зберегти присутність у владі виразилося створенням конгломерату політичних партій. Прагматичний союз, у свою чергу, мав дві складові – "партія влади" та умовна опозиція. Третій елемент партійної системи – націонал-демократичний табір – втрачав вплив на суспільство²⁵.

За підсумками голосування за партійними списками виборчий бар'єр (на той час він становив 4%) подолали 8 політичних сил – КПУ (24,65%), Народний Рух України (9,40%), Блок СПУ–СелПУ (8,55%), Партія Зелених України (5,43%), НДП (5,01%), СДПУ(о) (4,01%), "Громада" (4,67%) і ПСПУ (4,04%).

Таким чином, серед партій, які подолали виборчий бар'єр, сумарно більшість голосів виборців по Україні набрали партії лівого спрямування – КПУ, Блок СПУ – СелПУ і ПСПУ – понад 37%.

²⁴ Мороко В. Партійно-політична боротьба в Україні в ході виборчих кампаній 1998–2000 рр. Наук. праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. 31.

²⁵ Там само.

Після відновлення у 1993 р. діяльності забороненої у серпні 1991 року КПУ, вона швидко набула домінуючого становища у лівому сегменті партійної системи України, перетворившись на провідну опозиційну силу країни²⁶. Найвищою електоральна підтримка КПУ у 1998 році була у Східному (34,83%) і Південному (34,27%) регіонах, а в Луганській області і м. Севастополі вона перевищила 40%. У Центральному регіоні результат КПУ був зіставний із загальним в Україні і становив 22,84%. Серед областей Центрального регіону найбільш активно КПУ підтримували виборці Чернігівської області (понад 30%). Найнижчий рівень підтримки КПУ мала у Західному регіоні (8,54%). У більшості областей Західного регіону за КПУ проголосувало не більше 9% виборців, але винятками стали Хмельницька і Чернівецька області, де за комуністів проголосували понад 20% виборців.

Блок Соціалістичної і Селянської партій набрав найбільше голосів виборців Центрального регіону (16,59%), а найвищими результати блоку були у Черкаській області (понад 25%). У Південному і Західному регіонах підтримка Блоку СПУ– СелПУ становила, відповідно, 5,78% і 5,86%. Але якщо на Півдні найвищий результат блоку становив понад 10% у Херсонській області, то на Заході найвищий результат становив понад 20% у Хмельницькій області.

ПСПУ також продемонструвала найкращий результат у Центральному регіоні (5,86%), але переважно завдяки підтримці виборців Сумської області (понад 20%). У Південному і Східному регіонах за ПСПУ проголосували, відповідно, 3,65% і 4,85% виборців. Найменшою підтримка ПСПУ була у Західному регіоні (1,13%).

Сумарно другий результат продемонстрували центристські політичні сили – НДП, СДПУ(о), ПЗУ, і ВО "Громада" – понад 19%. Але якщо перші дві займали пропрезидентську позицію, а ПЗУ не була опозиційною до влади, то ВО "Громада" була в опозиції до Президента Л. Кучми.

²⁶ Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 227.

Підтримка НДП була досить рівномірною у регіональному вимірі і становила 5,56% у Центральному регіоні, 5,53% – у Південному, 5,24% – у Західному та 3,85% у Південному. Серед областей порівняно вищою підтримка НДП виборцями була у Вінницькій і Миколаївській областях (понад 10%).

СДПУ(о) була створена лише за два роки до парламентських виборів 1998 року. СДПУ(о) найбільший відсоток голосів здобула серед виборців Західного регіону (6,80%), але виключно завдяки виборцям Закарпаття, де партію підтримали понад 30% виборців. У решті регіонів України підтримка СДПУ(о) не перевищила 3%: у Центральному регіоні – 3,78%, у Південному – 2,97%, у Східному – 2,46%. А з усіх областей України (крім Закарпаття) понад 5% голосів виборців ця партія набрала лише у Чернівецькій області і м. Києві.

Партія Зелених України (ПЗУ) декларувала пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією²⁷. Можливо, саме ці програмні засади партії знайшли підтримку виборців, яка стала достатньою для подолання виборчого бар'єра. Ця підтримка була досить рівномірною по регіонах України. Найкращий результат ПЗУ продемонструвала у Південному регіоні (7,61%) і, зокрема, в Одеській області (понад 10%). У Центральному регіоні ПЗУ підтримали 5,64% виборців (у м. Києві – понад 8%), у Східному – 4,67% і в Західному – 4,45%.

Всеукраїнське об'єднання "Громада" було створене у 1993 році. На час парламентських виборів 1998 року партію очолював експрем'єр-міністр України П. Лазаренко. У 1997 р. партія висунула ініціативу проведення всеукраїнського збору підписів за імпічмент Президента Л. Кучми та створила "тіньовий" Кабінет Міністрів²⁸. Найкращий результат ВО "Громада" продемонструвала у Східному регіоні (11,52%) завдяки волевиявленню виборців Дніпропетровської області, де за партію проголосували

²⁷ Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2012. С. 317.

²⁸ Там само. С. 386.

понад 35% виборців. У решті регіонів її підтримало менш як 3% виборців: у Південному – 2,63%, Центральному – 2,26%, Західному – 1,56%. Серед областей другий після Дніпропетровської області результат "Громада" отримала лише в сусідній Кіровоградській області (понад 5%).

Єдиною партією національно-демократичного спрямування, що пододала виборчий бар'єр, став НРУ. Природно, найкращий результат НРУ продемонстрував у Західному регіоні (22,45%), зокрема, у трьох областях Галичини та двох областях Волині (понад 25%). Натомість у Хмельницькій і Закарпатській областях за партію проголосувало менше 10% виборців. Другим за рівнем електоральної підтримки НРУ став Центральний регіон (7,21%), де найбільшою його підтримка була у Житомирській області і м. Києві (понад 10%). У Південному регіоні за НРУ проголосували 4,86% виборців, а у Східному – 3,19%.

Декілька слів слід сказати про партії, які у 1998 р. не подолали виборчий бар'єр, але були до цього близькими: Народну аграрну партію (3,86%), Партію "Реформи і порядок" (3,13%) і блок "Трудова Україна" (3,06%). Голосування за кожен з них мало чітку регіональну прив'язку. Так, Народна аграрна партія найкращий результат продемонструвала у сусідніх Волинській і Рівненській областях (понад 10%), Партія "Реформи і порядок" – у Львівській області (понад 10%), "Трудова Україна" – у Донецькій області (понад 10%)²⁹.

На відміну від президентських виборів 1994 року, партійні уподобання українців загалом змістилися на користь лівих політичних сил. Вони дістали перевагу у Східному, Південному і Центральному (завдяки високому результату блоку СПУ–СелПУ) регіонах. Натомість виборці Західного регіону віддали перевагу НРУ. Особливістю парламентських виборів 1998 року стали також "аномальні", порівняно із загальноукраїнським результатом, відсотки голосів, віддані виборцями за СДПУ(о) на Закарпатті

²⁹ Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 29.03.1998 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html> (Last accessed: 01.02.2021)

(31,17%), ВО "Громада" у Дніпропетровській області (35,34%) та ПСПУ у Сумській області (20,89%). Пояснюються такі результати насамперед такими суб'єктивними чинниками, як особисті зв'язки лідерів зазначених політичних сил: В. Медведчука (СДПУ (о)) на Закарпатті, П. Лазаренка (ВО "Громада") у Дніпропетровській області та Н. Вітренко (ПСПУ) у Сумській області, зокрема, у 160-му виборчому окрузі, де вона здобула перемогу у одномандатному окрузі, а ПСПУ – у загальнонаціональному багатомандатному³⁰.

Вибори до Верховної Ради 2002 р.

Парламентська кампанія 2002 р. означила дещо інші тенденції: ідеологічна вісь протистояння "ліві – не ліві" хоч і збереглася, але послабилася, оскільки в центристському та правоцентристському (національно-демократичному) спектрах з'явилися очолювані на той час молодими реформаторами блоки партій, що претендували на домінування в українській політиці: Блок експрем'єр-міністра В. Ющенка "Наша Україна" та Блок Юлії Тимошенко – ексвіцепрем'єр-міністра в уряді В. Ющенка.

Слід зазначити, що після загибелі В. Чорновола національно-демократичні політичні сили потребували появи нового лідера, який би зміг їх об'єднати. Таким лідером став популярний і харизматичний на той час політик В. Ющенко. До створеного ним блоку "Наша Україна" увійшли найвідоміші тоді національно-демократичні об'єднання, у тому числі НРУ і Конгрес українських націоналістів.

На парламентських виборах 2002 року виборчий бар'єр пододало шість партій і блоків партій. Найбільшу підтримку за партійними списками під час виборів до Верховної Ради України у 2002 році здобули діаметрально протилежні за своїми програмними цілями, але опозиційні до Президента Л. Кучми блок В. Ющенка

³⁰ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 218

"Наша Україна" (23,57%) та КПУ (19,98%). Опозиційними до Президента Л. Кучми були й Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), за який проголосували 7,26% виборців, та очолювана О. Морозом СПУ, за яку проголосували 6,87% виборців. Натомість пропрезидентські – блок "За Єдину Україну!" і СДПУ(о) – посіли 3-тє і 6-тє місця, набравши, відповідно, 11,77% та 6,27% голосів виборців.

Сумарно національно-демократичні сили, що подолали виборчий бар'єр – "Наша Україна" і БЮТ – мали найбільшу підтримку (понад 30% голосів виборців). Блок "Наша Україна" здобув перемогу у Західному регіоні (56,26%), зокрема, в Івано-Франківській області його підтримали понад 70% виборців, а в двох інших галицьких областях рівень підтримки "Нашої України" становив понад 60%. Також "Наша Україна" перемогла у Хмельницькій та Закарпатській областях, але з результатом понад 30%. У Центральному регіоні "Наша Україна" також посіла перше місце із 23,69% голосів виборців. Рівень підтримки "Нашої України" серед областей Центрального регіону був найвищим у Вінницькій (майже 30%), а найнижчим – у Кіровоградській (трохи більше 10%) областях. У Південному і Східному регіонах "Наша Україна" набрала, відповідно, 8,05% і 4,49% голосів виборців. Серед областей Півдня і Сходу найкращий результат "Нашої України" був зафіксований у Херсонській області (понад 10%). БЮТ найбільший відсоток голосів виборців також здобув у Західному регіоні (12,61%), зокрема, у Тернопільській і Львівській областях (понад 15%), натомість у Закарпатській області підтримка БЮТ була меншою – 5%. У Центральному регіоні БЮТ посів лише 4-тє місце, набравши 10,03% голосів виборців і поступившись, крім "Нашої України", ще й КПУ та СПУ. Найвищий рівень підтримки БЮТ у Центральному регіоні (понад 10%) було зафіксовано у Вінницькій, Черкаській і Київській областях та м. Києві. А от у Південному і Східному регіонах БЮТ підтримало менш як 3% виборців, відповідно, 2,76% на Півдні і 2,28% – на Сході.

Ліви в особі КПУ і СПУ в країні загалом сумарно дістали підтримку понад 25% виборців. Підтримка КПУ була найвищою серед виборців Східного (32,30%) і Південного (30,86%) регіонів. У Центральному регіоні за КПУ проголосували 14,50% виборців, а у

Кіровоградській області – понад 20%. У Західному регіоні КПУ підтримали 5,21% виборців, але у Хмельницькій області підтримка КПУ перевищила 10%. СПУ продемонструвала найкращий свій результат у Центральному регіоні (14,61%), а у Вінницькій і Полтавській областях підтримка соціалістів перевищила 20%. Натомість у решті регіонів підтримка СПУ була незначною: у Південному – 4,69%, Східному – 3,32%, Західному – 2,54% (переважно завдяки виборцям Хмельницької області).

Пропрезидентські політичні сили в особі блоку "За Єдину Україну!" та СДПУ(о) сумарно здобули підтримку трохи більш як 18% виборців. Блок "За Єдину Україну!", який об'єднав Аграрну партію України, Народно-демократичну партію, Партію промисловців і підприємців України, Партію регіонів та Політичну партію "Трудова Україна", був створений спеціально для участі у парламентських виборах 2002 р. з метою консолідації пропрезидентських політичних сил. Найвищим рівень підтримки блоку "За Єдину Україну!" був у Східному регіоні (21,68%), але він був забезпечений переважно голосами виборців Донецької області (понад 35%), тоді як у решті областей регіону підтримка блоку коливалася у межах 10-15%. Очевидно, що визначальну роль у такому високому результаті блоку на Донеччині відіграла підтримка тодішнього її очільника В. Януковича. У Південному регіоні блок "За Єдину Україну!" підтримали 10,10% виборців, а в Центральному – 8,61%. Найнижчим рівень підтримки блоку "За Єдину Україну!" був у Західному регіоні (5,83%).

Цікавою була ситуація із СДПУ(о). Порівняно із попередніми виборами вона збільшила підтримку виборців у країні загалом. Але, на відміну від виборів 1998 року, центр електоральної підтримки цієї партії змістився на Південь і Схід, де її підтримали, відповідно, 9,96% і 8,01% виборців. Слід зауважити, що в обох регіонах підтримка СДПУ(о) більш-менш рівномірно розподілилася за областями, окрім Донецької області і м. Севастополя, де вона не перевищила 5%.

На відміну від СДПУ(о), інший переможець попередніх парламентських виборів – ПСПУ – у форматі Блоку Наталії Вітренко виборчий бар'єр не подолав, продемонструвавши

найкращий результат трохи більш як у 5% у Запорізькій і Харківській областях³¹.

Отже, на парламентських виборах 2002 р. національно-демократичні сили змогли консолідуватися і взяти реванш за поразку у 1998 р. і здобули загальну перемогу. Такий результат національно-демократичного блоку "Наша Україна" і БЮТ забезпечили виборці Західної України та значної частини Центру; південні та східні і частково центральні регіони віддали перевагу лівоорієнтованим (КПУ і СПУ), крім того, на Сході значна частина виборців підтримала провладний блок "За Єдину Україну!".

Ще одним результатом цієї виборчої кампанії стало те, що у трьох галицьких областях виборчий бар'єр подолали лише дві політичні сили – "Наша Україна" і БЮТ, тоді як у решті регіонів кількість переможців коливалася від 3% у м. Севастополі до 8% у Дніпропетровській області.

Вибори до Верховної Ради 2006 р. і 2007 р.

Чергові парламентські вибори 2006 та позачергові 2007 рр. проходили у принципово нових умовах. По-перше, вперше в українській історії голосування відбувалося виключно за пропорційною виборчою системою. По-друге, вибори 2006 і 2007 рр., на відміну від попередніх парламентських виборчих кампаній, проходили в умовах гострого регіонального протистояння, інспірованого під час президентської кампанії 2004 р. Як наслідок, порівняно з попередніми виборчими кампаніями квазіідеологічне групування політичних сил трансформувалося на цілковито розмите в ідеологічному розумінні протистояння "помаранчеві" – "антипомаранчеві". Окремі політичні сили претендували на роль "третьої сили", але невдало. Жодна з них, у тому числі й очолюваний тодішнім Головою Верховної Ради Блок Литвина, у 2006 р. не подолали знижений до 3% виборчий бар'єр. По-третє,

³¹ Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 31.03.2002 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

умовно "помаранчеві" сили під час виборчої кампанії 2006 р. фактично були в опозиції одна до одної. Головною ж відмінністю парламентських виборів 2006 р. було те, що вперше вони відбувалися виключно за пропорційною основою.

Хоча прохідний бар'єр було знижено до 3%, кількість партій-переможниць на виборах 2006 року не збільшилася, а скоротилася до п'яти: Партія регіонів (32,12%), БЮТ (22,27%), Народний Союз "Наша Україна" (13,94%), СПУ (5,67%) і КПУ (3,66%).

За час, що минув після перемоги "Помаранчевої революції" і обрання Президентом України В. Ющенка, "помаранчеві" у складі БЮТ, Народного Союзу "Наша Україна" та СПУ знов здобули перемогу у масштабах країни, сумарно набравши понад 40% голосів виборців.

Але, на відміну від 2002 р., провідною силою цього політичного табору став БЮТ, який здобув найвищий із трьох партнерів відсоток підтримки виборців. Найбільшу підтримку БЮТ мав у Центральному (33,62%) і Західному (31,68%) регіонах. При цьому у більшості західних областей підтримка БЮТ була не нижчою 30%, а у Волинській області перевищила 40%. Водночас на Закарпатті підтримка БЮТ ледь перевищила 20%. 3-поміж областей Центрального регіону найвищий відсоток виборців БЮТ був у Київській області (понад 40%), а найнижчий (у межах 25-27%) – у Житомирській і Полтавській. У Південному і Східному регіонах електоральна підтримка БЮТ була значно нижчою, відповідно, 10,24% і 7,81%. При цьому найактивніше (понад 15%) на Півдні БЮТ підтримали виборці Херсонської, а на Сході – Дніпропетровської областей.

Народний Союз "Наша Україна" прогнозовано найактивніше підтримали виборці Західного регіону (29,95%), хоча й тут він поступився БЮТ. Найвищим рівень підтримки Народного Союзу "Наша Україна" був у галицьких областях: понад 40% у Івано-Франківській та понад 30% у Львівській і Тернопільській, а найменшим (менш 20%) – у Хмельницькій області. У Центральному регіоні він здобув підтримку 14,21% виборців. Найактивніше "Нашу Україну" підтримали виборці Вінницької області (20%), а найменшою була підтримка виборців Кіровоградської області

(менше 10%). У Південному регіоні Народний Союз "Наша Україна" підтримали 6,50% виборців. При цьому рівень підтримки був досить рівним по всіх областях регіону і в АР Крим, за винятком м. Севастополя, де НСНУ не зміг набрати 3% голосів виборців. Найнижчою його підтримка була у Східному регіоні (3,37%). При цьому у Дніпропетровській і Харківській областях він мав підтримку понад 5% виборців, а у Донецькій і Луганській – менш як 3%.

Після того, як на президентських виборах 2004 року О. Мороз і СПУ підтримали В. Ющенко, цю партію на парламентських виборах 2006 року цілком справедливо відносили до "помаранчевого" політичного табору. Традиційно найбільшу підтримку виборців СПУ здобула у Центральному регіоні (10,25%). У Західному регіоні СПУ підтримали 4,1% виборців, а найактивніше (понад 5%) – у Хмельницькій і Рівненській областях. У Південному і Східному регіонах СПУ підтримали, відповідно, 3,64% і 3% виборців. Понад 5% підтримки виборців у цих регіонах СПУ спромоглася здобути лише у Одеській області.

Партія регіонів, яка у 2002 р. входила до виборчого блоку "За Єдину Україну!", після того, як її очолив В. Янукович, здобула перемогу на парламентських виборах 2006 р. За неї проголосувала переважна більшість виборців Східного (60,56%) і Південного (50,32%) регіонів. При цьому у Донецькій і Луганській областях ПР підтримали понад 70% виборців, а в м. Севастополі – понад 60%. Натомість у Херсонській області її підтримка виборцями не перевищила 40%. У Центральному регіоні ПР посіла третє місце, набравши 12,98% голосів виборців. Найактивніше по регіону цю партію підтримали виборці Полтавської і Кіровоградської областей (понад 20%), а найменшою її електоральний здобуток був у Вінницькій і Київській областях (менш як 10%).

КПУ ледь змогла подолати виборчий бар'єр. Здебільшого це зумовлено перегіканням переважної більшості її виборців до Партії регіонів. Але підтримка КПУ була рівною у всіх регіонах, крім Західного. Так, у Південному регіоні за КПУ проголосувало 4,74% виборців, у Східному – 4,22%, у Центральному – 4,10% і тільки у Західному регіоні КПУ підтримали 1,33% виборців.

Не змогли подолати 3-відсотковий виборчий бар'єр, але були до цього близькими, Блок Н. Вітренко "Народна опозиція" (2,93%) і Народний блок Литвина (2,44%). Перший найактивніше підтримували виборці м. Севастополя (понад 10%), а другий – виборці Житомирської і Кіровоградської областей (понад 5%). Також слід згадати Український Народний Блок Костенка і Плюща, який по Україні здобув підтримку 1,87% виборців, але набрав понад 5% голосів виборців у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській областях та понад 10% – у Тернопільській області, чим вплинув на результати БЮТ і НСНУ³².

Оголошення позачергових виборів Верховної Ради України у 2007 р. стало результатом гострої політичної кризи і дії низки чинників. Першим серед них була так звана "коаліціада" 2006 р. Після змін до Конституції України, ухвалених наприкінці 2004 р. як політичний компроміс, який уможливив згоду "біло-блакитних" на визнання результатів тогорічних президентських виборів, питання створення коаліції у Верховній Раді було ключовим. Адже відповідно до конституційної норми уряд могла формувати виключно "правляча коаліція". Крім того, "правлячу коаліцію" повинні були створити фракції тільки тих партій, які перемогли на виборах. Попри те, що "помаранчеві" сили перемогли на парламентських виборах 2006 р., на практиці утворити коаліцію вони не спромоглися. "Коаліціада" затяглася на чотири місяці і завершилася розколом "помаранчевих" сил. Спочатку каменем спотикання була посада Прем'єр-міністра (на яку претендувала Ю. Тимошенко, але проти чого був В. Ющенко), а потім – посада Голови Верховної Ради (яка мала б відійти О. Морозу). В результаті СПУ пішла на союз із Партією регіонів і КПУ та утворили так звану "Антикризову коаліцію". О. Мороз обійняв посаду Голови Верховної Ради, а Прем'єр-міністром став В. Янукович.

Другим етапом політичної кризи стало політичне протистояння законодавчої та виконавчої влади, з одного боку,

³² Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 26.03.2006 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/wbp001.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

та Президентом В. Ющенком, з іншого, зумовлене перетягуванням владних повноважень на користь уряду і Прем'єр-міністра. У квітні 2007 р. Президент В. Ющенко підписав указ про розпуск парламенту і призначення позачергових виборів.

З погляду електоральної поведінки населення України, вибори 2007 р. здебільшого стали продовженням виборів 2006 р. За винятком позиціонування СПУ, яка, попри очікування більшості своїх виборців, у 2006 р. увійшла в коаліцію з Партією регіонів і КПУ, за що у підсумку електорально поплатилася.

Формально перемогу на позачергових виборах 2007 р. здобула Партія регіонів, яка набрала 34,35% голосів виборців. Суттєво покращив свій результат БЮТ, який здобув підтримку 30,73% виборців. Також подолали виборчий бар'єр оновлений блок "Наша Україна – Народна самооборона" (14,15%), підсилений харизматичним екссоціалістом Ю. Луценком, КПУ (5,39%) та Блок Литвина, який, власне, й скористався поразкою СПУ.

Географічно БЮТ знов перемиг у Центральному (42,88%) і Західному (47,10%) регіонах. Переважно покращення результату БЮТ відбулося за рахунок західноукраїнських областей (крім Закарпаття, де був потужний вплив тодішнього голови Секретаріату Президента В. Балогі). На Заході БЮТ суттєво потіснив президентський блок "Наша Україна – Народна самооборона", а в Центрі до БЮТ перейшла значна частина електорату СПУ.

Блок "НУ–НС" практично повторив свій результат 2006 р.: за нього віддали голоси 28,03% виборців Західного регіону, 15,20% виборців Центрального регіону, 6,31% виборців Південного регіону та 3,97% виборців Східного регіону.

Партія регіонів перемогла у Східному (59,78%) і Південному (52,99%) регіонах. Дещо зросла підтримка її у Центральному регіоні (16,91%), імовірно, за рахунок іншої частини виборців СПУ. У Західному регіоні за Партію регіонів проголосували 7,96% виборців. При цьому у трьох галицьких областях її підтримали менше 5% виборців, а у Чернівецькій і Закарпатській – понад 15%.

Трохи збільшилася, порівняно із виборами 2006 р., й підтримка КПУ. Головним чином це відбулося у Південному (7,43%) і Східному (7,10%) регіонах. У Центральному регіоні КПУ здобула підтримку 4,96% виборців, а у Західному – 1,72%.

Місце СПУ у числі переможців позачергових парламентських виборів 2007 р. посів Блок Литвина, якому вдалося покращити, порівняно із 2006 р., свій результат у Центральному регіоні (5%). Блок Литвина, як і 2006 р, найбільшу підтримку мав на "малій батьківщині" свого лідера – Житомирщині (понад 8%). Загалом же рівень підтримки цієї політичної сили був більш-менш рівномірно розподілений по всій Україні: у Південному регіоні він становив 4,42%, у Західному – 3,1%, у Східному – 2,85%.

СПУ, навпаки, зазнала відчутних електоральних втрат у більшості регіонів, у яких за неї голосували виборці у 2006 р. Виняток становить м. Маріуполь, що можна пояснити входженням директора Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча В. Бойка до першої п'ятірки списку СПУ. Саме у 48-му ТВО, до якого входило м. Маріуполь, СПУ набрала 50,02% голосів виборців³³. Але для подолання виборчого бар'єра цього виявилось не досить. Таким чином, можна стверджувати, що СПУ понесла своєрідну електоральну відповідальність за порушення своїх передвиборчих зобов'язань 2006 р.

Результати чергових 2006 р. і позачергових 2007 р. виборів до Верховної Ради України дали підставу визначити такі тенденції: по-перше, ще більший відрив "лідерів" від решти "переможців"; по-друге, подальше "розмивання" ідеологічного центру – частка тих, хто проголосував ані за "антипомаранчевих", ані за "помаранчевих", ще більш скоротилася. Як наслідок, спостерігалася "радикалізація" електорату: підтримка надавалася насамперед лідерам кампанії, а вони йшли під гаслами взаємного протиборства.

У парламентських виборчих кампаніях 2006 і 2007 рр. не спостерігалися випадки масового використання адміністративних важелів владного фактору для впливу на результати волевиявлення. Однак актуалізація різними політичними силами, які тоді брали участь у виборах, конфліктних тем (зовнішньополітичні пріоритети виборців різних регіонів України, ставлення до російської мови, загрози й небезпеки), зумовила появу нових методів виборчої

³³ Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 30.09.2007 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.html> (Lastaccessed: 01.02.2021)

боротьби – використання техніки маніпулювання почуттями й емоціями виборців, апелювання до підсвідомості людини³⁴.

Парламентські виборчі кампанії 2006 і 2007 рр. відзначилися тим, що електоральний вибір громадян України великою мірою формувався під впливом ціннісно-світоглядних чинників, зокрема, надання російській мові офіційного статусу, зовнішньополітичних пріоритетів та ін. Через це результати голосування великою мірою відображали особливості регіональної політико-культурної диференціації українського суспільства.

Водночас результати дострокових парламентських виборів 2007 р. засвідчили й часткове зменшення впливу ціннісно-світоглядних чинників на формування електорального вибору. Зокрема, спостерігалось помітне зростання впливу на електоральну мотивацію виборців соціально-економічних питань, про що свідчило розширення електорату БЮТ у Центрі та Півдні країни, активне використання політичними силами соціальної риторики, а також проходження у парламент поміркованої сили без виражених регіональних ознак – Блоку Литвина.

Результати соціологічного опитування прихильників п'яти політичних утворень, які 2007 р. увійшли до парламенту, показали, що програма мала найбільше значення для прихильників КПУ – 70 %, Блоку "НУ–НС" – 61 %, Партії регіонів – 48 %. Детальніше дослідження виявило, що більшість населення (51,4 %) мала труднощі із розумінням позиції різних політичних сил і політиків. Приблизно стільки само (58,3 %) відповідали, що часто не могли знайти відмінності у програмах і пропозиціях різних партій, блоків та їх лідерів. Для електоратів БЮТ та Блоку Литвина головну роль відігравали постаті їх лідерів – 47 % та 48 %, відповідно. "Наша Україна", Партія регіонів та КПУ сприймалися населенням скоріше як політичні об'єднання зі своєю організаційною структурою, ідеологією, програмними настановами тощо³⁵.

³⁴ Мадрига Тетяна Богданівна. Регіональні виборчі кампанії початку ХХІ століття (на прикладі західних областей України): автореф. дис... к. політ. н.: 23.00.02 / Тетяна Богданівна Мадрига; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. С. 13.

³⁵ Ляшенко О. Електоральний вибір жителів Галичини як джерело для удосконалення державної регіональної політики в Україні. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. №6. С. 146

Вибори до Верховної Ради 2012 р.

Період 2010–2011 рр. позначився певним зниженням актуальності поділу виборців за соціокультурними уподобаннями. Натомість на електоральну поведінку потужніше почав впливати соціально-економічний чинник. Однією з причин цього стало "зняття" найбільш серйозного "подразника" для частини суспільства, передусім жителів Східного і Південного регіонів – законодавчо визначеного курсу на вступ України до НАТО, – з переорієнтацією на більш прийнятну для більшості населення на той час концепцію позаблоковості. Це було реалізовано через прийняття нового Закону "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України" 1 липня 2010 р. До інших чинників зміни мотивів електоральної поведінки можна віднести невинуваті очікування на стрімке покращення відносин з Росією після підписання Харківських угод, непоступливість останньої в газових питаннях; декларації керівництва держави, яке асоціювалося з проросійським вектором зовнішньої політики, пріоритетності євроінтеграційного курсу України; певне (тимчасове) "заморожування" владою питання зміни статусу російської мови в Україні. На думку Ю. Якименка, збереження означеної динаміки могло дати певні переваги опозиційним силам, зокрема, за рахунок поширення їх впливу на розчарований владою електорат Сходу і Півдня. При цьому йдеться не стільки про "стару" опозицію – ВО "Батьківщина" (через її стійку асоціацію в цих регіонах з "націоналістичними" поглядами), скільки про партії, які претендували на роль "нових" соціально орієнтованих політичних сил (партій "Фронт Змін" та "УДАР")³⁶. Крім того, знизився рівень довіри суспільства до політичних інститутів (партій, органів державної влади, еліт і лідерів) та поточної державної політики. Фактори вибору виборцями партійних та ідейно-політичних орієнтацій були переважно прагматичними³⁷.

³⁶ Якименко Ю. Парламентські вибори - 2012: вплив суспільних поділів на електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/1406201966_file.pdf

³⁷ Баранов А. Политические партии Украины на парламентских выборах 2012 г. В зеркале электоральных ожиданий общества. Парламентські вибори 2012 року в Україні. Київ, 2013. С. 192.

Утім, парламентська кампанія 2012 р. пішла за апробованим сценарієм, відповідно до якого суб'єкти виборчого процесу ділили і мобілізували виборців на свою підтримку використанням маркерів "свій–чужий". Зокрема, Партія регіонів вдалася до мобілізації виборців на "мовній" основі. Важливим елементом цієї "технології" стало резонансне ухвалення в липні 2012 р. Закону "Про засади державної мовної політики". Відповідно, у опозиційних партій не залишилося іншого вибору, як реагувати на запропонований владою виклик.

Іншими особливостями виборчої кампанії 2012 р. стало повернення до змішаної системи виборів, підвищення виборчого бар'єра знову до 5%, заборона на участь у виборах блоків партій, позбавлення виборців можливості не підтримувати жодну з партій чи кандидатів (скасування пункту "проти всіх" у виборчих бюлетенях). Безумовно, особливої атмосфери виборчій кампанії надало засудження через підписання газових контрактів, а потім і ув'язнення Ю. Тимошенко – лідера опозиції і головного конкурента В. Януковича на президентських виборах 2010 року. Ці кроки значною мірою були зумовлені швидким падінням популярності ПР, яка з 2007 до 2011 р. втратила більше двох третин своїх прихильників³⁸.

За підсумками голосування за партійними списками у жовтні 2012 р. до Верховної Ради пройшли п'ять партій: Партія регіонів (30%), колишній БЮТ – ВО "Батьківщина" (25,54%), "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка" (13,96%), КПУ (13,18%) і ВО "Свобода" (10,44%).

Регіональний поділ прихильників провідних політичних сил в основному зберігся. Як і на попередніх парламентських виборах, він великою мірою відображав відмінності соціокультурних орієнтацій жителів різних регіонів України.

ПР та її на той час фактично сателіт КПУ сумарно здобули підтримку понад 40% виборців. Натомість опозиційні до

³⁸ Рейтинг Партії регіонів за рік впав втричі, БЮТ – не змінився. URL: https://archive.is/20120717204254/news.dt.ua/POLITICS/rejting_partiyi_regioniv_za_rik_vpav_vtrichi,_byut_ne_zminivsia.html#selection-213.0-212.1

Президента В. Януковича прозахідні та україноцентричні партії – ВО "Батьківщина", УДАР і ВО "Свобода" – сумарно набрали майже 50% голосів виборців. Утім, завдяки поверненню мажоритарної складової та переділу меж виборчих округів, у підсумку, більшість у Верховній Раді здобули провладні сили.

Так само, як і у 2006–2007 рр., ПР найбільшу підтримку мала серед виборців Східного (50,32%) і Південного (41,35%) регіоні, хоча й зі скромнішими результатами. Так, лише у Донецькій області Партія регіонів здобула понад 65% голосів виборців, тоді як у Дніпропетровській області її результат ледь перевищив 35%. Ще гіршими були результати у Південному регіоні, зокрема, у Херсонській області, де вона не набрала й 30% голосів. Певною мірою скорочення електоральної підтримки у базових регіонах було компенсовано у Центральному і Західному регіонах, де за ПР проголосували, відповідно, 18,65% і 12,18% виборців. Зокрема, у Центральному регіоні менше 20% голосів партія набрала лише у Вінницькій і Черкаській областях та м. Києві (менше 15%). Натомість у Кіровоградській області за неї проголосували понад 25% виборців. Що стосується Західного регіону, то тут ПР перемогла у Закарпатській області (понад 30%) та набрала понад 20% голосів виборців у Чернівецькій області.

Помітно збільшила свою електоральну підтримку й КПУ. Здебільшого це зумовлено вже згаданим розчаруванням виборців у владі і актуалізацією соціально-економічних чинників через невдоволення переважної більшості громадян наслідками соціально-економічної політики влади³⁹. Частина виборців, які раніше "перейшли" від КПУ до Партії регіонів, повернулася до комуністів. Найбільш виразно це проявилось у підсумках голосування у Східному і Південному регіонах, де КПУ підтримали, відповідно, 20,19% і 19,89% виборців, а в Луганській області і м. Севастополі підтримка КПУ перевищила 25%. У Центральному регіоні КПУ підтримали 9,82% виборців. При цьому Центр

³⁹ Якименко Ю. Парламентські вибори – 2012: вплив суспільних поділів на електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи. Парламентські вибори 2012 року в Україні. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 71.

поділився на дві частини: в одній (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області) за КПУ проголосувало понад 12% виборців, а в іншій (м. Києві, Київській, Вінницькій і Черкаській областях – 6-9%). У Західному регіоні КПУ також покращила свій результат, порівняно із попередніми виборами, набравши 4,24% голосів, а в Хмельницькій області рівень підтримки КПУ сягнув 8%.

Порівняно із 2007 роком результат ВО "Батьківщина" помітно зменшився у базових її регіонах: у Західному – до 36,05%, у Центральному – до 34,41%. При цьому у Закарпатській області за ВО "Батьківщина" проголосувало менш як 30% виборців, і лише у Вінницькій підтримка партії становила 45%. Натомість рівень підтримки ВО "Батьківщина" у Східному регіоні зберігся (10,48%), а в Південному навіть трохи зріс (15,06%). Найбільшою підтримка об'єднання була у Херсонській області (понад 20%), а найменшою (в межах 5%) у м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях.

У 2012 р. до Верховної Ради України пройшли дві партії, які до того ще не долали виборчий бар'єр: УДАР В. Кличка та ВО "Свобода". Високі результати цих партій є свідченням втому виборців від усіх політиків "постмайданного" періоду (переважно у випадку УДАРу), а у випадку ВО "Свобода" ще й реакцією на гуманітарну політику тодішньої влади. Для новоствореного УДАРу це був перший досвід участі у виборах. Партія дістала досить велику підтримку серед виборців Центрального (17,60%) і Західного (15,89%) регіонів, у Центрі підтримка була досить рівною, а найбільшою у м. Києві (понад 25%), Також рівномірною була підтримка УДАРу у західних областях, а найкращий результат був у Закарпатській області (20%). У Південному регіоні за УДАР проголосували 11,21% виборців, а у Східному – 8,74%, що, по суті, також можна вважати досить серйозним результатом. Характерно, що найменші відсотки голосів за цю партію дали Донецька і Луганська області (менш 5%) та м. Севастополь і АР Крим (5–7%).

Ще одним тріумфатором і навіть феноменом парламентських виборів 2012 року стало ВО "Свобода". Партія була утворена ще у 1991 р. унаслідок об'єднання радикальних націоналістичних сил Львівщини, зокрема – львівської "Варти Руху", Організації

української молоді "Спадщина", "народних загонів" Студентського братства Львова, а також громадської організації ветеранів Афганістану. Спочатку мала назву Соціал-Національна партія України. Головним пріоритетом партія визначила побудову національної держави, де суб'єктом державності виступала б автохтонна нація. Програмна мета партії передбачала приход до влади в Україні її членів і побудову нової державності на засадах націонал-соціалізму. За ідеологічну платформу партія взяла працю провідника Організації українських націоналістів Я. Стецька "Дві революції". У лютому 2004 р. змінила назву на ВО "Свобода". Також зазнали змін і програмні пріоритети: головною метою було визначено побудову могутньої української держави на засадах соціальної та національної справедливості, але з відмовою від використання радикальної ідеології СНПУ у вигляді "расового соціал-націоналізму"⁴⁰.

Зважаючи на історію й ідеологію ВО "Свобода" цілком природно, що найбільшу підтримку виборців вона здобула у Західному регіоні (23,74%), зокрема, у трьох галицьких областях, де рівень підтримки її перевищив 30%. Разом з тим у Закарпатській і Чернівецькій областях (де компактно проживали угорська і румунська національні меншини) підтримка не перевищила 9%. Більш рівномірною підтримка ВО "Свобода" була у Центральному регіоні, де за неї проголосували 9,85% виборців. Понад 15% голосів вона набрала лише у м. Києві. У Південному і Східному регіонах за ВО "Свобода" проголосувало, відповідно, 3,10% і 2,72% виборців. Причому у АР Крим, м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях ВО "Свобода" підтримали менш як 1,5% виборців.

Результати парламентських виборів 2012 р. показали, що в Україні так і не з'явилася політична сила, яка б мала рівномірну підтримку виборців у всіх регіонах України, тобто стала б загальнонаціональною партією. Біполярний характер кампанії не залишив місця для "третьох сил", змушуючи партії діяти в

⁴⁰ Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 166, 167–168.

координатах "свій–чужий", "влада–опозиція", які збіглися із соціокультурним поділом.

Разом з тим, уперше в історії українського парламенту до його складу потрапила праворадикальна політична сила – ВО "Свобода". Її електоральний успіх привернув увагу соціологів⁴¹, які шукали відповідь на запитання, як вдалося увійти до Верховної Ради України політичній силі, до якої в суспільстві поширилося ставлення як до ксенофобської та антисемітської⁴². Аналіз результатів голосування та соціологічних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 2013 р., дав підстави для висновку, що електорат ВО "Свобода" сформувався за рахунок переважно колишніх виборців "Нашої України" та "Батьківщини", а електоральний успіх об'єднання зумовлений не зростанням ксенофобських настроїв, а підтримкою виборцями протестної щодо Партії регіонів активності⁴³. На переконання В. Нахмановича, "Свобода" не має в Україні свого сталого електорату, за винятком у край невеликої частки радикальних ксенофобів та ультранаціоналістів⁴⁴.

Вибори до Верховної Ради 2014 р.

Парламентські вибори 26 жовтня 2014 р., як і вибори Президента України у травні того самого року, відбувалися в ситуації агресії проти України з боку Росії, окупації нею Криму та встановлення через своїх маріонеток і військову допомогу контролю над частиною Донбасу. Психологічний стрес після далеко не мирного (на відміну від 2004 року) Євромайдану і Революції Гідності, різке зниження доходів, економічний колапс і складна військово-політична ситуація спонукали людей обирати

⁴¹ Див.: Нахманович В. Феномен "Свободи". Виборці радикальних націоналістів у дзеркалі соціології. Київ: КМІС, 2016. С. 20–21; Факторы электоральной популярности ВО "Свобода" / Мазурок А., Паниотто В., Харченко Н. // Социология: теория, методы, маркетинг. 2014. №2. С. 82–100.

⁴² Факторы электоральной популярности ВО "Свобода". С. 82.

⁴³ Там само. С. 98.

⁴⁴ Нахманович В. Вказ. праця. С. 205.

політичні сили, які, на їхню думку, якнайкраще (і бажано якнайшвидше) могли розв'язати означені проблеми. Питання стояло не про те, переможуть "проросійські" чи "проукраїнські" і "проєвропейські" сили. Протистояння, що нагніталось у попередні роки політиками, втратило актуальність. Справжніми героями цих виборів стали "люди з рушницею", незалежно від того, якою мовою вони послуговувалися. Практично всі "партії Майдану" поповнили свої виборчі списки "комбатами", добровольцями і волонтерами.

Результати голосування зафіксували майже однаковий результат партії "Народний фронт", очолюваної тодішнім Прем'єр-міністром А. Яценюком (22,14%), і президентської партії "Блок Петра Порошенка" (21,82%). Також виборчий бар'єр подолали Об'єднання "Самопоміч" (10,97%), лідером якого тоді був мер Львова А. Садовий, Радикальна партія Олега Ляшка (7,44%), ВО "Батьківщина" (5,68%) та "Опозиційний блок" (9,43%), сформований із колишніх членів Партії регіонів.

Попри майже однакові результати, продемонстровані "Народним фронтом" і "Блоком Петра Порошенка" по країні загалом, вони мали відмінності у регіональному вимірі. "Народний фронт" найбільшу підтримку виборців здобув у Західному регіоні (31,83%), щоправда, у Закарпатській і Хмельницькій областях за нього проголосувало 25–26% виборців. У Центральному регіоні за "Народний фронт" віддали голоси 22,81% виборців, з яких понад 25% у Київській, Житомирській і Сумській областях, але менше 20% у м. Києві і Чернігівській області. У Південному регіоні "Народний фронт" підтримали 11,69% виборців, з яких найбільше (понад 15%) у Херсонській області, а найменше (менш 10%) – у Миколаївській. У Східному регіоні за "Народний фронт" проголосували 9,35% виборців, з яких найменше (близько 6%) у Донецькій і Луганській областях, а найбільше (понад 12%) – у Дніпропетровській. "Блок Петра Порошенка" на виборах 2014 року мав більш рівномірну у регіональному відношенні підтримку виборців. За нього проголосували 24,72% виборців Центрального регіону (але значно більше (37,45%) у Вінницькій області), 21,12% виборців Західного регіону (але значно більше (28,05%) у

Закарпатській області), 18,93% у Південному регіоні та 17,19% у Східному регіоні.

Об'єднання "Самопоміч" здобуло підтримку 13,23% виборців Західного регіону переважно завдяки Львівській області, де за нього проголосували понад 18% виборців. У Центральному регіоні ВО "Самопоміч" набрало 11,60% голосів переважно завдяки м. Києву, де за нього проголосували понад 20% виборців. Досить рівною була підтримка у Південному регіоні (7,48%) і майже такою самою у Східному регіоні (7,14%), щоправда, у Дніпропетровській області вона становила понад 8%, а в Донецькій – менш як 4%.

За Радикальну партію Олега Ляшка найактивніше голосували виборці Центрального регіону (8,49%). При цьому у Чернігівській області її підтримка перевищила 15%, а у м. Києві була меншою 4%. У решті регіонів підтримка партії розподілилася досить рівномірно і становила 6,90% у Західному регіоні, 6,45% – у Південному та 6,39% – у Східному.

ВО "Батьківщина" зазнало суттєвих електоральних втрат порівняно із кількома попередніми парламентськими виборами. Але рівень його підтримки виборцями різних регіонів позбувся виразних регіональних відмінностей. Так, за ВО «Батьківщина» проголосували 6,39% виборців Центрального, 6,10% – Західного, 4,63% – Південного та 3,77% – Східного регіонів.

"Опозиційний блок" став єдиною опозиційною партією, яка подолала виборчий бар'єр у 2014 році. Основну електоральну підтримку він здобув у Східному (29,36%) регіоні. Щоправда, якщо у Донецькій і Луганській областях за ОБ проголосували понад 35% виборців, то у Дніпропетровській його підтримка була нижчою 25%. У Південному регіоні блок здобув підтримку 17,27% виборців (найбільше (понад 20%) у Запорізькій області та найменше (трохи більш як 10%) – у Херсонській). У Центральному регіоні "Опозиційний блок" набрав 3,69% голосів виборців (найбільше (7%) – у Кіровоградській області), а у Західному регіоні – 1,32%.

Не змогли повторити свого електорального успіху ані ВО "Свобода", підтримка якого найбільшою (понад 8%) була у Тернопільській та Івано-Франківській областях, ані КПУ, яку підтримали понад 8% виборців Донецької, Луганської, Запорізької,

Миколаївської, Одеської, Херсонської та Харківської областей. Також не змогла подолати виборчий бар'єр споріднена із Партією регіонів партія "Трудова Україна", яку найактивніше підтримали виборці Одеської (понад 10%), Донецької і Луганської (понад 8%) областей.

Таким чином, результати виборів продовжили тенденцію розмивання регіонального електорального поділу попередніх років. Лише у Харківській Донецькій і Луганській областях електоральна підтримка "антимайданних" партій ("Опозиційного блоку", Комуністичної партії України, "Сильної України") була більш-менш значимою. У Дніпропетровській і Запорізькій областях "партії Майдану" або сумарно переважали "партії антимайдану", або не сильно їм поступалися.

Виборці Західної України, зокрема Галичини, цього разу віддали перевагу одній з двох провладних партій національно-демократичного спрямування, внаслідок чого ВО "Свобода" не змогло повторити свого електорального успіху. Однією з причин стрімкого падіння популярності ВО "Свобода" та його лідера, збереженню популярності якого не допомогла й активна участь у революційних подіях, стала надмірна нетерпимість і неетична поведінка окремих відомих діячів цієї партії. Певну роль, імовірно, відіграло також домінування слова над ділом та неспроможність членів партії показати себе вправними управлінцями зокрема, й у складі створеного одразу після Майдану тимчасового уряду⁴⁵.

Вибори до Верховної Ради 2019 р.

Парламентські вибори 2019 р. є унікальними за низкою ознак. По-перше, вони відбулися лише за три місяці після виборів Президента внаслідок розпуску Верховної Ради новообраним главою держави. По-друге, вони фактично стали продовженням президентських виборів 2019 р. По-третє, вперше в історії українського парламентаризму одна політична сила здобула

⁴⁵ Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки. URL: <http://political-studies.com/?p=1263>

настільки впевнену перемогу (як за пропорційною, так і за мажоритарною складовою), що змогла сформувати так звану "монобільшість" без потреби організувати коаліцію. По-четверте, за підсумками волевиявлення населення політична еліта зазнала суттєвого оновлення за рахунок осіб, до того жодним чином не пов'язаних не лише із політикою, а навіть і з громадською діяльністю. По-п'яте, вибір українців у 2019 р. засвідчив зміну електорального запиту з "людини з рушницею" на "людину з мікрофоном".

Виборчі кампанії (президентська і парламентська) 2014 р. пройшли під брендом навіть не оновлення, а заміни "злочинної влади". Тоді це була агітаційна формула, яка відповідала кластеру частини політичної еліти. Оновлення політичної еліти відбулося, хоча б номінально. В парламенті "новими" були політичні сили "Блок Петра Порошенка" і "Народний Фронт". У свою чергу, попередня "партія влади" (Партія регіонів) була усунута від прямого доступу до важелів управління. Наступні кампанії (президентська і парламентська) 2019 р. відбулися теж під брендом оновлення "проти старих політиків, за нові обличчя". Політична еліта оновилася за рахунок "нової" політичної сили – партії "Слуга народу", яка і стала правлячою більшістю в парламенті. Новою політичною силою в парламенті стала теж новостворена партія "Голос"⁴⁶. Обом цим партіям, на відміну від решти переможців, був надто притаманним "присмак шоу-бізнесу".

Електоральний запит у 2019 р. засвідчив небачений до цього рівень очікування простих рішень, забезпечити які, на думку виборців, могли саме "нові обличчя", не обтяжені політичним досвідом і бекграундом. Іншою характеристикою суспільних настроїв у 2019 р. стала їх цілковита невизначеність у сенсі абстрактності бачення і відсутності конкретики. Фактично люди виявилися найбільш готовими голосувати "за все добре, проти всього лихого".

⁴⁶ Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 22.

Саме завдяки таким суспільним настроям та на хвилі обрання В. Зеленського Президентом України на парламентських виборах із результатом 43,16% голосів виборців перемогла його партія "Слуга народу". Уперше в історії вітчизняного парламентаризму ця перемога була абсолютно переконливою у всіх регіонах України. Також виборчий бар'єр зі значним відставанням подолали "Опозиційна платформа – За життя" (ОПЗЖ) з результатом 13,05%, ВО "Батьківщина" (8,18%), "Європейська Солідарність" (8,10%) та "Голос" (5,82%).

За "Слугу народу" проголосувало 48,33% виборців Південного регіону, 44,78% виборців Центрального регіону, 43,69% виборців Східного регіону та 36,27% виборців Західного регіону. Слід зазначити, що нижчою 40% електоральна підтримка "Слуги народу" була лише у трьох галицьких і Вінницькій області, а у Донецькій і Луганській областях підтримка "Слуги народу" була нижчою 30%. Таким чином Галичина і Донбас підтвердили свій статус політичних полюсів України, які виявили більш відмінні від решти країни політичні уподобання.

Партію "Голос" на чолі з популярним виконавцем, лідером гурту "Океан Ельзи" С. Вакарчуком, умовно можна характеризувати як адаптовану до запитів виборців Західної України версію партії "нових облич". Саме у Західному регіоні "Голос" здобув найвищу електоральну підтримку (11,79%), яка й забезпечила подолання виборчого бар'єра. При цьому навіть у межах регіону вона була досить диференційованою: у Львівській області понад 20%, у Тернопільській та Івано-Франківській понад 13%, у Рівненській і Волинській у межах 7–8%, а в Хмельницькій, Закарпатській і Чернівецькій – менш як 5%. У Центральному регіоні за "Голос" проголосували 4,84% виборців, переважно завдяки голосам виборців м. Києва (майже 10%) і Київської області (понад 5%). У решті областей регіону "Голос" мав підтримку менш як 4% виборців. У Південному і Східному регіонах партія С. Вакарчука набрала, відповідно, 2,40% і 2,10% голосів виборців.

Друге місце за результатами голосування у 2019 р. посіла ОПЗЖ, яка утворилася шляхом об'єднання частини "Опозиційного блоку" з партією В. Рабіновича "За життя". До керівництва ОПЗЖ

увійшли Ю. Бойко, В. Рабінович та В. Медведчук. Ця політична сила вирізняється відчутною проросійською орієнтацією і риторикою. Відповідно, її найвищий рівень підтримки виборців вона мала у Східному (27,01%) та Південному (21,05%) регіонах. При цьому у Луганській областях рівень підтримки ОПЗЖ перевищив 40%, а у Донецькій сягнув майже 50%. Натомість у Дніпропетровській області за ОПЗЖ проголосувало трохи більш як 15% виборців.

Найдосвідченіший учасник парламентських виборів 2019 р. ВО "Батьківщина" кращі результати продемонструвало у Західному (11,07%) і Центральному (10,20%) регіонах. При цьому рівень його підтримки в окремих областях регіону був досить рівним. Натомість у Південному і Східному регіонах його підтримали, відповідно, 4,61% і 3,55% виборців (найменше (близько 2%) – у Донецькій і Луганській областях).

Партія П. Порошенка "Європейська Солідарність" постала як результат ребрендингу Блоку Петра Порошенка зразка 2014 року і входження до його складу частини політиків, що на минулих виборах очолювали "Народний фронт" (як діючий на той час Голова Верховної Ради А. Парубій). Партія позиціонувала себе як найбільш послідовного захисника незалежності і європейського вибору України. Відповідно, її найбільшу електоральну підтримку "Європейська Солідарність" здобула у Західному регіоні (11,57%). Причому найбільш активно "Європейську Солідарність" підтримали виборці Львівської області (майже 20%), а найменш активно – виборці Закарпатської, Хмельницької і Чернівецької областей (у межах 5–7%). У Центральному регіоні за "Європейську солідарність" проголосували 8,82% виборців (найбільше (понад 15%) у м. Києві). Досить рівною підтримка "Європейської солідарності" була у Південному (4,89%) та Східному (4,36%) регіонах.

Отже, електоральні кампанії 2019 р. своїми наслідками увійдуть не лише в політичну історію України, а й у підручники з політології, політичної психології, навчальні посібники з технології виборчих кампаній. Слід визнати, що "класичні" моделі електоральної поведінки (соціологічна, соціально-психологічна, раціональна) мають бути суттєво доповнені з урахуванням нового

досвіду, набутого внаслідок цьогорічних виборчих перегонів. Як засвідчили результати виборів, виявилось, що обіцяти виборцям розв'язання й подолання їхніх проблем не обов'язково – достатньо бути виразником невдоволення ходом розв'язання цих проблем, невдоволення емоційно забарвленого й "повернутого" виборця у форматах телевізійних розважальних шоу. Варто зазначити, що нестандартність такого підходу до передвиборчої кампанії призвела до недооцінки його "небезпеки" політичними конкурентами⁴⁷. Інший бік результатів парламентських виборів полягає у тому, що принаймні формально продовжилося стирання регіонально-ідеологічних суперечностей попередніх років. Щоправда, це не означає їх реальне усунення, про що переконливо свідчить динаміка політичних процесів уже в 2020–2021 рр.

Важливим маркером, що характеризує політичну суб'єктність громадян, є їхня активність як виборців. Як видно з Таблиці, упродовж 30 років існування незалежної України вона мала стійку тенденцію до зниження: якщо під час референдуму 1991 року і перших президентських виборів участь у голосуванні взяли понад 80% виборців, то під час парламентських виборів 2019 року електоральна активність виборців зменшилася до менш як 50%.

Відсоток виборців, що брали участь у голосуванні

	Україна, %
Референдум про незалежність, Вибори Президента України, 1991 р.	84,18
Вибори ВР України, 1994 р.	<i>Не можливо підрахувати через відсутність на той час інформації про зареєстровану кількість виборців у виборчих округах</i>
Вибори Президента України, 1994 р.	Перший тур: 69,12 Другий тур: 71,43
Вибори ВР України, 1998 р.	69,64

⁴⁷ Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 83–84.

Вибори Президента України, 1999 р.	Перший тур: 69,82 Другий тур: 73,8
Вибори ВР України, 2002 р.	65,22
Вибори Президента України, 2004 р.	Перший тур: 74,92 Другий тур: 80,85 Третій тур: 77,32
Вибори ВР України, 2006 р.	58,97
Позачергові вибори ВР України, 2007 р.	57,94
Вибори Президента України, 2010 р.	Перший тур: 66,76 Другий тур: 69,15
Вибори ВР України, 2012 р.	57,98
Позачергові вибори Президента України, 2014 р.	59,48
Позачергові вибори ВР України, 2014 р.	52,42
Вибори Президента України, 2019 р.	Перший тур: 62,80 Другий тур: 61,37
Вибори ВР України, 2019 р.	49,84

Складено за: Центральна виборча комісія України. URL: <http://www.cvk.gov.ua>; Електоральна географія 2.0. URL: 4 ; Васильченко С. Аналіз активності громадян на виборах 1994–2004 рр. в Україні у регіональному розрізі URL: <http://vasylchenko.maidan.org.ua/akt.pdf>

Від часу проголошення незалежності України політичні процеси в ній визначаються високим рівнем динамізму, гостроти, а подекуди й драматичності. Особливо виразно це унаочнюють загальнонаціональні виборчі кампанії – президентські та парламентські. За насиченістю своєї електоральної історії Україна є безумовним лідером пострадянського простору. За 30 років від моменту проголошення у серпні 1991 р. незалежності Україна стала єдиною з пострадянських держав, де відбувся Референдум, який остаточно легітимізував відповідне рішення парламенту. Також в Україні було проведено сім виборів Президента (з яких двоє – 1994 р. і 2014 р. були позачерговими) та всім парламентських виборів (з яких четверо – 1994 р., 2007 р., 2014 р. та 2019 р.)

були позачерговими. Лише ці факти переконливо засвідчують, що електоральна історія України є перспективним полем наукового осмислення.

Характерною рисою України є не лише активність, подекуди й бурхливість, політичного процесу, а й виразна динаміка електоральних уподобань та їхня регіональна специфіка. Характерною рисою усіх виборчих кампаній в Україні було й залишається активне використання політичними силами і окремими політиками соціокультурних відмінностей між регіонами України: Західним, Центральним, Східним та Південним.

Упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. основним маркером політичних уподобань був поділ на "демократів / реформаторів" та "лівих". За цим критерієм Західний регіон виокремився як форпост перших, а Східний і Південний – других. Досить активно змінювалася електоральна поведінка виборців Центрального регіону – від переважної підтримки "лівих" партій і кандидатів у Президенти у 1990-х роках до перемоги "Нашої України" і БЮТ у 2002 р. та В. Ющенка у 2004 р.

Саме президентські вибори 2004 року започаткували новий етап в електоральній історії України, який характеризувався максимальною поляризацією уподобань виборців, унаслідок чого зменшилася кількість партій, що проходили до складу парламенту. Основні маркери електорального поділу з ідеологічних трансформувалися у світоглядно-геополітичні: прозахідний і україноцентричний та проросійський. Як зазначив Ю. Якименко, найбільш значущою зміною якісного характеру 2004–2007 рр. стала поляризація партійної системи на підставі чітко вираженої регіональної локалізації електоральної бази основних політичних сил, створення двох конкуруючих "центрів тяжіння" – Партії регіонів, з одного боку, та блоків Ю. Тимошенко і "Наша Україна – Народна Самооборона" – з іншого⁴⁸. У цей час класичні ліві партії – КПУ та СПУ – опинилися на маргінесі політичного процесу.

⁴⁸ Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004–2007 роках. Політичний менеджмент. 2008. №2. С. 90.

Після обрання Президентом України В. Януковича за латентного збереження світоглядно-геополітичного електорального поділу знову значно посилилися соціально-економічні чинники, зумовлені погіршенням або відсутністю обіцяного "покращення життя вже сьогодні". Виборча кампанія 2012 р., втім, відбулася за традиційним сценарієм, який характеризувався збігом ліній розмежувань між партіями на підставі соціокультурного поділу та на підставі їх ставлення до влади. Як і в попередніх кампаніях, це стало наслідком свідомого вибору основними політичними силами, як провладними, так і опозиційними, найбільш "зручного" для них соціокультурного поділу як основи електоральних стратегій. Його "зручність" полягає у простоті відокремлення "власного" і "чужого" електорату на основі соціокультурних відмінностей, які мають значний мотиваційний потенціал (тим більше, за умов "компактного проживання" різних частин електорату у певних регіонах)⁴⁹.

Усе змінилося після Євромайдану, Революції Гідності та початку російсько-української війни. У 2014 році на порядок денний вийшли патріотичні мотиви, чим відразу скористалися політики і політичні партії. Позитивним наслідком цього стало розмивання соціокультурних розмежувань. Продовжилося воно і через 5 років, щоправда, на іншому ґрунті – пошуку простих рішень.

Якщо говорити про сталі електоральні регіони, то слід виокремити два полюси: Західну Україну і Галичину та Східну Україну і Донбас, зокрема. Також до 2014 р. близьким до Донбасу було м. Севастополь. Натомість найбільш аморфним упродовж усього часу залишався Центральний регіон, виборці якого були найбільш нестійкими у своїх політичних уподобаннях, але саме від їхнього вибору найчастіше залежали остаточні результати.

⁴⁹ Якименко Ю. Парламентські вибори - 2012: вплив суспільних поділів на електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи. Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 75.

Розділ 9. РЕФОРМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: СПРОБИ, ПРОРАХУНКИ, ДОСЯГНЕННЯ (1991–2020)

Питання реформи місцевого самоврядування було порушене ще в останні роки радянської політичної системи, коли керівництво СРСР у ході "перебудови" спробувало змінити порядок відносин між республіканськими центрами та регіонами шляхом розширення повноважень місцевих рад народних депутатів¹, що на правовому рівні було закріплено у Законі СРСР "Про загальні засади місцевого будівництва і місцевого господарства в СРСР" від 9 квітня 1990 р. В ухваленому 7 грудня 1990 р. у розвиток згаданого союзного закону Законі УРСР "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве і регіональне самоврядування"² останнє визначалося як "територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази". Відповідно до ст. 2 закону територіальною основою місцевого самоврядування визначалися сільрада, селище, місто; органами місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради народних депутатів. Також до системи місцевого самоврядування включалися різні форми територіальної самоорганізації громадян – громадські комітети і ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні,

¹ А. Ткачук вбачає у такому кроці центральної влади спробу в умовах занепаду авторитету компартії надати законності партійному керівництву шляхом поєднання в одній особі першого секретаря відповідного партійного комітету і вищої посадової особи місцевої влади (Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль). Київ, 2016. С. 23).

² Закон України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування" від 7 грудня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text>

квартальні, дільничні комітети і форми безпосереднього волевиявлення населення – місцеві референдуми, сходи громадян. Закон ввів поняття комунальної власності та принципи розмежування повноважень між представницькими органами місцевого самоврядування та виконкомами, визначив перелік податків до місцевих бюджетів. За кожним рівнем рад закріплювались окреслений пакет повноважень щоб вони припинили вести між собою "війну компетенцій"³.

Ухвалення закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради народних депутатів всіх рівнів в органи місцевого самоврядування. Негативною стороною цього нормативно-правового акта було те, що він фактично закріпив функціональне двовладдя місцевих рад народних депутатів – відповідно до статті 2 закону вони проголошувались одночасно органами місцевого самоврядування й органами державної влади⁴.

Закон від 7 грудня 1990 р. став першим кроком на шляху реформування місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні. Він повернув у правове поле місцеве самоврядування як політико-правовий та адміністративний інститут і визначив базові принципи його функціонування: самостійність і незалежність рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення, економічна і фінансова самостійність територій, їх самофінансування і самозабезпечення, оптимальна децентралізація⁵.

Розпад Радянського Союзу і проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України актуалізували питання необхідності реорганізації місцевого самоврядування та формування оптимальної системи адміністративно-територіального устрою, що мали враховувати економічні та демографічні особливості країни та новий політичний вектор, спрямований на демократизацію суспільних інститутів і зміну місця і ролі людини у функціонуванні держави.

³ Закон України "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування" від 7 грудня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-12#Text>

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Питання реформи місцевого самоврядування було одним із ключових напрямів у діяльності першого Президента України Л. Кравчука. У його передвиборчій програмі зазначалося, що "процес роздержавлення рад (ішлося про місцеві – М. Г.) – одна з необхідних передумов забезпечення самостійності населення у вирішенні питань розвитку території свого проживання... Уявляється, що на місцях могли б сформуватися самоврядні території... зі своїми органами самоврядування... Громадяни, що мешкають на такій території, самостійно обирали б свій колегіальний орган. Цей орган мав би ухвалювати в межах його повноважень акти нормативного характеру з усіх питань розвитку самоврядної території, за винятком загальних питань, врегульованих законодавством республіки"⁶. Ця цитата дуже вдало ілюструє справжнє становище ОМС в Україні на початку 1990-х рр.

Утім, суспільний запит на оптимізацію територіальної організації влади, яка б відповідала новим реаліям і потребам, був відсунутий на задній план низкою економічних, соціальних, політичних та інших проблем. На запровадження змін у сфері державного управління на початку 1990-х рр. вплинула і велика кількість об'єктивних та суб'єктивних чинників. З одного боку, половинчастий характер реформ був викликаний тривалою відсутністю власних державних інститутів, браком досвіду управління державою в умовах переходу до демократичного ладу у новій владній еліті, слабкість наукової школи у сфері публічного управління тощо. З іншого боку, перетворення здійснювалися людьми, які мали лише один досвід – тоталітарне управління, тому в результаті виходила, за висловом А. Ткачука, "дивна суміш європейської демократії та комуністичного "демократичного централізму"⁷. Успадкувавши від СРСР систему жорстко централізованої владної вертикалі, політичний істеблішмент перших років

⁶ Цит. за: Костюченко А. 25 ключових обіцянок незалежної України. Перші президенти. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/08/17/stattja/polityka/25-klyuchovux-obicyanok-nezaleznoyi-ukrayiny.-pershi-prezidynty>

⁷ Гарнець О., Гончарук О., Дмитрук Н., Ткачук А. Децентралізація в Україні: соціологічний погляд / Швейцарсько-український проект "Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO". Київ, 2013. С. 6.

незалежності не поспішав її кардинально змінювати і з огляду на необхідність мінімізації відцентрових тенденцій, що були помітні на початку 1990-х рр., зміцнення державного суверенітету і збереження територіальної цілісності.

На цьому етапі не було єдиного бачення майбутнього державного устрою та адміністративно-територіального поділу України. Суперечливим було ставлення до вирішення питань організації влади в територіальних утвореннях, визначення їх правового статусу, рівнів територіального поділу, системи взаємовідносин між центром і регіонами тощо⁸. У проектах Конституції України також пропонувалися різні варіанти територіального устрою: від унітарного – до федеративного. Через різнобій у баченні політичними елітами майбутнього АТУ України Президент Л. Кравчук наприкінці 1992 р. поставив завдання розробити концепцію управління територіями, але серйозних кроків у цьому напрямі зроблено не було⁹.

Об'єктивні зміни у системі державного управління, викликані появою посади Президента України та ліквідацією обласних і районних комітетів комуністичної партії і перехід їхніх повноважень до обласних і районних рад, а також той факт, що успадкована від СРСР система рад виявилася недієздатною в умовах відсутності жорсткого контролю з боку компартійних (у радянських умовах єдиних політичних) органів, породили потребу подальшого реформування органів місцевого самоврядування. До того ж, нова українська політична еліта, яка у своїй більшості походила зі старої радянської партійної номенклатури і за своїм політичним світоглядом була більш схильною до авторитаризму і централізму, ніж до демократії і децентралізації влади, прагнула до відновлення зрозумілих їй практик державного управління. Крім того, закладений Законом "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве і регіональне самоврядування" дуалізм

⁸ Актуальні проблеми управління територіями в Україні: матеріали науково-практичної конференції. Київ, 26–27 лист. 1992 р. Київ, 1993. 347 с.

⁹ Гриневич В. В. Моделі адміністративно-територіального устрою в Україні: політичні реалії, експерименти та перспектива реформування. Теорія та практика держ. упр. : зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 1 (44). С. 215.

цих органів влади послаблював ради як органи місцевого самоврядування та порушував вертикаль виконавчої влади.

З огляду на все це 5 березня 1992 р. за ініціативи Президента України Л. Кравчука було прийнято Закон України "Про Представника Президента України"¹⁰. На цей інститут покладалися функції здійснення державної виконавчої влади і контролю за органами місцевого самоврядування. Відповідно до закону, Представник Президента був найвищою посадовою особою державної виконавчої влади в області/районі, здійснював загальне керівництво місцевою державною адміністрацією, контролював дотримання Конституції та законодавства органами державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємствами, організаціями і установами незалежно від їх підпорядкування та форм власності, представляв інтереси держави у судах та органах місцевого і регіонального самоврядування, організовував розробку проєктів обласного/районного бюджету, програм економічного і соціального розвитку відповідної території, забезпечував їх виконання тощо¹¹.

Передача частини повноважень органів місцевого самоврядування Представникам Президента порушила і без того недосконалу (хистку) систему управління на місцях і підштовхнула до подальших змін. 26 березня 1992 р. було ухвалено нову редакцію Закону "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування"¹², який передбачав впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування, чим було окреслено відхід від дуалізму у функціонуванні ОМС. Закон розглядав місцеве самоврядування як "територіальну самоорганізацію громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції України, законів України та власної фінансово-

¹⁰ Закон України "Про Представника Президента України" від 5 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12#Text>

¹¹ Там само.

¹² Закон України "Про внесення змін до Закону Української РСР "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування"" від 26 березня 1992 р. № 2234-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2234-12>

економічної бази"¹³. Територіальною основою місцевого самоврядування визначалися сільська рада, селище, місто, а регіонального самоврядування – район, область. Унаслідок прийняття закону місцеві ради (сільські, селищні, міські ради народних депутатів) були остаточно роздержавлені і набули ознак органів місцевого самоврядування. У той же час виконавчі комітети обласних та районних рад ліквідовувалися, а їхні функції покладалися на місцеві державні адміністрації, що надало радам виключно представницького характеру.

Законодавче скасування підпорядкування рад одна одній по вертикалі та запровадження інституту Представників Президента мало остаточно ліквідувати радянську систему влади і створити нову, у якій би поєднувалися принцип забезпечення в регіонах державного управління через місцеві державні адміністрації з широкою самодіяльністю громадян у населених пунктах через органи самоврядування з досить широкими повноваженнями¹⁴. Практика виявила низку недоліків такої системи: Представники Президента в областях і районах фактично не мали механізмів взаємодії з Кабінетом Міністрів, вплив уряду на їх призначення був незначним, а Адміністрація Президента не могла забезпечити тісної взаємодії між місцевими державними адміністраціями та урядом.

Негативно на діяльність місцевої влади на регіональному та субрегіональному рівні у той період впливали і такі суб'єктивні чинники, як кадрова політика Адміністрації Президента України (призначення Представників Президента з "партійної обойми") та жорстка конкуренція між ним і Головою Верховної Ради. Як наслідок у багатьох областях чи районах на чолі ради і на чолі відповідної адміністрації опинялися, відповідно, перший і другий секретарі райкому чи обкому, що, зважаючи на недостатньо розділену компетенцією між радами й адміністраціями, призводило до конкуренції між цими посадовими особами, яка подекуди

¹³ Закон України "Про внесення змін до Закону Української РСР "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування"" від 26 березня 1992 р. № 2234-ХІІ. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2234-12>

¹⁴ Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. Київ, 1997. С. 136.

переростала у відверті конфлікти¹⁵. На рівні області у протистоянні між виконавчою та представницькою гілками влади періодично брав участь міський голова обласного центру. Прийняттям згаданих вище законів фактично було закладено умови для існування на рівні регіонів постійно конкуруючого трикутника: Представник Президента України (голова обласної державної адміністрації) – голова обласної ради – міський голова обласного центру, що регулярно породжувало конфлікти на рівні регіону, послаблювало його позиції перед центром¹⁶.

Прийнятий 20 травня 1993 р. Декрет Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" був покликаний зміцнити фінансову базу місцевого самоврядування шляхом розмежування місцевих і державних податків і зборів. До місцевих були віднесені комунальний податок та податок з реклами, а також низка зборів: готельний, ринковий, за паркування автотранспорту, з власників собак, на видачу ордера на квартиру, за участь у перегонах на іподромі, за виграш на перегонах, за видачу дозволу на розміщення об'єкта торгівлі, за право на використання місцевої символіки, за право на проведення кіно- і телезйомок; за право на проведення місцевих аукціонів¹⁷. На нашу думку, цей нормативно-правовий акт не міг забезпечити бюджетну самостійність ОМС, оскільки у ньому не йшлося про такі основні податки, як на землю, на нерухоме майно, прибутковий податок з громадян. Утім, органи місцевого самоврядування відразу ж почали використовувати норми декрету у своїй діяльності¹⁸.

Період функціонування в Україні місцевих державних адміністрацій та обмеженого місцевого самоврядування на районному та обласному рівнях був спробою остаточно розв'язати успадковане

¹⁵ Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. Київ, 1997. С. 136.

¹⁶ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою / за ред. Л. Шевчук. Львів, 2007. С. 75.

¹⁷ Декрет Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори" від 20 травня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-93#Text>

¹⁸ Ухвала Львівської міської ради "Про місцеві податки і збори" від 24 червня 1993 р. URL: <https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.nsf/91c21bb29b2b4f47c22571340037f910/089478457331cd08c2256f00003d7e71?OpenDocument>

від радянської влади питання про розмежування повноважень місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій. На цьому етапі на перше місце серед проблем місцевого самоврядування вийшли питання фінансового забезпечення місцевого самоврядування і розмежування місцевих та державного бюджетів. Однак жорстка конкуренція між тодішнім Головою Верховної Ради України та Президентом призвела до ліквідації такої моделі влади, замість її удосконалення.

Подальші зміни в організації системи органів місцевого самоврядування через економічні негаразди у державі та перманентне протистояння між виконавчою та законодавчою гілками влади (перш за все між Президентом України Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради України І. Плющем) ще далі відсунули питання удосконалення системи влади. 7 червня 1993 р. на Донбасі розпочався безстроковий страйк шахтарів, які, поміж іншим, вимагали проведення позачергових президентських та парламентських виборів. Зважаючи на складну економічну та політичну ситуацію у державі, Верховна Рада України пішла страйкарям назустріч, постановивши провести всеукраїнський референдум з питань довіри (недовіри) Президенту України та Верховній Раді України 26 вересня 1993 р.¹⁹. Утім, планований референдум не відбувся через небажання президентської адміністрації його профінансувати (у Конституції УРСР не передбачалося проведення референдумів за рішенням парламенту) і за 2 дні до дати його проведення (24 вересня 1993 р.) Верховна Рада України скасувала власну постанову, призначивши дострокові вибори народних депутатів України на 27 березня 1994 р., а вибори Президента України – на 26 червня 1994 р.²⁰.

Намагаючись зберегти політичний вплив, Л. Кравчук вніс на розгляд парламенту проєкт про зміни і доповнення до Конституції

¹⁹ Постанова Верховної Ради України "Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України" від 17 червня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3283-12#Text>

²⁰ Закон України "Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України" від 24 вересня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3470-12#Text>

України, де пропонувалося запровадження посади віцепрезидента як глави уряду та деяку модифікацію структури влади в Україні загалом²¹. Але народні депутати, і особливо Голова ВРУ І. Плющ, не бажаючи посилення президентської влади, під час роботи над цим законопроектом трансформували його в невеликий за обсягом, але вкрай важливий Закон "Про формування місцевих органів влади і самоврядування", що був ухвалений 3 лютого 1994 р.²². Разом зі змінами, прийнятими новообраною ВРУ ІІ скликання 26 червня 1994 р., закон містив низку положень, які фактично позбавляли президента контролю за регіонами: зокрема, інститут Представника Президента України скасовувався, а повноваження місцевих державних адміністрацій передавалися головам і виконавчим комітетам відповідних рад (ст. 8); голови рад усіх рівнів обиралися безпосередньо населенням (ст. 3); голова ради за посадою очолював виконавчий комітет відповідної ради (ст. 3); на голів цих рад та очолювані ними виконкоми покладалося здійснення делегованих повноважень виконавчої влади, а самі вони підпорядковувалися Кабінету Міністрів України та відповідному голові виконкому ради вищого рівня (ст. 4). Отже, цим актом вертикаль державної виконавчої влади було зруйновано, а ради всіх рівнів було наділено виключно функціями органів місцевого самоврядування.

Після парламентських і президентських виборів 1994 р. "перетягування ковдри" між законодавчою та виконавчою гілками влади не припинилося і навіть посилювалося. Користуючись чисельною перевагою, ліві сили у парламенті спробували відновити радянську модель влади. Проект Закону "Про місцеві ради народних депутатів", прийнятий у першому читанні 8 липня 1994 р., мав позбавити Президента України і Кабінет Міністрів впливу на регіональну політику, підпорядкувавши систему рад Верховній Раді України. Однак зміна паритету сил після довиборів

²¹ Ткачук А., Саєнко Ю., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні. Розбудова держави. 1997. № 7–8. С. 76–77.

²² Закон України "Про формування місцевих органів влади і самоврядування" від 3 лютого 1994 р. № 3917-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3917-12#Text>

липня–листопада 1994 р. не залишила цьому законопроекту шансів на прийняття. З іншого боку, новообраний Президент України Л. Кучма спробував відновити вертикаль державної виконавчої влади, підпорядкувавши собі голів обласних та районних рад. Його Указ від 6 серпня 1994 р. "Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях" встановлював, що з питань здійснення делегованих повноважень державної виконавчої влади "голови обласних, Київської та Севастопольської міських рад, їх виконавчі комітети підзвітні та підконтрольні Президентові України"; голови сільських, селищних, районних, районних у містах, міських рад та їх виконавчі комітети підзвітні та підконтрольні, відповідно, головам обласних, Київської та Севастопольської міських рад і через них – Президентові України²³. Втім, згаданий нормативний акт був неконституційним, а юридичних механізмів для керування чи звільнення всенароднообраних голів рад різних рівнів у президента не було.

Постійне протистояння між Президентом України та Верховною Радою з приводу повноважень вимагало якнайшвидшого вирішення цього питання, оскільки блокувало роботу законодавчого і виконавчого органів влади, створювало невизначеність і хаос на місцях і вело країну у глухий кут. Вихід із цієї ситуації полягав у законодавчому розмежуванні повноважень гілок влади. У грудні 1994 р. Президент України вніс на розгляд Верховної Ради проєкт Закону "Продержавну владу і місцеве самоврядування в Україні", який остання ухвалила 18 травня 1995 р., однак не знайшла необхідних голосів для внесення пов'язаних із ним змін до Конституції. У відповідь Л. Кучма видав указ про проведення опитування громадської думки стосовно довіри/недовіри до Президента України та Верховної Ради України, на який остання наклала вето. Виходом із цієї конфліктної ситуації стало підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом

²³ Указ Президента України "Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях" від 6 серпня 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430/94>

України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який фактично став своєрідним замінником конституції у питаннях розмежування повноважень органів влади²⁴.

Конституційний договір фактично відновив модель місцевого самоврядування, що діяла до прийняття Закону України "Про формування місцевих органів влади і самоврядування" від 3 лютого 1994 р.: на базі виконкомів обласних та районних рад утворювалася система органів місцевих державних адміністрацій; голів державних адміністрацій призначав і звільняв президент, завдяки чому відновлювалася вертикаль виконавчої влади (ст. 46); обласні і районні ради знову перетворилися на представницькі органи влади із обмеженими повноваженнями (мали право затверджувати бюджет та здійснювати контроль за його виконанням; схвалювати програми соціально-економічного розвитку; заслуховувати щорічні звіти голів місцевих державних адміністрацій з питань виконання програм соціально-економічного розвитку територій та бюджету (ст. 53); формально самоврядування залишалося лише на рівні сільських, селищних та міських рад, до компетенції яких належали розробка, затвердження і виконання місцевих бюджетів, встановлення місцевих податків і зборів, розпорядження комунальною власністю, організація та проведення місцевих референдумів (ст. 49)²⁵.

З 1995 р. Президент України Л. Кучма відновив жорстку владну вертикаль. Спочатку він прагнув уникнути зіткнень з впливовими регіональними групами, призначав головами адміністрацій всенародно обраних голів облрад або представників популярних у регіонах політичних сил – Народного Руху України у

²⁴ Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁵ Там само.

західних областях чи КПУ в Луганській області²⁶. За правління Л. Кучми роль Києва в українській політиці істотно зросла, що відбувалося на фоні провінціалізації центрів колись бурхливої політичної діяльності – Львова, Донецька, Харкова. Характерним явищем періоду стала нескінченна кадрова "чехарда" (з обраних у 1994 р. голів облрад регіональним керівником до 1999 р. залишився тільки голова Волинської області Б. Климчук)²⁷.

Організація місцевого самоврядування та адміністративно-територіальний устрій держави по-різному відображалися у численних проектах Конституції України, що розроблялися конституційними комісіями Верховної Ради України і окремими партіями у 1991–1996 рр. На початковому етапі конституційного процесу доволі популярною була ідея запровадження в Україні федеративного устрою. Наприклад, відповідно до проекту Конституції у редакції від 29 січня 1992 р. передбачалося запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, що мали здійснюватися відповідно радами і виконавчими комітетами областей (земель). Проект Конституції від 27 травня 1993 р. передбачав не лише земельний поділ, а й створення Ради територій Верховної Ради України як інституції захисту інтересів регіонів²⁸. У численних проектах, що розглядалися парламентом після підписання Конституційного договору 1995 р., народні депутати переважно намагалися збалансувати повноваження законодавчої і виконавчої гілок влади.

Під час прийняття Конституції України народні депутати не приділили достатньої уваги унормуванню питання місцевого самоврядування. Про це свідчить як неврахування пропозицій з боку науковців, асоціацій органів самоврядування щодо його удосконалення, так і незначна кількість принципів зауважень з

²⁶ Туровский Р.Ф. Сравнительный анализ тенденций регионального развития России и Украины. Полис. 1999. № 6. С. 50.

²⁷ Там же. С. 51.

²⁸ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи. Київ, 2009. С. 72.

боку народних депутатів до розділу XI "Місцеве самоврядування". Причому більшість зауважень до цього розділу була саме від депутатів лівих фракцій і стосувалися вони, як правило, збереження радянської системи влади в її класичному вигляді. Пропозиції депутатів правих фракцій, яких було небагато, також не були принциповими, і навіть від їх прийняття ніякого поліпшення норм цього розділу відбутися не могло²⁹. На думку дослідників, характерним недоліком усіх проєктів була невизначеність місця і ролі місцевого самоврядування у системі демократичних інститутів держави³⁰.

Прийнята 28 червня 1996 р. Конституції України закріпила конституційний статус місцевого самоврядування, яке визнавалося і гарантувалося у ст. 7 Основного закону, а відповідно до ст. 5 признавалося однією з форм здійснення влади народом³¹.

Конституція у дуже загальних рисах визначала підходи до функціонування місцевого самоврядування, що створювало можливість для їх довільного трактування (наприклад, Конституційному Суду України довелося в різні часи давати тлумачення чотирьом із шести частин ст. 140). Згідно з Конституцією, під місцевим самоврядуванням розумілося право територіальної громади (жителів села, селища, міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення (ст. 140); місцеве самоврядування могло здійснюватися територіальною громадою безпосередньо і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи (ст. 140); районні та обласні ради визначалися органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст (ст. 140). Депутати сільських, селищних, міських, районних, обласних ради мали обиратися жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Виходячи із норм Конституції,

²⁹ Ткачук А., Аграноф П., Браун Т. Вказ. праця. С. 148.

³⁰ Там само. С. 141.

³¹ Конституція України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

реальне самоврядування могло існувати лише на рівні територіальних громад, голів яких обирали на всенародних виборах (ст. 142)³².

Територіальні громади сіл, селищ, міст набули прав безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляти майном, що перебуває у комунальній власності, затверджувати програми соціально-економічного та культурного розвитку, затверджувати бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролювати їх виконання, встановлювати місцеві податки і збори відповідно до закону, вирішувати інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції (ст. 143)³³.

Нова Конституція докорінно змінила принципи формування бюджетів областей і районів. Якщо раніше вони формувалися шляхом відрахувань від загальнодержавних податків (відповідні нормативи відрахувань до обласного бюджету встановлювалися Верховною Радою України із затвердженням чергового державного бюджету, до бюджетів районів області і міст обласного підпорядкування – обласною радою), то відтепер мали формуватися із двох джерел: коштів державного бюджету з цільовим призначенням "для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів" та коштів місцевих бюджетів населених пунктів "для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм" (ст. 143)³⁴.

У ст. 133 Конституції України було визначено систему адміністративно-територіального устрою (АРК, області, райони, міста, райони у містах, селища і села), однак ані у цій статті, ані в жодній іншій не було вказано, що названі суб'єкти є адміністративно-територіальними одиницями. Також Конституція не встановила вимоги, яким мають відповідати АТО, не визначила підходи щодо їх формування, не встановила чіткої ієрархії АТО, не визначила рівнів адміністративно-територіального устрою.

³² Конституція України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³³ Там само.

³⁴ Там само.

Статус голів районної та обласної рад порівняно із законом 1994 р. понижувався – вони мали обиратися не на загальних виборах, а відповідною радою (ст. 142). Конституція підтвердила існуючу до її прийняття струнку вертикаль виконавчої влади, рівно ж як і нечіткий розподіл повноважень між місцевими державними адміністраціями та ОМС (ст. 118–119)³⁵. Конституція України закріпила дві системи публічної влади на території області та району, які є різними за формою, структурою, принципами формування й механізмом функціонування: місцеві державні адміністрації як місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування як владу територіальних громад. Утвердження такої структури влади створило передумови для формування принаймні двох управлінських проблем – проблеми делегування повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, і проблеми правових гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій із вирішення компетенційних спорів між ними³⁶.

Загалом, Конституція України в редакції 1996 р. була недосконалою у частині визначення територіальної основи органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; не містила необхідних та достатніх правових норм для утворення чіткої ієрархічної системи адміністративно-територіального устрою; не забезпечувала можливість для створення системи місцевого самоврядування по всій території держави з чіткими та забезпеченими ресурсами повноваженнями органів місцевого самоврядування; закріпила існуючі конфлікти у реалізації владних повноважень між органами влади на рівні регіонів, районів та територіальних громад³⁷.

Уже на етапі прийняття Конституції України 1996 р. стало зрозумілим, що закріплена у ній система органів місцевого

³⁵ Конституція України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³⁶ Політологія : підручник / М. М. Вегеш та ін.; ред. М. М. Вегеш. 3-тє вид., перероб. і доповн. Київ: Знання, 2008. 384 с.

³⁷ Ткачук А., Ткачук Р., Ганущак Ю. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907–2009 роки. Київ, 2009. С. 50.

самоврядування і їх взаємодії з центром не відповідає вимогам часу. Нечіткість та суперечливість норм Конституції мав нівелювати Закон "Про місцеве самоврядування". 29 жовтня 1996 р. Верховна Рада України на пленарному засіданні розглянула два законопроекти, розроблені робочою групою Комісії з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування, та робочою групою, сформованою із представників Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України, Мін'юсту, науковців на замовлення Асоціації міст України. Проекти значно відрізнялися між собою: перший зберігав існуючу систему місцевого самоврядування, другий – мав забезпечити перехід до моделей самоврядування, аналогічних більшості європейських країн чи США³⁸.

Основними концептуальними положеннями проекту Асоціації міст України були:

1. Нормативне регулювання місцевого самоврядування актами двох рівнів: законами, які мають бути прийняті українським парламентом, та місцевими статутами, що ухвалюються або безпосередньо громадами, або їхніми виборними органами.

2. Детальне визначення правових основ фінансових і бюджетних прав органів самоврядування з певними для них довготривалими гарантіями.

3. Встановлення вимоги визначення державою мінімального рівня забезпеченості послугами мешканців поселень і створення умов для його забезпечення.

4. Формулювання статусу і порядку обрання районних та обласних рад у цьому законі як органів спільних інтересів громад населених пунктів, а не як органів самоврядування району чи області³⁹.

Найбільш серйозні проблеми місцевого самоврядування стосуються його матеріально-фінансової забезпеченості та самостійності, чому присвячені статті 142 та 143 Конституції України. Так, зокрема, у частинах 1, 2 ст. 142, на відміну від практики європейських держав, відсутнє правило, згідно з яким економічною

³⁸ Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Вказ. праця. С. 152.

³⁹ Там само. С. 153–155.

основою місцевого самоврядування є муніципальна власність, а закріплюється лише перелік об'єктів, які можуть перебувати у власності територіальних громад або в управлінні місцевих рад, а також встановлюється можливість об'єднання на договірних засадах об'єктів комунальної власності й коштів бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створення для цього відповідних органів і служб.

21 травня 1997 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"⁴⁰, взявши за основу проєкт Комісії з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування. Закон розвинув закріпленні у Конституції України правові основи місцевого самоврядування, визначив систему місцевого самоврядування, засади їх організації й діяльності, їхні функції, повноваження, відповідальність та гарантії місцевого самоврядування. Під місцевим самоврядуванням розумілося гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади вирішувати питання місцевого значення (ст. 2), а первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень визнавалася територіальна громада села, селища, міста (с. 6). Закон визначав принципи здійснення місцевого самоврядування (ст. 4), елементи системи місцевого самоврядування (ст. 5), форми реалізації права на самоврядування (ст. 7–15), повноваження сільських, селищних, міських рад (ст. 25–26) та їх виконавчих комітетів (ст. 27–41), сільського, селищного, міського голови (ст. 42), районних і обласних рад (ст. 43), порядок формування, організація роботи органів та посадових осіб сільських, селищних, міських (ст. 45–54) районних і обласних рад (ст. 55–58) тощо. Закон передбачив на рівні областей і районів механізм делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям (ст. 44). Низку важливих нововведень містив розділ III "Матеріальна і

⁴⁰ Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed19970521#Text>

фінансова основа місцевого самоврядування", зокрема, це положення про гарантії стабільності фінансової бази місцевих бюджетів та ведення розрахунку бюджету через нормативи бюджетної забезпеченості на одного мешканця територіальної громади, виходячи з рівня мінімальних соціальних потреб (ст. 62). Важливим елементом гарантій місцевих бюджетів від тиску з боку держави мав стати і розподіл бюджетів для здійснення власних та делегованих повноважень (ст. 63), а також упровадження ідеї формування поточного бюджету та бюджету розвитку (ст. 63)⁴¹.

Таким чином, Конституція України 1996 р. та Закон України "Про місцеве самоврядування" 1997 р. фактично підсумували перший етап реформи, який завершився утвердженням інституту місцевого самоврядування як елемента демократичного конституційного ладу держави.

Ратифікація Верховною Радою України 15 липня 1997 р. Європейської Хартії про місцеве самоврядування заклала передумови для подальшого реформування місцевого самоврядування у країні і розбудови такої системи ОМС, що забезпечить ефективне і близьке до громадянина управління та безпосередню участь людини у державних справах.

Труднощі у функціонуванні органів місцевого самоврядування значною мірою були пов'язані і з тим, що їм доводилося працювати в умовах створеного ще у 30-х роках ХХ ст. з метою ефективного централізованого партійно-бюрократичного управління адміністративно-територіального поділу, який після здобуття Україною незалежності перестав відповідати новим політичним і соціально-економічним реаліям. Соціальні, економічні, демографічні та інші зміни, які відбулися в Україні, призвели до того, що стара територіальна основа місцевої влади перестала відповідати завданням органів оновленої публічної влади, потребам нової організації управління на регіональному і місцевому рівнях.

⁴¹ Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed19970521#Text>

Термінового вирішення вимагало питання створення законодавчої бази для реформування адміністративно-територіального устрою, ліквідації правових колізій, надання чіткості використовуваним термінам, узгодження уже існуючих норм законодавства між собою тощо. Наприклад, ані Конституція України, ані Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" не оперували терміном "населений пункт"; у жодному із цих нормативно-правових актів не було визначено статусу населених пунктів і адміністративно-територіальних одиниць, тобто було неможливо чітко визначити, що таке, наприклад, село: це населений пункт чи адміністративно-територіальна одиниця, яка об'єднує декілька населених пунктів, чи щось інше. На практиці в цілому в країні склалася ситуація, коли існували населені пункти як складові рад (міських, селищних, сільських), які не мали власних органів місцевого самоврядування, і населені пункти як адміністративно-територіальні одиниці, що мали власні органи місцевого самоврядування⁴².

Розв'язати частину із означених проблем мав внесений на розгляд парламенту 5 лютого 1997 р. за ініціатииви народних депутатів України Р. Безсмертного, І. Юхновського, В. Стретовича проект Закону України "Про адміністративно-територіальний устрій" у редакції від 8 липня 1997 р. У ньому пропонувалося визначення, що населений пункт – це частина комплексно заселеної території України, яка склалася внаслідок господарської та іншої соціальної діяльності, має сталий склад населення, власну назву та зареєстрована в порядку, передбаченому законом (ст. 7). У законопроекті, відповідно до реалій сформованого територіального устрою України, була здійснена їх диференціація на села, селища, селища міського типу, міста районного значення, міста обласного значення, міста з особливим статусом (Київ і Севастополь) (ст. 8–12). Система адміністративно-територіального устрою, передбачена

⁴² Глазунова С. М. Проблеми визначення правового статусу населених пунктів. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького. 2012. № 5. С. 99–100. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/5-18-12.pdf>

цим законопроектом, відповідала ст. 133 Конституції України, тобто адміністративно-територіальними одиницями пропонувалося визначити села, селища, міста, райони у містах, райони, області та Автономну Республіку Крим (ст. 3, 8–20)⁴³.

Примітно, що законопроект створював юридичні підстави для створення особливих територіальних утворень – сільських та міських округів на основі об'єднання кількох територіальних громад в єдину громаду. Так, відповідно до ст. 21 кілька сусідніх сільських населених пунктів могли добровільно об'єднатися в сільську округу і діяти під юрисдикцією єдиної територіальної громади та відповідних органів місцевого самоврядування. Порядок об'єднання мав встановити Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні". Запропоновані норми нагадують порядок утворення ОТГ відповідно до розпочатої у 2015 р. реформи децентралізації. Міська округа (ст. 22) також могла бути утворена внаслідок добровільного об'єднання міста з навколишніми селами, селищами чи інших містами, але при цьому зберігався їхній статус як самостійних адміністративно-територіальних одиниць, окремими залишалися і органи місцевого самоврядування⁴⁴.

Цей важливий і доволі прогресивний законопроект був прийнятий Верховною Радою України 4 грудня 1997 р., однак до нього було застосовано право вето, і після тривалого розгляду 20 вересня 2001 р. законопроект, врешті-решт, був відхилений⁴⁵.

Наприкінці 1990-х рр. загострилася потреба реформування адміністративно-територіального устрою і створення такої його моделі, яка б забезпечила ефективне вирішення соціально-економічних завдань та створила б умови для здійснення ефективного місцевого управління в країні. З метою подолання наявних недоліків у липні 1997 р. було створено Державну комісію з

⁴³ Пропозиції Президента до Закону "Про адміністративно-територіальний устрій України". URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2? id=&pf3516=0907&skl=4

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Проблеми законодавчого забезпечення адміністративно-територіальної реформи в Україні. URL: <https://parlament.org.ua/2005/07/21/problemizakonodavchogo-zabezpechenn-2/>

проведення в Україні адміністративної реформи (очолив експрезидент Л. Кравчук), яка мала розробити Концепцію адміністративної реформи, визначити конкретні механізми і строки її впровадження, а також підготувати пропозиції щодо перебудови державної фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади; дерегуляції та спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам; запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу тощо⁴⁶.

У напрямі територіальної організації державного управління і місцевого самоврядування перед Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи ставилася низка завдань, зокрема, запропонувати механізм становлення фінансово-економічних основ місцевого самоврядування, реформування бюджетної системи України у напрямі розширення фінансової автономії територіальних громад і органів місцевого самоврядування; передбачити модель розподілу управлінських функцій між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування тощо⁴⁷.

Затверджена Указом Президента України від 22 липня 1998 р. Концепція адміністративної реформи в Україні констатувала, що "існуюча в Україні система державного управління є неефективною, внутрішньо суперечливою, незавершеною, громіздкою і відірваною від людей", а існуюча організація територіального устрою та системи місцевого самоврядування має такі недоліки, що істотно впливають на ефективність управлінської діяльності: значна частина самоврядних територіальних одиниць позбавлена необхідних фінансових та економічних ресурсів; не узгоджена система адміністративно-територіальних одиниць: у межах адміністративних кордонів одних населених пунктів перебувають

⁴⁶ Указ Президента України "Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи" від 7 липня 1997 р. № 620/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620/97#Text>

⁴⁷ Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 р. № 810/98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

інші населені пункти, територіальні громади яких виступають, згідно з Конституцією України, самостійним суб'єктом місцевого самоврядування (т.з. "міста-матрьошки") тощо. Задля виправлення цієї ситуації перед реформаторами у документі було поставлено низку доволі амбітних завдань, зокрема:

- формування сучасної системи місцевого самоврядування;
- запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг;
- запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою;
- утвердження територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування;
- належне політико-правове, фінансово-економічне та організаційне забезпечення здійснення функцій та повноважень (делегованих і самоврядних) у системі місцевого самоврядування;
- законодавче розмежування повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування і основних самоврядних повноважень між органами місцевого самоврядування різного територіального рівня;
- запровадження механізмів державної підтримки розвитку місцевого самоврядування тощо⁴⁸.

Значне місце у Концепції адміністративної реформи в Україні посідало питання формування дієвої системи місцевого самоврядування, що передбачало трансформацію низової ланки системи адміністративно-територіального устрою шляхом добровільного об'єднання громад для забезпечення формування реального суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади, яка б мала необхідні фінансові та матеріальні можливості для надання населенню повноцінних державних та громадських послуг⁴⁹.

⁴⁸ Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 р. № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

⁴⁹ Там само.

Важливим кроком на шляху реформування місцевого самоврядування мало стати розмежування функцій органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з надання послуг. До сфери компетенції органів місцевого самоврядування мали бути віднесені питання: місцевих фінансів; економічного розвитку населених пунктів; управління об'єктами комунальної власності; комунального землекористування і використання місцевих природних ресурсів; планування і забудови населених пунктів; догляду за дорогами місцевого значення та їх будівництва; каналізації, електро-, газо- й водопостачання, освітлення населених пунктів; житлового будівництва; роботи місцевого громадського транспорту; благоустрою парків та садів; утримання кладовищ та надання ритуальних послуг; роботи дошкільних установ, закладів початкової і середньої освіти; надання медичної допомоги комунальними закладами охорони здоров'я; роботи комунальних закладів культури, фізкультури і спорту та туризму; працевлаштування і організації громадських робіт; окремі питання охорони довкілля, громадського порядку, пожежної безпеки та прав споживачів. Водночас, місцеві органи виконавчої влади мали зберегти за собою такі функції: право загального нагляду за дотриманням законодавства; управління об'єктами державної власності; координація діяльності територіальних підрозділів (органів) міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; видачі ліцензій та дозволів, передбачених законодавством; контроль за фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування⁵⁰.

Фінансова спроможність нових комунальних об'єднань територіальних громад мала забезпечуватися Державним бюджетом України шляхом надання субсидій за виконання делегованих місцевому самоврядуванню повноважень виконавчої влади та запровадження інвестиційних субвенцій⁵¹.

⁵⁰ Указ Президента України "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" від 22 липня 1998 р. № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

⁵¹ Там само.

Відповідно до Указу Президента України Л. Кучми від 20 листопада 1998 р. "Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи" Кабінет Міністрів спільно із Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи мали впродовж IV кварталу 1998 – I–II кварталу 1999 рр. здійснити низку заходів з реформування місцевого самоврядування, зокрема: розробити проєкт Програми державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні; на законодавчому рівні врегулювати питання комунальної власності, фінансів місцевого самоврядування, порядку утворення та діяльності органів самоорганізації населення; підготувати проєкт закону України щодо об'єктів комунальної власності, відчуження яких має бути заборонене; розробити пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання питань вирівнювання фінансового забезпечення територіальних громад; розробити проєкт Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування" тощо⁵². Водночас спостерігалось бажання виконавчої влади до централізації повноважень, про що свідчить внесення до аналізованого документа пункту про необхідність розробки пропозиції щодо поліпшення законодавчого регулювання питань делегування районними та обласними радами відповідних повноважень місцевим державним адміністраціям⁵³.

Концепція адміністративної реформи 1998 р. була чи не першим в Україні досить великим за обсягом та досить новим за змістом концептуальним документом, що стосувався різних аспектів адміністративної реформи, у тому числі реформи місцевого самоврядування та реформи адміністративно-територіального устрою. Втім, не зважаючи на пафосні заяви авторів Концепції про необхідність формування нової системи державного управління як інструменту подолання кризи в Україні, впродовж наступних років не було розроблено, принаймні не було

⁵² Указ Президента України "Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи" від 20 листопада 1998 р. № 1284/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1284/98#Text>

⁵³ Там само.

представлено на розгляд суспільства, ані засад реформи АТУ, ані конкретних проєктів⁵⁴.

Частина ідей Концепції все-таки була реалізована в упорядкуванні правового статусу уряду, міністерств, урядових органів, регулюванні питань державної служби, служби в органах місцевого самоврядування тощо. Зокрема, внаслідок роботи Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи були ухвалені Закони "Про столицю України місто-герой Київ" та "Про місцеві державні адміністрації"⁵⁵, "Про службу в органах місцевого самоврядування" та ін. Проте в частині реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування автори концепції не змогли визначитись і щодо системи адміністративно-територіального устрою (кількості рівнів адмінтерустрою та ієрархії адмінтеродиниць), і щодо дотримання принципу повсюдності юрисдикції органів місцевого самоврядування на всій території України, і щодо розведення поняття адміністративно-територіальної одиниці і населеного пункту⁵⁶. В оцінках дослідників концепція 1998 р. так і залишилася науковим напрацюванням з половинчастими радянсько-європейськими ідеями змін⁵⁷.

Загалом, у період між 1998 р., часом затвердження Концепції адміністративної реформи в Україні, і 2005 р. існувала велика кількість дорадчих органів у сфері реформування місцевого самоврядування та АТУ із подібними завданнями і компетенціями. Так, у серпні 2000 р. указом Президента України було створено Комісію з питань адміністративно-територіального устроюна чолі з тодішнім Головою Адміністрації Президента В. Литвином⁵⁸. В

⁵⁴ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. Київ: ІКЦ "Леста", 2007. С. 4. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2007/05/atu-vchora-sogodni-zavtra.pdf>

⁵⁵ Закон України "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

⁵⁶ Ткачук А., Ткачук Р., Ганущак Ю. Вказ праця. С. 64–67.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Указ Президента України "Про Комісію з питань адміністративно-територіального устрою" від 8 серпня 2000 р. № 966/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966/2000#Text>

основу обґрунтування необхідності проведення реформи було покладалося розуміння того, що успадкований від СРСР адміністративно-територіальний поділ України, створений за галузевим принципом та відповідно до соціалістичної планово-господарської системи, перестав бути інструментом розвитку країни. Основними завданнями Комісії стали визначення, узагальнення та аналіз пропозицій щодо внесення змін до системи адміністративно-територіального устрою України, вивчення можливостей укрупнення сільських територіальних громад, а також приведення у відповідність з Конституцією України мережі селищ та селищ міського типу, а також системи рад у населених пунктах⁵⁹. Як видно із положення про комісію, ініціатори змін прагнули реформувати управління лише на певних територіях – на рівні сільських громад, у крайньому разі – районних центрів, не зачіпаючи самоврядування на обласному рівні і прагнучи зберегти владну вертикаль. Про це заявляли і опозиційні політики, зокрема Ю. Павленко⁶⁰.

У липні 2001 р. за ініціативи Адміністрації Президента України з'явилася посада Уповноваженого Президента України з питань адміністративної реформи, на яку було призначено першого заступника глави АПУ Ю. Єханурова, а також було створено Управління з питань адміністративної реформи АПУ. До обов'язків Уповноваженого входили організація та координація заходів із проведення в Україні адміністративної реформи; організація підготовки та внесення пропозицій щодо уточнення концептуальних засад адміністративної реформи та шляхів її реалізації; розроблення концепцій, цільових програм та проєктів нормативно-правових актів, здійснення наукових досліджень з цих питань; внесення Президентові України пропозиції з питань проведення адміністративної реформи; забезпечення вивчення досвіду органів державної влади та місцевого самоврядування, пов'язаного із

⁵⁹ Указ Президента України "Про Положення про Комісію з питань адміністративно-територіального устрою" від 30 жовтня 2000 р. № 1168/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1168/2000#Text>

⁶⁰ Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа. Далі буде... URL: https://zn.ua/ukr/internal/administrativno-teritorialna_reforma_dali_bude.html

проведенням реформи тощо⁶¹. У зв'язку із появою інституту уповноваженого ліквідовувалися Секретаріат Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи та робоча група з проведення реформи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державної служби, утворена відповідно до Указу Президента України від 22 липня 1998 р.⁶².

У згаданий проміжок часу також функціонували Національна рада з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування (створена 13 грудня 2000 р.)⁶³, Міжвідомча робоча група з підготовки проекту Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України (створена 19 серпня 2002 р.)⁶⁴, Міжвідомча рада з підготовки проекту Закону України "Про адміністративно-територіальний устрій України" (створена 13 грудня 2002 р.)⁶⁵, Міжвідомча робоча група з розроблення концептуальних засад удосконалення системи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою (створена 13 травня 2004 р.)⁶⁶ та ін.

⁶¹ Указ Президента України "Питання організації проведення в Україні адміністративної реформи" від 21 липня 2001 р. № 538/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538/2001/ed20010721#Text>

⁶² Там само.

⁶³ Указ Президента України "Про Національну Раду з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування" від 13 грудня 2000 р. № 1331/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1331/2000#Text>

⁶⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про Міжвідомчу робочу групу з підготовки проекту Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України" від 19 серпня 2002 р. №478-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/478-2002-%D1%80#Text>

⁶⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про Міжвідомчу раду з підготовки проекту Закону України "Про адміністративно-територіальний устрій України"" від 13 грудня 2002 р. № 703-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2002-%D1%80#Text>

⁶⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про утворення Міжвідомчої робочої групи з розроблення концептуальних засад удосконалення системи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою" від 13 травня 2004 р. № 308-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2004-%D1%80#Text>

Функціонування великої кількості різного роду рад, комісій і робочих груп, що діяли у сфері підготовки реформ АТУ і місцевого самоврядування впродовж 1998–2004 рр., не змогло забезпечити досягнення головної мети – створення ефективної системи органів місцевого самоврядування, діяльність яких могла б забезпечити надання населенню якісних адміністративних та соціальних послуг. Незважаючи на низку напрацювань Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи та інших дорадчих органів, у науковому середовищі побутувала думка, що декларовані та реальні наміри ініціаторів реформи часто не лише не збігалися з реальними потребами суспільства, а й слугували поверненню до тих методів адміністративного керування, які, здавалося, вже відійшли у небуття з розвалом СРСР⁶⁷.

Поряд із органами державної влади зробити внесок у реформування місцевого самоврядування та АТУ прагнули і громадські організації. Затверджений II Всеукраїнським з'їздом Співки лідерів місцевих та регіональних влад України 9 вересня 2000 р. проєкт Концепції державної регіональної політики України пропонував кардинальну модернізацію існуючої моделі організації публічної влади шляхом суттєвого підвищення ролі місцевого самоврядування, яке мало перебрати на себе функції місцевих державних адміністрацій⁶⁸.

Наприкінці 2002 р. Міністерством юстиції України було підготовлено проєкт Закону України "Про адміністративно-територіальний устрій України"⁶⁹, який, на думку його розробників, визначав адміністративно-територіальний устрій нашої країни, унормовував правовий статус адміністративно-територіальних одиниць, окреслював повноваження органів державної влади та

⁶⁷ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 85.

⁶⁸ Малиновський В. Я. Трансформація територіальної організації влади України в контексті світового досвіду. Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28–30 вересня 2006 р. Київ, 2007. С. 305.

⁶⁹ Конституційні засади проведення адміністративної реформи в Україні та удосконалення системи органів виконавчої влади. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_41

органів місцевого самоврядування під час вирішення питань у сфері адміністративно-територіального поділу.

Обговорення законопроекту, що розпочалося у березні 2003 р., виявило низку його недоліків, недоробок та суперечностей: 1) законопроект не містив чітких положень щодо перерозподілу владних повноважень на рівні громади, району, регіону, що перешкоджало реалізації поставленої мети адміністративної реформи – підвищення ролі місцевого самоврядування в суспільному житті та наближення соціальних та адміністративних послуг до кожного громадянина; 2) зміст законопроекту не відповідав його суті, оскільки не давав відповіді на питання щодо переліку конкретних адміністративно-територіальних одиниць (його пропонувалося назвати проектом Закону України "Про засади реформи адміністративно-територіального устрою України"); 3) у ньому був відсутній чіткий механізм формування стартової мережі громад в Україні; 4) узаконення положення ст. 5 законопроекту щодо визначення міста як поселення з компактною забудовою, розвинутою соціальною, комунальною і транспортною інфраструктурою та чисельністю населення не менше ніж 10 тис. жителів, призвело б до зменшення кількості міст; 5) незрозумілим був механізм реалізації закону, оскільки виписана в документі процедура формування стартової мережі нових адміністративно-територіальних одиниць передбачалася дуже громіздкою, забюрократизованою і повільною⁷⁰.

Значні сподівання на якісну перебудову системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України були пов'язанні із приходом до влади проєвропейських політиків на чолі з В. Ющенком наприкінці 2004 – на поч. 2005 рр. У передвиборчій програмі останнього на президентських виборах 2004 р. йшлося про прагнення "розширити права і зміцнити фінансову базу для ефективного самоврядування – на рівні міст, селищ, сіл"⁷¹.

⁷⁰ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 85–90.

⁷¹ Передвиборча програма Ющенка. Повний текст. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/9/3001064/>

Про прагнення невідкладно розпочати вирішення наболілих проблем місцевого самоврядування заявив і новопризначений уряд на чолі з Ю. Тимошенко. У програмі своєї діяльності Кабінет Міністрів ставив своїм завданням надання місцевим органам влади адекватних інструментів впливу на регіональний розвиток, що передбачало: децентралізацію; чітке розмежування функцій та повноважень між центральними, регіональними і місцевими органами влади стосовно питань бюджету, власності, державної влади та надання публічних послуг; створення правових, економічних та організаційних умов для ефективної реалізації завдань і функцій місцевого самоврядування⁷². Усвідомлюючи, що ключовою проблемою органів місцевого самоврядування є відсутність достатньої фінансової бази, уряд планував реформувати міжбюджетні відносини; чітко розмежувати доходи і видатки державного та місцевих бюджетів; збільшити частку місцевих бюджетів у структурі витрат зведеного бюджету; запровадити єдині методологічні засади розподілу субвенцій капітального характеру між територіями тощо⁷³.

На початковому етапі діяльності першого уряду Ю. Тимошенко були помітні добре окреслені кроки у напрямі підготовки підґрунтя для проведення адміністративно-територіальної реформи: у структурі Кабміну була передбачена посада віцепрем'єр-міністра з питань адміністративно-територіальної реформи, а 14 лютого 2005 р. за дорученням Прем'єр-міністра України була створена робоча група з адміністративно територіальної реформи, відповідний напрям діяльності очолив віцепрем'єр-міністр Р. Безсмертний.

План заходів щодо виконання у 2005 р. Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Назустріч людям" містив перелік конкретних заходів щодо вирішення питання адміністративно-територіальної реформи. Зокрема передбачалося: розробити проекти Законів України "Про територіальний устрій України",

⁷² Програма діяльності Кабінету Міністрів "Назустріч людям", затверджена Постановою Кабінету міністрів України від 04 лютого 2005 р. № 115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05#Text>

⁷³ Там само.

"Про місцеві державні адміністрації" (нова редакція), "Про внесення змін до Закону України "Про державну податкову службу в Україні"", проєкт Указу Президента України "Про внесення змін до Концепції адміністративної реформи"; підготувати картографічні матеріали щодо адміністративно-територіального устрою; провести інвентаризацію підприємств, установ та організацій, які знаходяться у комунальній власності; провести обчислення вартості роботи з проведення реформи адміністративно-територіального устрою, провести у регіонах обговорення проєкту Закону України "Про територіальний устрій України" тощо⁷⁴.

В основу реформи була покладена соціальна модель, запропонована Р. Безсмертним, що передбачала: формування громад унаслідок об'єднання низки поселень до рівня, на якому стає можливим надання мінімального переліку стандартних послуг, передбачених для рівня громади за принципом субсидіарності (за наявності в межах громади повного переліку необхідних бюджетних установ, що надають суспільні послуги – шкіль, дитячих садків, амбулаторій, ФАПів, клубів тощо); оптимізацію територіального устрою на районному рівні в межах областей і самих меж областей; вирішення проблеми суттєвих диспропорцій соціально-економічного розвитку територій, збалансування інфраструктури на регіональному рівні⁷⁵.

За твердженням Р. Безсмертного, адміністративно-територіальна реформа мала бути спрямована на перерозподіл повноважень між виконавчою владою та місцевим самоврядуванням, посилення функцій виконавчих комітетів місцевих рад, ліквідацію районних та послаблення обласних державних адміністрацій (останнім мали надати функції префектури)⁷⁶. Також він

⁷⁴ Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо виконання у 2005 році Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Назустріч людям"" від 6 травня 2005 р. № 324. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324-2005-%D0%BF#Text>

⁷⁵ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 38.

⁷⁶ Яка адміністративна реформа потрібна Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/929330.html>

наполягав на необхідності скорочення апарату органів місцевого самоврядування ("кількість чиновників треба зменшити, їхнє забезпечення збільшити; кількість чиновників має бути адекватною вимогам людей")⁷⁷.

Філософія реформи полягала у максимальному делегуванні повноважень органам місцевого самоврядування з метою досягнення таких цілей соціальної політики, як рівнодоступність усіх громадян до ресурсів розвитку людського потенціалу, включаючи комплекс соціально культурних закладів щодо надання різноманітних послуг. Для досягнення поставленої мети потрібно було пройти через три етапи реформування: утворення спроможних до виконання функцій місцевого самоврядування громад, оптимізацію територіального устрою на районному рівні в межах областей і оптимізацію меж областей⁷⁸.

Концептуальні підходи групи Р. Безсмертного до адміністративно-територіальної реформи та деякі питання її практичної реалізації були викладені у проєкті Закону України "Про територіальний устрій України"⁷⁹. Цей документ заповнював існуючі у тогочасному законодавстві прогалини і чітко формулював та розмежовував поняття "адміністративно-територіальна одиниця" і "поселення" (ст. 4–5); поділяв усі населені пункти за чисельністю населення та соціально-економічними характеристиками на села, містечка і міста (ст. 6); визначав порядок утворення та ліквідації адміністративно територіальних одиниць, встановлення і зміни їхніх меж, перейменування тощо (ст. 14–24). Законопроект був покликаний вирішити існуючу на той час проблему конкуренції компетенцій органів місцевого самоврядування у випадках, коли на одній і тій самій території існували декілька територіальних громад з однаковими самоврядними правами – відповідно до ст. 7, 17 на

⁷⁷ Роман Безсмертний планує завершити адміністративну і адміністративно-територіальну реформи до виборів-2006. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/publish/article?art_id=12360418

⁷⁸ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 85–90.

⁷⁹ Про територіальний устрій України: Проєкт Закону України. Урядовий кур'єр. 2005. 22 квітня.

території громади не допускалося існування територій, що належали до інших громад.

Законопроект пропонував трирівневу систему адміністративно-територіального устрою: регіон – район – громада, яка у майбутньому мала бути закріплена у Законі України "Про місцеве самоврядування". Важливо, що територіальну реформу пропонувалося здійснювати за принципом "знизу догори", тобто розпочинати із формування громад⁸⁰.

Базовою ланкою АТУ і територіальною основою діяльності органів місцевого самоврядування визначалася *громада* – адміністративно-територіальна одиниця, до якої входять жителі одного або декількох поселень (ст. 9). З точки зору економічної доцільності громада могла бути створена на територіях, у межах яких проживало не менше 5000 жителів. Утім, у районах із низькою щільністю населення могли бути творенні громади із чисельністю населення від 3500 жителів, а у виняткових випадках Верховна Рада України могла утворити громаду з меншою кількістю населення, але на менше 1500 жителів (ст. 9). Проектом передбачалося, що окремі громади можуть мати статус міста-району та міста-регіону (ст. 9 п. 3)⁸¹.

Другий рівень – *район* – об'єднання громад для забезпечення реалізації спільних інтересів, що має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру, утворюватиметься за умов, якщо в його межах проживає не менше 70000 жителів. У регіонах із низькою щільністю населення допускалося створення районів з кількістю населення від 40000 жителів. Такий самий статус міг бути наданий громаді, до якої входитиме хоча б одне місто з кількістю населення не менше ніж 70000 жителів (місто-район). Під час створення районів не враховувалася кількість населення, розташованих у їх межах міст-районів та міст-регіонів (ст. 12). Отже, відповідно до проекту закону міста-райони за своїм статусом

⁸⁰ Проект Закону України "Про територіальний устрій України". URL: <https://www.csi.org.ua/activity/proekt-zakonu-ukrayiny-pro-terytorial/>

⁸¹ Там само.

мали бути схожими на міста обласного значення з тією різницею, що до його складу могли входити сільські населені пункти⁸².

Найвищим рівнем адміністративно-територіального устрою визначався *регіон* – Автономна Республіка Крим, області, міста зі спеціальним статусом. Законопроект "Про територіальний устрій" визначав регіон як частину території України, яка є адміністративно-територіальною одиницею та утворена для здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та міста-райони, забезпечує реалізацію спільних інтересів цих районів та міст-районів, надання їх населенню визначених законом спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та містах-районах (ст. 13). Статус міста-регіону пропонувалося надавати громаді, до якої входитиме хоча б одне місто з кількістю населення не менше ніж 750000 жителів та населення якої забезпечуватиметься послугами в обсязі, визначеному законом для громади, району та регіону (ст. 11). Цей законопроект передбачав, що місто-регіон не входитиме до складу регіону, на території якого воно перебуває. Отже, реформа мала підвищити статус декількох великих міст України (зокрема, Донецька, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Харкова, Запоріжжя), вивести його з орбіти обласної влади і перевести на прямі міжбюджетні відносини з центром. Водночас законопроект не унормовував питання дотримання інтересів державного управління у містах-регіонах⁸³.

Отже, на зміну тогочасній адміністративно-територіальній системі України, що включала 27 регіонів, 118 міських районів, 490 сільських районів, 12115 рад різного рівня, а також 29922 населених пункти, мала прийти нова – 33 регіони і міста-регіони, 280 районів і 70 міст-районів, а також близько 4000 громад⁸⁴.

⁸² Проект Закону України "Про територіальний устрій України". URL:<https://www.csi.org.ua/activity/proekt-zakonu-ukrayiny-pro-terytorial/>

⁸³ Там само.

⁸⁴ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 92–93.

Таблиця 1

Система територіального устрою України, відповідно до проекту Закону України "Про територіальний устрій України", квітень 2005 р.

Рівень адміністративно-територіальної одиниці	Орієнтовна чисельність населення	Визначення
Громади	не менше 5000 жителів	– адміністративно-територіальна одиниця, до якої входять жителі одного або декількох поселень, яка має визначені в установленому законом порядку межі її території і є територіальною основою для створення та діяльності органів місцевого самоврядування громади та надання населенню громади визначеного законом рівня адміністративних, соціальних та культурних послуг
місто-район	не менше 70000 жителів	– громада з особливим статусом, до якої входить хоча б одне місто із зазначеною чисельністю населення, яке забезпечується послугами в обсязі, визначеному законом для громади та району
місто-регіон	не менше 750000 жителів	– громада з особливим статусом, до якої входить хоча б одне місто із зазначеною чисельністю населення, яке забезпечується послугами в обсязі, визначеному законом для громади, району та регіону.
Район	не менше 70000 жителів	– адміністративно-територіальна одиниця, яка складається з громад та має відповідну транспортну, інформаційну та іншу інфраструктуру для забезпечення реалізації спільних інтересів цих громад і населення якої забезпечується визначеними законом адміністративними, соціальними та культурними послугами, які об'єктивно не можуть бути надані у цих громадах. Міста-райони до складу районів не входять

Регіони	не визначена	– адміністративно-територіальна одиниця, утворена з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та міста-райони, забезпечує реалізацію їх спільних інтересів, надання їх населенню визначеного законом обсягу спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та містах-районах. Регіонами є Автономна Республіка Крим, області та міста-регіони
---------	--------------	--

Джерело: Проект Закону України "Про територіальний устрій України".
 URL:<https://www.csi.org.ua/activity/proekt-zakonu-ukrayiny-pro-terytorial/>

Апробація основних положень законопроектів, підготовлених командою Р. Безсмертного, відбувалася у Вінницькій, Луганській, Івано-Франківській та Одеській областях. Водночас Інститут громадянського суспільства за фінансової підтримки Фонду Євразія з вересня 2005 р. реалізовував проєкт "Територіальна реформа – з людьми і для людей", що передбачав кваліфіковане інформування мешканців про сутність територіальної реформи, а також залучення людей до обговорення цієї проблеми, аж до можливої участі в утворенні моделей громад у 7 областях України та АРК⁸⁵.

Поряд зі соціальною моделлю адміністративно-територіальної реформи Р. Безсмертного існували й інші проєкти, що базувалися на врахуванні економічних факторів чи їх комбінації з соціальними. На особливу увагу заслуговує альтернативна модель адміністративно-територіальної реформи в Україні, запропонована Інститутом трансформації суспільства (ІТС), яка пропонувала більш радикальні зміни в АТУ, виражені насамперед у таких основних положеннях:

⁸⁵ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. Київ: ІКЦ "Леста", 2007. С. 9–10. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2007/05/atu-vchora-sogodni-zavtra.pdf>

- двоступенева система адміністративного управління (міські та сільські громади; паланки (департаменти);
- громада – основна ланка місцевого самоврядування;
- ліквідація делегованих повноважень органів місцевого самоврядування;
- ліквідація райрад та районних державних адміністрацій;
- створення замість областей паланок-департаментів (орієнтовна назва);
- ліквідація системи держказначейств на рівні громад;
- ліквідація силових структур на районному рівні⁸⁶.

Пропонувалося замість 25 областей та 490 районів створити 99 паланок, що, за задумом авторів моделі реформи, сприятиме вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів – 25 центрів втратять домінуюче становище, а 74 – отримають додаткові стимули для розвитку⁸⁷.

Проект Закону "Про територіальний устрій", на відміну від попередніх, пройшов доволі широке публічне обговорення із залученням представників органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації, науковців та експертів⁸⁸ та був підданий як обґрунтованій, так і не обґрунтованій критиці.

⁸⁶ Модель адміністративно-територіальної реформи в Україні. Економічний часопис-XXI. 2005. № 9–10. URL: <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=20050917&n=9-10&y=2005>

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Яка адміністративна реформа потрібна Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/929330.html>; Формування міст-районів у контексті реформи територіального устрою України. Огляд круглого столу українських міських голів. Київ. 14 вересня 2005 р. Економічний часопис-XXI. 2005. №9–10. URL: <http://soskin.info/ea/2005/9-10/20050913.html>; Європейський вибір України. Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та шляхи її впровадження. Огляд круглого столу. Черкаси. 19 травня 2006 р. Економічний часопис-XXI. 2006. № 3–4. URL: <http://soskin.info/ea/2006/3-4/20060312.html>; Матеріали громадських обговорень законопроектів "Про територіальний устрій України", "Про місцеве самоврядування громад", "Про самоврядування району", "Про самоврядування області", "Про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації"" 26 липня 2005 р. / Харківська обласна державна адміністрація, Національний технічний ун-т "Харківський політехн. ін-т". Харків, 2005. 199 с.; Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації. Критерії ефективності: Матеріали "круглого столу", 16 травня 2005 р. / З. С. Варналій (ред.). Київ: НІСД, 2005. 74 с.

Зокрема, в бік здійснювачів реформи лунали звинувачення у несистемному підході до її проведення⁸⁹. На думку академіка НАН України В. Гесця, реформа могла призвести до "регіонального феодалізму" внаслідок концентрації на місцях влади у власників власності⁹⁰. І. Черленяк вбачав у діях реформаторів лише намагання вдосконалити існуючу пострадянську модель державного управління шляхом механічного скорочення витрат на її утримання за рахунок покращення механізму її функціонування⁹¹. Соціальний підхід, запропонований Р. Безсмертним, на думку Ю. Ганущака, не вирішував питання стійкості громад перед демографічними, політичними, економічними викликами⁹². А. Крусян писала, що законопроект не надає територіальним громадам достатньо повноважень для здійснення ефективного управління на місцевому рівні та не створює механізму контролю за органами місцевого самоврядування з боку відповідних територіальних громад⁹³. На нашу думку, проведені в межах реформи заходи спрямовувалися переважно на формування нової системи адміністративних одиниць, тоді як з точки зору реформаторів мали б привести до оптимізації управління на місцях, що було неможливим, зважаючи на слабкість фінансової бази ОМС.

Незважаючи на наявність низки законопроектів, що мали стати нормативно-правовою основою реформи, широке їх обговорення фахівцями і громадськістю і особисті зусилля Р. Безсмертного, як віцепрем'єр-міністра, запровадити необхідні зміни до виборів

⁸⁹ Павлюк А. П. Реформування адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реалізації. Стратегічні пріоритети. 2007. № 1. С. 163; Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 93.

⁹⁰ Мелетович С. Переділ. Наша Газета+. 29 квітня 2005. № 16 (309).

⁹¹ Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. С. 95–96.

⁹² Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін. Київ, 2012. С. 149.

⁹³ Крусян А. Р. Адміністративно-територіальний устрій України як основа системи органів публічної влади. Актуальні проблеми держави і права: 36. наук. праць / Одес. нац. юрид. акад. Одеса: Юридична література, 2005. Вип. 26. С. 64–69.

2006 р.⁹⁴ (з метою формування органів місцевого самоврядування на новій територіальній основі), починаючи з осені 2005 р. реформа почала помітно пробуксовувати. Важливими факторами, що вплинули на сповільнення її темпів, були: відсутність профільного міністерства, конфлікт усередині "помаранчевої" команди, який спричинив відставку першого уряду Ю. Тимошенко у вересні 2005 р., звинувачення на адресу Р. Безсмертного з боку політичних опонентів у прагненні використати територіальну реформу для перемоги його політичної сили на майбутніх виборах; неготовність населення до змін тощо.

Останніми акордами адміністративно-територіальної реформи 2005 р. стали парламентські слухання "Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування" 12 жовтня 2005 р. за участі членів уряду, керівників та представників місцевого самоврядування, фахівців та представників громадських організацій⁹⁵, за результатами яких Верховна Рада України затвердила низку рекомендацій органам виконавчої влади, громадським організаціям, науковим установам та вищим навчальним закладам⁹⁶. Незважаючи на те, що ініціатор реформи Р. Безсмертний отримав посаду віцепрем'єр-міністра з регіональної політики в уряді Ю. Єханурова, активна діяльність щодо реформи АТУ на рівні центральних органів виконавчої влади фактично припинилась.

Причини поразки реформаторських потуг розцінювали по-різному: сам Р. Безсмертний заявляв, що тоді "всенародним лідерам забракло політичної волі проводити реальну децентралізацію"⁹⁷. В. Куйбіда вбачав крах реформи не в тому, "що обрали

⁹⁴ Роман Безсмертний планує завершити адміністративну і адміністративно-територіальну реформи до виборів-2006. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/publish/article?art_id=12360418

⁹⁵ Парламентські слухання "Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування" 12 жовтня 2005 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl121005.htm

⁹⁶ Постанова Верховної Ради України "Про Рекомендації парламентських слухань "Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування"". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3227-IV#Text>

⁹⁷ Денисова О. Децентралізація чи зміцнення вертикалі? Аналіз змін до Конституції від Романа Безсмертного. URL: <https://suspilne.media/5077-decentralizacia-ci-zmicnenna-vertikali-analiz-zmin-do-konstitucii-vid-romana-bezsmertnogo/>

невірну мету, а тому, що не вистачило на те політичної волі. Більшість політиків тоді не завдали собі клопоту ознайомитися з документами, заглибитися у проблеми розвитку територій"⁹⁸.

На думку Ю. Ганущака спроба здійснити реформу у 2005 р. виявилася невдалою через низку причин:

- неналежно сформульовані концептуальні основи, існувало щонайменше чотири підходи до формування адміністративно-територіального устрою;

- недостатньо чітко ідентифіковані ризики і загрози, групи впливу, підтримки та противники;

- не створено інституції, яка б планомірно працювала над підготовкою реформи;

- брак часу, виділеного для підготовки та проведення реформи;

- дуже обмежена кількість залучених спеціалістів для вироблення остаточних рішень"⁹⁹.

Подальші політичні події в Україні мали негативний вплив на реформи, пов'язані із удосконаленням системи місцевого самоврядування. Український політикум спочатку був поглинутий виборами 2006 р., згодом – перипетіями навколо створення "антикризової коаліції" та формування другого уряду В. Януковича, ще пізніше – політичною кризою і позачерговими парламентськими виборами 2007 р., у зв'язку з чим активних реформаторських дій не спостерігалось.

Утім, у програмі Антикризової коаліції чітко заявлялося, що її учасники виступають за "посилення ролі місцевого самоврядування. Реформування системи місцевої влади на принципах децентралізації та субсидіарності та приведення її у відповідність до загальноприйнятих європейських принципів, закладених в Європейській Хартії місцевого самоврядування", а також "реформування адміністративно-територіального устрою на принципах

⁹⁸ Василь Куйбіда: "Якісно перетворять нашу державу реформа місцевого самоврядування і формування дієздатних територіальних громад". URL:<http://www.golos.com.ua/article/158697>

⁹⁹ Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. С. 5.

економічної доцільності та соціальної необхідності"¹⁰⁰. Про "Стимулювання розвитку місцевого самоврядування, підвищення його ролі і статусу шляхом забезпечення фінансово-економічної спроможності та реформування адміністративно-територіального устрою" як невід'ємної частини плану дій для забезпечення національної єдності йшлося і у підписаному 3 серпня 2006 р. Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-Міністром України та лідерами усіх парламентських фракцій (за винятком голови БЮТ Ю. Тимошенко) "Універсалі національної єдності"¹⁰¹.

Керівник сформованого на початку серпня 2006 р. Кабінету Міністрів України В. Янукович неодноразово заявляв про потребу якомога швидшого проведення адміністративно-територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування, в яких, однак, бачив перш за все продовження конституційної реформи, започаткованої у 2004 р.¹⁰². Подібну позицію займав і голова Верховної Ради України О. Мороз¹⁰³. Проте готової концепції реформи місцевого самоврядування в уряді не було (що визнавав віцепрем'єр-міністр з питань регіональної політики В. Рибак¹⁰⁴), а

¹⁰⁰ Про створення Антикризисної коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання [від 7 липня 2006 р.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06#Text>

¹⁰¹ Універсал національної єдності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06#Text>

¹⁰² Глава Уряду України виступає за удосконалювання політреформи. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=54781193&cat_id=244314816; Віктор Янукович наголошує на необхідності якомога швидшого проведення реформи місцевого самоврядування, що має стати продовженням конституційної реформи в Україні. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/vktor_yanukovich_nagoloshu_na_neobhdnost_yakomoga_shvidshogo_provedennya_reformi_mstseвого_samovryaduvannya_shcho_ma_stati_prodogvennyam_konstitutsyn_o_reformi_v_ukran_531459.html; Віктор Янукович: Реформа місцевого самоврядування є органічним продовженням Конституційної реформи. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=60414009&cat_id=244314391

¹⁰³ Мороз наголошує, що Програма діяльності уряду має передбачати заходи для завершення політреформи. УНІАН, 8 вересня 2006 р.

¹⁰⁴ 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів. Внутрішня політика: інерція протистояння, консерватизм підходів. Національна безпека і оборона. 2006. № 10. С. 19. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD82_2006_ukr.pdf

представники привладних політичних сил обмежувалися загальними заявами про необхідність посилення регіонів та регіональних влад. Кабінет Міністрів, продовжуючи курс попередників у сфері регіональної політики, вважав неактуальним питання реформи АТУ. Зокрема, міністр юстиції України О. Лавринович зазначав, що "у нинішніх політичних і управлінських реаліях говорити про реформу територіальну недоцільно"¹⁰⁵.

Водночас, представники урядової коаліції та особливо Голова Верховної Ради України О. Мороз виступали активними лобістами Законопроекту № 3207-1 "Про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування", яким передбачалася можливість добровільного об'єднання громад населених пунктів, ліквідація районних державних адміністрацій, запровадження виконкомів обласних рад та обмеження функцій обласних державних адміністрацій контролем над законністю органів виконавчої влади¹⁰⁶.

З іншого боку, представники привладної Партії регіонів поряд із заявами про необхідність розширення прав і можливостей місцевого самоврядування в унітарній державі реанімували ідею макрорегіоналізації України. Так, проведення адміністративно-територіальної реформи на основі принципу федеративного устрою було одним із програмних положень партії на парламентських виборах 2006 р.¹⁰⁷; під її егідою проходив збір підписів громадян за проведення референдуму щодо федералізації у Донецьку у 2005 р. та за референдум про незалежність Донбасу у 2006 р.¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. Київ: ІКЦ "Леста", 2007. С. 6. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2007/05/atu-chora-sogodni-zavtra.pdf>

¹⁰⁶ 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів. Внутрішня політика: інерція протистояння, консерватизм підходів. Національна безпека і оборона. 2006. № 10. С. 19. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD82_2006_ukr.pdf

¹⁰⁷ Передвиборна програма Партії регіонів. Добробут – народу! Владу – регіонам! URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/povni_text/program_region.html

¹⁰⁸ Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. Київ: ІКЦ "Леста", 2007. С. 6. URL: <https://www.csi.org.ua/wp-content/uploads/2007/05/atu-chora-sogodni-zavtra.pdf>

Таким чином, політика уряду В. Януковича у сфері реформи місцевого самоврядування характеризувалася невизначеністю та бездіяльністю. Заяви про швидке запровадження регіонального самоврядування (ліквідацію чи обмеження повноважень місцевих державних адміністрацій уже в 2007 р., запровадження виконкомів обласних рад тощо) загрожували негативними наслідками: розбалансуванням держави, сепаратистськими проявами, створенням перешкод розвитку місцевого самоврядування та реальному наближенню публічних послуг до громадян¹⁰⁹.

Новий етап у реформуванні місцевого самоврядування і адміністративно-територіального устрою розпочався у 2008 р. і був пов'язаний із перемогою БЮТ на парламентських виборах 2007 р. та формуванням другого уряду Ю. Тимошенко у грудні 2007 р. Бачення команди політиків щодо необхідних змін були відображенні у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків"¹¹⁰. Кінцевою метою було визначено посилення ролі місцевого самоврядування та забезпечення спроможності його органів надавати мешканцям громад високоякісні і доступні послуги, створення такого адміністративно-територіального поділу, який би врахував принципи економічної доцільності та соціальної необхідності і надав би змогу забезпечити соціально-економічний баланс територій. У програмі було зафіксовано, що реформа має ґрунтуватися на принципах децентралізації і субсидіарності, важливим її елементом має стати чітке розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування різного рівня з метою недопущення подвійного підпорядкування та дублювання функцій і завдань; також чітко заявлялося про прагнення створити трирівневу систему адміністративно-територіального устрою – регіон, район, громада.

¹⁰⁹ 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів. Внутрішня політика: інерція протистояння, консерватизм підходів. Національна безпека і оборона. 2006. № 10. С. 19. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD82_2006_ukr.pdf

¹¹⁰ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків"" № 14 від 16 січня 2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08#Text>

Уряд зобов'язувався врахувати зазначені положення в новій редакції Конституції України та розробити низку законопроектів, зокрема "Про територіальний устрій України", "Про місцеві державні адміністрації" (нова редакція), "Про місцеве самоврядування", "Про службу в органах місцевого самоврядування" (нова редакція), "Про адміністративні послуги", "Про основні засади державної регіональної політики", "Про місцеві податки та збори"; провести відповідні розрахунки з визначення рівня потреб громад та фінансового забезпечення їх місцевих бюджетів та змінити бюджетну та податкову системи з метою достатнього фінансування місцевого самоврядування; провести планування територіальних меж адміністративно-територіальних одиниць відповідно до новоформованої системи адміністративно-територіального устрою¹¹¹.

Реалізацію реформи здійснювало Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, створене з метою забезпечення ефективного формування та реалізації державної регіональної політики та впровадження реформи місцевого самоврядування¹¹². Його очільник В. Куйбіда у березні 2008 р. заявляв про давно назрілу потребу у відмові від вирішення лише соціально-політичної складової регіональної політики і переходу до її

¹¹¹ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків"" № 14 від 16 січня 2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08#Text>

¹¹² Постанова Кабінету Міністрів України "Про утворення Міністерства регіонального розвитку і будівництва України і Міністерства з питань житлово-комунального господарства України" від 1 березня 2007 р. № 323. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/69294713>. Серед основних завдань Мінрегіонбуду: підготовка і внесення пропозицій щодо деконцентрації та децентралізації повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади, оптимізація структури місцевих органів виконавчої влади, удосконалення механізму регулювання відносин "центр–регіони", адміністративно-територіального устрою України, правових, економічних, організаційних та інших засад розвитку державного управління і місцевого самоврядування, поліпшення роботи з надання місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування адміністративних послуг населенню (Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання Міністерства регіонального розвитку та будівництва України" від 16 травня 2007 р. № 750. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-2007-%D0%BF#Text>).

розуміння як багатоскладової¹¹³. З цією метою міністерство розробило Концепцію державної регіональної політики, яка в цілому розвивала окремі положення програми уряду, насамперед у частині децентралізації і розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та органів державної влади. Концепція охоплювала широкий спектр впливу на розвиток регіонів шляхом підвищення їх конкурентоспроможності, покращення інституційного забезпечення, міжрегіонального співробітництва тощо. Значним недоліком концепції була відсутність будь-яких часових меж регіональних перетворень¹¹⁴.

Подальші заходи міністерства у напрямі реформування системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою полягали у розробці і затвердженні урядом "Концепції реформи місцевого самоврядування" (розроблена із залученням українських та європейських експертів, отримала позитивний висновок експертів Ради Європи; визначала зміст реформи місцевого самоврядування, етапи реформування та ресурси, які для цього потрібні)¹¹⁵; Плану заходів щодо реалізації Концепції реформи місцевого самоврядування" (визначалися строки підготовки нормативних актів, необхідних для реформи та відповідальні за їх підготовку. Відповідно до плану було підготовлено проекти Законів: "Про адміністративно-територіальний устрій", "Про місцеве самоврядування", "Про місцеві державні

¹¹³ Українська влада в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей [Громадське обговорення результатів діяльності влади в новому форматі за перші 100 днів її роботи]. Національна безпека і оборона. 2008. № 2. С. 90. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD96_2008_ukr.pdf

¹¹⁴ 100 днів української влади в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей. Національна безпека і оборона. 2008. № 2. С. 48. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD96_2008_ukr.pdf

¹¹⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформи місцевого самоврядування" від 29 липня 2009 р. № 900-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-2009-%D1%80/ed20091202#Text>; Концепція реформи місцевого самоврядування. Схвалено Розпорядженням КМУ від 29.07.09 № 900. Матеріали круглого столу-дискусії на тему: "Реформа місцевого самоврядування – від централізації до демократії, чи...?!" 30 вересня 2013 року – "Українформ". URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/cs-2013-10-4

адміністрації", а також проєкт змін до Конституції України, що впливають з концепції реформи місцевого самоврядування)¹¹⁶; низки нормативно-правових актів, що регулювали систему підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад¹¹⁷. Також було підготовлено нову редакцію Закону України "Про Бюджетний Кодекс", згідно з якою у місцевих бюджетах мали залишатися 100% податку на землю та транспортного збору, 15% податку на доходи фізичних осіб, 10% податку на прибуток та 50% перевиконання усіх податків¹¹⁸.

Зважаючи на те, що досягнення цілей реформи місцевого самоврядування неможливе без якісного оновлення адміністративно-територіального устрою країни, який є раціональною просторовою основою для організації публічної влади, Мінрегіонбуд також розробив проєкт Концепції реформи адміністративно-територіального устрою України¹¹⁹. Концепція пройшла всі необхідні погодження, отримала позитивний висновок від Міністерства юстиції та Міністерства економіки України, але не була розглянута та ухвалена Кабінетом Міністрів України. Таке саме сталося і з розробленими проєктами законів України "Про адміністративно-територіальний устрій України", "Про засади

¹¹⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України "План заходів щодо реалізації Концепції реформи місцевого самоврядування" від 2 грудня 2009 р. № 1456-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2009-%D1%80/ed20091202#Text>

¹¹⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції формування системи підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад" від 08 квітня 2009 р. № 385-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2009-%D1%80#Text>; Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів на період до 2011 року щодо реалізації Концепції формування системи підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад" від 23 вересня 2009 р. № 1134-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2009-%D1%80#Text>

¹¹⁸ Тимошенко заявила про революційний прорив у формуванні місцевих бюджетів. URL: https://zaxid.net/timoshenko_zayavila_pro_revolyutsiyniy_proriv_u_formuvanni_mistsevih_byudzhativ_n1080564/amp

¹¹⁹ Концепція реформи адміністративно-територіального устрою України. URL: <http://despro.org.ua/img/upload/koncept.doc>

державної регіональної політики", "Про місцеве самоврядування в Україні" та "Про місцеві державні адміністрації"¹²⁰.

Питаннями реформування адміністративно-територіального устрою у Міністерстві регіонального розвитку та будівництва України опікувався спеціально створений департамент, який очолював Ю. Ганущак. Зокрема, під його керівництвом велося моделювання територіальних громад у регіонах. Нормативно-правовою основою експерименту стали "Методичні рекомендації щодо збору інформації та попереднього аналізу можливості формування дієздатних громад у регіонах", схвалені Колегією Мінрегіонбуду у вересні 2008 р. Формування громад пропонувалося здійснювати навколо центрів економічної активності (однозначно центрами громад визначалися міста обласного значення та міста районного значення і селища – теперішні і колишні районні центри) та на базі соціально-культурних центрів. Документ містив рекомендації щодо визначення меж громад та затверджував перелік документів, необхідних для прийняття рішення щодо утворення громади¹²¹.

Колегія Мінрегіонбуду рекомендувала обласним державним адміністраціям, керуючись згаданим документом, провести моделювання громад на територіях відповідних регіонів до 24 жовтня 2008 р.¹²², але цей процес затягнувся. Протягом 2009 р. у 23 регіонах (за винятком АРК та Житомирської області) тривав процес моделювання, який підтвердив життєвість концептуальних засад реформування АТУ, оскільки у 95% випадків центри громад у розрахунках, здійснених і в областях, і в міністерстві, збіглися¹²³. Активне моделювання районів у 2009 р. в областях не

¹²⁰ Щодо інституційного забезпечення реформи місцевого самоврядування. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/schodo-instituciynogo-zabezpechennya-reformi-miscevogo>

¹²¹ Рішення Колегії Міністерства регіонального розвитку та будівництва України "Про Методичні рекомендації щодо збору інформації та попереднього аналізу можливості формування дієздатних громад у регіонах" від 23 вересня 2008 р. № 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vra93661-08#Text>

¹²² Там само.

¹²³ Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. С. 76.

проводилося через низку причин політичного (побоювання спротиву місцевих еліт) та технічного (відсутність чітких критеріїв, за якими мали формуватися нові райони; моделювання районів можна було робити тільки після повного завершення моделювання громад) характеру¹²⁴. У результаті проробленої роботи вперше з часу проголошення незалежності з'явився проєкт територіально-адміністративного поділу на низовому рівні – усі населені пункти України пропонувалося об'єднати у 1390 територіальних громад (табл. 2).

Таблиця 2

**Результати моделювання територіальних громад України,
проведених на основі "Методичних рекомендацій
щодо збору інформації та попереднього аналізу
можливості формування дієздатних громад у регіонах"
(без Києва та Севастополя), 2009 р.**

Тип громади	Населення у громадах	% населення	Кількість громад	%	Кількість поселень	Середня кількість поселень	Середня кількість населення у громаді	Середня площа
Міські	31687	73	397	29	10523	27	79,8	514
Селищні	7851	18	513	37	11042	22	15,3	433
Сільські	4093	9	480	35	7173	15	8,5	370
Всього	43632	100	1390	100	28738	21	31,4	435

Джерело: Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін. Київ, 2012. С. 79. URL: <http://old.csi.org.ua/www/wp-content/uploads/2012/09/ganuchak-prn.pdf>

Розробники реформи адміністративно-територіального устрою вважали запропоновану модель соціально-економічною – у ній

¹²⁴ Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. С. 81.

враховувалася низка факторів: наявність необхідного переліку суспільних послуг, місце зайнятості мешканців, можливість кристалізації осередку економічної активності тощо. Запропонований варіант розглядався не як об'єднання сіл, а як розукрупнення районів, оскільки громади здебільшого формуються в межах колишніх районів, ліквідованих у 1960-ті роки¹²⁵. Крім того, у міністерстві очікували високої економічної ефективності від наслідків реформи, зокрема міністр регіонального розвитку та будівництва України В. Куйбіда передбачав зменшення кількості дотаційних громад з 90 % до 10 %¹²⁶.

Утім, після президентських виборів 2010 р., на яких переміг В. Янукович, уряд Ю. Тимошенко був відправлений у відставку, а реформа у тому вигляді, якому її проводило міністерство В. Куйбіди – згорнута¹²⁷. У грудні 2010 р. рішенням Кабінету Міністрів України Законопроекти "Про державну підтримку об'єднання сільських територіальних громад", "Про основи державної регіональної політики", "Про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації"", "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"", "Про адміністративно-територіальний устрій України" було знято з розгляду, а профільному міністерству було доручено розробити проект концептуальних засад реформування адміністративно-територіального устрою, територіальної організації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні. Більше того, уряд М. Азарова не виконував схвалені попередниками плани заходів щодо реалізації Концепції реформи місцевого самоврядування та Концепції формування системи підвищення кваліфікації посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, а у

¹²⁵ Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. С. 149.

¹²⁶ Українська влада в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей [Громадське обговорення результатів діяльності влади в новому форматі за перші 100 днів її роботи]. Національна безпека і оборона. 2008. № 2. С. 90. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD96_2008_ukr.pdf

¹²⁷ Василь Куйбіда, президент НАДУ при Президентові України: ми повинні готувати фахівців з майбутнього. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2221946-vasil-kujbida-prezident-nacionalnoi-akademii-derzavnogo-upravlinna-pri-prezidentovi-ukraini.html>

серпні 2012 р. скасував саму Концепцію реформи місцевого самоврядування 2009 р. та план її реалізації¹²⁸. Також за ініціативи уряду Верховна Рада України у вересні 2010 р. внесла зміни до Закону України "Про столицю України – місто-герой Київ", якими обмежено місцеве самоврядування у столиці: міський голова перестав очолювати виконавчий орган, у районах міста було скасовано районні ради і місцеві вибори в 2010 р. у Києві не проводилися¹²⁹. У травні 2012 р. на розгляд Верховної Ради України було передано пакет законопроектів (реєстр. № 10218, 10219, 10222, 10223, 10224), розроблених Міністерством юстиції України в рамках адміністративної реформи з метою перерозподілу повноважень між Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Ще на стадії їх обговорення низка експертів, у тому числі з Ради Європи, попереджали, що їх прийняття серйозно зашкодить розвитку системи місцевого самоврядування, оскільки головною метою цих законодавчих ініціатив була концентрація і централізація державних повноважень замість раціоналізації діяльності органів виконавчої влади на місцевому рівні¹³⁰. Проте цей пакет був прийнятий і підписаний Президентом України восени 2012 р.

Такі дії уряду М. Азарова, де домінувала ідеологія жорсткої вертикалі влади¹³¹, явно дисонували із численними політичними заявами Президента України В. Януковича, що зростання ролі

¹²⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України" від 15 серпня 2012 р. № 567-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2012-%D1%80#Text>

¹²⁹ Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про столицю України – місто-герой Київ" щодо порядку утворення районних рад" від 07 вересня 2010 р. № 2500-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2500-17#Text>

¹³⁰ Середньостроковий звіт щодо впровадження Програми Ради Європи "Посилення місцевої демократії та підтримка реформ місцевого самоврядування в Україні" (січень–червень 2012 року). URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2012/10/Середньостроковий-звіт_січень-червень-2012.pdf

¹³¹ Про це йшлося і у звіті Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: "повільний темп реформ, незважаючи на рішучі заяви на найвищому державному рівні, і нові законопроекти, які ведуть до рецентралізації повноважень на центральному рівні, всупереч цілям реформи" (Кулз М., Манжен П. Місцева і регіональна демократія в Україні. С. 4. URL: <https://rm.coe.int/report-recommendation-348/168096d428>).

місцевого самоврядування шляхом надання йому більшої кількості повноважень є однією з найбільш нагальних реформ, що їх має здійснити країна¹³². Наприклад, у Щорічному посланні Президента до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році" цій темі був присвячений окремий параграф "2.3. Децентралізація влади та розвиток місцевого самоврядування", у якому В. Янукович запевняв, що "здійснення реформування місцевого самоврядування має відбуватися на засадах децентралізації, деконцентрації владних повноважень, субсидіарності, консолідації ресурсного забезпечення і стратегічного планування розвитку територіальних громад"¹³³. Визначалися й основні напрями реформування місцевого самоврядування в Україні: удосконалення основних принципів місцевого самоврядування; реформа інститутів публічної влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою країни; посилення політичної відповідальності органів місцевого самоврядування; формування принципів адміністративно-територіального устрою; посилення матеріальної основи місцевого самоврядування¹³⁴.

Визначення місцевого самоврядування не лише як права, а й як реальної здатності органів місцевої влади; надання районним та обласним радам права утворювати власні виконавчі органи та передання їм більшості функцій місцевих державних адміністрацій; чітке розмежування сфер компетенції та повноважень органів місцевого самоврядування різних рівнів; закріплення спроможності до здійснення місцевого самоврядування як критерію заснування адміністративно-територіальних одиниць базового рівня – ось незначний перелік завдань, які мали бути вирішені в ході реформи¹³⁵.

¹³² Кулз М., Манжен П. Вказ. праця. С. 3. URL:<https://rm.coe.int/report-recommendation-348/168096d428>; Виступ Президента на першому засіданні Конституційної Асамблеї. URL:<https://www.president.gov.ua/news/24550.html>

¹³³ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2012. С. 125 URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-01/poslannya2012-993d0.pdf>

¹³⁴ Там само. С. 125–128.

¹³⁵ Там само.

У вересні 2011 р. робота поживилася – Президент України доручив Уряду підготувати пропозиції щодо реформи місцевого самоврядування і територіальної організації влади. Впродовж наступних місяців Міністерство регіонального розвитку на основі результатів узагальнення матеріалів, наданих міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, обласними державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, розробляло проєкт Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні і завершило цю роботу у березні 2012 р.¹³⁶. У цьому документі знайшли відображення й основні положення проєктів концепцій, розроблених Українською асоціацією районних та обласних рад, Асоціацією міст України, Вінницькою обласною радою та іншими організаціями. Основними засадами концепції були: децентралізація владних повноважень; консолідація ресурсного забезпечення; стратегічне планування розвитку територіальних громад. На першому етапі пропонувалося: запровадження механізмів демократії участі на місцях; систематизація та впорядкування системи надання публічних послуг населенню органами місцевого самоврядування; врегулювання питання міжбюджетних відносин та розмежування повноважень державної регіональної влади і органів місцевого самоврядування; законодавче забезпечення права територіальних громад на добровільне об'єднання та запровадження активної муніципальної співпраці. На другому етапі пропонувалося: запровадження повсюдності місцевого самоврядування (розмежування землі державної та комунальної форми власності); повернення повноцінного самоврядування на рівні районів та областей (утворення виконкомів обласних та районних рад); реорганізація місцевих держадміністрацій в органи з контрольно-наглядовими функціями (з наданням права зупиняти рішення органів місцевого самоврядування з одночасним

¹³⁶ Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [варіант від березня 2012 р.]. URL: <https://civil-rada.in.ua/koncepciya-reformi-miscevogo-samovryaduvannya-ta-teritorialno%D1%97-organizaci%D1%97-vladi-v-ukra%D1%97ni>

звернення до суду); формування нового адміністративно-територіального устрою шляхом добровільного об'єднання територіальних громад¹³⁷.

Проект концепції у квітні 2012 р. був підтриманий в цілому Координаційною радою з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України, а на початку червня 2012 р. дістав схвалення Центру експертизи з питань реформи місцевого самоврядування Ради Європи з низкою пропозицій і вказівкою на лише дві нерозв'язані проблеми (не містив положень щодо переходу персоналу і щодо вирішення питання фінансування реформи)¹³⁸.

Сильною стороною цієї концепції була її очевидна спрямованість на передачу влади та повноваження органам місцевого самоврядування. Водночас вона виявилася не на часі через неготовність керівництва держави піти на, по-суті, революційні кроки в перебудові владних відносин в Україні, через брак політичної волі щодо докорінного здійснення перерозподілу ресурсів на користь місцевих органів влади. На засіданні Кабінету Міністрів України 21 травня 2012 р. за пропозицією міністра юстиції України О. Лавриновича питання про затвердження проекту концепції було знято з розгляду. Враховуючи це, робочою групою за участі українських та європейських експертів, асоціацій місцевого самоврядування, відповідальних працівників Адміністрації Президента України, Мінрегіонбуду та інших ЦОВВ було підготовлено текст нової редакції концепції.

Відповідно до цього документа ключові завдання реформи полягали у:

¹³⁷ Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: матеріали для самопідготовки / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; уклад.: В. М. Бойко. Чернігів, 2014. С. 18–19. URL: <https://sivertraining.org.ua/wp-content/uploads/2016/07/Reformuvannya-mistsevego-samovryaduvannya-ta-terytorialnoyi.pdf>

¹³⁸ Проект Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Висновок РС CELGR/LEX (2012)4. Червень 2012. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/category/documents/appraisals/>

– вдосконаленні якості та доступності публічних послуг, що надаються населенню на місцевому рівні органами місцевого самоврядування.

– запровадженні в Україні трирівневої системи адміністративно-територіального устрою: базовий рівень (територіальні громади); районний (райони); регіональний (АРК, області, міста Київ і Севастополь);

– упорядкуванні територіального устрою шляхом ліквідації вкладення одних адміністративно-територіальних одиниць в інші такого самого рівня адміністративно-територіального устрою ("матрьошки");

– формуванні такої моделі органів місцевого самоврядування базового рівня, які мають адміністративну і фінансову спроможність виконувати покладені на них функції;

– створенні (відновленні) виконавчих органів обласних та районних рад;

– зміні природи місцевих державних адміністрацій – вони перестануть бути органами здійснення загальних адміністративних функцій, а стануть органами, що відповідають за нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування та за контроль і координацію діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади;

– створенні нової правової основи участі громадян в управлінні справами місцевого самоврядування; підзвітності органів місцевого самоврядування та їхніх службовців перед громадянами.

Концепція визначала два етапи проведення реформи: на першому (2012–2014) планувалося розробити нормативно-правову базу реформи та підготувати службовців і населення до її проведення; другий етап (2015–2017) передбачав загальне впровадження реформи.

Вона була обговорена та узгоджена на спеціально влаштованому для цього круглому столі 27–28 серпня 2012 р. в м. Севастополі, у роботі якого взяли участь керівники АРК, голови обласних рад, міські голови, керівники усіх асоціацій органів місцевого самоврядування, українські фахівці з місцевого самоврядування та експерти Ради Європи.

За результатами круглого столу та на запит Конституційної Асамблеї у вересні 2012 р. Рада Європи вкотре надала позитивний висновок, зазначивши, що "проект концепції є адекватною основою для комплексної реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, яку РЄ рекомендує впродовж багатьох років, за умови, що деякі положення мають бути уточнені, а деякі пропозиції мають бути враховані", при цьому рекомендувалося схвалити концепцію "на найвищому політичному рівні без подальших дискусій і зволікань"¹³⁹. Згідно з висновком, новий проект концепції видавався значно поліпшеним за кількома позиціями: покращено формулювання стратегічного бачення завдяки визначенню мети кожного етапу реформи; уточнено майбутні функції місцевих державних адміністрацій на районному та обласному рівнях; чітко визначено зобов'язання щодо стимулів для муніципалітетів здійснювати реформи та майбутньої фінансової бази реформування¹⁴⁰.

Після завершення експертної роботи над текстом проекту концепції її підготовку до затвердження було покладено на Мінрегіонбуд, який також провів значну роботу з роз'яснення змісту концепції серед територіальних громад. У серпні 2013 р. уряд оприлюднив текст концепції¹⁴¹, яка виявилася дещо відмінною від проекту, підготовленого робочою групою і щодо якого було досягнуто певного політичного консенсусу¹⁴². Хоча загальний принцип реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади залишився незмінним, підходи та часові

¹³⁹ Проект Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Висновок РЄ CELGR/LEX (2012)6. Вересень 2012. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/category/documents/appraisals/>

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [проект 2013 р.]. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/nadannya-propozicij-schodo-proektu-koncepciya-reformuvannya-miscevogo-samovryaduvannya-ta-teritorialnoi-organizacii-vladi-v-ukraini>

¹⁴² До питання Про "Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" в редакції серпня 2013 року. Матеріали круглого столу-дискусії на тему: "Реформа місцевого самоврядування – від централізації до демократії, чи...?!" 30 вересня 2013 року – "Укрінформ". С. 6. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/cs-2013-10-4

рамки проведення реформи виявилися принципово різними. Порівняно із редакцією вересня 2012 р., у новій версії концепції були відсутні необхідні параметри реформи: вимоги до адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів адміністративно-територіального устрою; визначення основних повноважень органів місцевого самоврядування кожного рівня АТУ; підходи щодо розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях АТУ тощо¹⁴³. У концепції зразка серпня 2013 р. були значно розширені часові рамки реалізації реформи – принаймні до 2020 р.

Це викликало невдоволення організацій громадянського суспільства, які брали участь у розробці концепції. Зокрема, Громадська платформа "Децентралізація – самоорганізація – розвиток" звернулася до Президента України В. Януковича, Прем'єр-міністра України М. Азарова, народних депутатів України з проханням відмовитися від нової редакції проєкту концепції і розпочати її реалізацію у редакції вересня 2012 р.¹⁴⁴.

Незважаючи на це, Рада Європи у жовтні 2013 р. дала позитивний висновок на проєкт концепції і рекомендувала ухвалювати її "на найвищому політичному рівні без подальших дискусій і зволікань", зауваживши, що "більшість рекомендацій РЄ не було враховано", а "проєкт 2013 року не є вдосконаленим варіантом концепції. Головна зміна – це те, що план її реалізації розрахований на довший період".

¹⁴³ Заява Національної платформи Східного Партнерства щодо проєкту Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної влади в Україні і законопроєктів "Про право територіальних громад на об'єднання" та "Про співробітництво територіальних громад". Матеріали круглого столу-дискусії на тему: "Реформа місцевого самоврядування – від централізації до демократії, чи...?!" 30 вересня 2013 року – "Укрінформ". С. 31. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/cs-2013-10-4

¹⁴⁴ Звернення Громадської платформи "Децентралізація – самоорганізація – розвиток" до Президента України В. Януковича, Прем'єр-міністра України М. Азарова, народних депутатів України щодо проєкту Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Матеріали круглого столу-дискусії на тему: "Реформа місцевого самоврядування – від централізації до демократії, чи...?!" 30 вересня 2013 року – "Укрінформ". С. 3–4. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/cs-2013-10-4

Подальші події в Україні – суспільна криза, викликана відмовою В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС, що переросла у грудні 2013 р. – лютому 2014 р. у силове протистояння між народом і владою, відсунули питання про реформування місцевого самоврядування на задній план. І лише після перемоги прозахідних сил Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 1 квітня 2014 р. схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що стала основою реформи децентралізації влади, успішно проведеної в Україні у 2015–2020 рр.¹⁴⁵.

До початку реформи децентралізації в Україні було створено нормативно-правову базу для функціонування місцевого самоврядування, яка, втім, була ефективною лише на рівні міст обласного значення, оскільки переважна більшість територіальних громад через їх незначні розміри та слабку фінансову базу залишалися неспроможними забезпечити власні потреби. Неefективність органів місцевого самоврядування, окрім соціально-економічних показників розвитку територій, які, безмовно, мають першочергове значення, зумовлювалася і демографічною кризою та розростанням бюрократичного апарату. З часу проголошення незалежності у 1991 р. чисельність сільського населення в Україні зменшилася на 2,5 млн. осіб, а кількість сільських населених пунктів – на 348 одиниць. Разом із тим, кількість сільських рад збільшилася на 1067 одиниць. За цей час в Україні існувало близько 12 тис. територіальних громад, у більш як 6 тис. громад чисельність жителів становила менше 3000 осіб, з них у 4809 громадах – менше 1000 осіб, а у 1129 громадах – менш як 500 осіб, у більшості з них не були утворені виконавчі органи відповідних сільських рад, відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. Органи місцевого самоврядування таких громад практично не могли здійснювати надані їм законом повноваження. Дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад

¹⁴⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

70 відсотків, 483 територіальні громади на 90 відсотків утримувалися за рахунок коштів державного бюджету¹⁴⁶. З іншого боку, спостерігалось нарощування чисельності посадових осіб місцевого самоврядування (у період 2000–2008 рр. їх кількість зросла на 31480 осіб, або на 47 %, за зростання кількості сільрад лише на 26 одиниць)¹⁴⁷. Здійснення постійної фінансової підтримки нечисленних територіальних громад з використанням системи дотацій вирівнювання було обтяжливим для державного бюджету та стримувало розвиток малих міст і великих селищ¹⁴⁸.

За цей час у сфері функціонування органів місцевого самоврядування накопичилася низка негативних явищ, які й стали причинами запровадження децентралізації влади в Україні. До них належать:

1. Надмірна централізація влади стосовно прийняття рішень, нівелювання ролі місцевого самоврядування.

2. Проблеми правового та інституційного характеру:

– неефективна державна регіональна політика, яка не стимулювала громади до саморозвитку та прояву місцевої ініціативи;

– дублювання повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

– недосконала система контролю з боку держави за законністю діяльності органів місцевого самоврядування;

– політизація діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій.

3. Істотна фінансова залежність територій від центру, викликана порушенням принципу субсидіарності в питанні розподілу

¹⁴⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

¹⁴⁷ Гарнець О., Гончарук О., Дмитрук Н., Ткачук А. Децентралізація в Україні: соціологічний погляд / Швейцарсько-український проект "Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO". Київ, 2013. С. 11.

¹⁴⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

повноважень і формуванні стабільних джерел наповнення місцевих бюджетів. Обмежені можливості органів місцевого самоврядування впливати на регулювання ставок місцевих податків та зборів, встановлення/скорочення податкових пільг.

4. Економічна неспроможність органів місцевого самоврядування здійснювати власні і делеговані повноваження, зумовлена слабкістю фінансової бази, що, у свою чергу, викликала:

– погіршення якості та доступності публічних послуг (абсолютна більшість органів місцевого самоврядування сільських громад до початку реформи була не в змозі забезпечити своїх мешканців елементарними комунальними послугами, такими як водопостачання та водовідведення, вивезення сміття, освітлення вулиць, не кажучи вже про культурні, освітні чи медичні послуги);

– незадовільний стан розвитку інфраструктури;

– низький рівень інвестиційної привабливості територій.

5. Невідповідність кадрового, ресурсного, організаційного потенціалу адміністративно-територіальних одиниць їхньому статусу, що виявилось у:

– зниженні рівня професіоналізму посадових осіб органів місцевого самоврядування (внаслідок низької конкурентоспроможності на ринку праці, зниження престижності посад), що призводить до низької ефективності управлінських рішень;

– відсутності ефективної системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації посадових осіб, службовців органів місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад.

6. Зниження ефективності управління територіями через:

– невідповідність чинної системи адміністративно-територіального устрою України вимогам забезпечення повсюдності самоврядування. Труднощі в плані управління місцевим розвитком виникали через велику кількість дрібних територіальних громад, які через відсутність на їхній території бюджетотворюючих підприємств та низький рівень доходів населення були неспроможні самостійно розв'язати проблему наповнення місцевих бюджетів;

– розходження в поглядах щодо соціально-економічного розвитку між органами місцевого самоврядування та більшістю населення територіальних громад;

– наростання відчуженості органів місцевого самоврядування від населення та їх корпоратизація, закритість і непрозорість діяльності;

– неефективне використання комунальної власності та земельних ресурсів;

– високий рівень корупції;

– патерналізм у відносинах із населенням.

7. Низький рівень довіри громадян до влади, викликаний відсутністю відповідальності за розвиток території.

8. Деградація сільської місцевості.

9. Погіршення демографічної ситуації¹⁴⁹.

Затверджена Кабінетом Міністрів України Концепція реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні враховувала усі ці негативні явища і визначала принципи реформування, до яких належали: верховенство права; відкритість, прозорість та громадська участь; повсюдність місцевого самоврядування; субсидіарність; доступність публічних послуг; підзвітність та підконтрольність органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді; підконтрольність органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції і законів України; правова, організаційна та фінансова спроможність місцевого самоврядування; державна підтримка місцевого самоврядування; партнерство між державою та місцевим самоврядуванням; сталий розвиток територій¹⁵⁰. Основними завданнями реформи децентралізації було

¹⁴⁹ Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році". Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД. 2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1855/>; Реформа децентралізації. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>; Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>; Гарнець О., Гончарук О., Дмитрук Н., Ткачук А. Вказ. праця. С. 11–12.

¹⁵⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

визначено досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, а також утворення такої базової ланки адміністративно-територіального устрою як територіальна громада¹⁵¹. Складовими процесу децентралізації мали стати реформа територіальної організації влади, місцевого самоврядування і регіональної політики¹⁵².

Верховна Рада VII скликання виявилася нездатною створити правову основу для реформи децентралізації. Перша спроба внесення змін до Конституції України до кінця 2014 р. виявилася невдалою: Верховна Рада не встигла розглянути до осінніх виборів законопроект, запропонований Президентом України, і його було знято з розгляду. Законопроект, який регулює об'єднання громад, пройшов перше читання влітку 2014 р., але був прийнятий у лютому 2015 р. новим складом парламенту¹⁵³. Створення законодавчого підґрунтя реформи у 2014 р. обмежалося лише ухваленням Закону України "Про співробітництво територіальних громад", що став правовою основою для об'єднання ресурсів органів місцевого самоврядування з метою розв'язання спільних проблем життєдіяльності територіальних громад на місцевому рівні, ефективного надання послуг місцевому населенню, створення спільних об'єктів муніципальної інфраструктури для декількох територіальних громад тощо¹⁵⁴.

Обрана на позачергових виборах 26 жовтня 2014 р. Верховна Рада України VIII скликання виявилася більш одностайною та цілеспрямованою щодо питання реалізації реформ (принаймні у

¹⁵¹ Павлюк А. П., Олійник Д. І. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування. Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2016. С. 4–10.

¹⁵² Децентралізація в Україні: Досягнення, надії і побоювання. "International Alert", Український незалежний центр політичних досліджень – УНЦПД. Аналітичний звіт. Серпень 2017 р. С. 3–4. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

¹⁵³ Децентралізація в Україні: Досягнення, надії і побоювання. "International Alert", Український незалежний центр політичних досліджень – УНЦПД. Аналітичний звіт. Серпень 2017 р. С. 4. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

¹⁵⁴ Закон України "Про співробітництво територіальних громад" від 17 червня 2014 р. № 1508-VII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>

перші роки своєї діяльності). Коаліція політичних партій "Народний фронт", "Блок Петра Порошенка", "Об'єднання "Самопоміч"", Радикальна партія Олега Ляшка та Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" у підписаній 27 листопада 2014 р. угоді з промовистою назвою "Європейська Україна" зобов'язувалися забезпечити формування "системи органів місцевого самоврядування з метою ефективної реалізації прав громадян, надання на належному рівні публічних послуг, відповідального управління об'єктами державної і комунальної власності, у тому числі шляхом розширення прав і повноважень місцевих громад"¹⁵⁵. Цілий розділ у Коаліційній угоді був присвячений питанням децентралізації та реформи місцевого самоврядування і містив низку запланованих заходів, що мали забезпечити: ефективний розподіл повноважень (компетенцій); належне ресурсне забезпечення місцевого самоврядування; формування самодостатніх громад та ефективної територіальної організації влади на місцевому рівні¹⁵⁶.

Першим важливим кроком на цьому шляху стало внесення Верховною Радою України наприкінці грудня 2014 р. змін до Бюджетного і Податкового кодексів, які зміцнили фінансову базу місцевого самоврядування і створили стимули для об'єднання громад. Згідно зі змінами, частина податків мала залишатися на місцях, нові громади дістали можливість встановлювати місцеві податки і регулювати їх ставки. Також було створено Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), а бюджети новостворених громад отримали можливість перейти на прямі відносини з державним бюджетом, тобто отримувати бюджетні субвенції, минаючи місцеві державні адміністрації.

У лютому 2015 р. було прийнято Закон України "Про добровільне об'єднання територіальних громад"¹⁵⁷. Ухвалення закону фактично "запустило" безпосередній процес укрупнення

¹⁵⁵ Угода про коаліцію депутатських фракцій "Європейська Україна" Верховної Ради України восьмого скликання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15#Text>

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Закон України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

базових територіально-адміністративних одиниць в Україні. Законом встановлювалися загальні вимоги утворення єдиного органу представницької влади і етапи створення ОТГ¹⁵⁸.

Норми для практичної реалізації положень закону були закріплені у низці підзаконних актів. Крім того, критерії формування ОТГ були викладені у Методиці формування спроможних територіальних громад¹⁵⁹, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України 8 квітня 2015 р. Методикою визначено механізм та умови формування спроможних територіальних громад, порядок розроблення і схвалення перспективних планів формування територій громад у регіонах тощо. Поряд із перерахованими нормативно-правовими актами передумови для впровадження реформи децентралізації закладали закони "Про місцеві вибори", "Про засади державної регіональної політики"¹⁶⁰, Стратегія сталого розвитку "Україна 2020" тощо.

Реформа децентралізації від самого початку її проведення мала належне інституційне забезпечення у вигляді Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (Мінрегіон) і створеної при ньому Експертної ради з питань децентралізації, місцевого самоврядування та регіональної політики, Конституційної комісії при Президентові України, яка працювала над питаннями, що стосувалися місцевого самоврядування та децентралізації, Центру розвитку місцевого самоврядування, що постав у рамках "U-LEAD з Європою" разом із 23 регіональними підрозділами¹⁶¹. Виконання заходів дало можливість розпочати перший етап децентралізації – формування

¹⁵⁸ Закон України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.

¹⁵⁹ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад" від 8 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF/ed20150408#Text>

¹⁶⁰ Закон України "Про засади державної регіональної політики" від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19>

¹⁶¹ В Україні завершено формування Центрів розвитку місцевого самоврядування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2271232-v-ukraini-zaverseno-formuvanna-centriv-rozvitku-miscevogo-samovraduvanna.html>

економічно ефективних та спроможних територіальних громад у вигляді ОТГ.

До початку реформування в Україні нараховувалось 11520 територіальних громад: із них 458 міських, 783 селищних і 10279 сільських, які, відповідно до планів уряду, мали об'єднатися у близько 1500 спроможних ОТГ.

Практична реалізація процесу об'єднання територіальних громад розпочалась в середині 2015 р. Першою з них стала Новоковська ОТГ Луганської області¹⁶². Наступні 6 були утворені на Тернопільщині. Впродовж 2015 р. 2015 населених пунктів, що входили до 794 сільських, селищних та міських рад, добровільно об'єдналися в 159 територіальних громад. Найактивніше цей процес відбувався на Тернопільщині та Хмельниччині¹⁶³.

У 2016 р. з'явилося 206 нових ОТГ, їхня кількість зросла зі 159 до 365, а чисельність населення перевищила 3,1 млн осіб. Змінилася й географія найактивніших у створенні ОТГ регіонів: уперед вийшли Житомирщина, Дніпропетровщина, Вінниччина, Запоріжжя¹⁶⁴. Ще 299 нових ОТГ виникло у 2017 р. Їх загальна кількість зросла до 664, а населення – до 5,7 млн осіб¹⁶⁵.

У подальші роки темпи проведення реформи суттєво знизились: у 2018 р. було створено 141 ОТГ із населенням 2,7 млн осіб, у 2019 р. – 177 ОТГ, у яких проживало 2,9 млн осіб, у першій половині 2020 р. – 92 ОТГ із населенням 1,0 млн осіб. Станом на липень 2020 р. в Україні було 1074 ОТГ, які населяли 12,2 млн осіб¹⁶⁶. У регіональному розрізі ситуація зі створенням нових ОТГ кардинально не змінилася. У 2018 р. рейтинг областей щодо

¹⁶² В Україні створено першу об'єднану спроможну громаду на території Луганської області. URL: http://old.loga.gov.ua/oda/officeref/news/2015/07/15/news_66793.html

¹⁶³ Крамар О. Децентралізація: перетягування ковдри. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/191040>

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 8 грудня 2017 р. URL: <https://www.slideshare.net/oleksandrvmryk/2017-84019312>

¹⁶⁶ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 липня 2020 р. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/591/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3__10.07.2020.pdf

формування ОТГ групу лідерів покинула Дніпропетровська область, яку замінила Волинська¹⁶⁷, яка, у свою чергу, у 2019 р. поступилася Дніпропетровській¹⁶⁸. Найнижчі темпи формування спроможних ОТГ у 2018 р. продемонстрували Закарпатська, Кіровоградська, Київська, Полтавська, Львівська області (подано за ранжиром – М. Г.), де станом на грудень 2018 р. площа ОТГ займала від 4,8 % (Закарпаття) до 21,8 % (Львівщина) від загальної площі регіону¹⁶⁹. У 2019 р. групу аутсайдерів покинула Полтавщина, яку замінила Вінниччина. На кінець року площа ОТГ становила лише 12,3 % від території Закарпатської області, 21,2 % – Київської, 21,9 % – Вінницької областей¹⁷⁰.

Позитивні наслідки реформи децентралізації, такі як розширення владних повноважень ОМС, право на прямі міжбюджетні відносини, розмежування податків та зборів між різними рівнями бюджетів, запровадження інфраструктурної субвенції, значне зростання зацікавленості міжнародних донорів щодо надання грантової підтримки новоствореним громадам, стали помітними вже впродовж перших років її реалізації. Втім, відразу ж виявилася й велика кількість проблем та суперечностей.

Однією із ключових проблем, що виникла із самого початку здійснення реформи, була неефективна комунікація між владою та громадянами, яка викликала інформаційний вакуум на місцях¹⁷¹. У

¹⁶⁷ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2018 р. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/346/10.12.2018.pdf>

¹⁶⁸ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2019 р. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/506/10.12.2019.pdf>

¹⁶⁹ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2018 р. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/346/10.12.2018.pdf>

¹⁷⁰ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 грудня 2019 р. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/506/10.12.2019.pdf>

¹⁷¹ Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади / за ред. М. В. Пітцика. [Київ, 2014]. С. 16. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalynka_tak.pdf

2017 р. тільки 20% респондентів відповіли, що добре володіють інформацією про ініціативи влади щодо децентралізації, 62 % опитаних – щось чули про них, 18% респондентів – не володіли такою інформацією взагалі¹⁷². Соціологічне дослідження, проведене в серпні 2018 р., показало, що порівняно з попереднім роком рівень обізнаності українців у питаннях децентралізації дещо знизився: добре знали, у чому полягає реформа, трохи більш ніж 16 %, ще 60 % "щось чули" про децентралізацію, не знали нічого про неї близько 23 %¹⁷³.

Важливим було розв'язання питання забезпечення дієздатності утворених громад у наданні населенню послуг, на що була орієнтована реформа¹⁷⁴. Однак педалювання реформи, недосконалість низки законодавчих норм, врахування державними органами інтересів регіональних та локальних еліт призвели до затвердження на початковому етапі реформи низки ОТГ, створених добровільно, але не за перспективними планами областей і з порушенням методики. З іншого боку, перспективні плани стали "підганятися" під уже сформовані громади, які були створені без урахування цих перспективних планів. Це стало причиною існування ОТГ, які не були спроможними забезпечити відповідний рівень послуг та власний економічний розвиток¹⁷⁵.

Такий стан справ таїв у собі ризик подальшого перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць шляхом укрупнення раніше створених на добровільній основі. На травень 2020 р., за даними Асоціації ОТГ, під укрупнення мали потрапити близько 120 об'єднаних громад, а це приблизно 10% із тих, які пройшли шлях добровільно¹⁷⁶.

¹⁷² 36,7% українців вважають, що децентралізація йде дуже повільно. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/24/7150397>

¹⁷³ Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

¹⁷⁴ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад" від 08 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

¹⁷⁵ З добровільної фази об'єднання громади ми переходимо до об'єднання, заснованого на спроможності – Альона Бабак. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11593>

¹⁷⁶ Голуб А. Остаточний відлік. Скільки ОТГ існуватиме в Україні та чому зникає з мап частина вже утворених. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/244038>

Ще однією нагальною проблемою впровадження децентралізації була неузгодженість повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади загалом, а також функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ та районними державними адміністраціями (РДА) й районними радами. Ця проблема виявлялася в питаннях перерозподілу районних бюджетів¹⁷⁷, визначення повноважень, які залишаються за РДА та райрадами¹⁷⁸.

Проблемою була і слабка прив'язка системи реформування місцевого самоврядування до секторальних реформ. Так, на рівні ОТГ доводилося приймати непопулярні рішення, наприклад, закривати малокомплектні школи; реформа системи охорони здоров'я також не завжди була синхронізована із децентралізацією. Давалася взнаки недостатня координація між установами на центральному рівні. Міністерство розвитку громад та територій було провідною інституцією децентралізації, але не несло відповідальності за галузеві реформи, які розроблялися та впроваджувалися на регіональному рівні іншими міністерствами¹⁷⁹.

Складною проблемою для новостворених ОТГ виявилось залучення до управління ними висококваліфікованих спеціалістів¹⁸⁰, що призводить до неефективного використання фінансових ресурсів територіальних громад, неспроможності освоїти кошти державних субвенцій на розвиток.

Новостворені ОТГ зіткнулися із проблемою неефективного використання фінансових ресурсів. Під час розподілу коштів часто

¹⁷⁷ Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 19. Част. 1. С. 48–49.

¹⁷⁸ Козуб В. П'ять проблем децентралізації, або Як стати господарем у своєму місті. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/11/16/7162180/>

¹⁷⁹ Солодкий С., Левонюк Т., Баласанян В. та ін. Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. [Б.м.], 2020. С. 17. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

¹⁸⁰ Бевз Т. А. Специфіка здійснення реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України: здобутки і прорахунки. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Київ, 2019. С. 208; Жук В. Напрями розвитку та зміцнення управлінського потенціалу органів місцевої влади. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juli08/01.htm>

перевага надавалася рейтинговим проектам за рахунок інфраструктурних¹⁸¹, а подекуди вони не вкладалися у розвиток, а клялися на депозитні рахунки¹⁸².

На локальному рівні були помітні зволікання з об'єднанням чи спротив жителів місцевих громад реформі, що викликався економічними, соціально-культурними, психологічними, географічними, екологічними чинниками¹⁸³.

Аналіз процесу об'єднання територіальних громад у ході децентралізації показав його часову і географічну нерівномірність. Те, що в одних областях створення ОТГ проходило швидше, а в інших повільніше, вказує на залежність цього процесу від позиції політичних акторів різних рівнів – центрального, регіонального, субрегіонального і місцевого¹⁸⁴.

Визначальний вплив на швидкість та ефективність здійснення реформи децентралізації у кожному конкретному регіоні мали обласні державні адміністрації (ОДА) та обласні ради. Можна виділити три стратегії обласного керівництва до реалізації реформи децентралізації: 1. конструктивна позиція/підтримка; 2. пасивний спротив; 3. активний спротив. Всебічною підтримкою реформа користувалась у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській областях. Пасивний спротив спостерігався у Київській, Вінницькій та Одеській областях¹⁸⁵. Активний спротив здійсненню реформи чинив голова

¹⁸¹ Солодкий С., Левонюк Т., Баласанян В. та ін. Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. [Б.м.], 2020. С. 17. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

¹⁸² Голуб А. Подолати владу у владі. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

¹⁸³ Детальніше див.: Горбатюк М. Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи. Політичні дослідження. 2021. № 1. С. 22–40.

¹⁸⁴ Горбатюк М. Вплив регіональної і місцевих політичних еліт на проведення реформи децентралізації у Вінницькій області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. № 1(97). С. 99–101.

¹⁸⁵ Про проблеми об'єднання територіальних громад – на засіданні правління Київського РВ АМУ. URL: <http://auc.org.ua/novyna/pro-problemy-obyednannya-terytorialnyh-gromad-na-zasidanni-pravlinnya-kyuyivskogo-rv-amu/>; За кулісами децентралізації. Чому буксує улюблена реформа Гройсмана. URL: <https://glavcom.ua/publications/za-kulisami-decentralizaciji-chomu-buksuje-ulyublena-reforma-groysmana-526775.html>

Закарпатської ОДА Г. Москаль (2015–2019 рр.), який вбачав у ній загрозу активізації сепаратизму в області та утворення національних територіальних автономій¹⁸⁶. Ба більше, Г. Москаль подавав позовну заяву до Верховного Суду України з проханням скасувати окремі положення Закону "Про добровільне об'єднання територіальних громад", але Верховний Суд відмовив йому у відкритті провадження¹⁸⁷. До 2019 р. Закарпаття залишалося єдиним регіоном в Україні, де не було затверджено перспективного плану формування спроможних громад через небажання голови ОДА вносити його на розгляд обласної ради¹⁸⁸.

Найбільший спротив реформі спостерігався на районному рівні. За даними Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва восени 2016 р. майже половина опитаних голів ОТГ вказували на погіршення стосунків з органами районної влади після завершення процесу об'єднання, і практично жоден з них не відзначив покращення відносин¹⁸⁹. Типовими формами протидії на районному рівні були: відкрита агітація проти об'єднання; сприяння організації збору підписів проти об'єднання в громадах; тиск на громади, задля їх об'єднання в ОТГ у вигідному для районного керівництва форматі; блокування проєктів рішень громад про об'єднання; ігнорування судових постанов; фінансовий тиск (виділення фінансування необ'єднаним громадам за умови, що вони не будуть об'єднуватись)¹⁹⁰.

Здійсненню реформи також опиралися місцеві бізнес-еліти, що не хотіли втратити вплив на сільські та районні ради, оскільки

¹⁸⁶ Геннадій Москаль заявив, що децентралізація створила механізми для відокремлення Закарпаття. URL: https://zik.ua/news/2019/05/10/gennadiy_moskal_zayavyv_shcho_detsentralizatsiya_stvoryla_mehanizmy_dlya_1569033

¹⁸⁷ Чурилова К. Закарпатській ОДА відмовили у скасуванні окремих норм закону про децентралізацію. URL: https://zaxid.net/verhovniy_sud_vidmoviv_zakarpatskiy_oda_u_skasuvanni_okremih_norm_zakonu_pro_detsentralizatsiyu_n1453927

¹⁸⁸ Москаль пояснив, чому не підписує план створення ОТГ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2432757-moskal-poasniv-comu-ne-pidpisue-plan-stvorennia-otg.html>

¹⁸⁹ Децентралізація: результати, виклики та перспективи. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezulbtati-vikliki-i-perspektivi>

¹⁹⁰ Горбатюк М. Вплив регіональної і місцевих політичних еліт на проведення реформи децентралізації у Вінницькій області. С. 110–111.

створення ОТГ супроводжувалося переформатуванням органів влади та зміною акцентів в управлінні на користь громад¹⁹¹. В окремих випадках спостерігався спротив створенню ОТГ на рівні сільських голів, особливо у районах із дорогою землею, оскільки в разі об'єднання двох сільських рад в одну одна з них втрачала можливість розподіляти земельні ділянки. Також небажання об'єднуватися із сусідами було помітне у громадах, голови яких не мали впевненості у перемозі на наступних місцевих виборах¹⁹².

Щоб подолати зволікання із проведенням реформи на місцях і спротиву регіональних та локальних еліт, Верховна Рада України на початку грудня 2019 р. внесла зміни до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад", якими значно спростила процедури затвердження перспективних планів формування територій громад. Закон передбачав, зокрема, що об'єднання громад надалі відбуватиметься виключно за перспективним планом і без обов'язкової участі обласних рад¹⁹³. 24 січня 2020 р. Кабінет Міністрів України вніс зміни до Методики формування спроможних територіальних громад", зокрема, визначив критерії, які дають можливість оцінити рівень їхньої спроможності¹⁹⁴.

Законодавчі зміни посприяли інтенсифікації роботи над підготовкою і затвердженням перспективних планів, що тривала у квітні–травні 2020 р.¹⁹⁵. На їх підставі Кабінет Міністрів розробив і

¹⁹¹ Жебрівський пообіцяв Ахметову проблеми. URL: https://dt.ua/POLITICS/zhebrivskiy-roobicyav-ahmetovu-problemi-229940_.html

¹⁹² За кулісами децентралізації. Чому буксує улюблена реформа Гройсмана. URL: <https://glavcom.ua/publications/za-kulisami-decentralizaciji-chomu-buksuje-ulyublena-reforma-groysmana-526775.html>

¹⁹³ Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" щодо спрощення процедури затвердження перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, областей" від 5 грудня 2019 р. № 348-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-20#n2>

¹⁹⁴ Постанова Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Методики формування спроможних територіальних громад" від 24 січня 2020 р. № 34. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2020-%D0%BF#Text>

¹⁹⁵ Процес пішов: Уряд затвердив перші перспективні плани, які охоплюють 100% території областей. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12363>; Уряд затвердив перспективні плани ще двох областей. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12390>

12 червня 2020 р. затвердив розпорядження про адміністративні центри та території територіальних громад усіх 24 областей України¹⁹⁶. Як наслідок, у країні було створено 1469 спроможних територіальних громад (в т.ч. 31 тергромада на непідконтрольній території в межах Донецької та Луганської областей)¹⁹⁷. Таким чином Кабмін фактично сформував нову територіальну основу місцевого самоврядування, а Центральна виборча комісія отримала законне підґрунтя для призначення перших місцевих виборів у 2020 р. на новій територіальній основі. Станом на вересень 2020 р. в Україні існувало 983 об'єднані територіальні громади.

Наступним етапом реформи стало упорядкування адміністративно-територіального устрою на субрегіональному рівні. 1 липня 2020 р. Комітет з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування рекомендував Верховній Раді ухвалити проєкт Постанови "Про утворення та ліквідацію районів", проти чого виступила частина депутатського корпусу, особливо фракції "Європейська солідарність" і ВО "Батьківщина"¹⁹⁸. Однак 17 липня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову "Про утворення та ліквідацію районів", відповідно до якої на субрегіональному рівні адміністративно-територіального устрою України замість 490 старих районів з'явилося 136 нових¹⁹⁹. Утім, прийняття постанови оголило і низку недоліків реформи. Ухваливши рішення про укрупнення районів, парламент досі не вирішив питання про те, як організувати виконавчу владу на місцях. Зокрема, потребує вирішення питання про подальшу долю районних державних адміністрацій, ліквідація яких мала бути законодавчо врегульована ще на стадії концепції адміністративно-територіальної реформи.

¹⁹⁶ Про формування територіальних громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/gromadas/legislation>

¹⁹⁷ Нові громади. URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada>

¹⁹⁸ Сміян Н. Місцеві вибори призначено на 25 жовтня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/333331>

¹⁹⁹ Постанова Верховної Ради України "Про утворення та ліквідацію районів" від 17 липня 2020 р. № 807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text>

Частина II. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Розділ 10. ПОДОЛАННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ТРАВМИ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: АМБІВАЛЕНТНИЙ ДОСВІД

Особливістю постколоніальної ситуації в Україні є, зокрема, інтерналізований автохтонами комплекс неповноцінності щодо панівної (імперської) мови й культури та, відповідно, її носіїв і промоторів. Існують соціально-економічні, інституційні та дискурсивні чинники, які цей комплекс, попри формальне здобуття Україною незалежності, надалі підтримують і відтворюють. Кращому розумінню цього феномену може прислужитися звернення до теоретичної спадщини франко-мартинікського дослідника Франца Фанона, автора класичної праці «Чорна шкіра, білі маски» (1952), під кутом зору їх застосовності до вивчення українського колоніального досвіду та до подібних квазіколоніальних ситуацій, на кшталт ірландської, у яких відмінності між колонізаторами й колонізованими не мали расового характеру. З'ясування ж питання, якою мірою і в чому саме становище України в Російській, а згодом і Радянській імперії може вважатися колоніальним та в якому сенсі українська мова, упосліджена колонізаторами, має допомогти наблизити до відповіді, чи може згаданий комплекс вважатися аналогом фанонівської «чорної шкіри». Пошуку відповіді на це запитання має посприяти і аналіз українських постколоніальних проблем, таких як маргінальне становище української мови у багатьох регіонах і сферах сьогоденного життя, дія соціально-економічних, правових і психологічних механізмів, які це становище консервують. Потрібне також належне усвідомлення колоніального досвіду, елімінація неокolonіальних дискурсів та інституцій і кардинальна ревізія соціально-економічних відносин, на які ті дискурси та інституції досі

спираються. Тим самим можна встановити, чи правильним буде вважати, що здобуття формальної політичної незалежності є необхідною, проте не достатньою умовою розумової емансипації від імперського центру та подолання психологічної травми, спричиненої колоніалізмом.

Перепрочитання Фанона

Франц Фанон (1925–1961), чорношкірий французький лікар із Мартиніки, спробував деконструювати психологічні механізми колоніального поневолення на підставі зроблених ним психоаналітичних спостережень при лікуванні як білих, так і чорношкірих пацієнтів. Він відзначив, що зіткнення білої й чорної рас у колоніальних умовах "породжує масивний психоекзистенційний комплекс"¹. Контакт виявляється травматичним для обох сторін, оскільки, з одного боку, породжує в чорних глибокий комплекс неповноцінності (включно із підсвідомою ненавистю до себе й до власної раси), а з іншого боку, формує комплекс расистської зверхності в білих, який виявляється теж руйнівним для їхньої психіки. "Почуття неповноцінності колонізованих є похідним від європейського почуття вищості. Маймо відвагу сказати прямо: *Неповноцінних істот творять расисти*" [FF. 93]. І ще: "Абориген, "відкритий" білими, не існує сам по собі; він існує лиш *обіч європейця*. Прибуття білих на [скажімо] Мадагаскар руйнує не лише його обрїї, а й логічні механізми. Острів на кшталт Мадагаскару, захоплений "піонерами цивілізації"... втрачає свою підставову структуру" [FF. 97].

Франц Фанон інтуїтивно відчув те, що згодом докладніше обґрунтують антропологи: що кожна культура – гомеостатична і, отже, самодостатня і повноцінна – принаймні допоки задовольняє потреби відповідного суспільства. Як живий організм і цілісна структура, вона має оцінюватися передусім із середини, а отже, не

¹ Fanon F. *Black Skin, White Masks* / trans. Charles Markmann. Londons, 1986. P. 14. Надалі всі посилання на цю працю Франца Фанона подані безпосередньо в тексті із зазначенням цитованої сторінки: [FF. 14].

може вважатися неповноцінною, нижчою чи неповною, поки сповна виконує свої функції і належно задовольняє потреби своєї спільноти.

Гомеостатичність не тотожна, однак, герметичності; жодна культура не розвивається ізольовано, без зовнішніх запозичень. Та одна річ, коли ці запозичення відбуваються добровільно, через дифузю ідей і стилів, унаслідок їхньої звичайної привабливості, інша річ – коли вони стають результатом примусу, прямим чи опосередкованим наслідком військового, політичного та соціально-економічного домінування.

Колонізатори не просто приносять в аборигенну культуру свої зовнішні судження, вони накладають свої критерії, проєктують на аборигенів свою цивілізаційну матрицю як буцімто "вищу" та "універсальну". Прикметно, що культурне домінування утверджується в колоніях зовсім не за допомогою Данте і Леонардо, Баха й Бетховена, – адже тубільцям цілком вистачає їхньої традиційної культури, без непроханого європейського імпорту. Домінування утверджується насамперед зброєю, технікою, усім тим, що допомагає підкорити тубільців і примусити їх до послуху. Допіру тоді приходять поняття расової і культурної вищості – для легітимізації загарбав та приборкання тубільців, а відтак і для інфікування їх комплексом неповноцінності та подальшого розумового поневолення. Зверхність білих над чорними утверджується зовсім не через "вищу" (буцімто) культуру, а через банальне збройне насильство, соціальне виключення та економічний визиск.

Щоб відчути себе "неповноцінними", аборигени повинні поглянути на себе очима "Іншого", тобто "очима Заходу", як це назвав понад сто років тому Джозеф Конрад. Вони повинні вступити у безнадійну для себе й безпрограшну для чужинців гру – у процес порівнювання себе із ними за їхніми правилами та критеріями. Аборигенне суспільство, за спостереженням Фанона, – невротичне, воно – "суспільство безустанного порівнювання" [FF. 213]: "Коли негр вступає в контакт із білим світом, його чуттєвість загострюється. Якщо його психічна структура слабка, відбувається колапс його еґо. Чорношкірий перестає поводитись як самостійний дієвець. Метою його поведінки стає "Інший" (в личині

білого), бо ж тільки "Інший" може надати йому цінність і визнання... Негр – це безупинне порівнювання. Він obsesійно перейнятий самооцінюванням та відповідністю стороннім критеріям. Щоразу коли він вступає в контакт з кимось "Іншим", виникає питання самооцінки. Абориген не має власних, внутрішніх цінностей і чеснот, вони завжди залежать від присутності "Іншого" [FF. 154, 211].

Головне у Фанонових спостереженнях, – що аборигени не тільки звикають дивитися на себе очима колонізаторів, а й некритично засвоюють їхній погляд, інтерналізують його як "нормальний" – з усіма його расистськими стереотипами та супрематистськими упередженнями. Вони, як сказав колись Жан-Поль Сартр про євреїв, "самі затрууються стереотипами, що витворили про них інші"². У рамках цих расистських стереотипів аборигени назавжди припечатані до "тамтамів, канібалізму, розумової неповноцінності, фетишизму, расової ущербності, работорівлі та, понад усе: "Sho' good eatin'" (знущально спародійованої мови. – *М. Р.*). Вони не мають жодної вартісної культури, жодної цивілізації, жодного тривалого історичного минулого – "Чи ж не тому чорношкірі намагаються нині будь-що довести білим існування негритянської цивілізації... Хоч-не-хоч, а неграм доводиться зодягати ліvreю, пошиту для них білими". Вони буквально зіткані білими з "тисячі різних подробиць, оповідок та анекдотів" [FF 34, 111–112]*.

Шкільна освіта у поєднанні з масовою культурою відіграє особливу роль у моральному поневоленні та розумовому підпорядкуванні аборигенів: "Існує цілий набір постулатів, серія тез, які тонко й повільно – за допомогою книг, газет, підручників, реклам, фільмів, радіо – торують шлях до розуму кожного індивіда і формують його бачення світу і групи, до якої він належить... Чорношкірий школяр, якому розказують на уроках про "наших предків галлів", мимоволі ототожнює себе з ними, з носіями цивілізації, з білими, що несуть світло істини – бездоганно білої

² Sartre J.-P. *Anti-Semite and Jew*. New York: Grove Press, 1960. С. 95.

* Українці подібним чином виводять своїх історичних предків від доісторичних аріїв на підставі самої лише звукової подібності їхньої назви до архаїчного українського слова "оріі".

істини. Так формується ідентичність – юний негр засвоює погляди й настанови білої людини" [FF. 147, 152].

Одним із ключових елементів підпорядкування аборигенів є приниження, стигматизація та маргіналізація їхньої мови. У школах їх призвичаюють до осмішування їхнього "діалекту". Доходить до того, що "у деяких родинах повністю забороняють використання місцевої мови, і матері сварять дітей за її уживання". Як негр, пише Фанон, "я мушу напружено стежити за своєю мовою, бо саме за нею мене оцінюватимуть". У підсумку, "всі колонізовані, тобто всі народи, у душах яких загіздився комплекс неповноцінності внаслідок смерті їхньої власної культурної самобутності, стикаються лицем до лиця з мовою народу-цивілізатора, з культурою метрополії. Колонізовані можуть піднятися над статусом дикунів, над своїми джунглями лише мірою засвоєння метрополітальних культурних стандартів. Вони стають білими – мірою зречення своєї чорної шкіри, своїх джунглів" [FF. 18, 20].

Місцева мова – важливий, хоч і не завжди головний (як у випадку українців) елемент "чорношкірості"; він, як і темна шкіра, зазвичай достатньо помітний, щоб ставати об'єктом символічної, а подеколи й фізичної агресії. Відповідно, цілком природним стає бажання позбутися цього дискомфортного, небезпечного елемента – приховати, замовчати, зректися, забути. "Чорношкірий, який прибуває до Франції [із колонії], змінюється не тільки тому, що то саме Франція дала йому Монтеск'є, Руссо і Вольтера, а й тому, що вона дала йому лікарів, губернаторів, незліченних дрібних службовців, податкових і митних інспекторів, воєначальників, поліцаїв. Тож, повернувшись додому, він відповідає лише французькою і часто навіть удає, ніби не розуміє місцевого "діалекту". Він розповідає про Оперу, якої насправді ніколи не бачив, хіба що здалік, а головне – він засвоює зневажливе ставлення до співвітчизників" [FF. 23–24].

Ситуація досить знайома тисячам українців, які переїжджають зі своїх сіл до міст – зі злиденних "внутрішніх колоній" до метрополітальних центрів, а тоді, повертаючись вряди-годи домів, підтверджують давнє Фанонове спостереження: "всі народи в

умовах колонізації виробляють ту саму модель поведінки" [FF. 25]. Причини цих перетворень прості й соціально вмотивовані: чорні хочуть зробитися білими, щоб "змусити білих людей визнати в кожному з них людську істоту" [FF. 98].

А що кожна мова є певним баченням світу й певним способом мислення, то її зречення й заміна метрополітальним суржиком зумовлює також світоглядну дезорієнтацію та еклектичний ("суржиковий") менталітет. "Негритянський комплекс неповноцінності проявляється особливо гостро серед найосвіченіших, котрі мусять змагатися з ним неперервно", – будучи "майже білими" за своєю мовою, культурою та освітою, проте не в змозі подолати останній бар'єр, який відокремлює їх, чорношкірих, від білої раси "справжніх людей". Це штовхає аборигенів до "постійної боротьби з власним образом", спонукає жити "в роздвоєнні, яке виявляється надзвичайно невротичним" [FF. 25, 192, 194].

Що ж до білих, котрі витворюють "негрів" і утверджують свою гадану вищість над ними на підставі самої лиш расової інакшості, то Фанон проводить тут дотепну паралель із паралогією антисемітизму. Він цитує Сартрову дефініцію антисемітизму як "снобізму дрібних людців": "Його поширюють найчастіш представники середнього класу, котрі не мають ані землі, ані дому, ані замку... Трактуючи євреїв як меншовартісних і зловісних істот, вони тим самим утверджують власну буцімто належність до еліти"³. З цієї настанови випливає й інша двозначність, влучно помічена Гомі Бабою: "Вимагаючи [від негра]: "Стань білим або зникни!" – колонізатор сам потрапляє у пастку амбівалентності, хворобливого борсання між фантазіями мегаломанської величі та параноїдального переслідування"⁴.

Слідом за Карлом Густавом Юнгом, Фанон ототожнює "чуже" з таємничим, незнаним, потенційно зловісним: "Цей механізм проєкції, чи, коли завгодно, перенесення, описаний у класичному психоаналізі. Щоразу, як я відкриваю в собі щось незнане, щось

³ Sartre J.-P. *Anti-Semite and Jew*. New York: Grove Press, 1960. С. 26–27.

⁴ Bhabha H. *Foreword: Remembering Fanon / Franz Fanon. Black Skin, White Masks*. London: Pluto Press, 1986. С. xx.

гідне осуду, я маю один лиш вихід – позбутися цього, приписати його походження комусь іншому. Таким чином я усуваю подразник, що може порушити всю мою душевну рівновагу... Проектуючи власні підсвідомі бажання на негра, біла людина поводить ся так, ніби негр і справді ті бажання має" [FF. 165, 190]⁵. Нарікання на "примусову українізацію", що лунають насамперед там, де ніякої "українізації" нема й близько, можуть служити яскравим прикладом "перенесення" (проекції) колонізаторських комплексів на тубільців і приписування їм зловісних намірів, випродукованих власною підсвідомістю. Фантазія переслідування проявляється тут як зворотний бік фантазії мегаломанської величі – уявної належності до "русского мира" та його гаданої культурно-цивілізаційної вищості⁶.

Те, що подібні твердження жодною мірою не узгоджуються з реальністю, не має істотного значення. "Вони ґрунтуються на

⁵ Пор. спостереження Гомі Баби: "Цей процес [іншування] можна помітити в обміні поглядами між аборигеном і колоністом, який структурує їхні взаємини у формі параноїдальної фантазії безмежного володіння та його заперечення: "коли їхні погляди перетинаються, колоніст констатує занепокоєно: "Вони хочуть посісти наше місце" (Баба, цит. праця, с. xv). Кілька років тому до подібного висновку дійшов і український експерт, намагаючись зрозуміти, звідки у колоністів та їхніх ідеологів раз-у-раз виникає й артикулюється "страх помсти, страх "остаточного вирішення російського питання"?" Адже нема жодних фактів, які б наштовхували на такі думки, – жодних репресій, звільнень з роботи чи побиття за російськомовність. "Усі страхи, – висловлює єдине логічне припущення автор, – від психологічної проекції... Особа думає, як вона зробила би чи подумала б на місці іншого, і сприймає свій образ іншого як реального іншого – відповідно, поводить ся так, ніби ці прогнозовані у власній голові дії іншого вже вчинені" (Друль О. Галицький сепаратизм. Як є. Збруч. 2017. 25 вер. URI: <https://zbruc.eu/node/71072>).

⁶ Ані соціологічні опитування, ані емпіричні спостереження не підтверджують істотного порушення прав російськомовців (напр., відмови їх обслужити чи відповісти на їхнє звернення російською мовою); єдина форма "примусової українізації" фактично стосується лише вимоги використання української мови певними категоріями працівників під час виконання певних фахових обов'язків. Скоріш за все саме це й мали на увазі ті десять відсотків респондентів, котрі в недавньому опитуванні заявили про "постійне порушення в Україні прав російськомовних громадян" (Українська мова: шлях у незалежній Україні. Фонд "Демократичні ініціативи". 2020. 17 вер. URI: <https://dif.org.ua/article/the-ukrainian-language-experience-of-the-independent-ukraine>).

увяному, паралогічному", – як і все в міфологічному мисленні. Франц Фанон використовує юнгівську категорію "колективного свідомого" (і "колективного підсвідомого"), проте інтерпретує її раціональнішим чином, без сумнівних посилань на "колективну тінь", "генетичну пам'ять" та "архетипи". Для нього це "всього-на-всього сума передсудів, міфів, колективних настанов певної групи", "результат невідрефлексованого засвоєння культури" [FF. 177, 188, 191].

Саме тривкістю колективного підсвідомого й зумовлюється тривале збереження колоніальних комплексів і стереотипів у постколоніальних суспільствах після того, як політичні і навіть соціально-економічні передумови їхнього виникнення зменшилися або й зникли. Підсвідомість і надалі репродукує їх на рівні культурних звичаїв і соціальних норм. Вони можуть тривати, у принципі, безконечно, допоки успадкована від колоніалізму структурна соціально-економічна нерівність їх підтримуватиме.

Сором'язливий колоніалізм

Застосовність Фанонових інтерпретацій до українських реалій залежить передусім від того, чи готові ми визнати Україну колонією і, коли так, то в яких саме аспектах. На цю тему існує вже чимало публікацій⁷, проте питання залишається неоднозначним, оскільки Україна (як і Ірландія) не була заморською територією,

⁷ Рябчук М. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. №2. URI: <https://ipiend.gov.ua/publication/naukovi-zapysky-2-64>; Riabchuk M. The Ukrainian "Friday" and the Russian "Robinson": The Uneasy Advent of Postcoloniality. Canadian American Slavic Studies. 2010. №1-2; Moore D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. PMLA. 2001. №1; Авторханов А. Империя Кремля: советский тип колониализма. Garmisch-Partenkirchen: Prometheus Verlag, 1988; Кульчицький С. Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи? / Academia. Terra Historiae / за ред. Геннадія Боряка. Київ: Інститут історії НАН України, 2020; Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого. Україна модерна. 2020. 16 лют. URI: <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-conclusions>; Майборода О. Етнічність у міжнародній системі. Київ: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 362–366.

займаючи "аномальну позицію – водночас у Європі і за її межами"⁸. А головне – українці не відрізнялися расово від панівної групи (і, взагалі, не вважалися іншим народом), а отже, їм не зазнавали виключення чи дискримінації за етнічною ознакою. Як пише канадський дослідник, "століття масових міжетнічних контактів та змішаних шлюбів у контрольованій росіянами державі спонукали багатьох українців і росіян вважати себе тісно спорідненими. Для них СРСР справді не був імперією, а радше – спільним підприємством, ліквідувати яке не було жодної потреби; їх обурювало саме припущення про "російське колоніальне домінування"⁹.

З одного боку, всяке чужоземне владарювання в Україні, зокрема й російське, було, безумовно, колоніальним, – якщо розуміти колоніалізм як "тривале управління іншою расовою чи етнічною групою, поєднане з політикою економічного визиску та примусової акультурації"¹⁰. Україна була позбавлена своїх прав після скасування Гетьманщини у 1764-му¹¹, а згодом – у більш лицемірний і вигадливий спосіб – після перемоги російських більшовиків над УНР у 1920-му¹².

З другого боку, однак, відсутність чіткого расового бар'єра між колонізатором і колонізованим робить український випадок справді суттєво відмінним від колоніальних ситуацій, описаних Фаномом фактично у "маніхейських категоріях – як буцімто складених із двох взаємовиключних частин, що викликають супротивні реакції"¹³. В

⁸ Gibbons L. Ireland and the colonization of theory. *Interventions*. 1998. №1. С. 27; Howe S. *Ireland and Empire*. Oxford, Oxford University Press, 2000; Kuzio T. *Empire Loyalism and Nationalism in Ukraine and Ireland*. *Communist and Post-Communist Studies*. 2020. №3. С. 89–90.

⁹ Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. *Dependency, Identity and Development*. *Ab Imperio*. 2002. №1. С. 328.

¹⁰ Szeptycki A. Ukraine as a Postcolonial State? *Polish Quarterly of International Affairs*. 2011. №1. С. 5, 28.

¹¹ Kohut Z. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.

¹² Velychenko S. *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.

¹³ Mustafa S. *Revisionism and Revival: A Postcolonial Approach to Irish Cultural Nationalism*. *New Hibernia Review*. 1998. №3. С. 38.

Україні, як і в Ірландії, виникали різноманітні гібридні форми, роблячи категорію "малороса" (чи "англо-ірландця") досить поширеною і багатозначною. І там, і там, попри колоніальне гноблення, імперський проєкт справді "сприяв модернізації колоніальних суспільств, закладаючи таким чином підвалини менш конфронтаційних взаємин з колонізованими"¹⁴. В обох випадках різні аспекти колоніального досвіду підтверджують неконфронтаційну співпрацю.

Формально українці могли зробити будь-яку кар'єру в імперських структурах, і багато хто її справді робив – як і шотландці, валлійці, а згодом і ірландці (після зняття певних обмежень для католиків) у Британській імперії. Можна скласти чималий список етнічних українців, які обіймали найвищі посади у царській адміністрації, а згодом і в більшовицькому керівництві. Українці, як стверджує дехто, були співзасновниками і співвласниками імперії, тож повинні радше пишатися її спадщиною, ніж відкидати і заперечувати¹⁵.

Цей аргумент не цілком безпідставний, оскільки ґрунтується на слухних засновках ("винайдення" Російської імперії українськими інтелектуалами, заангажованими Петром Першим до проєкту державної модернізації), проте провадить до хибних висновків, оскільки ігнорує подальшу долю цього спільного малорусько-великоруського "підприємства", по-рейдерськи захопленого невдовзі великоросами. Первісний задум українських освічених кліриків, які на межі XVII–XVIII ст. створили концепцію Малої і Великої Русі, взоровану на античну Малу і Велику Грецію, був досить простий і по-своєму раціональний: стати рівноправними партнерами у проєкті імперієтворення, компенсуючи в цьому "акціонерному товаристві" мализну свого фізично-географічного внеску величчю внеску історико-символічного. Адже саме Київ мав незаперечну символічну вагу як колыска русько-православної цивілізації – достоту як Мала Греція-Еллада щодо Великої Греції

¹⁴ Mustafa S. Revisionism and Revival: A Postcolonial Approach to Irish Cultural Nationalism. *New Hibernia Review*. 1998. №3. С. 43–44.

¹⁵ Розумний М. Хто кого колонізував? *Еспресо*. 2019. 7 трав. URI: https://espresso.tv/article/2019/05/07/ukrayina_rosiya_khto_kogo_kolonizuvav

пізніших середземноморських і малоазійських розселень. Саме для актуалізації символічного значення Києва, а разом і власного, вони й скористалися мало/велико-грецькою аналогією, і навіть винайшли ідею історичної тяглості між Києвом та Москвою – не лише династичної й еkleзіастичної (про це московити згадували й раніше), а й незнаній їм тяглості етнополітичної¹⁶.

Протягом XVIII століття великороси успішно присвоїли собі київську спадщину, а разом з нею й контрольний пакет акцій у "спільному підприємстві", сконструйованому начебто на рівних паях із малоросами. Україна стала тим, чим урешті й мусила стати, – малоросійською провінцією великоросійської імперії, а малороси – її лояльними підданими. Колонізація України відбулася двома шляхами – династичним, через поступову кооптацію й русифікацію місцевих еліт, та поселенським – через дедалі інтенсивніше переселення етнічних росіян на новонабуті землі, зокрема, до міських центрів, що почали бурхливо розвиватись у XIX ст.¹⁷.

Як наслідок, в Україні сформувалася типово колоніальна ситуація, у якій автохтонам дісталася роль культурно принижених і економічно маргіналізованих жителів сільського "третього світу", тимчасом як росіянам (а згодом і урбанізованій-русифікованій частині автохтонів) – роль носіїв "вищої" цивілізації, представників "культурнішого", заможнішого, розвиненішого "першого світу". Закріпачення селян у Російській імперії (1783) та їхнє фактичне перетворення у безпаспортних і безправних колгоспних рабів у сталінському СРСР ще дужче поглибило прірву між цими двома світами. Українськість зробилася стигмою – знаком відсталості, неповноцінності і відсутності будь-яких перспектив у модерному світі.

Зверхнє ставлення до "селянок" і, взагалі, до "провінціалів" характерне не тільки для України; тою чи тою мірою воно

¹⁶ Plokhy S. *The Invention of Russia. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. С. 250–298.

¹⁷ Kohut Z. *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity*. Toronto & Edmonton: CIUS, 2011; Sviezhentsev M. "Phantom Limb": Russian Settler Colonialism in the Post-Soviet Crimea (1991–1997). Electronic Thesis and Dissertation Repository 7077. London, Ont.: University of Western Ontario, 2020. URI: <https://ir.lib.uwo.ca/etd/7077>.

трапляється в різних країнах, зокрема й у Росії, відбиваючи загальну модель домінації й, відповідно, зверхності "першого світу" над "третім", міських центрів над сільською периферією. В цьому сенсі російська провінція ("глибінка") була для імперського центру такою самою внутрішньою колонією, як і провінція українська; там і там селян однаково закріпачували, визискували, іншували й осмішували у міських центрах. Але й була фундаментальна різниця.

У російських "внутрішніх колоніях" колонізатори й колонізовані належали до того самого етносу ("народу") і розмовляли більш-менш тією самою мовою. На українських землях "перший світ" розмовляв російською, тимчасом як "третій світ" – світ колгоспників-кріпаків і міських чорноробів-мігрантів – розмовляв українською. Тут, на відміну від Росії, квазіколоніальні відносини були етнізовані. Так само етнізованими тут виявилися й класові відносини: міські росіяни й російськомовці репрезентували тут передовий клас пролетарів, тимчасом як україномовні селяни репрезентували відсталіший або й узагалі реакційний клас "куркулів". Таким чином "чорношкірість", тобто відсталість, убогість і упослідженість супроти заможніших і класово прогресивніших жителів міст асоціювалися тут не просто зі сільським походженням та нижчим (селянським) соціальним статусом, а саме з *українським* походженням, з нижчим статусом *української* мови й культури, з меншовартістю сільських *україномовних* "чорних" супроти міських *російськомовних* "білих".

Саме мова виявилася головним об'єктом стигматизації, найвиразнішим знаком належності до "гіршого" світу, до нижчої раси сільських примітивів, найнижчої касты колгоспних рабів, маргіналізованої у своїх злиденних селах (Фанонових "джунглях") і осміюваної у міських анекдотах та панівній популярній культурі¹⁸. Мова справді зробилася для українців їхньою "чорною шкірою",

¹⁸ Рябчук М. "Хохли", "малороси", "бандери": стереотип українця у російській культурі та його політична інструменталізація. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. №1. С. 179–194.

проте в цій подібності була і суттєва відмінність: на відміну від африканців, українці могли досить легко тієї своєї "чорної шкіри" позбутися, скинути її разом із "ганебним" сільським походженням і зробитися "білими" – принаймні у другому поколінні. І мільйони українців саме так і робили. При цьому вони не тільки засвоювали мову колонізаторів, а й часто інтерналізували їхнє зверхнє, зневажливе ставлення до аборигенів – цілком у дусі Фанонових співвітчизників: "Для антільця цілком нормально бути антинегри-тянським. Через колективну підсвідомість він засвоює всі архетипи, притаманні європейцям" [FF. 191]. Самі прізвиська, якими колонізатори описують автохтонів, мають виразно расистське підґрунтя: всі вони викликають або анімалістичні асоціації (*быки, кугуты, рагули, колхоз*), або прямо вказують на розумову чи моральну неповноцінність (*жлобы, мовнюки, бандеры, национально озабоченные*)¹⁹. Англійська традиція змалювання ірландців-католиків була досить подібною, ольстерські протестанти й досі іншують їх як дикунів, злидарів, пияків і невігласів²⁰.

Ситуація не змінилася й після скасування колгоспного рабства по смерті Сталіна, коли селяни нарешті отримали внутрішні паспорти і можливість більш-менш вільного виїзду з колгоспного гетто. Не змінилася сама структура соціально-економічних взаємин між "першим світом" і "третім", а відтак і їхня ієрархія та статус їхніх жителів. Попри видачу колгоспникам паспортів, переїзд автохтонів до міст суворо обмежувався системою *прописки*, – своєрідним візовим сурогатом, за допомогою якого заможніший

¹⁹ "Традиція колоніальних взаємин з імперською Росією помітна і досі у трактуванні українських мови й культури як другосортних порівняно із російськими. Це проявляється, зокрема, в ярликуванні української мови як "собачої" чи "телячої", а самих українців – як примітивів... Історія колонізації України Росією робить українськість і чорношкірність співмірними категоріями, що виражають упосліджену ідентичність, хоча приналежність українців до білої раси і вносить у цю подібність деякі корективи" (Bilaniuk L. Race, Media, and Postcoloniality: Ukraine Between Nationalism and Cosmopolitanism. Krytyka. October 2017. URI: <https://krytyka.com/en/race-and-postcolonialism-ukraine-and-north-america/articles/race-media-and-postcoloniality-ukraine>).

²⁰ Perry-Cutis L. Apes and Angels. The Irishman in Victorian Caricature. Washington, Smithsonian Institute, 1997.

"перший світ" здатен захищатися від неконтрольованого напливу злидарів із периферії. Навіть сама процедура отримання *прописки* багато в чому схожа на процедуру отримання візового дозволу на тимчасове проживання: аплікант із "третього світу" мусить або одружитися з жителем/жителькою "першого світу", або пробитися туди на навчання, або ж погодитися на брудну, неprestижну роботу, спеціально залишену жителями "першого світу" для вихідців із "третього"*. Все це, зрозуміло, лише зміцнювало негативний, "недолюдський" імідж сільських аборигенів в очах міських колоністів та урбанізованих автохтонів, котрі вже встигли асимілюватися і перейняти колонізаторські погляди.

Становище жителів "внутрішніх колоній" більш-менш подібне в усіх країнах, тож ані Росія, ані СРСР не були якимсь винятком. Проте поряд із відсталим сільським "третім світом" там існував також "перший світ" великих міст, передусім Москви й Ленінграда, і був той "перший світ" виключно або майже повністю російським і російськомовним. Саме там, попри ідеологічні обмеження, могли розвиватися автохтонні (російські) мова й культура – річ цілком неможлива у Києві (або Мінську), де все модне, модерне, престижне мусило бути тільки російським, натомість усе українське (чи білоруське) мусило бути музейним, фольклорно-етнографічним. Відповідно, й процес перетворення "негрів у білих" був істотно інакшим для селян у Росії та в Україні. Для одних він не був пов'язаний з кардинальною зміною ідентичності, йшлося лише про певне "окультурення" – шліфування вже наявної мови і засвоєння певних культурних практик у рамках того самого етносу. Для других він був радикальним ламанням мови і пов'язаного з нею світогляду. Травма поглиблювалася роздвоєнням ідентичності та інтерналізацією колонізаторської ненависті-зневаги до колишніх "своїх" і до самого себе.

Усі ці процеси ще чекають належного осмислення в Україні, хоча на прикладі Ірландії вони вже досить добре досліджені. Майкл

* Кількість таких посад була обмеженою, тож держава встановлювала кількісні ліміти на працевлаштування "внутрішніх" мігрантів, звідси і їхня повсякденна назва – "лімітчики".

Гехтер був чи не першим, хто написав про "білий расизм" як важливий чинник, що підтримує структуру внутрішньої колонії і забезпечує асиміляцію пригнобленої меншини (її перетворення з "чорних" у "білих") або ж штовхає до радикального націоналізму (себто до захисту своєї "чорношкірості"). Хоча "англосакси і кельти не різняться за кольором шкіри, – писав він, – а проте расизм буває і там"²¹. Симптоми цього: "(1) Характерною рисою імперської експансії є упослідження автохтонних культур периферійних груп. (2) Одним із наслідків такого упослідження є ослаблення волі та здатності автохтонів опиратися колоніальному режимові. (3) Політична інкорпорація вирішальним чином впливає на поступ англізації, котра здійснюється не лише через урядові декрети, але й через добровільну асиміляцію периферійних еліт. (...) Раціональним мотивом свідомої англізації периферійних еліт було їхнє прагнення дистанціювати себе наскільки можливо від маси своїх земляків, глибоко зневажених англійською культурою. Саме для цього вони запопадливо вчилися розмовляти англійською вдома, імітувати англійські манери і настанови, перебудовувати весь свій спосіб життя на англійський взірць. Фактично це було добровільним зреченням свого національного походження"²².

Канадський автор Олександр Мотиль, обговорюючи подібну проблему на східнослов'янських "околицях" Росії, зокрема в Україні, скористався прецизійнішим терміном "супрематизм" (від *supremacy* – "вищість") для окреслення зневажливого ставлення багатьох росіян і російськомовців до україномовних автохтонів²³. Він не став, однак, уживати терміна "білий расизм", слушно вважаючи його занадто метафоричним. Бо хоч яким травматичним був процес русифікації для багатьох українців чи процес англізації для багатьох ірландців, вони не зазнавали дискримінації як індивіди, оскільки були расово білими, а отже, й уважалися

²¹ Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. London: Routledge, 1975. С. xvi–xvii.

²² Там само, С. 24.

²³ Motyl A. *Soviet-Style Imperialism and the Ukrainian Language*. *World Affairs Journal*. 2013. February 11. URI: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/soviet-style-imperialism-ukrainian-language>.

"(майже) тим самим" народом, що й росіяни (чи, в іншому випадку, англійці), – етнічне ядро панівної імперської нації²⁴.

За влучним спостереженням Т. Кузя, "українці й ірландці були водночас чужими і спорідненими, дикими й лагідними, небезпечними й ідилічними, зухвалими бунтарями й імперськими лоялістами. Відповідно, і царська, й Британська імперії здійснювали водночас дискримінаційну й асиміляційну політику, намагаючись, з одного боку, притлумити розвиток українського й ірландського націоналізму та сепаратизму, а з другого боку – виплекати породу "хороших", лояльних, "свійських" ірландців та українців"²⁵.

І Російська, й Радянська імперії були достатньо інклюзивними для залучення етнічних українців, як і членів інших расово споріднених груп, до імперського проекту, забезпечуючи їм належну кар'єрну промоцію в обмін на лояльність і водночас жорстко репресуючи "націоналістичні" та інші "нелояльні" ухили. Імперська інклюзивність, однак, мала свою ціну: неофіти повинні були зректися своїх мов і культур (якщо ті були неросійськими), своєї релігії (якщо то було не московське православ'я) і своїх політичних переконань (якщо вони не були монархістськими чи комуністичними). Кожен неросійський "білий", що відповідав цим критеріям, міг зробити, у принципі, будь-яку кар'єру і в Російській, і в Радянській імперіях. Їхня етнічність справді не мала значення – якщо не асоціювалася з якимись специфічними мовно-культурними, а тим більш політичними вимогами для певної групи, обмежуючись виключно регіональним патріотизмом (сентиментом) у рамках загальноімперського. На індивідуальному рівні – як лояльні імперські піддані – вони справді не зазнавали жодного колоніального гніту, жодної дискримінації, жодних заборон на професію чи місце поселення. Але на рівні окремих мовно-культурних чи конфесійних груп – як їхні свідомі члени зі специфічними груповими потребами – вони зазнавали всіляких дискримінаційних обмежень і репресій.

²⁴ Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire / ed. Andreas Kappeler et al. Culture, Nation, and Identity. Edmonton: CIUS, 2003. С. 162-181.

²⁵ Kuzio, цит. Праця. С. 93.

Той факт, що етнічні українці обіймали найвищі посади у Російській та Радянській імперіях, не має жодного політичного значення для України як нації й українців як етносу зі специфічними потребами та інтересами. У політичному сенсі ті посадовці не були українцями, достоту як Йосиф Сталін не був політично грузином, а численні євреї у більшовицькому керівництві не були євреями в жодному істотному значенні того слова. Всі вони розбудовували Російську імперію, яка не ставала завдяки їм ані на йоту єврейською, українською чи грузинською, як не ставало від того кращим і становище їхніх "генеалогічних" етносів у Російській імперії. Етнічне походження мало для них та їхніх номінальних етносів не більше значення, ніж поштова адреса того місця, де вони народилися.

Українці справді не зазнавали колоніального гноблення й дискримінації – але тільки тою мірою, якою переставали бути українцями в будь-якому істотному значенні. Ніхто їх не колонізував, бо й не було такої потреби: вони самі були вже на боці колонізаторів, у ролі їхніх запопадливих помічників і виконавців. З імперського погляду, вони були взірцевими автохтонами, гідними всіляких похвал і промоції. Натомість ті, котрі не зрікалися української ідентичності й не інтерналізували імперської колективної підсвідомості, мали змогу пізнати всю репресивну силу поліційної держави та її аж ніяк не інклюзивних дискурсів.

Від колоніальної до "креольської" держави?

Результати української незалежності, проголошеної у 1991 році, в усіх галузях, зокрема й у сфері сподіваного мовно-культурного "відродження", виявились амбівалентними й часто суперечливими. Формально наданий українській мові "державний" статус не забезпечив їй поки що повноцінного функціонування в більшості регіонів та в багатьох сферах життя²⁶. Державні службовці,

²⁶ Рябчук М. Квазіменшинна/квазідіаспорна модель функціонування української культури в Україні: постколоніальна амбівалентність. Схід–Захід. 2013. №16-17. С. 89–101.

включно з міністрами, досить часто її ігнорують²⁷; українізація освіти у багатьох містах часто відбувається лише на папері²⁸; до сфери бізнесу українська мова практично взагалі не проникає²⁹; Реакція на українську мову клієнтів у державній та, особливо, приватній сфері все ще буває відверто зневажливою або й агресивною; в окремих випадках надто зухвалих аборигенів можуть вигнати з автобуса³⁰, таксі³¹ або ресторану³² за звичайне, здавалося б, у будь-якій країні прохання обслужити їх за їхні ж гроші їхньою, номінально "державною", мовою.

Розвиток цифрових технологій дав змогу сьогодні дедалі ширше документувати подібні випадки – починаючи від сутички (2010 року) україномовного водія з поліцейським, котрий обізвав його мову "телячою"³³, й аж до зовсім недавнього нападу

²⁷ Activists: Rada should adopt language legislation, since decisions on Ukrainian as primary language are sabotaged. Interfax-Ukraine. 2018. September 18. URI: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/activists-rada-should-adopt-language-legislation-since-decisions-on-ukrainian-as-primary-language-are-sabotaged.html>; Ben B. Post-Euromaidan gains for Ukrainian language challenged by creeping Russification and state indifference. Euromaidan Press. 2020. December 8. URI: <http://euromaidanpress.com/2020/12/08/post-euromaidan-gains-for-ukrainian-language-challenged-by-creeping-russification-and-state-indifference>.

²⁸ Данилевська О. Українська на перерві. Збруч. 2020. 10 лист. URI: <https://zbruc.eu/node/101460>; Поперечна Д. На уроках – українською, а на перерві – російською. Українська правда. 2020. 20 жовт. URI: <https://life.pravda.com.ua/society/2020/10/20/242736>; Хорошак К. На російську мову в школах Києва багато скаржаться – мовний омбудсмен. Українська правда. 2020. 6 лист. URI: <https://life.pravda.com.ua/society/2020/11/6/242928>.

²⁹ "У нас Николаев русскоязычный" – з військовим відмовились розмовляти українською. Gazeta.ua. 2019. 11 січ. URI: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_u-nas-nikolaev-russkoyazychnyj-z-vijskovim-vidmovilis-rozmovlyati-ukrayinskoju/879367.

³⁰ "Вышла отсюда на**й". В Славянске пассажирке маршрутки устроили травлю из-за украинского языка – видео. Новое время. 2020. 27 жовт. URI: <https://nv.ua/ukraine/events/v-slavyanske-skandal-iz-za-ukraynskogo-yazyka-video-50120343.html>.

³¹ "Шо, фашисты?!" Соколова попала в скандал с таксистом-украинофобом в Одессе. Обозреватель. 2019. 22 лип. URI: <https://www.obozrevatel.com/society/sho-fshisty-sokolova-popala-v-skandal-s-taksistom-ukrainofobom-v-odesse.htm>.

³² Попросив меня українською: прикордоннику у Маріуполі зламали щелепу. Українська правда. 2018. 18 черв. URI: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/18/7183755>.

³³ Odesa Policeman Calls Ukrainian "Cow" Language. RFE/RL Headlines. 2011. January 26. URI: http://www.rferl.org/content/ukrainian_language_cow/2288383.html.

російськомовної вчительки на школярку, котра наважилася відповісти їй українською (у формально українській школі) і зазнала за це брутального приниження перед усім класом саме на мовно-етнічному ґрунті³⁴. Зрозуміло, що значно більше випадків залишилося незаписаними – у недавньому, а ще більше – віддаленому минулому. Всі вони, однак, "записались" у колективній свідомості й підсвідомості автохтонів, привчених протягом двох століть до зневажливої, глузливої або й агресивної реакції на їхню мову з боку колоністів, а відтак і асимільованих одноплемінників, котрі досить часто намагаються бути "білішими" навіть від самих "білих".

Українці запам'ятали, на рівні умовного рефлексу, що публічне вживання української мови – це доторкання до дроту, який може вдарити струмом, тож краще не пробувати. Струму насправді може й не бути, але поки існує така ймовірність – безкарного ображення-приниження за мовно-етнічною ознакою, – існуватиме й підсвідомий страх. Мало кому кортить перетворювати своє життя на щоденну боротьбу за свою "чорну шкіру", за її гідність, особливо коли цю шкіру можна легко міняти, залежно від ситуації, або й змінити назовсім. Навряд чи існує хоч один українець, котрий виростав би у великому місті (поза Заходом), повсякчас користуючись українською, й не наразився при тому жодного разу на зневажливу чи глузливу реакцію з боку дрібного колонізатора-українофоба. Хай це трапилось лише раз, головне – що може трапитися знову, абсолютно безкарно, тож краще не випробувати цієї "російської рулетки". Особливо – якщо таке трапилось у дитячому віці. Тому що, як зауважив Фанон, "ніщо не травмує дитину дужче, як зіткнення з ірраціональним. Я пересвідчився особисто, що для людини, головною зброєю якої є розум, немає нічого більш невротичного, ніж зіткнення з безумом" [FF. 118].

³⁴ Raczkiewicz M. Hold Your Tongue: School Incident Plays into Sensitive Issue of Language in Ukraine. RFE/RL Headlines. 2020. October 25. URI: <https://www.rferl.org/a/hold-your-tongue-school-incident-plays-into-sensitive-issue-of-language-in-ukraine/30911506.html>; У столичному дитсадку зацькували україномовну родину. Gazeta.ua. 2019. 15 лют. URI: https://gazeta.ua/articles/kiev-life/_u-stolichnomu-ditsadku-zackuvali-ukrayinomovnu-rodinu/885989.

Мирослава Барчук, популярна журналістка й телеведуча, описала в деталях своє дитинство у Києві як історію повсякденних образ, глузувань і принижень, – те, що вона влучно називає "травмою україномовності": "Україномовність у Києві – це коли ти дитиною виходиш за поріг своєї київської квартири до школи і відразу ж, відразу відчуваєш крижаний залізобетонний опір середовища. Найм'якіший вияв цього опору – ти інтуїтивно знаєш, що починаючи з ліфта, скрізь – у магазині, у дворі, школі, піонертаборі твоя українська – нектаті, що це виклик, провокація для оточуючих, недоречна демонстрація скелету у шафі, тупе настоювання на цьому скелеті. Це коли в тролейбусі мама говорить до тебе, п'ятирічної, українською, а чоловік в стоптаних сандалях з сусіднього місця каже: "Он реп'ях до сраки прицепился бл*дь. Сколько же вас сюда приперлось, рагулей". Це коли ти називаєш своє ім'я, а тебе питають "А что за имя? Щирі українці тіпа, да?" Це коли мама твоєї найближчої подруги каже твоїй мамі: "Мирослава хочет поступать в Шевченка на филфак? А вот я расстреляла бы всех сразу там, это же рассадник национализма". А твоя однокласниця, розповідаючи про поїздку в морський круїз, говорить: "С нами на корабле были дипломаты, интересно, что по-украински разговаривали... Не все украинцы жлобы, в основном, но не все". Це коли ти вступаєш в універ, потрапляєш нарешті в інше середовище (хоча б частково, маєш якусь підтримку) і твій сусід Володька, до якого ти заговорюєш українською, питає: "Мира, а ты можешь не вы*бываться? Ты же вроде бы нормальный человек". <...> Я і десятки моїх знайомих україномовних пам'ятаємо кожну деталь, кожну підколку, хамство, кожен наш бій і кожну поразку на цих нескінченних барикадах... Перед цією агресією в дитинстві ти безсилий, незахищений, крихкий і тобі доводиться маневрувати, просити маму не говорити українською при дівчатах, бо дівчата кажуть, що це жлобство і ім'я твоє теж сільське. <...> До речі, під час флешмобу «я не боюсь сказати», я не раз думала про те, що всі сексуальні домагання, доторки дорослих чоловіків, різні посягання

в підлітковому віці я навіть не згадую, хоч вони й були неодноразово. Для мене все перекрила мовна травма"³⁵.

Описаний досвід не лише дає відповідь на досить типове і часто шире запитання з боку російськомовців: "Да кто же вам не дает разговаривать по-украински?" Він пояснює також давно помічений соціологами парадокс: значно більшу кількість людей, які розмовляють українською вдома, аніж на публіці³⁶. Водночас він пояснює й те, чому так багато людей, які не користуються українською як основною мовою (або й не користуються взагалі), вперто в усіх опитуваннях називають її "рідною" і підтримують, як правило, усі заходи на її захист та розвиток³⁷. Вони, за всіма ознаками, хотіли б ширшого українського мововжитку в суспільстві, проте не наважуються самі зайнятися таким розширенням – почасти через неприхильне до української мови зовнішнє середовище, а почасти й через власні психологічні комплекси, перейняті разом з історично сформованим колективним підсвідомим³⁸.

Правоохоронні і судочинні органи в Україні зазвичай ігнорують факти образ і принижень на мовно-етнічному ґрунті, поблажливо трактуючи їх як звичайну "нечемність" чи "побутове хамство"; і навіть агресію з елементами насильства вони інтерпретують як звичайне собі "хуліганство". Вони вперто відмовляються визнавати речі тим, чим вони є насправді, – злочинами на ґрунті ненависті, атакою на ідентичність і гідність особи, символічним розігруванням давньої, багатократно повтореної в різних місцях і ситуаціях драми – приниження й упослідження "чорношкірого"

³⁵ Барчук М. Про мовну психотравму і українське гетто. *Обозреватель*. 2017. 22 квіт. URI: <https://www.obozrevatel.com/society/21594-pro-movnu-psihotravmu-i-ukrainske-etto.htm>.

³⁶ Ідентичність громадян України. Національна безпека і оборона. 2017. №1–2. С. 26. URI: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf.

³⁷ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. Соціологічна група "Рейтинг". 2018. С. 71. Березень. URI: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/iri-98085328>; Центр Разумкова. Українська мова: шлях у незалежній Україні. 2020. Серпень. URI: <https://dif.org.ua/article/the-ukrainian-language-experience-of-the-independent-ukraine>.

³⁸ Kulyk V. Language identity, linguistic diversity and political cleavages: evidence from Ukraine. *Nations and Nationalism*. 2011. №3. С. 644.

автохтона "білим" колонізатором, переконаним у власній соціально-культурній вищості та політико-правовій безкарності. З одного боку, маємо супрематизм дрібного українофоба (досить часто – асимільованого українця), параноїдально роздвоєного між мегаломанськими фантазіями культурної домінації і не менш хворобливими фантазіями переслідування з боку зловмисних "бандер" та "українізаторів"³⁹. А з другого боку – маємо травматичний досвід приниженого й маргіналізованого автохтона, котрий або інтерналізує нав'язаний йому колонізаторами комплекс неповноцінності і визнає *нормальність* повсюдного розмовляння лише російською (а точніше – засадничого *нерозмовляння* українською), або ж повстає проти цієї "нормальності" й проголошує себе *теж людиною*, не зрікаючись при тому своїх "джунглів", "колхоза", і своєї "чорної шкіри".

З погляду "дрібного колонізатора", це безумовна зухвалість, бунт, незбагненне "випендрювання" донедавна покірного і безмовного аборигена, тож і реакція на цей його раптовий демарш із боку одеського поліція, таксиста чи вчительки цілком традиційна: збунтованого аборигена треба принизити, висміяти, поставити на місце. А коли цей традиційний метод не допомагає, на допомогу приходять ідеологія – параноїдальні оповіді про загрозу "галицького фашизму" та "примусової українізації"⁴⁰. Цікаво, що в західних

³⁹ Kulyk V. The Search for Post-Soviet Identity in Ukraine and Russia and Its Influence on the Relations between the Two States. The Harriman Review. 1996. №1–2. С. 23.

⁴⁰ Навіть вельми помірною й цілком безневинною спробою запровадити українську мову (поряд з російською) до публічного вжитку у Харкові спровокувала з боку окремих відвідувачів супермаркету цілу хвилю брутальної лайки і кпинів на адресу працівників. "Если честно, мы такой реакции не ожидали", – зізналася журналістці співробітниця. Позірно інтелігентні клієнти підходили, за її словами, "с квадратными глазами и интересовались: "А что это у вас на украинском заговорили?" Менш інтелігентні ("откровенные хамы") висловлювались відвертіше: "'Вали в свою бандеровщину", "ты что дурочка? русский язык выучить не можешь?"... Даже жалобы в жалобную книгу писали" (Вали в свою "бандеровщину": в Харькове произошел языковой скандал. Обозреватель. 2017. 21 квіт. URI: <https://www.obozrevatel.com/society/21845-vali-v-svoyu-banderovschinu-v-harkove-proizoshel-yazykovoj-skandal.htm>). Пор. далі наведений у прим. 48 глузливий коментар популярного російськомовного блогера з приводу подібної спроби запровадити українську мову у київській мережі макдоналдсів.

регіонах, де переважає україномовне населення, не спостерігаємо симетричних історій про вербальну або дієву агресію автохтонів супроти російськомовців⁴¹. Цю особливість із подивом відзначають зарубіжні дослідники, які натрапляли раніш на пропагандистське кліше про "націоналістичний" Захід та "інтернаціональний" Схід: "Можна лише дивуватися агресивному тонові щодо української мови на Півдні і Сході України... Захід демонструє напрочуд толерантне ставлення до російськомовності, тимчасом як Схід українську мову, як правило, відкидає"⁴².

Чому, однак, колоніальні відносини виявилися в Україні такими тривкими попри формальне здобуття незалежності і досить численні, хоч і не надто активні та послідовні, спроби ту колоніальну ситуацію виправити? Одна з причин – помітна живучість і досить значна поширеність імперсько-колоніальних дискурсів, підтримуваних колишньою, усе ще спраглою геополітичного реваншу імперією та значною частиною місцевих пост- (чи, радше, неокolonіальних еліт. Тридцять років тому ці еліти завбачливо уклали ситуаційний союз з очільниками не надто масового, проте досить пасіонарного національно-демократичного руху і таким чином змогли спільними з ними зусиллями емансипуватися від імперського центру, а відтак безперешкодно приватизувати так звану "загальнонародну власність" і перетворити суверенну УРСР у своє приватне олігархічне володіння. Союзники-демократи отримали частку у цьому суверенізаційному бізнесі – головно символічну: прапор, гімн, малозисковну сферу освіти й культури й переважно декларативну, тобто не підперту обов'язковими до виконання правилами й законами, "українізацію". Більшість посадовців на чолі з президентом справді перейшли у публічних промовах на українську, та оскільки відразу поза трибуною вони переходили на "нормальну", то й суто ритуальний характер їхньої

⁴¹ Ясиневич Я. Львівська мовна модель. Збруч. 2020. 9 лист. URI: <https://zbruc.eu/node/101435>.

⁴² Besters-Dilger J. Language(s) in the Ukrainian Regions: Historical Roots and the Current Situation / Ulrich Schmid and Oksana Myshlovska (eds.). Regionalism without regions: reconceptualizing Ukraine's heterogeneity. Budapest & New York: Central European University Press, 2019. С. 192, 203.

публічної україномовності був досить очевидний⁴³. У кожному разі, на повсякденну мовну практику громадян ця трибунна україномовність навряд чи впливає більше, ніж літургійна латина чи церковна слов'янщина – на повсякденне мовлення вірних. Адже всі розуміють правила гри: одна річ – політичний перфоманс, інша – реальне життя, де колективна підсвідомість і надалі визначає, яка мова є реальною мовою владних еліт (і політичних, і бізнесових), а отже, й "нормальною" та бажаною у публічному спілкуванні, а яка – не дуже.

Попри більш-менш успішне впровадження української мови в державну службу, освіту і навіть мас-медіа, державі не вдалося добитися головного – *нормалізувати* вживання української у публічній сфері, тобто в тих сферах і практиках, які заторкують повсякденне життя усіх громадян. Саме тут, у сфері обслуговування, опір "маленьких колонізаторів" ("снобізм дрібних люців", за Сартром) проявляється чи не найдужче, адже це саме та сфера, де вони все ще можуть відчути й утвердити свою вищість і владу над "нижчими" істотами – над клієнтами, особливо якщо ці клієнти – україномовні.

Капіталізм і вільноринкова конкуренція не надто змінили ставлення російськомовної обслуги саме до цієї, останньої категорії, – по-перше, тому що вона і сьогодні не надто чисельна і не надто заможна, тож не надто впливає своєю присутністю (чи, навпаки, бойкотом) на зиски дорогих крамниць і ресторанів. Та ще важливішою є колективна підсвідомість, яка має свою інерцію й тяглість не лише серед колонізованих, а й серед колонізаторів – дрібних расистів, для яких збиткуванням над аборигеном – єдиний спосіб утвердити свою вищість, компенсувати власний комплекс неповноцінності щодо інших – заможніших, освіченіших, успішніших "білих". Саме з цієї причини ніяка вільноринкова конкуренція

⁴³ Опублікований в інтернеті наприкінці 2015 року запис урядового засідання, де учасники, включно з прем'єр-міністром та президентом, з'ясовують стосунки off-records російською, підтвердив те, що більшості українців відомо із повсякдення: "українізація" на найвищому державному рівні є такою ж потьомкінською, як і на всіх інших (Аваков і Саакашвілі на Нацраді реформ. Громадське. 2015. 16 лют. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=9Esed67SgsE>).

тривалий час, аж до ухвалення спеціальних законів, не могла змусити білих расистів у Сполучених Штатах обслуговувати чорношкірих клієнтів: потреба дрібного колонізатора у психологічному самоутвердженні, зокрема і в очах інших білих, істотно переважувала потребу торгового зиску.

В Україні ситуація ускладнюється ще й тим, що расизм стосується не шкіри, а мови, тож довести його юридично доволі складно. Логіка супрематиста по-своєму переконлива: "Я розмовляю "білою" мовою не щоб образити клієнта-аборигена, а просто тому, що я білий і мені так зручніше. Тим більше, що всі аборигени чудово розуміють білу мову, тож хай не задираються й не вимагають, щоб ми їх обслуговували їхньою "негритянською" (колгоспною) мовою за їхні дрібні гроші. Не подобається – хай їдуть назад до свого колгоспу чи своєї бандеровщини"⁴⁴.

Так працює "інтернаціоналізм", а разом і "вільний ринок" у їхній пострадянській версії. Ідеться фактично про "банальний колоніалізм", котрий функціонує в Україні приблизно так само, як і "банальний націоналізм", описаний Майклом Білігом: непомітно. Він оперує у межах суспільних конвенцій, замаскованих під "нормальність", і тому залишається майже невидимим. Як сардонічно зазначив з подібного приводу Тері Іглтон, "ми не помічаємо того, що є занадто дрібним, або того, що є настільки великим, що ми його не бачимо впритул... "Невидимий, наче ніс на твоєму обличчі", каже відома приказка"⁴⁵. Щоб зрозуміти, як функціонує банальний колоніалізм, варто уважніше приглянутися до колективної свідомості й підсвідомості, котрі, у випадку України, сформовані не лише історичною спадщиною колоніального упоко-

⁴⁴ За влучним зауваженням канадського вченого, колонізатори, на відміну від звичайних мігрантів, не вивчають (за поодинокими винятками) місцевих мов, тому що вважають це обов'язком аборигенів – вивчати мову колонізаторів (Velychenko S. Of Ireland and Ukraine. Spectrezine. 2010. October 6. URI: <http://www.spectrezine.org/ireland-and-ukraine>).

⁴⁵ Eagleton T. Afterword: Ireland and Colonialism / Terrence McDonough (ed.). Was Ireland a Colony? Economics, Politics and Culture in Nineteenth-Century Ireland. Dublin: Irish Academic Press, 2005. С. 326.

рення, а й специфічними, сутнісно неоколоніальними взаєминами доби незалежності.

Суть проблеми полягає насамперед у збереженні глибокої соціально-економічної прірви між відсталою україномовною периферією та розвиненішими й заможнішими міськими центрами, де, власне, й зосереджена владна (в широкому сенсі) колоніальна, майже тотально зрусифікована "еліта". Ця "еліта" не надто змінилася після здобуття Україною незалежності, хоча дещо й змінила риторичку та кооптувала до владних структур поміркованіших україномовних автохтонів. В основному їм віддають посади, які не обіцяють владній олігархії істотної ренти (освіта, культура), натомість мають для автохтонів велике символічне значення – достоту як свого часу мала його для них концепція "Малої Русі".

Ніхто з них, здається, не зацікавився поки що соціально-економічною суттю успадкованої системи, а відтак і основою владних неоколоніальних стосунків. А тим часом ще у 2006 р. група німецьких учених опублікувала ґрунтовне дослідження українського ринку праці (на основі репрезентативного загально-національного опитування 8620 респондентів), з якого, зокрема, випливало, що заробітки громадян найбільш корелюють з їхньою етнічністю та, особливо, мовою. Освіта, як показує регресійний аналіз, виявляється лише третім за важливістю чинником для обох статей. Російськомовні жінки заробляють у середньому на 25% більше від україномовних, тимчасом як перевага російськомовних чоловіків над україномовними сягає 60%⁴⁶. Дослідники дипломатично називають цю різницю "ethnic premium", маючи на увазі, що вона не є наслідком якоїсь свідомої мовно-етнічної дискримінації, а радше – відбиттям структурних деформацій соціуму, спричинених колоніалізмом, зокрема – вищим рівнем соціального капіталу у російськомовного (урбанізованого) населення та значно кращими для нього стартовими можливостями в умовах посткомуністичної

⁴⁶ Constant A., Kahanec M., Zimmermann K. The Russian-Ukrainian Earnings Divide. Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit. Discussion Paper No. 2330. September 2006. С. 7–9. URI: <https://www.iza.org/publications/dp/2330/the-russian-ukrainian-earnings-divide>

приватизації та вільного ринку. (Саме цим, вочевидь, пояснюється відзначене у дослідженні парадоксальне зростання розриву в доходах між російськомовними та україномовними громадянами протягом 1990-х років, тобто після формального здобуття українцями незалежності. На початку 2000-х цей розрив почав дещо зменшуватися, – ймовірно, через появу україномовного середнього класу, здатного поступово становити конкуренцію російськомовцям. За браком новіших даних ми не можемо, однак, підтвердити поки що сталість цієї тенденції, хоча обидві українські революції можна до певної міри трактувати як вихід на політичну сцену нового суспільного прошарку, який добивається встановлення справедливіших правил гри від владної корупційно-паразитичної олігархії).

Варто зазначити, що в Україні, як і в усіх пострадянських державах, чоловіки набагато ширше, аніж жінки, представлені в середовищі т. зв. "еліт" – і політичних, і бізнесових. Цим, власне, й пояснюється набагато більший розрив у доходах між російськомовними та україномовними чоловіками, порівняно зі скромнішим ("усього лише" 25-відсотковим) розривом між жінками. На жаль, вітчизняні дослідники свідомо або й підсвідомо уникають цієї проблематики, тож доводиться поки що покладатися головно на емпіричні спостереження, зокрема й на промовисті самовикривальні зізнання, зроблені представниками (ідеологічною обслугою) домінуючої групи. Чимало таких текстів можна знайти, наприклад, у популярного блогера-українофоба Глеба Ляшенка. В одному з дописів, спрямованому на супрематистське, класично-колонізаторське приниження української мови як меншовартісної, а zarazом і паплюження всіх, хто тою мовою користується, він простодушно розкриває соціально-економічну основу тої гаданої меншовартості, чи, як сказав би Саймон Брукс, оголює "реальність владних взаємин"⁴⁷.

Як і більшість українофобів, Ляшенко активно вставляє до своїх російськомовних текстів українські слова у спотвореній,

⁴⁷ Brooks S. Why Wales Never Was. The Failure of Welsh Nationalism. Cardiff: University of Wales Press, 2017. С. 115.

карикатурно транскрибованій формі, перекривляючи таким чином українську мову достоту як єврейський акцент – в антисемітських анекдотах. Особливо ненависним і тому популярним серед цих публіцистів є слово "мова", тож уживається вона часто замість нормального російського слова "язык", якраз щоб знущально підкреслити *ненормальність*, курйозність, кумедність самого явища. Бо ж "украинского языка", як відомо ще з часів Валусва, "не было, нет и быть не может". А може бути лиш "украинская мова" – щось несерйозне, химерне, вигадане диваками-українофілами та австрійським генштабом.

"Мова, – пояснює Ляшенко, – там, где бедность, нищета и упадок. Живя в Киеве, вас никогда не встретят на мове в Авалоне или Карибиане [модні ресторани]. Там персонал говорит исключительно по-русски. Ни в одной частной клинике к вам не обратятся на мове. Ни в одном солидном бутике вы не услышите мову из уст продавца-консультанта. Зато в МакДональдсе – мова! На борщоговском базаре – мова! Мова там, где село, рагули и разруха"⁴⁸.

Гаданий (на думку автора) вироку українській мові і, ширше, всьому українському світові як буцімто меншовартісному й несумісному із модерністю обертається (при уважнішому прочитанні) вироком колоніальній ситуації у номінально незалежній державі, де автохтони досить часто залишаються й надалі людьми другого сорту – чорношкірими жителями джунглів ("где село, рагули и разруха"), на противагу білим господарям "этой страны", для яких (і лише для яких), власне, й створені Авалони, Карибіани і "солидные бутики". Блогер простодушно вибовкує суть проблеми: він думає, ніби викриває мовно-культурну ієрархію, а насправді викриває ієрархію соціально-економічну, яка, власне, й лежить в основі всіх інших ієрархій, насамперед – владних.

Ми не маємо, на жаль, докладних соціологічних даних, щоб скласти колективний портрет українських "еліт", проте на підставі самих лише спостережень можемо стверджувати (поки хтось не

⁴⁸ Ляшенко Г. Facebook. 2020. 18 черв. URI: <https://www.facebook.com/GlebUkraine>.

доведе протилежного), що сформовані вони великою, якщо не переважною мірою з еліт радянських (а тепер уже і з їхніх спадкоємців та ідеологічної, кримінальної і всякої іншої обслуги), – еліт, що успадкували політичний контроль над УРСР, підкріпивши його, через приватизацію, контролем економічним, медійним і кримінально-корупційним⁴⁹. Ніхто з цих "еліт" за радянських часів навіть гадки не мав про якусь незалежність; "українськими" вони були лише за етнічним походженням (графа у паспорті) та місцем працевлаштування, проте аж ніяк не за мовою, культурою чи ментальністю.

За тридцять літ незалежності Україна мала лише одного (з шести) україномовного президента (україномовного у "нормальному", тобто повсякденному житті), лише двох-трьох прем'єрів (з понад двох десятків) і ще кільканадцять міністрів, верховних суддів, генпрокурорів та інших очільників верховних органів влади. І, здається, не мала жодного україномовного (у побуті, та й у бізнесі) олігарха. Це, власне, і є та еліта, яка задавала в УРСР і задає досі тон поведінки, зокрема мовної, численній обслузі – побутовій, медійній, спортивній, маскультовій, правоохоронній та всякій іншій, включно зі "солідними бутіками" й Авалонами, а відтак і решті населення.

За браком системних соціологічних даних можемо скористатися іншим, по-своєму теж досить репрезентативним джерелом для дослідження мовної поведінки цих "еліт" – їхніми розмовами off-record, де вони не розігрують перед публікою роль державних мужів, а інтимно розмовляють про сокровенне. Найбільшу й, либонь, найпоказовішу колекцію таких розмов зібрав у 1999–2000 роках Кучмин охоронець Микола Мельниченко. На тих записах можна почути ледь не всіх тогочасних високопосадовців, із яких українською розмовляє лише Кучмин помічник Володимир Литвин та вряди-годи сам Кучма⁵⁰.

⁴⁹ Пор.: Крыштановская О. Анатомия российской элиты. Москва: Захаров, 2005.

⁵⁰ Плівки (аудіозаписи) майора Миколи Мельниченка. Протокол. 2014. 9 лип. URI: [https://protocol.ua/ua/plivki_\(audiozapisi\)_mayora_mikoli_melnichenko](https://protocol.ua/ua/plivki_(audiozapisi)_mayora_mikoli_melnichenko).

За останні роки оприлюднено низку нових, не менш показових записів, на яких можна почути голоси топполітиків і бізнесменів⁵¹, суддів і прокурорів⁵², міністрів і мерів⁵³, очільників поліції та СБУ⁵⁴. Майже всі вони, за кількома незначними винятками, ведуться російською, сповнені брудної лексики, низькопробного гумору і "демонструють вражаючий рівень цинізму" – як щодо державних справ, так і щодо власних обов'язків⁵⁵. До інтернету потрапили навіть записи двох закритих засідань Кабміну, цілком

⁵¹ У мережі з'явився запис розмови Тимошенко і Коломойського. Youtube. 2019. 11 бер. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=K45ocwn1Qyc>; "П. дав добро": як друг президента, Кононенко заробляв на аферах в енергетиці. Радіо Свобода. 2019. 28 бер. URI: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/29848144.html>; Лещенко показав переписку Онищенко з Кононенком на 7 млн грн. Українська правда. 2016. 10 груд. URI: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/12/10/7129463>.

⁵² Подозрения в скандальном ОАСК: НАБУ представило 45-минутный фильм. Украинская правда. 2020. 17 лип. URI: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/07/17/7259777>; Зловживання в ОАСК: нові епізоди. Youtube. 2020. 17 лип. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=UTyYOIL4M4Y>; Зловживання в ОАСК: епізод щодо ДСА (розшифровка відео). НАБУ. 2020. 21 лип. URI: <https://nabu.gov.ua/novyny/zlovzhivannya-v-oask-epizod-shchodo-dsa-rozshyfovka-vidео>; "Шеф, давай что-то учудим": НАБУ опублікувало записи розговорів судей Окружного суда. Українська правда. 2019. 26 лип. URI: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/07/26/7222033>; "Плівки Тупицького": записи, що викривають причетність голови КСУ до суддівського шахрайства. Схеми. 2020. 21 груд. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=lcwLLi2OPPY>.

⁵³ Кевларовий скандал: ДБР опублікувало перемовини посадовців Міноборони про браковані бронезилети. ТСН. 2019. 19 лип. URI: <https://tsn.ua/ukrayina/kevlaroviy-skandal-dbr-opublikovalo-peremovini-posadovciv-minoboroni-pro-brakovani-bronezhileti-1375380.html>; Фрагменти розмов чиновників Міноборони щодо закупівлі неякісних бронезилетів. Youtube. 2019. 9 лип. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=yn-ILzkNSOY>.

⁵⁴ "Московская семья" и "красавчик" Путин: появились новые разговоры СБУшника Нескоромного. Украинская правда. 2021. 29 янв. URI: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/01/29/7281636>; СБУ оприлюднила докази причетності колишнього першого заступника голови СБУ до організації замовного вбивства (аудіо). Служба безпеки України. 2021. 27 січ. URI: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opryliudnyla-dokazy-prychetnosti-kolyshnoho-pershoho-zastupnyka-holovy-sbu-do-orhanizatsii-zamovnoho-vbyvstva-audio>.

⁵⁵ Coynash H. Over 10 thousand Ukrainians demand that Zelensky dissolve corruption-tainted Kyiv court. Human Rights in Ukraine. 2020. July 10. URI: <http://khpg.org/en/index.php?id=1601994829>.

непогані якості⁵⁶. А також – вульгарне, зневажливе і безсоромно сексистське обговорення двома чільними представниками владної (президентської) партії ділових і жіночих якостей їхньої колеги⁵⁷.

Мова, як стверджують фахівці, – це певний світогляд. Мова пострадянських "еліт", зафіксована на оприлюднених записах, не віщує нічого доброго ані самій мові, ані державі, якою такі "еліти" правлять.

Колоніалізм нездоланий? Замість висновків

Шанси на постколоніальне звільнення української "міноритизованої більшості" з-під соціально-економічного та дискурсивного домінування олігархічної (сутнісно неоколоніальної) "мажоритизованої меншості"⁵⁸ залежать великою або й визначальною мірою від розвитку й зміцнення середнього класу, *la bourgeoisie*, – єдиної соціальної групи, яка справді органічно зацікавлена в демократії, конституціоналізмі, націєтворенні та верховенстві права. Цей середній клас не завжди і не скрізь виявляється автохтонним (як показує досвід обох Америк) і не конче (як показує досвід Ірландії) утверджує свою ідентичність на основі автохтонної мови й культури. А все ж – розвиток ліберально-демократичної правової держави дає шанси на компромісне, раціональне і задовільне для всіх сторін розв'язання внутрішніх суперечностей та вирівнювання структурних диспропорцій. Лише в такій, консоціальній державі деколонізація може успішно відбутися "від колоніальної мімікрії

⁵⁶ Скандальний аудіозапис прослушки Гончарука. ZiK. 2020. 15 січ. URI: <https://zik.ua/tv/video/233593>; Відео сварки Авакова і Саакашвілі. ТСН. 2015. 16 груд. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=lbj1bzYs7Bs>.

⁵⁷ Александр Корниенко и Давид Арахамия: "Корабельная сосна": в сети появился ролик, как руководство "Слуг" обсуждает коллегу. Украинская правда. 2020. 23 черв. URI: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/06/23/7256879>; "Баба рабочая, как корабельная сосна" – Корниенко і Арахамія втрапили у скандал. Youtube. 2020. 23 черв. URI: <https://www.youtube.com/watch?v=RkMOxVYdgS8>.

⁵⁸ Парафразований термін Віла Кимлічки: Kymlicka W. *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press, 2007. С. 186.

через націоналістичне самоствердження до універсального гуманістичного визволення"⁵⁹.

Праця Франца Фанона залишається надзвичайно актуальною для України, оскільки дає два важливі уроки. Один – стосується належного усвідомлення колоніальної травми та механізмів інтерналізації негативного образу самих себе, витвореного й накиненого колонізаторами. Другий – полягає в потребі не лише усвідомити, а й кардинально змінити соціально-економічні умови, які й надалі забезпечують структурне домінування колоніальних еліт над колонізованим населенням; іншими словами – потрібен тотальний демонтаж олігархічного устрою. Фанон, слід віддати належне, ніколи не обмежувався першим, суто когнітивним завданням, повсякчас підкреслюючи важливість другого – дієвого й утверджувального, спрямованого на усунення соціально-економічних підвалин неокolonіальності: "Як психоаналітик, я намагаюся допомогти пацієнтам не лише усвідомити підсвідомі бажання і відмовитися від галюцинативного прагнення стати "білими", а й замислитися над зміною *соціальних структур*... Коли в його (пацієнта) снах я виявляю підсвідоме бажання змінити шкіру, я не стараюсь переконати його "залишатися собою"; навпаки, моя мета після того, як допоміг йому усвідомити мотиви його підсвідомих прагнень, – поставити його в ситуацію вибору між дією чи бездіяльністю стосовно реального джерела конфлікту – *соціальних структур*... Ефективне психічне зцілення чорношкірих вимагає максимального усвідомлення ними *соціально-економічних реалій* (курсив мій. – *М.Р.*). Притаманний багатьом із них комплекс неповноцінності є похідним від двох взаємопов'язаних процесів: (а) насамперед – економічних і (б) психологічних, пов'язаних з інтерналізацією меншовартості... Важливо насправді не просвітити расистів, а навчити негрів не бути рабами їхніх стереотипів" [FF. 13, 35, 100].

Українці більш-менш успішно зробили перший крок, але мусять іще усвідомити необхідність другого.

⁵⁹ Kiberd D. Black skin, white masks, red-hot. Irish Times. 2001. January 20. URI: <https://www.irishtimes.com/news/black-skin-white-masks-red-hot-1.272283>.

Розділ 11. УКРАЇНА У 2014–2020 РОКАХ: ЗАПІЗНІЛА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

Перегляд ціннісних орієнтирів, зумовлений переходом від доби транзиції до розбудови політичної нації європейського зразка, став однією з прикметних ознак розвитку сучасного українського суспільства. Невід'ємною частиною цього процесу є аналіз і всебічна оцінка комуністичного періоду в історії України. Це в першу чергу диктується тим, що згаданий період не можна просто "закреслити" чи "викреслити" з історії України. Доба комунізму спричинила есенціальний економічний, геополітичний, ідеологічний, культурно-символічний, психо-інформаційний вплив на українську державність і суспільну свідомість українців зокрема. Сталою складовою комуністичної спадщини, яка сьогодні трансформувалася, зокрема, в пропаганду імперської ідеї "Русского мира", є компліментарне ставлення до Росії, російської історії і культури, росіян як рушійної сили, що спричинилася до розвою України як суб'єкта історичного процесу.

Росія, як виразно засвідчили події 2014–2020 рр., у різних формах здійснює агресію проти української державності, вдаючись не лише до традиційних економічних і геополітичних інструментів тиску, а й застосовуючи відверто силові – анексія Криму, окупація частини Донбасу, кіберагресія у віртуальному просторі, піратство в акваторії Чорного моря і міжнародний тероризм. З огляду на те, що Україна впродовж 1991–2013 рр. *de facto* була "домініоном" Російської Федерації, значна частина українського суспільства зберігала істотні ознаки посткомуністичного синдрому: ностальгічне пригадування радянської доби, лояльність до російської політики, культури, російського інформаційного продукту, мовний "супрематизм" ("вищість", "зверхність") у формі зневажливого ставлення значної частини російськомовного населення, у тому числі владних еліт, до української мови як начебто неповноцінної й недорозвиненої, а відтак і до її носіїв як людей другого сорту, "фасадна" демократія і вертикальна мобільність влади (за взірцем

комуністичної партократії). Дуже вдале визначення політичному режиму в Україні згаданих років дав Микола Рябчук. Він писав, що той режим формально, себто на риторичному та символічному рівні, реалізував аборигенний етнонаціональний проєкт, проте робив це таким чином, аби жодною мірою не ослабити фактично домінуючого становища креольських еліт¹.

Неоімперська політика Кремля з активним використанням радянського символічного капіталу і радянської історичної міфології, збройна агресія Росії і окупація 7% української території, зрештою, призвели до того, що ядерний проросійський електорат у Автономній Республіці Крим і на тимчасово окупованій території Східного Донбасу (Окремі райони Донецької і Луганської областей – ОРДЛО) опинився за межами українського політичного поля. Проросійські політичні партії втратили лівову частку виборців, їхній вплив на українську політику, в тому числі політику пам'яті, суттєво зменшився. Це відкрило додаткові можливості для проведення декомунізації в усіх царинах суспільного життя: люстрація (політикум), заборона комуністичної символіки і топоніміки (соціум), зміна ціннісних орієнтирів у історичній освіті, культурний переворот – від апріорно-компліментарного сприйняття ("спільна історія") до конструювання національного гранд-нарративу.

(Нео)комуністичні ідеали і цінності, що їх дотепер послідовно намагається реанімувати чинна російська влада насамперед у форматі "русского мира", вступили у суперечність із нормами міжнародного права і базовими угодами, які регулювали взаємини Києва і Москви впродовж 1991–2014 рр. (Будапештський меморандум 1994 р., "Велика угода" між Україною та Російською Федерацією 1997 р., укладені між ними у 2003 р. договори про українсько-російський державний кордон, про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки). Українське громадянське суспільство, яке виразно заявило про себе у 2004 р. "Помаранчева Революція" і 2013–2014 рр. (Революція Гідності), постало перед загрозою реваншу і втрати Україною частини територій.

¹ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ, 2019. С. 124.

На нашу думку, є всі підстави вважати, що "русский мир" перетворився на своєрідну символічну антитезу декомунізації. Понад те, саме цей шовіністичний проєкт почав становити реальну загрозу українській державності, територіальній цілісності і суверенітету України, безпеці й добробуту її мешканців. Таким чином всебічна декомунізація як процес системного аналізу, оцінки й відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичної практики і пропаганди стала актуальним завданням. Його системна реалізація почалася за каденції 5-го Президента України Петра Порошенка.

Декомунізація в широкому сенсі тлумачиться дослідниками як система заходів, теоретична і практична діяльність яких спрямована на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни та суспільства після падіння правлячих комуністичних режимів². Суть декомунізації полягає не лише в перейменуванні назв населених пунктів, вулиць і провулків, об'єктів культурного значення і знесенні пам'ятників комуністичним діячам. Це – її результати, вихідні параметри. Наріжним каменем декомунізації є свідома відмова від цінностей та ідеалів, що їх продукувало комуністичне вчення і практика радянської доби.

За словами О. Гриценка, чи не найавторитетнішого дослідника проблем декомунізації в Україні, це поняття слід трактувати як тривалий і багатогранний соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є "місця пам'яті" (в сенсі, який надав цьому терміну П'єр Нор) цього періоду – монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон "культури соціалістичної нації", сформований у ті часи³.

² Див.: Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць. Харків, 2017. Випуск 26. С. 23.

³ Див.: Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019. С. 8.

Ключову роль у здійсненні декомунізації відведено Українському інституту національної пам'яті (далі – УІНП) як провідній державній структурі, покликаній надати всебічну фахову оцінку теорії і практики комунізму в історії України ХХ століття.

Створений як орган виконавчої влади у 2006 р. указом Президента Віктора Ющенка, УІНП був реорганізований за президентства Віктора Януковича і у 2010–2014 рр. функціонував як науково-дослідна установа. Однак у березні 2014 р. УІНП знову став центральним органом виконавчої влади. З 2014 р. його робота спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури. Головою інституту у 2014–2019 рр. був Володимир В'ятрович – історик, дослідник ОУН і УПА, громадський діяч, а нині народний депутат. Він активно виступав за відкритість архівів, передовсім архівів радянських спецслужб. Певний час він був директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України і відчутно сприяв демократизації цієї установи. Звітуючи про свою роботу на посаді директора УІНП, В'ятрович заявив: "Декомунізація публічного простору в Україні відбулася. Мій син – і всі наші діти – більше не підуть у школу вулицями імені вбивць і не читатимуть в підручнику захоплюючу неправду про тюрму народів. Ціна свободи завжди висока, і – як не дивно – глянути правді у вічі іноді найважча з вимог до вільної людини. Україна, як інші вільні країни Європи, нарешті подивилася. І засудила комуністичний і нацистський режими як однакове зло. Це засудження – крок політичний, але політики там обмаль"⁴.

Як мовиться у Положенні, яким УІНП керується у своїй роботі (затверджене Кабінетом Міністрів України 12 листопада 2014 р.), інститут реалізує державну політику "у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу..."⁵. УІНП при доволі скромному штаті і зовсім не колосальному бюджеті (на відміну, наприклад, від Інституту національної пам'яті Польщі) у 2014–2019 рр. здійснював значну нормотворчу роботу,

⁴ Володимир В'ятрович про Україну і зроблене УІНП за час його керівництва. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30171211.html>.

⁵ Положення про Український інститут національної пам'яті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati>.

брав участь у проведенні державних заходів та заходів інформаційного характеру з відзначення пам'ятних днів та річниць, у заходах з популяризації історії України, вів роботу щодо недопущення використання символів тоталітарних режимів в Україні. У форматі міжнародної співпраці УІНП приєднався до Європейської платформи пам'яті та сумління, налагодив контакти з подібними до УІНП закладами в інших європейських країнах. Це означає, що Україна трактує політику декомунізації як складову загальноєвропейського процесу поррахунків із тоталітарним минулим Центральної та Східної Європи.

Діяльність УІНП, серед іншого, провадиться в межах Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Фахові рекомендації щодо втілення практики декомунізації були розроблені співробітниками УІНП у 2015 р.⁶. Левова частка з них була втілена на практиці, проте в окремих містах (наприклад, у Харкові) їм чинився супротив місцевих владних еліт.

Як відомо, нових змістовних акцентів юридична практика декомунізації набула 9 квітня 2015 року, коли Верховна Рада України ухвалила 4 закони про декомунізацію: "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років"; "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки"; "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті"; "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років".

Ухвалені закони набули чинності 21 травня 2015 р. Відтоді розпочалася масштабна декомунізація. Її першим і очевидним наслідком стало очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого та його переосмислення. В широкому контексті йшлося про належну оцінку злочинів

⁶ Декомунізація: що й чому перейменовувати і демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Київ: Український інститут національної пам'яті, 2015. 234 с.

тоталітарних режимів та їхніх практик. Імперативом декомунізаційного руху став цілковитий демонтаж усіх комуністичних монументів й засудження комуністичної пропаганди. Функціонально декомунізація спрямовувалася на переоцінку статусу України – від держави-сателіта Російської Федерації як метрополії до самостійної суверенної держави з власною геополітичною суб'єктністю⁷.

В основу концепції декомунізації був покладений підхід з антирадянським наративом, національно-патріотичною риторикою, акцентом на "остаточному" розриві зв'язків з Російською Федерацією, "довгим" мартирологом і "диктатурою жертви", апелюванням до цінностей відкритого суспільства і ліберальної демократії. Відмова від концепції "Великої Вітчизняної війни" також адресована Росії. Адже вона вважає себе спадкоємницею СРСР, його претензій на роль мало не єдиного рятівника людства від фашизму, на політичне й цивілізаційне домінування у Східній Європі.

Принциповим кроком декомунізації в Україні стала остаточна заборона Комуністичної партії України постановою Вищого адміністративного суду України (ВАСУ). 25 січня 2016 р. ВАСУ відмовив у відкритті касаційного провадження за скаргою КПУ. За місяць до того, 16 грудня 2015 р., Окружний адміністративний суд міста Києва задовольнив позов Міністерства юстиції України в повному обсязі, заборонивши КПУ⁸. Ці події не викликали жодних резонансних суспільних акцій. За винятком поодинокого обурення окремих партійців і прихильників Компартії України, її заборона була сприйнята спокійно. Із заборonoю КПУ Україна позбулася одного з ключових чинників дестабілізації внутрішньополітичної ситуації. Попри незначну електоральну базу, Компартія України була в авангарді проросійських сил, які прагнули реваншу за Революцію Гідності, підтримували протизаконні загарбницькі дії Російської Федерації у Автономній Республіці Крим і на Донбасі навесні 2014 р.

⁷ Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. Стратегічні пріоритети. 2009. № 4(13). С. 61.

⁸ Окружний адмінсуд Києва заборонив діяльність КПУ. URL: https://dt.ua/POLITICS/okruzniy-adminsud-kiyeva-zaboroniv-diyalnist-kpu-194273_.html; В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію: URL: https://dt.ua/POLITICS/v-ukrayini-ostatochno-zaboronili-komunistichnu-partiyu-197736_.html

Упродовж доволі короткого часу декомунізація в Україні набула широких масштабів. Верховна Рада у 2016–2018 рр. ухвалила низку рішень на виконання і розвиток декомунізаційних законів, а УІНП взяв на себе тягар практичного проведення декомунізації.

"Декомунізація не лише очистила наш простір від пропаганди, вона повернула українцям символічну власність на наші міста, села, вулиці. Декомунізація стала реформою, щодо якої відбулося найбільше в країні громадське обговорення. Ми вирішували і вирішили самі, як по-новому назвати чи повернути прадавні імена 52 тисячам вулиць, 989 містам, 26 районам, а поза тим – скверам, горам, річкам", – підкреслював В. В'ятрович⁹. За його словами, в цілому в Україні було перейменовано кожен десяту вулицю і демонтовано майже 2,5 тисячі пам'ятників Володимиру Леніну. Паралельно відбувалися численні культурно-мистецькі заходи (вистави, покази, презентації, перформанси тощо), які мали на меті пояснити значущість і нагальність декомунізації, потребу відмови від радянського минулого і його ментально-психологічних маркерів¹⁰.

На відміну від фрагментарних попередніх спроб втілення практики декомунізації за каденції Президента Віктора Ющенка (у 2005–2010 рр.)¹¹, досвід після Революції Гідності засвідчив її

⁹ В'ятрович розповів про декомунізацію міст і вулиць. URL: <https://pogliad.ua/news/ukraine/vyatrovich-rozpoviv-pro-dekomunizaciju-mist-i-vulic-377402>

¹⁰ Див. напр.: Вистава "Диктатура жертви": до 100-річчя більшовицького перевороту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28838687.html>

¹¹ Вважається, що чи не найважливішим успіхом політики пам'яті Президента В. Ющенка стала актуалізація тематики Голодомору та українського визвольного руху в суспільному дискурсі України, розгортання публічних дискусій навколо цих тем не лише в колах істориків, а й у всьому суспільстві. Та водночас, за абсолютно слухним зауваженням О. Гриценка, і в політиці В. Ющенка, і в суспільстві "зберігалася двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема – практично цілком зберігалася радянська міфологія й меморіальні практики "культу Великої Вітчизняної війни", в тисячах міст і сіл далі стояли пам'ятники Леніну; не вдалося добитися ані законодавчого визнання українського визвольного руху (зокрема, боротьби УПА), ані зміни переважно негативного ставлення до нього в суспільстві (поза Галичиною та Волинною)". (Гриченко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. С. 41).

всеохоплюючий характер, чіткі акценти, змістовність і парадигматичність. Чинниками, які зумовили широке впровадження практики декомунізація, стали анексія Росією Автономної Республіки Крим, російсько-українська війна на Донбасі, поступова зміна і омолодження політичних еліт, просвітницька діяльність УІНП, активістів, волонтерів, журналістів, інтелігенції, релігійних спільнот. Процес декомунізації набув виразних відцентрових ознак. Декомунізація почасти стала конвенціональним явищем у регіонах, хоча і дотепер має неоднозначні оцінки з боку академічного середовища, громадських організацій і суспільства.

Як і слід було очікувати, змістовне наповнення декомунізації стало (і залишається!) предметом доволі гострих дискусій, викликає полярні оцінки. Їй закидають "етносимволізм" (Дж. Д. Шнейдер), "маніпулювання історичним наративом" і "монументалізацію" (А. Баздирева), недовершеність у частині дерусифікації (І. Лосев), недосконалість законодавства і "роз'єднавчий вплив" (В. Кулик)¹².

Серед найбільше критикованих елементів "декомунізаційних" законів були обмеження свободи слова шляхом заборони пропаганди й символіки тоталітарних режимів, а також офіційне визнання борцями за незалежність України, серед інших організацій, ОУН та УПА. Критики наголошували на загрозі довільного трактування багатьох ключових понять (як-от "пропаганда" чи "заперечення злочинного характеру"), неправомірну суворість передбачених законами покарань за виготовлення та використання комуністичної символіки, наявність в ухвалених документах норм, що містять загрози серйозних обмежень свободи висловлювання і

¹² Schneider J. D. Ethno-symbolism and Decommunization in the Post-Maidan Ukraine. Germanic and Slavic Languages and Literatures Graduate Theses & Dissertations. – Spring, 2018. URL: https://scholar.colorado.edu/gssl_gradetds/31; Bazdyrieva A. Public Art between Authoritarianism and Democracy (The Case of the Maidan Protest in Ukraine). CUNY Academic Works. 2017. PP. 8, 14–19. URL: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1679&context=cc_etds_the_ses; Лосев І. Декомунізація = дерусифікація України. URL: <https://tyzhden.ua/Society/152416>; Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. URL: https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv?page=2&domain_switch=full.

суперечать Конституції України й Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод¹³.

Водночас утверджувалася компліментарна думка про своєчасність декомунізації як частини деколонізації й "остаточної сепарації від "русского мира"¹⁴. Отже, оцінка декомунізації ризниться залежно від того функціонального призначення, яке їй імпліцитно надають: інструменту поррахунку з минулим і глорифікації борців за незалежність України у ХХ столітті; символічного ресурсу розбудови нової держави і зміни цінностей з посткомуністичних на українофільські (національний сентимент); рушія політико-правових реформ; елементу контрпропаганди, на протывагу русофільським проектам. О. Гриценко виділяє такі головні репрезентації декомунізації: "націєтворчі", ліберальні та ностальгійно-радянські (вони ж – проросійські), зауважуючи, що вони є почасти взаємно антагоністичними, а почасти складаються з тих самих або типологічно подібних структурних елементів¹⁵.

Важливим є питання про ставлення до декомунізації громадян України. В цілому це ставлення поволі стає радше позитивним, аніж негативним. Соціологічні опитування засвідчують неоднозначну реакцію на знесення пам'ятників і відмову від комуністичної топоніміки. Так, з 4 до 11 листопада 2016 р. Соціологічна група "Рейтинг" провела опитування понад 2 тисяч респондентів стосовно комуністичної ідеології та ставлення до демонтажу пам'ятників В. Леніну. Тоді близько 48% опитаних підтримали заборону комуністичної ідеології (78% – на Заході й 33% – на Сході). Водночас, за даними цього самого опитування, 48% респондентів висловилися проти повалення пам'ятників Володимиру Леніну, а 41% – підтримали цей крок. На підтримку

¹³ Див., наприклад: Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970> (На практиці у 2014–2019 рр. кримінальної відповідальності за порушення декомунізаційних заборон досі ніхто не поніс, хоча були випадки відкриття кримінальних проваджень).

¹⁴ Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу "декомунізаційних" законів? Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. №2 (82). С. 113.

¹⁵ Див.: Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. С. 266.

перейменування вулиць, селищ і міст висловилися 35% респондентів, а 57% –були проти. Втім, якщо йшлося про перейменування міст, селищ і вулиць, названих на честь людей, які чинили злочини проти українського народу, 49% респондентів підтримували подібний крок, а 44% – виступали категорично проти¹⁶.

Характерно, що позитивно сприйняли перейменування радянських топонімів на Заході, тоді як на Сході і Півдні – здебільшого негативно. Що вищий рівень освіти респондентів, то вища підтримка ідеї перейменування радянських назв міст, селищ та вулиць. Чоловіки підтримали ініціативу порівняно активніше, ніж жінки. Найменша підтримка ідеї перейменування була в найстаршій групі опитаних (від 60 років). Серед мешканців сіл ідея перейменування мала більшу підтримку, ніж серед містян.

Є підстави вважати, що формування точки зору громадян на декомунізацію здебільшого залежить від телебачення і, меншою мірою, Інтернету. Так, результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому 2019 р., засвідчили, що 74% респондентів про стан справ в Україні та в світі дізнаються саме з українських телеканалів. Це на 12% менше, ніж у лютому 2018 р. Друге місце в рейтингу посіли інтернет-ЗМІ, які є джерелом інформації для 27,5% опитаних. У 2019 р. показник майже не змінився (у лютому 2018 р. він становив 27,1%). 23,5% респондентів отримують інформацію зі соціальних мереж, а ще 10,6% – від родичів, друзів і знайомих. За даними КМІС, українським телеканалам довіряють 40,6%, інтернет-виданням – 13,9%, соціальним мережам – 12,4%, родичам і знайомим – 6%¹⁷.

Навесні 2017 р. були оприлюднені й проаналізовані перші підсумки декомунізації. За даними пресслужби УНІП, було

¹⁶ Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoшение_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html.

¹⁷ Джерела інформації, медіа грамотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки: аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології. Березень 2019. С. 11–16. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/AReport_Media_Feb2019_v2.pdf

опитано 10 071 респондентів. Соціологічні дослідження зафіксували такі настрої громадян: 74% з них визнавали Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу, 58% підтримували засудження тоталітарних режимів та заборону використання та пропаганди їх символіки: націонал-соціалістичного (нацистського) режиму 1933–1945 рр. – 58%, комуністичного режиму 1917–1991 років – 52%¹⁸.

У той же час спостерігалися суттєві регіональні відмінності у ставленні до самого УІНП як органу державної влади. Це засвідчує наведена нижче таблиця.

Таблиця 1

**Підтримка діяльності УІНП, огляд, весна 2017 р.
(10 071 респондентів, у відсотках)**

	Підтримка	Спротив
Захід	69,0	27,2
Центр	45,1	50,6
Північ	58,1	37,2
Південь	47,4	39,4
Схід	39,8	51,0
У цілому	54,3	39,5

Джерело: Marples D. D. Decommunization, Memory Laws, and "Builders of Ukraine in the 20th Century". Acta Slavica Iaponica. – Tomus 39. – P. 13: URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicatn/acta/39/pp.%201% E2% 80%9322.pdf>

Промовистим прикладом амбівалентності суспільних настроїв стала декомунізація на Закарпатті, провідником якої був тодішній (2015–2016 рр.) очільник обласної державної адміністрації Геннадій Москаль. Він звітував: "Закарпаття нарешті декомунізовано: всі Леніни, Дзержинські, Кірови, Комсомольські, Жовтневі викинуті на звалище історії. Замість них з'явилися вулиці не тільки Джона Леннона або Енді Воргола. Область стала єдиною в Україні,

¹⁸ В Українському інституті нацпам'яті відзвітували про підсумки декомунізації. Інфографік. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-institutu-nacpam-yati-vidzvituvali-pro-pidsumki-dekomunizaciyi-infografika-900878.html>.

в якій "декомунізовані" вулиці перейменовані на честь усіх загиблих на Донбасі героїв. Такою була моя принципова позиція"¹⁹. Подібні переконання можуть бути пояснені (серед іншого) тим, що до свого призначення в Ужгород Геннадій Москаль двічі (у 2005–2006 і 2014–2015 рр.) очолював Луганську ОДА і був свідком бойових дій у зоні АТО.

Боротьба з комуністичною символікою і топонімікою дотепер залишається серйозною темою дискусій і навіть протистояння. Навряд чи можна ігнорувати те, що спротив перейменуванням часом чинять місцеві громади. Наприклад, мешканці Берегового у 2015 р. виступали проти перейменування вулиці Кривої на вулицю військового Тимощука, загиблого героя АТО²⁰. У травні 2017 р. загальнонаціонального розголосу набув скандал через декомунізацію райцентру Більмак Запорізької області, який раніше називався Куйбишеве (на честь радянського партійного діяча). Думки мешканців розділилися – деякі захотіли повернути населеному пункту старовинну назву Кам'янка. У селищній раді дослухалися до зауважень громади і погодилися перейменувати райцентр у Кам'янку. Справа дійшла до суду, позаяк прихильники назви Більмак виступили категорично проти. Наразі райцентр називається Більмак²¹.

Значного резонансу набула ситуація з перейменування проспекту, свого часу названого на честь сталінського маршала Георгія Жукова, на проспект генерала Петра Григоренка* в Харкові. Міськрада, підтримуючи ініціативи місцевих проросійських кіл,

¹⁹ Декомунізація на Закарпатті закінчена. URL: <https://www.vectornews.net/news/society/16976-dekomunizacija-na-zakarpatt-zaknchena.html>.

²⁰ "Вуличне" питання: Берегово шукає компроміси. URL: <https://zaholovok.com.ua/%C2%ABvulichne%C2%BB-pitannya-beregovo-shukaje-kompromisi>.

²¹ Прощання з "радянськими" вулицями і містами: що потрібно знати про декомунізацію в Україні. URL: <https://ukr.segodaya.ua/ukraine/snesli-2-5-tysh-pamyatnikov-i-pereimenovali-kazhdyyu-desyatuyu-ulicu-hto-nuzhno-znat-o-dekommunizacii-1246644.html>

* Петро Григоренко (1907-1987) – радянський генерал-майор, який став правозахисником, критикував дії партійно-державного керівництва СРСР, виступав на захист кримських татар та інших депортованих народів. Був підданий примусовому психіатричному лікуванню та переслідуванням. З 1977 р. мешкав у США.

намагалася повернути проспектові стару назву. Спроби зупинити офіційну декомунізацію і демонтувати волонтерський намет на площі Свободи, де збирається, в тому числі, допомога учасникам війни на Донбасі, викликали стихійну декомунізацію. 2 червня 2019 р. місцеві активісти повалили бюст маршалові Жукову.

За лічені хвилини з'явилася реакція міського голови Геннадія Кернеса, який пообіцяв відновити бюст. 19 червня 2019 р. депутати Харківської міської ради проголосували за повернення проспекту Петра Григоренка імені маршала Георгія Жукова. Тоді ж УІНП звернувся до прокуратури з заявою про протиправні дії Г. Кернеса. 11 липня 2019 р. бюст радянському маршалові було відновлено коштом проросійської партії "Опозиційний блок". У вересні 2019 р. окружний адміністративний суд Харкова скасував рішення міської ради про перейменування. Тривалий час ситуація в місті залишалася невизначеною: міська влада вперто чинила спротив декомунізації, а проспект офіційно називали "проспектом маршала Жукова"²² (це не поширювалося на метро, де з 2016 р. були чинні нові назви). 26 лютого 2020 р. Харківська міськрада знову перейменувала проспект Григоренка на проспект Жукова. У червні 2020 р. Харківській окружний адміністративний суд визнав протиправним лютневе рішення міськради, повернувши проспекту ім'я Григоренка²³.

"Топонімічне протистояння" спостерігалось і в Києві. Йдеться про рішення Київської міської ради від 7 липня 2016 р. про перейменування Московського проспекту на проспект Степана Бандери. Проспект генерала Миколи Ватутіна рішенням Київради від 1 червня 2017 р. отримав нову назву – проспект Романа Шухевича. 25 червня 2019 р. Окружний адміністративний суд Києва скасував обидва рішення і повернув попередні назви. В свою чергу, київська влада подала

²² "Если памятник снова повредят, он будет опять восстановлен", – Кернес про бюст Жукову. URL: <https://mykharkov.info/news/esli-pamyatnik-snovapovredyat-on-budet-opyat-vosstanovlen-kernes-pro-byust-zhukovu-26808.html>; Рішення Харківського окружного адміністративного суду № 520/6394/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84036329>.

²³ Харьков. Суд отменил переименование проспекта Григоренко в честь Жукова. URL: https://news.liga.net/region_news/news/harkov-sud-otmenil-pereimenovanie-prospekta-grigorenko-v-chest-jukova.

апеляцію на згадану ухвалу Окружного адміністративного суду. 9 грудня 2019 р. Апеляційний суд Києва підтвердив законність рішень Київської міської ради²⁴. Цікаво, що як і у Харкові, в київському метро так само без проблем "прижилися" нові назви.

Незважаючи на неоднозначність ставлення до декомунізації на місцях, 19 травня 2019 р. тодішній Президент Петро Порошенко заявив: "Фактично завершено за останні п'ять років процес декомунізації в нашій державі, заборонено комуністичну ідеологію". На його думку, "трагедія комуністичного терору має стати повчальним уроком на майбутнє, надійним запобіжником від спроб реанімувати "русский мир" на нашій українській землі"²⁵. Саме Порошенко став одним з найенергійніших ініціаторів декомунізації, розглядаючи її як частину своєї політичної програми й елемент формування нової національної ідеології правочентристського/республіканського зразка.

Декомунізація є похідною внутрішньополітичних реформ, розпочатих у 2014–2015 рр. Вона містить нові символічні маркери, актуалізовані подіями суспільного життя в Україні осені 2013–літа 2014 р. За словами в. о. директора Центру досліджень визвольного руху А. Олійник, ключовим принципом перейменування і демонтажу пам'ятників є децентралізація. Близько 52 тисяч топонімів отримали нові назви, в тому числі за результатами громадського обговорення. Одним з підсумків декомунізації стала деідеологізація, деленізація, дерадянізація мапи України. Дослідниця, серед іншого, підкреслила і моральний аспект декомунізації: "Найважливіше, що декомунізація – це також зміна у підходах, це зміна суспільної свідомості, відмова від тоталітарних практик, відмова від того, щоб толерувати зло",²⁶.

²⁴ Апеляційний суд залишив у Києві проспекти Бандери і Шухевича. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2834198-apelacijnij-sud-zalisiv-u-kievi-prospekti-banderi-ta-suhevica.html>.

²⁵ Трагедія комуністичного терору має стати надійним запобіжником від спроб реанімувати "русский мир" на нашій землі – Порошенко. URL: <https://prn.ua/tragediya-komunistichnogo-teroru-maye-stati-nadiynim-zapobizhnikom-vid-sprob-reanimuvati-russkiy-mir-na-nashiy-zemli-poroshenko/>.

²⁶ Цит. за: Завершення декомунізації – початок деколонізації. URL: <https://rpr.org.ua/news/zavershennya-dekomunizatsiji-pochatok-dekolonizatsiji/>.

Зміна влади навесні–влітку 2019 р. не призвела до згортання декомунізації, проте офіційна риторика акцентовано змінилася в бік поміркованої, пацифістської. Нова політична еліта уникає різких заяв як щодо декомунізації, так і щодо її антиподу, натомість акцентуючи увагу на соціальній політиці й потребі швидких і рішучих реформ. 4 грудня 2019 р. головою УІНП, замість Володимира В'ятровича (його звільнили у вересні, а на початку грудня він став народним депутатом та увійшов до фракції партії "Європейська солідарність"), було призначено Антона Дробовича, кандидата філософських наук, експерта у сфері освіти і культури, дослідника міфології та сучасних комунікацій, арткритика. Він запевнив, що його робота не буде "розворотом в інший бік", порівняно з попередником, до того ж він не вважає, що раніше УІНП рухався у радикально неправильному напрямі. Водночас, він інакше дивиться на процес декомунізації: "Дуже часто Інститут здійснював декомунізацію виключно в рамках закону і процедур доволі цивілізованих, а цитати (так у тексті. – *Авт.*) і, скажімо так, послідовники дуже сильно перегинали палицю: це починаючи з того, як ставились до об'єктів радянської спадщини, в тому числі мистецької, і закінчуючи тим, як подавалися перейменування. Наприклад, коли хтось під виглядом декомунізації намагався переназвати якісь об'єкти чи вулиці, які скоріше підпадають не під декомунізацію, а є спадщиною імперською російською"²⁷. Певний політичний вакуум і ангажовані неререформовані суди зумовили початок часткової рекомунізації – повернення попередніх назв. На думку О. Гараня, ініціаторами рекомунізації в обох випадках є проросійські сили, які користуються вдалим моментом, аби здобути ідеологічну перемогу²⁸.

²⁷ Новий голова Інституту нацпам'яті каже, що буде не розворот, а "кут нахилу". URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/27/7235964/>.

²⁸ Голубов О. Рекомунізація. Чому українським вулицям повертають попередні назви? URL: <https://www.dw.com/uk/рекомунізація-чому-українським-вулицям-повертають-попередні-назви/a-49368280>.

При цьому декомунізація наразі не розглядається ані чинною владою, ані громадянами як першочергове завдання внутрішньої політики. На порядку денному – завершення війни на Донбасі, соціальна політика, боротьба з корупцією і реформи (в першу чергу, антикорупційна, системи охорони здоров'я, пенсійна, органів правопорядку). За підсумками дослідження ієрархії першочергових завдань, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 11 липня 2019 р. в усіх регіонах України, в суспільстві переважають настрої соціального невдоволення. На перше місце респонденти поставили зниження тарифів на комунальні послуги (39%), на друге – підвищення зарплат і пенсій (38%), на третє – боротьбу з корупцією (34%), на четверте – розв'язання проблеми Донбасу (32%). В той же час, проведення економічних реформ підтримують 11% опитаних, а забезпечення територіальної цілісності України хвилює 10% громадян²⁹. Ці цифри свідчать про те, що попри зростання поінформованості населення України щодо декомунізації і набуття нею загальнонаціонального характеру вона не сприймається лівовою частиною суспільства як нагальна проблема, через те, що переосмислення комуністичного спадку не завершено, а радянський психоемоційний фантомний комплекс – не подолано. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою А. Портнова, що "Обговорення "декомунізаційних" законів ставить перед нами всіма вельми непросте запитання: Як поводитися з радянським минулим? На мою думку, передусім нам варто повною мірою усвідомити його неоднорідність і суперечливість, що жодною мірою не заперечує злочинного характеру радянського режиму. А ще варто замислитися про проблему незнання і нерозуміння радянського"³⁰.

²⁹ Цит. за: Замятін В. Пріоритети діяльності Верховної Ради та майбутньої парламентської коаліції через призму пріоритетів виборців. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/priorytety-diialnosti-verkhovnoi-rady-ta-maibutnoi-parlamentskoi-koalitsii-cherez-pryzmu-priorytetiv-vybortsiv>.

³⁰ Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>.

Декомунізація є багатофункціональним динамічним нелінійним процесом, пов'язаним з відмовою від радянського мислення, винайденням нової традиції, самовихованням, створенням нової уявної спільноти, дерусифікацією і всебічною підтримкою україномовного інформаційного продукту. Українське суспільство, згідно з вищезгаданими даними соціологів, переважно прихильне до поміркованих статичних патерналістських рішень, до компромісів, до уникнення "гострих кутів". Події, пов'язані з відставкою директора УНП В. В'ятровича, частиною суспільства були сприйняті як спроба часткової або повної зупинки декомунізації поряд з інформаційною кампанією з її дискредитації, протистояннями в судах і вуличними акціями її прихильників і противників. Декомунізація лишається своєрідним неформальним внутрішнім референдумом, іспитом суспільства на державницьку зрілість і/або інфантилізм і прихильність до популістських проєктів.

Принциповим кроком в утвердженні декомунізації стало рішення Великої палати Конституційного Суду України, яка визнала Закон "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" таким, що відповідає Конституції України. "З'ясувавши легітимність мети прийняття Закону і здійснивши його всебічний аналіз, Конституційний Суд України дійшов висновку, що пропаганда комуністичного режиму і нацистського режиму, публічне використання їх символів є спробою виправдати тоталітаризм і запереченням конституційних принципів та демократичних цінностей, захист яких є обов'язком всіх органів державної влади, а Закон є конституційним", – зазначається в рішенні, ухваленому 16 липня 2019 р. в справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України³¹. Це рішення поклало край спробам окремих політичних сил і їх цільової аудиторії переглянути положення цього закону або й зовсім скасувати його.

³¹ Закон, який забороняє пропаганду комуністичного та нацистського режимів, визнано конституційним. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/zakonu-yakuu-zaboronyaye-propagandu-komunistychnogo-ta-nacystskogo-rezhymiv-vyznano>.

Сталося так, що день-у-день, 16 липня 2019 р., набув чинності Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", ухвалений Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. Він, серед іншого, передбачає захист державної мови як невід'ємного елементу конституційного ладу (Ст. 53), регулює її застосування в різних публічних сферах (Ст. 20–42), забезпечує її правовий статус і сприяє популяризації³². Ухвалення згаданого закону поставило крапку в 30-річній (1989–2019 рр.) історії набуття українською мовою повноправного статусу і його закріплення в національному законодавстві на рівні окремого закону. Сприяння українській мові як державній є супутнім елементом декомунізації як дерусифікації, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги національного над пострадянським (русофільським). Водночас цей закон сприяє поширенню автохтонної лексики в публічному вжитку і назвах міст, селищ, вулиць, установ, навчальних закладів тощо. Це, в свою чергу, дозволяє проводити перейменування в позитивному інформаційному річищі, коли пропонується нова назва не викликає суперечок на тлі "гарячої" пам'яті, обстоювання історичної "правди" і пошуків "канонічного" іменослову. Наприклад, коли йдеться про діячів культури і мистецтва, музикантів, письменників, політиків, науковців (у тому числі всесвітньо відомих), героїв АТО.

Посилення (зменшення) декомунізаційних зусиль безпосередньо залежить від внутрішньо- і зовнішньополітичних пріоритетів чинної влади. Покінчивши на рубежі 2013 і 2014 рр. зі спробами 4-го Президента України В. Януковича остаточно втягнути країну у російську політичну орбіту, Україна здійснила кілька рішучих кроків, що підтверджували її євроінтеграційні прагнення. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада закріпила у Конституції курс України на Європейський союз та НАТО. "Це незворотність нашого європей-

³² Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної". Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 21. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>.

ського вибору, це початок справжньої євроінтеграції. Україна буде в ЄС і НАТО", – заявив після голосування тодішній спікер Верховної Ради Андрій Парубій³³. 5-й Президент України П. Порошенко перед голосуванням назвав 7 лютого історичним днем: "Сьогодні історичний день, коли в Конституції буде закріплено як зовнішньополітичні орієнтири рух України до ЄС і НАТО. НАТО – це про безпеку, не лише про військову, а і про безпеку громадянина, безпеку на вулицях, верховенство права. Зараз у Кремлі дуже уважно спостерігають за діями Верховної Ради. Не дочекаєтесь – не буде у вас радості. І Верховна Рада сьогодні продемонструє єдність, яку демонструє останні 4 роки"³⁴.

За даними соціологів, українське суспільство радше підтримує рух України до ЄС і НАТО, аніж повернення до російської сфери впливу. Тим самим Україна прагне набути членства і на ментальній карті Європи. Останнє поняття дослідники вважають конгруентним "Європейському Союзові". За даними загальнонаціонального опитування громадської думки, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені І. Кучеріва спільно з КМІС 8-20 серпня 2019 р. в усіх регіонах держави, військовий союз з Російською Федерацією та країнами СНД підтримує 7% респондентів, а прибічниками позаблокового статусу є 36% респондентів, тоді як вступ до НАТО підтримує 41% українців³⁵.

Після зміни влади приметним був високий рівень довіри до новообраного 6-го Президента України Володимира Зеленського, до новообраної Верховної Ради, нового уряду. Варто зауважити, що у здійсненні необхідних реформ громадяни усі сподівання покладали на чинного Президента (66%), новообрану Верховну Раду (43%) і уряд (35,5%)³⁶. Чинна влада не декларувала намірів

³³ Цит. за: Рада закріпила в Конституції курс на ЄС і НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/7/7205991/>.

³⁴ Там само.

³⁵ Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>.

³⁶ 100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/100-dniv-pislya-prezidentskikh-viboriv-otsinki-ta-ochikuvannya-gromadyan>.

переглядати чи скасовувати "декомунізаційні" закони. Ще у статусі кандидата у Президенти В. Зеленський заявляв, що якщо українське суспільство підтримало декомунізацію, то це нормально: "Є незаперечні герої. Степан Бандера – герой для якогось відсотка українців, і це нормально і класно. Це один з тих людей, які захищали свободу України. Але я вважаю, що, коли ми таку кількість вулиць, мостів називаємо одним і тим же ім'ям – це не зовсім правильно. До речі, справа не у Степані Бандері. Я можу те ж саме сказати і про Тараса Григоровича Шевченка. Я дуже поважаю його приголомшливу творчість. Але ми ж з вами повинні пам'ятати про героїв сьогодення, про героїв мистецтва, про героїв літератури, просто про героїв України. Чому ми їх іменами не називаємо?"³⁷.

Зайнявши президентське крісло у травні 2020 р., В. Зеленський прагнув триматися подалі від історичних тем. Проте під час щорічного новорічного звернення до народу він поставив під сумнів нещодавній ентузіазм щодо зміни пам'ятників і переіменувань вулиць. "Яка різниця?" запитав – він³⁸, і це спричинило новий тур публічної полеміки навколо декомунізації.

У такій ситуації важливою є позиція безпосереднього куратора УІНП, себто міністра культури України. Ексміністр В. Бородянський заявляв, що не буде "ініціювати жодних змін в закон про декомунізацію, як і закон про мову". За його словами, потрібно називати речі своїми іменами: "В нашій історії були жахливі сторінки і добрі сторінки. І той режим, який був 70 років на нашій території, призвів до великих втрат. І призвів до здобутків, теж не можна цього заперечувати. Але найстрашніше, що він призвів до втрат інтелектуальних, ментальних і жахливих фізичних, людських втрат"³⁹. На думку В. Бородянського, питання перейменування

³⁷ Зеленський про декомунізацію. URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/zelenskyi-pro-dekomunizatsiiu-bandera-heroi-tilky-dlia-chastyny-ukraintsiv-488477.html>

³⁸ Atlantic Council: Декомунізація в Україні може стати уроком для кризи пам'яті на Заході. URL: <https://www.unian.ua/politics/povalennya-pam-yatnikov-zahoduvarto-zrobiti-visnovki-z-dekomunizaciji-v-ukrajini-novini-ukrajina-11077181.html>.

³⁹ Куришко Д., Хоменко С. Міністр культури Бородянський – про Бандеру, "ботоферми" і гастролі українців у Росії. Інтерв'ю. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49837233>.

потребують переосмислення, що можливе, серед іншого, засобами мистецтва – за допомогою серіалів, фільмів, театральних постановок, які допоможуть зрозуміти контекст того часу, в якому люди жили й приймали рішення.

О. Ткаченко, який змінив В.Бородянського, на запитання, чи правильно проводилася декомунізація, чи можна було б по-іншому, відповів: "Я не можу не вітати цю декомунізацію, з одного боку. З іншого боку, не без перекосів. Я розумію, що це не було б можливо, якби воно так швидко не відбувалося, але є нюанси, про які варто було б подумати перше, ніж робити"⁴⁰.

Цілком очевидно, що позиція української влади в питанні декомунізації буде уточнюватися. Проте можна впевнено констатувати, що нинішня влада поки що не чинить відвертих і радикальних перешкод процесу прощання із комуністичним "світлим минулим", хоча декомунізація не є пріоритетним напрямом державної політики пам'яті. Не підлягає сумніву й те, що з Україною в питаннях декомунізації солідаризуються інші країни, в першу чергу ті, які колись були у підконтрольному Кремлю "соціалістичному таборі".

Найбільш виразним тут є приклад Польщі. 20 жовтня 2016 року Верховна Рада України і Сейм Республіки Польща ухвалили "Декларацію пам'яті і солідарності Сейму Республіки Польща і Верховної Ради України", у якій було сказано: "Ми, представники Сейму Республіки Польща та Верховної Ради України, спільно й одночасно приймаємо цю Декларацію пам'яті і солідарності, щоб віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали наші народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагалися знищити нашу незалежність... пам'ятаємо про боротьбу польських і українських національних сил антикомуністичного й антинацистського руху опору, які створили моральну основу для повернення незалежності наших держав. Ми віримо у необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та

⁴⁰ Хорошак К. Інтерв'ю з міністром культури Олександром Ткаченком. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2020/09/11/242296/>.

необхідність стримування сил, які ведуть до суперечок у наших державах"⁴¹.

За словами Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Польща в Україні Бартоша Ціхоцькі, його співвітчизники "пережили складний процес декомунізації, який спирався на поіменне з'ясування минулого, а не на огульне засуджування"⁴². Він обстоює думку, що в Польщі триває відкрита дискусія про суперечливі питання історії, зокрема, Голокост і статус національних меншин у Другій Речі Посполитій. При всіх нюансах польський досвід національного діалогу й порозуміння є добрим прикладом, уроком і для України.

Підсумково можна поставити кілька запитань. Які змістовні ризики таїть у собі декомунізація? Яким способом вони можуть позначитися на суспільній свідомості українців? Чи слід і далі удосконалювати концепцію декомунізації? Що заважає досягнути повноцінного ефекту в проведенні декомунізації?

Безсумнівно, що декомунізація, відмежування України від ідеології та практики тоталітарного режиму на тлі російсько-української війни а також пожвавлення пострадянської і неорадянської міфології, може стати об'єднуючим чинником, запорукою подолання постколоніального синдрому і розвитку горизонтальної мобільності соціуму. Це важіль для єднання громадян задля ствердження державницької позиції, консолідаційних цінностей. Заперечувати чи відкидати це, на наш погляд, було б пейоративно.

Водночас не можна не бачити проблем, пов'язаних з декомунізацією. Вона може призвести до однобічного тлумачення минулого, абсолютизації національної міфології, імперативності суджень щодо радянського спадку в Україні. Таким чином,

⁴¹ Рада ухвалила спільну з Сеймом Польщі декларацію "пам'яті і солідарності". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28065186.html>; Ukraine and Poland adopt Declaration of Memory and Solidarity, condemn external aggressors. URL: <http://euromaidanpress.com/2016/10/21/ukraine-and-poland-adopt-declaration-of-memory-and-solidarity/>.

⁴² Ціхоцькі Б. Польща: напрям успіху. URL: https://dt.ua/foreign_economics/polsha-napravlenie-uspeha-322115_.html.

декомунізація як інструмент і процес заперечення комуністичної ідеології і практики ризикує стати дзеркальною протилежністю комунізмові з його одномірною людиною, авторитарним мисленням і вихованням, осоружною репресивною практикою. Цю ситуацію вельми виразно окреслив А. Портнов, який писав, що в українському публічному просторі "дотепер відчутно бракує критиків інтегрального націоналізму та його символіки з демократичних, плюралістичних позицій, а не з перспективи "русского мира" чи "Великої Вітчизняної війни радянського народу". Так само бракує критики комуністичного нарративу, яка не викликала би підозр у вузько націоналістичній настанові автора. Тому я вважаю за засадничо важливе для такої критики відмежуватися від тоталітарних ідеологічних конотацій. За не менш важливу вважаю відмову від проявів зверхності і повчального тону"⁴³.

З огляду на це крапку в процесі декомунізації ставити зарано. Незавершена реформа судів першої інстанції дозволяє противникам декомунізації в столиці й регіонах розраховувати на потрібні рішення, які згортають цей процес і реанімують комуністичну символіку й топоніміку. Попри те, що декомунізація має підтримку значної частини суспільства, в Києві та південно-східних регіонах існує сталий спротив, що його підтримують (інформаційно і фінансово) проросійські політичні партії і організації. Високий рівень політизації проблеми і залежність суспільства від прихильних до Росії ЗМІ також ускладнюють подальше впровадження практик декомунізації.

Від послідовності дій чинної влади і підтримки нею національно-державницьких пріоритетів залежатиме кінцевий результат декомунізації: успіх за прикладом Польщі й країн Балтії; частковий успіх за прикладом Чехії і Словаччини; часткове згортання ("косметична" декомунізація, без люстрації і масштабних реформ) за прикладом Сербії і Словенії; повернення до політики амбівалентності періоду каденцій Леоніда Кучми і Віктора

⁴³ Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше: URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>.

Януковича ("Україна між Сходом і Заходом", буферна зона між "Пан-Європою" і "Третім Римом").

Підставовим викликом декомунізації в Україні сьогодні лишається конструювання нових національних міфів як дзеркального відображення "старих", (нео-) радянських, які побутували до 2014 року. Отже, виникає ризик утилітарного (ресурсно-мотивованого) підходу до декомунізації, яка за історичною інерцією може призвести до творення нових ідеологічних догм. Тут доречно нагадати думку Юлії Юрчук: "Якщо історією керує прагнення нових знань, а пам'ять живиться емоцією, то міф керується повтором того, що вже відомо"⁴⁴. Випрацьовуючи нове, продукуючи новий канон, норму, стандарт, або те, що видається новим, варто пам'ятати про те, що можна опинитися в символічних лабетах старого або того, що видається старим.

Поза сумнівом, слід продовжити розробку проблем, пов'язаних з формуванням та втіленням політики декомунізації. І йдеться не лише про наукові дослідження. Як відомо, у 2014 р. на рівні уряду було вирішено підготувати проєкт Закону про засади національної політики пам'яті, а також "Національну доповідь про злочини комунізму в Україні". Фактично мовилося про концептуальне підґрунтя політики декомунізації. Перший документ нібито був підготовлений, але не поданий на розгляд парламенту, а другий так і не з'явився. Тож єдиним програмним документом декомунізації стали чотири закони, прийняті 9 квітня 2015 р. Проте на практиці декомунізація часто виходила поза формальні рамки, визначені законом про засудження тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки, що породжувало критику чи навіть спроби компрометації всього процесу декомунізації. Ось чому до згаданих проєктів доцільно повернутись.

Досвід декомунізації виявив фінансові проблеми з її проведення: брак коштів на демонтаж монументів, заміну і

⁴⁴ Yurchuk Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine. Doctoral dissertation. Stockholm, US-AB: Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 103, 2014. P. 24.

виготовлення нових вуличних табличок, на створення пам'ятних місць чи музеїв, присвячених добі тоталітаризму, на належний медійний супровід декомунізації тощо. Все це підсилювало позиції противників декомунізації, які (до слова, використовуючи власний фінансовий інструмент) організовували контрзаходи з метою дискредитації насправді потрібних державних декомунізаційних ініціатив.

Отже, і концептуальні основи, й інструментарій декомунізації ще підлягають удосконаленню. Так що процес очищення від тягаря радянського тоталітарного минулого в Україні ще зарано оголошувати завершеним.

Розділ 12. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (1991–2021)

Технології впливу на масову свідомість із застосуванням фактів історії стали вагомим чинником і політичної боротьби, і управління суспільством. Науковці розрізняють "історичну політику" (діяльність державних еліт, спрямована на переписування історії і деформацію суспільної пам'яті) та "політику пам'яті" (осмислення умов співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів)¹. Контроль над історичною політикою здійснюється через спрямування державної символіки включно зі святами та ритуалами, інтерпретаційні схеми найуживаніших наративів, організацію історичної освіти, спрямування музейних експозицій, монументальну пропаганду, топонімічні зміни, утримання місць поховань, зображення символів та портретів на банкнотах, поштових марках тощо. Сфера "індустрії пам'яті" має тенденцію до розширення під впливом засобів масової інформації, літератури, мистецтва². Як зазначив німецький дослідник Е. Вольфрум, історична політика являє собою вид діяльності та галузь політики, де історія використовується для досягнення політичних цілей – легітимізації, мобілізації, політизації, і важливо хто, якими методами, для чого і з якими результатами політично актуалізує досвід минулого.

Інтерес до історичної політики був актуалізований й у зв'язку із розпадом СРСР. У самостійних державах спалахнув інтерес до архівних матеріалів, які стосуються національних історій. Результатом стало усунення багатьох "білих плям" в історії пострадянських країн, формування нових оцінок радянського минулого. За порівняно короткий час було розвінчано багато історичних міфів, на яких будувалася ідеологічна обробка народів Радянського

¹ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.

² Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 108.

Союзу, виник запит на перегляд оцінок його ролі у світовій та регіональній історії.

Проте у Російській Федерації, яка оголосила себе спадкоємицею СРСР, переоцінка радянської історії була сприйнята як небезпека "ідейного і політичного розколу суспільства". Подолання цієї небезпеки вбачалося у "реалізації нової російської ідеї", яка б "органічно поєднувала загальнолюдські цілі із істинно російськими"³. Задля цього здійснювався пошук символів спільного історичного минулого. Таким символом була обрана Перемога СРСР у Другій світовій війні.

Водночас в Україні відбувалося масштабне переосмислення вітчизняної історії із пошуком прийнятних для суспільства варіантів україноцентричного історичного наративу. Набули поширення твори істориків з української діаспори, розтаємничувалися архівні матеріали радянської доби із публікацією відповідних збірників документів. Спільною рисою актуалізації історичної політики виявилось конструювання модерної української ідентичності на основі принципу громадянської належності особистості. Таке спрямування історичної політики обумовлювалося вагомою роллю, яку відігравала поліетнічність соціумів у сучасному світі.

На ефективність "індустрії пам'яті" неминуче впливає тривалість практики державотворення, форма державного правління, рівень політичної культури населення, технічний рівень поширення інформації (чи протидії такому поширенню), а також геополітичні чинники, що визначають потужність і спрямування зовнішньополітичного впливу на історичну політику. Історична політика забезпечує формування історичної пам'яті у напрямі, визначеному як державними структурами, так і політичними силами та громадськими рухами. Співвідношення їх впливу на історичну політику, як правило, визначається потужністю та збалансованістю державних структур і сформованістю чи зрілістю громадянського суспільства.

³ Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. Независимая газета. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

Історична політика 1990-х – початку 2000-х рр.

У процесі суверенізації України як проімперській частині номенклатури, так і багатьом "суверен-комуністам" було важко відмовитися від звичних історичних кліше та оцінок і погодитися з тим, що ще донедавна таврувалося ними як "націоналістичні фальсифікації". Тому суверенізація України супроводжувалася потужним протиборством на символічному полі. Це протиборство мало багато схожого з процесом конструювання національного історичного нарративу в інших країнах⁴. На території західноукраїнських областей почався масовий демонтаж пам'ятників В. Леніну⁵. На зборах трудових колективів лунали виступи щодо заборони візитів емісарів із західноукраїнських областей для проведення агітації у виборчих округах⁶. Навпаки, використання української національної символіки на мітингах, відзначення Акту злуки УНР та ЗУНР із проведенням 21 січня 1990 р. "живого ланцюга" між Києвом та Львовом негативно було сприйняте багатьма партійними працівниками, які виступали проти відзначення Дня Соборності України, оскільки, мовляв, це могло призвести до дестабілізації ситуації у республіці.⁷ У квітні 1990 р. Прокуратура УРСР засудила "незаконні рішення" місцевих рад, якими запроваджувалося використання української "національної символіки – синьо-жовтого прапора і тризуба"⁸.

Однак незважаючи на спротив прорадянських сил 16 липня 1990 р. було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України, якою, крім іншого, проголошувалося національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Вже 24 липня за рішенням Київради синьо-жовтий прапор був піднятий у центрі столиці України. І тривалий

⁴ Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. Стратегічні пріоритети. 2007. № 1(2). С. 73.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2964. Арк. 107–108.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2774. Арк. 8.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2872. Арк. 32.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2751. Арк. 47–49.

час пересічні громадяни клали квіти біля підніжжя щогли, висловлюючи у такий спосіб підтримку суверенізації України.

Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України стало вінцем попередньої історії руху українського народу до своєї державності. У приміщення Верховної Ради 24 серпня було внесено величезний синьо-жовтий прапор представниками громадськості, а вже 4 вересня 1991 р. ухвалили постанову Верховної Ради про підняття синьо-жовтого національного прапора над її будинком, що стало надважливим кроком на шляху відмови від радянської символіки.

Після розпаду Радянського Союзу Україна перебувала у стані "пошуку себе". Такий пошук передбачав і "зайняття активної життєвої позиції" науковцями, і врахування суспільних реалій, таких як амбівалентність українського населення, відверте неприйняття відновлення її державного суверенітету з боку РФ, затяжну економічну кризу та породжені нею соціальні проблеми і відповідну потужну протидію з боку проросійських сил.

Незалежна Україна постала наслідком тактичного компромісу між "націонал-демократами" й прагматичною частиною номенклатури (яку з часом почали називати "націонал-комуністами"). Обидва партнери потребували підтримки один одного задля виведення України з-під контролю Москви й нейтралізації протидії консервативнішої, проімперської частини номенклатури. Владу зуміли зберегти "націонал-комуністи", які зреклися марксизму і розпустили компартію, проте зберегли комуністичну манеру правління, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, стереотипи мислення і поведінки⁹. Національно-демократичний табір ані психологічно, ані організаційно, ані фахово не був готовий до управління країною. Частина його членів продовжувала "боротьбу з комунізмом", інші розпорошилися по маргінальних партіях, які не мали впливу у суспільстві, а інші вдалися до компромісу із своїми колишніми опонентами¹⁰.

⁹ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). Київ: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. С. 474.

¹⁰ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Київ: Парламентське вид-во, 2007. С. 948.

Специфіка українського варіанту історичної політики демонструвала складне переплетіння питань ідентичності, колективної пам'яті і дефіциту легітимності пострадянської держави. На формування історичної політики в Україні суттєво вплинула тривала відсутність державності, обтяженість "радянською ідентичністю" і навіть "комплекс колоніальної меншовартості", що стояв на заваді повноцінному усвідомленню та захисту державних інтересів та формуванню уявлень про сфери впливу і національні інтереси на міжнародній арені.

В. Бондар у роботі "Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції"¹¹ виділив такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991 – 2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного наративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті у напрямі націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, "місць пам'яті", спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого. Загалом політика пам'яті з 2004 р. вписувалася у загальну тенденцію політизації історичного дискурсу, характерного для країн Східної Європи.

Яскравим проявом обтяженості "радянською ідентичністю" був процес затвердження Гімну, Державного герба та Державного прапора України. Лише у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ "Про Державний гімн України". У цей час після початку чергової сесії Верховної Ради синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив Малий державний герб України, яким став тризуб Рюриковичів. Тризуб мав стати також і головним елементом майбутнього Великого державного герба.

Протягом 1992–1996 рр. історична політика дістала новий поштовх після ухвалення Закону "Про освіту", на основі

¹¹ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 396.

впровадження якого здійснювалося переформатування історичної пам'яті молодих поколінь українців. Наукові установи та освітянські заклади були орієнтовані на формуванні державницьких настроїв у суспільстві, насамперед у середовищі молоді, шляхом звернення до історії України із виокремленням (а в деяких випадках і переглядом висновків щодо політичної діяльності) найбільш впливових її політичних лідерів у рамках відродження національних традицій української історіографії.

Проте у зденационалізованому середовищі заповнення "білих плям" української історії нерідко сприймалося як примусове нав'язування "невдомих цінностей". Частина інтелектуалів демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість. Тривалий час українській інтелігенції не вдавалося "окультурити владу", а от реалізувати приватні інтереси тій її частині, що перебувала при владі чи обслуговувала владу, вдалося. І це було зроблене певною мірою за рахунок розмежування еліти і народу¹².

У цей час в Україні починають домінувати два різновиди конструювання регіональних ідентичностей. Перший був притаманний Західному регіону, де на базі поширення засад демократії, індивідуального господарювання й підприємництва сформувалися орієнтації на західноєвропейську систему цінностей, на політичний активізм. Його антиросійський акцент був зумовлений негативним історичним досвідом та неприйняттям місцевими елітами орієнтації на Євразію у будь-якій формі¹³. Другий, пасивно споглядальний, був більш характерним для Східного і Південного регіонів. На Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів була схильна вважати, що "донбаська ідентичність" репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії¹⁴.

¹² Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 51.

¹³ Нагорна Л. Образ "двох Україн" у дзеркалі метафоричного моделювання. Історичний журнал. 2008. № 1. С. 12.

¹⁴ Степаненко В. Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С. 114.

Суттєвою перешкодою новій історичній політиці постало поглиблення економічної кризи. Вже впродовж року після проголошення незалежності цілком виправдані надії переважно поступилися місцем розчаруванню, коли замість очікуваного підвищення ефективності економіки мало місце різке падіння виробництва.¹⁵ Це справило загалом негативний вплив на оцінку громадянами ефективності вищого керівництва і відповідним чином відбилося й на ставленні до всіх напрямів діяльності уряду, у т.ч. й соціокультурного. Важливим виявилось й проведення приватизації не в інтересах абсолютної більшості громадян задля формування потужного "середнього класу", а в інтересах родинно-земляцьких угруповань, які з часом перетворилися на олігархічні клани.

Посткомуністична номенклатура ("партія влади" за Л. Кравчука й "олігархія" за Л. Кучми) успішно маргіналізувала націонал-демократичну опозицію, або скомпрометувавши її лідерів, або кооптувавши декого з них до себе, і зруйнувавши її організаційно¹⁶. В Україні була утворена держава, в якій об'єдналися бюрократи всіх рівнів, "тіньова номенклатура", лідери тіньового та напів-тіньового світу, які здійснювали контроль за розподілом і перерозподілом власності та економічних ресурсів¹⁷.

Для України роль великого капіталу у зміцненні державності була особливо важливою у контексті позиції Російської Федерації. Попри важливу роль очільників Росії у припиненні існування СРСР, російське керівництво не відмовилося від збереження контролю над Україною, у т.ч. духовного, а отже, і у питаннях історії, насамперед радянської. Після проголошення Акта про незалежність України пресекретар Б. Єльцина П. Вощанов виступив із заявою про те, що Росія залишає за собою право порушити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з колишніми республіками СРСР, які постали як незалежні держави. У травні 1992 р. вищий законодавчий орган РФ заявив, що акти про

¹⁵ Чухно А. Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе. Экономика Украины. 2007. № 3. С. 65.

¹⁶ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). Київ: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. С. 474.

¹⁷ Шакун В. І. Влада і злочинність. Київ: Пам'ять століть, 1997. С. 202.

передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. Російський парламент у липні 1993 р. ухвалив рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації.

Таким чином, "проблема Криму" від самого початку відновлення державного суверенітету України постала важливою і актуальною темою державної історичної політики. Маніпуляції навколо різноманітних питань з історії півострова активно використовувалися у політичній боротьбі. Шовіністичні кола у РФ відверто говорили про Севастополь як про "місто російської військової слави", а про Крим – як про "споконвічно російську територію".

Упродовж 1990-х років російська влада повністю опанувала мистецтво організації інформаційного фронту проти пострадянських країн. За відсутності спеціальної державної стратегії формування національного інформаційного простору в Україні досить швидко набули великого впливу інформаційні продукти російського походження, що впливали на створення відповідної атмосфери у суспільстві. У російськоцентричному мас-медійному дискурсі позиція РФ подавалася із позитивним емоційним забарвленням, а альтернативні позиції подавалися у редакції, покликаної викликати лише негативні емоції та відчуження. Проте тиск московського керівництва на Україну мав і зворотну реакцію – поширення з середини 1990-х рр. тенденції до "європеїзації". Така тенденція багато у чому була відповіддю на розробку і спроби реалізації російськими урядовими колами ідеї посткомуністичної імперії під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу та Заходу.

Поступово історична політика в Україні перетворилася на арену політичного протистояння із домінуванням прикладних функцій, що не сприяло формуванню фундаменту соціальної єдності та поширенню практик "примирення історичної пам'яті" між сусідніми державами. Якщо, наприклад, у ЄС у багатьох питаннях було досягнуто консенсус у баченні пріоритетів стратегій історизування (лише історики у всеозброєнні сучасного соціогуманітарного знання, а не владні структури й політичні сили мають

визначати пріоритети політики пам'яті¹⁸), то в Україні набула значного поширення участь непрофесіоналів у оцінюванні подій і фактів історичного минулого (у тому числі й на виконання різного роду замовлень політиків).

Розширення технічних можливостей для спілкування в умовах прискорення розвитку інформаційних мереж зробило можливим здобуття громадянами великої кількості інформації, "не фільтрованої" завданнями державного будівництва. Це сприяло поширенню спрощених поглядів на історичний процес. Водночас глобалізація запропонувала комплекс так званих "універсальних" цінностей, орієнтованих на людей, які віддавали перевагу матеріальним благам, а не реалізації завдань у сфері розбудови держави.

Іншим чинником, який стояв на перешкоді формуванню україноцентричної історичної політики, був вибір багатовекторної зовнішньої політики. Поступове зростання напруженості у стосунках із РФ було одним із відображень посилення протиборства на регіональному рівні, до якого включилися Польща та Туреччина. Українська історична політика несла відбиток балансування між інтересами більш потужних гравців на світовій чи регіональній арені. Навіть у Конституції України існувала невідповідність між проголошенням позаблокового статусу і збереженням російської військової бази у Севастополі.

Водночас уже у першій половині 1990-х рр. в офіційний дискурс і у підручники з історії був впроваджений новий національний наратив. Масштабний перегляд освітніх програм відбувся у сфері гуманітарних і суспільних наук. Вивченню історії України у школах та вузах почали надавати все більшого значення з огляду на необхідність формування громадянської ідентичності.

Важливо, що висвітлення та аналіз подій і явищ минулого відбувалися на основі аналізу розсекречених архівних документів і матеріалів, які вперше вводилися до наукового обігу. Архівна революція, а не диктат владних структур, як це було у період існування СРСР, стала основою усунення так званих "білих плям", а також появи нових підходів до періодизації історичного процесу.

¹⁸ Нагорна Л. П. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. С. 125.

Набув поширення цивілізаційний підхід до періодизації історії. У минуле відійшли "партійність науки" та суворі методологічні рамки наукових пошуків. Натомість був започаткований процес інтеграції української історіографії у європейський та світовий історіографічний простір і на тлі цього набули поширення міждисциплінарні дослідження.

Інтеграція української історіографії у світовий історіографічний простір відбувалася поряд із переосмисленням ролі і місця України в історичному процесі. Одним із результатів такого переосмислення стало формування схеми політичної історії на українських землях – історія державних утворень, історія вітчизняного права, політичних ідей і т.д. Вимальовувалася загальноприйнята схема політичної історії на українських землях – Київська держава – Русь (Київська Русь) – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська доба – козацька епоха – Гетьманщина – період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – УРСР – незалежна Україна. У минуле відійшли твердження про "віковічне прагнення українства об'єднатися із Росією". Натомість україноцентричний наратив історії стверджував про існування держави із центром у Києві задовго до того, як державні утворення виникли із центром у Москві. Давні державницькі традиції виступили одним із важливих обґрунтувань права на відновлення української державності, а характер зовнішніх зв'язків Києва здавна свідчив про інтеграцію у європейський історичний процес. Зв'язки Київської держави із Візантією, поширення на київських землях християнства ще у IX ст., визнання Русі на теренах Західної Європи доводили ненауковість тверджень про Україну виключно як "окраїну" Росії.

Упродовж 1990-х рр. в Україні були визначені основні засади увічнення пам'яті про минуле. З 1992 р. питання охорони пам'яток знайшли своє відображення у Основах законодавства про культуру¹⁹. У документі наголошувалося на важливості відродження і розвитку культури української нації та культури національних

¹⁹ Основи законодавства про культуру. Відомості Верховної Ради. 1992. № 21. Ст. 294.

меншин, які проживають на території України. Серед пріоритетів було названо збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища, проведення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України. Об'єктами національного культурного надбання було визнано унікальні цінності матеріальної та духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу. Такі цінності мали бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

Упродовж 1991–1999 рр. кількість облікованих об'єктів зросла з 121800 до понад 147000. Були виявлені і зберігалися пам'ятки козаччини, українського національно-визвольного руху, а також пов'язані із масовими політичними репресіями та голодоморами радянського режиму. Певна увага приділялася комплексному збереженню історико-культурних заповідників. Була розпочата реалізація державної програми відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури: відбудовано Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий собор та Успенський собор Києво-Печерської лаври. До Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО були занесені Національний заповідник "Софія Київська", Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник, а також історична частина міста Львова.

Протягом 1990-х рр. було створено систему державних нагород, пов'язаних з історичною тематикою, встановлено пам'ятники відомим українським діячам. На початку 1990-х років історична політика також знайшла своє відображення у формуванні дизайну українських купонокарбованців (перебували в обігу протягом 1992–1996 рр.) та національної валюти (запроваджена у 1996 р.). На лицьовій стороні купонів зразка 1991 р. було зображено фрагмент пам'ятника засновникам Києва, на зворотній – зображення Софійського собору у Києві. Пізніше на купонах друкували верхню частину пам'ятника Володимирі Великому в Києві, фасад будівлі Національного банку України, будівлю Національної опери України ім. Тараса Шевченка, верхню частину пам'ятника Тарасові Шевченку у Києві, будівлю Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Майже одночасно із купонами було замовлено й друк національної грошової одиниці – гривні. На аверсі гривневих банкнот були зображення Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Франка, Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Григорія Сковороди, Володимира Вернадського, на реверсі – Львівський оперний театр, Будинок Центральної Ради (Київ), Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Замок Любарта (Луцьк), Кієво-Могилянська академія, Будівля Президії Національної академії наук України. Символічно, що банкноти містили зображення Івана Мазепи, Михайла Грушевського та будинку Центральної Ради, що свідчило про відмову від радянських оцінок вікопомних подій української історії та нелояльних до Москви українських діячів.

Своєрідним відображенням складної української історії стали зображення, викарбувані на пам'ятних та ювілейних одногривневих монетах. У 1995 р. були викарбувані "50 років перемоги", "Богдан Хмельницький", "Місто-герой Київ", "Місто-герой Одеса", "Місто-герой Севастополь", "Місто-герой Керч", у 1996 – "Леся Українка", "50 років Організації Об'єднаних Націй", "10 років Чорнобильської катастрофи", "Михайло Грушевський", "Григорій Сковорода", "Незалежність" тощо. Реверс монети "10 років Чорнобильської катастрофи" містив зображення дзвону та надпис "Трагедія–Подвиг–Застереження", а монети "Незалежність" – зображення карти України, яке символізувало єдність українських земель.

Символічним стало й святкування Дня Незалежності, яке постало головним офіційним святом України. Його відзначення тривалий час супроводжувалося військовими парадми, урочистим покладанням квітів до пам'ятників видатним українським діячам та молитвою за Україну, яка традиційно проходила у Софії Київській. У роки перебування при владі Л. Кучми із великими урочистостями відбувалося й святкування Дня Конституції, оскільки ухвалення Конституції 28 червня 1996 р. він трактував як свою особисту заслугу. Враховуючи велике політичне та історичне значення об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, з 1999 р. в Україні почали

відзначати День Соборності України (до його офіційного скасування указом Президента України від 30 грудня 2011 р.).

Вже у першій половині 1990-х років були здійснені спроби порозуміння із Республікою Польща у трактуванні складних сторінок українсько-польської історії. Складність такого трактування полягала у тому, що у минулому українці та поляки боролися за панування на заселених переважно українцями територіях, які кожен вважав "споконвічно своїми". У 1993 р. за ініціативи урядів України та Польщі була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. У сфері історичної пам'яті почали здійснюватися кроки для консенсусу з найбільш спірних історичних питань, насамперед періоду ХХ ст. Критеріями оцінки підручників стали відпрацьованість формулювань, толерантність оцінок, уміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формулювань "образу ворога" і національної або релігійної нетерпимості²⁰.

Важливим кроком стало підписання 21 травня 1997 р. президентами України та Польщі спільної заяви "До порозуміння і єднання"²¹. У цьому документі йшлося про те, що багатовікова історія українсько-польського сусідства знає як багато прикладів взаємодопомоги і співробітництва, так і трагічних сторінок. Військове протистояння XVI–XVIII ст., прояви антиукраїнської політики польської влади у 20–30-х роках ХХ ст., переслідування поляків під час сталінських репресій, Волинська трагедія 1942–1943 рр., жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки та операція "Вісла", на думку авторів документа, не повинні були замовчуватися. Наголошувалося, що однобічний виклад цих фактів не пом'якшить болю скривджених та їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між польським та українським народами. Президенти України та Польщі відзначили, що витoki конфліктів іноді знаходилися поза межами

²⁰ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. С. 382.

²¹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005#Text

України і Польщі і були нав'язані недемократичними політичними системами. Тому важливим стало стимулювання діалогу між тими, хто впливає на формування громадської думки.

12 вересня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА. Важливим результатом діяльності комісії стала підготовка 28 видань з історії українського повстанського руху. А вже влітку 2003 р. була ухвалена українсько-польська парламентська заява, де йшлося про необхідність правдивого висвітлення трагічних подій заради забезпечення тривалого порозуміння. Проте шлях до нього виявився нелегким. Як у Польщі, так і в Україні були сили, які намагалися отримати політичні дивіденди зі збудження пам'яті своїх народів і плекання національних образ. Про необхідність реалізації нової історичної політики заявила партія "Закон і справедливість" та її союзники у Польщі. В той же час парламентські фракції Ліги Польських Родин та "Право і справедливість" виступили проти ухвали, яку запропонувала комісія закордонних справ і яку було узгоджено з робочою групою Верховної Ради України.

З 2003 р. відбулося формування української та польської версій польсько-українського протистояння²². Їх вагомою відмінністю стало те, що представники польської історіографії переважно аналізували безпосередньо події 1943 р. на Волині, а українські дослідники акцентували увагу на їх передісторії із висвітленням утисків чи винищення українців поляками. Унаслідок цього у польській історіографії події на Волині переважно характеризувалися як "Волинська різанина", а в українській – як "Волинська трагедія". Однак уже 2011 р. В. В'ятрович (з 25 березня 2014 р. голова Українського інституту національної пам'яті) навіть стверджував, що ці події можна назвати другою польсько-українською війною²³. Поряд з тим тривалий час суперечки науков-

²² Шаповал Ю. Сімдесят і десять. Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину. Київ: Польський інститут у Києві, 2013. С. 30.

²³ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. Київ: ВД "Києво-Могилянська академія", 2011. 288 с.

ців перебували переважно у рамках наукового дискурсу. А 11 липня 2003 року відбулося офіційне польсько-українське примирення під час відкриття пам'ятника, що його символізувало, у с. Павлівка на Волині за участю президентів Л. Кучми та А. Кваснєвського.

Важливим напрямом історичної політики в Україні стало вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. Шлях до визнання Голодомору геноцидом був досить довгим і складним, попри переконливі докази, наведені провідними українськими науковцями. Можливо, що на перешкоді цьому була позиція Російської Федерації, яка неодноразово висловлювалася проти трактування Голодомору геноцидом. Така позиція, вірогідно, обумовлювалася небажанням РФ, як правонаступниці СРСР, брати на себе моральну відповідальність за цей злочин. Проте вже у вересні 1993 р. у виступі Президента України Л. Кравчука містилося твердження, що ця спланована акція була "геноцидом проти власного народу... за директивою з іншого центру". 26 листопада 1998 р. указом Президента України кожної четвертої суботи листопада мав відзначатися День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій.

У зверненні 24 листопада 2002 р. Президента України у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій Глава держави визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу і висловився за спорудження Меморіалу пам'яті його жертвам у Києві. Він також закликав світове співтовариство до такого визнання та кваліфікації Голодомору, як злочину проти людства.

28 листопада 2002 р. у Постанові Верховної Ради засуджувалася політика геноциду, яка проводилася керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу. Цією постановою було передбачене проведення конкурсу на найкращий проєкт меморіалу жертвам Голодомору, а також забезпечення створення Міжнародного музею Голодомору під егідою ООН. Проєктування та спорудження Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932–1933 рр. було розпочате за розпорядженням Президента України Л. Кучми від 6 грудня 2002 р. Цим самим

розпорядженням Міністерству закордонних справ було доручено розпочати діяльність, покликану забезпечити міжнародне визнання Голодомору геноцидом українського народу та злочином проти людства.

Визнання Голодомору актом геноциду було зафіксоване у схвалених Верховною Радою 6 березня 2003 р. рекомендаціях парламентських слухань. Крім того, Верховна Рада доручила Кабінету Міністрів здійснити заходи з проєктування Меморіального комплексу жертвам Голодомору, відведення земельної ділянки та фінансування його спорудження. За результатами Спеціального засідання Верховної Ради щодо вшанування жертв Голодомору 14 травня 2003 р. було ухвалено постанову, яка передбачала звернення до українського народу із визначенням Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду. У ній наголошувалося, що Голодомор має бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним товариством як геноцид із однією із найбільших в історії людства кількістю жертв. Таке засудження мало принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, виконання громадянського, патріотичного обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей.

Україноцентричний історичний наратив був украй важливим для формування української громадянської ідентичності. Правда про минуле стала вагомим аргументом для протидії силам, які стверджували про "випадковість української державності". Правда про мільйони репресованих, заморених голодом, депортованих українців мала би пояснити й причини труднощів на шляху відновлення та розбудови української державності. Така правда мала формувати у громадян знання про спільний опір населення східноукраїнських та західноукраїнських земель політиці радянської, який був зламаний методом Голодомору.

Проте в Україні тривалий час співіснували "місця пам'яті", присвячені тоталітарному минулому, та пам'ятники борцям за незалежність. У 1995 р. у Биківні на околиці Києва був створений меморіальний комплекс на місці поховання жертв масових політичних репресій 1930-х рр., який з 2006 р. став заповідником національного значення і залишається найбільшим в Україні. У

1998 р. за ініціативи вищого керівництва України у Львові відбулися урочистості на честь річниці проголошення Західно-української Народної Республіки, але того самого року так само за ініціативи київських чиновників у Дніпропетровську відзначався ювілей В. Щербицького. Це й не дивно з огляду на те, що протягом 1991–2003 рр. вихідці з партійно-комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (прем'єр-міністри, віцепрем'єр-міністри, секретарі Ради національної безпеки й оборони, голови Адміністрації Президента) становили 73 %, серед губернаторів – майже 80 %²⁴. Крім того, до початку 2000-х років комуністи мали свою фракцію у Верховній Раді.

У таких умовах досягнення у сфері "українізації" історичної політики 1990-х – початку 2000-х років видаються доволі вражаючими. Вони могли б бути ще більшими, але так званий "дикий капіталізм" 1990-х суттєво зменшив престиж праці науковців, освітян та працівників сфери культури. За недостатнього фінансування значна кількість фахівців змушена була шукати іншу роботу в Україні або ж віддавати перевагу зовнішній трудовій міграції. Негативний вплив на збереження історичних пам'яток також справила діяльність "чорних археологів" та хаотична забудова міст із нехтуванням інтересами захисту пам'яток історії та культури²⁵.

Історична політика 1990-х – початку 2000-х рр. відображала багатовекторність зовнішньої політики та прагнення вищого керівництва уникнути загострення протистояння на базі історичної пам'яті. Міждержавні інтереси певний час диктували поширення в Україні компромісних оціночних установок подій минулого. Такі компромісні оцінки широко використовувалися освітянськими закладами у процесі формування світогляду громадян²⁶. Проте саме заклади освіти відіграли найважливішу роль у формуванні

²⁴ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Київ: Парламентське вид-во, 2007. С. 949.

²⁵ Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 264.

²⁶ Kåre Moberg, Two approaches to entrepreneurship education: The different effects of education for and through entrepreneurship at the lower secondary level. The International Journal of Management. 2014. №12, P. 512–528.

української громадянської ідентичності, що поступово сприяло поширенню підтримки європейського вектора у зовнішній політиці держави.

Важливо, що українська сторона вже у 1990-х рр. була готова вести виважений діалог із сусідніми державами щодо окреслення основних пріоритетів політики пам'яті, у т. ч. зі встановленням меморіальних споруд та спільним проведенням урочистостей на честь видатних історичних подій. Створення спільних комісій для пошуку консенсусу з найбільш болісних питань минулого виявилось важливою платформою для налагодження та розширення відповідного діалогу та підготовки рекомендацій і законопроектів для владних органів. Проте якщо у відносинах із Польщею вдалося знайти певні точки для порозуміння, то у відносинах з РФ на царині історичної політики спостерігалось дедалі більше розходження, зумовлене небажанням вищого керівництва Росії відмовлятися від імперських амбіцій і адекватно сприймати правду про минуле, засвідчену як архівними документами, так і матеріалами так званої "усної історії". Поступово РФ почала масштабно використовувати історичну політику й для реалізації власних зовнішньополітичних завдань.

Історична політика 2004–2010 рр.

Унаслідок порівняної економічної слабкості громадян і, відповідно, їх масштабної залежності від держави, а також загальної амбівалентності українського населення повноцінне громадянське суспільство не могло бути сформоване без усунення від влади посткомуністичної олігархії. А її усунення від влади безпосередньо залежало від зрілості громадянського суспільства. Тому поштовхом для вагомих перетворень мала стати подія, яка викликала величезний резонанс у суспільстві. Такою подією стала "Помаранчева революція" 2004 р.

З точки зору розвитку історичної політики важливим виявилось те, що вже під час передвиборчої боротьби 2004 р. у політтехнологічну схему були оформлені маркери "розколоти" України. Широко представлені у російськоцентричному дискурсі,

такі маркери були використані Партією Регіонів для мобілізації власного електорату у протиборстві із так званим "помаранчевим табором". "Розколотість" України подавалася у тому числі й через "принципово різне" сприйняття української історії східноукраїнським та західноукраїнським населенням.

Після "Помаранчевої революції" протиборство влади та опозиції на ниві історичної політики продовжилося. Втягнутому політтехнологами у таке протиборство, вищому керівництву України на чолі із В. Ющенком тривалий час не вдавалося налагодити виважений та цивілізований діалог у суспільстві, здатний подолати "гострі кути" історичної пам'яті та штучно сформовані контрдіскурси в оцінці певних історичних подій та політичних діячів. Напруження в українському суспільстві всіляко підігрівалося керівництвом РФ, яке доклало чималих зусиль для формування в Україні потужного проросійського мас-медіа дискурсу, орієнтованого на населення Півдня та Сходу.

Моніторинг таких електронних ресурсів Донецького регіону за 2004–2013 рр., як dkr.com.ua ("Донецький комунікаційний ресурс"), dnews.donetsk.ua ("Донецкие Новости"), donbass.ua ("Донбасс"), ngo.donetsk.ua ("Портал неполітичних новин"), hatanm.org.ua ("Український портал Донеччини"), ostro.org ("Остров"), dp.ua ("Интернет-газета Донбасса"), а також газет "Вечерний Донецк" та "Донецкий кряж" дозволяє стверджувати, що автори сайтів у переважній більшості випадків акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті й оцінці історичних подій та політичних діячів населенням східноукраїнських і західноукраїнських областей.

Особливу увагу впродовж 2005–2010 рр. донецькі ЗМІ приділяли критиці В. Ющенка за так зване "переписування" історії", яке нібито полягало у нав'язуванні "ідеалів Західної України" та "фашистських стереотипів". Остання теза аргументувалася тим, що нібито відбувається перетворення "українських націонал-фашистів на борців за незалежність"²⁷. Критичні зауваження лунали на адресу українського інтегрального націоналізму,

²⁷ Иванов А. Никотин национализма и Табачник. Донецкий кряж. 2010. 19–25 марта; Болезни истории. URL: <http://dkr.com.ua/index.php?new=12275>

основні положення якого оголошувалися тотожними ідеям німецьких націонал-соціалістів²⁸. У окремих випадках навіть у співпраці із гітлерівцями звинувачували все західноукраїнське населення із наголосом, що у роки правління В. Ющенка героям, які воювали у складі Червоної Армії, не приділялася увага, у той час як суспільству нав'язувався культ С. Бандери та Р. Шухевича. Це, на переконання авторів статей, ставило під сумнів "усю історію війни проти Німеччини"²⁹.

Якщо на території Західної України звеличувалася боротьба УПА та встановлювалися пам'ятники жертвам радянського режиму, то на території східних та південних областей встановлювалися монументи діячам Російської імперії та СРСР. Так, у 2004 р. у Херсоні був відкритий пам'ятник Г. Потьомкіну, у Одесі та Севастополі були встановлені пам'ятники імператриці Катерині II. У 2007 р. у Сімферополі та Луганську були відкриті пам'ятники "Жертвам радянського народу, які загинули від ОУН–УПА", а у Львові – пам'ятник "Жертвам Голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття". Протистояння на символічному просторі втілювалося й у судові рішення чи рішення місцевих рад, які ухвалювали постанови щодо демонтажу (чи встановлення/невстановлення) окремих пам'ятників. Л. Нагорна з цього приводу зауважувала, що "воювати з пам'ятниками" немає сенсу, оскільки у "цивілізованому світі закарбовані в камені взаємосуперечливі постаті спокійно співіснують, і це нікого не дратує"³⁰. Проте втягнення України у інформаційну війну на ґрунті політики пам'яті фактично позбавило українське керівництво вибору. Тим більше, що, як виявилось згодом ішлося про підготовку Російської Федерації до розв'язання гібридної війни проти України.

Якщо впродовж 1990-х років президенти України переважно намагалися уникати "гострих кутів" у царині історичної політики,

²⁸ Иванов А. Бандеро-европейская несовместимость. Донецкий краж. 2010. 5–11 марта.

²⁹ Герман считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев. URL: <http://www.donbass.ua/tags/stepan-bandera.html>

³⁰ Нагорна Л. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. С. 265.

то на початку 2000-х років вона досить часто виступала елементом як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного протиборства. 21 квітня 2008 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України Президент України В. Ющенко відверто сказав, що "найбільшою загрозою національній безпеці є інформаційна експансія іноземних держав. Завдяки цьому в інформаційному просторі України проводяться інформаційно-психологічні кампанії по тих чи інших питаннях", а "предметом цих впливів є насамперед теми національної єдності, територіальної цілісності, мови, релігії і культури, європейської та євроатлантичної інтеграції"³¹.

На тлі загострення інформаційної війни із РФ В. Ющенко, будучи втягнутим у інформаційне протистояння, намагався показати складний і суперечливий шлях становлення української державності. Історична політика слугувала формуванню переконання уявлення про відмінність історичного шляху України та Росії. Акцент був зроблений на висвітлення та популяризацію боротьби за незалежність України у різні історичні періоди, на аналіз відносин України та Росії в історичній ретроспективі, визначення причин голодоморів та політичних репресій в Україні. Значна увага була приділена висвітленню протистояння на українських землях у контексті подій Другої світової війни із глорифікацією боротьби УПА.

Уже 13 жовтня 2005 р. на місці, де спалили тіло Головного Командира УПА Р.Шухевича, був встановлений пам'ятний знак. У червні 2007 р. відзначалося 100-річчя із дня народження Р. Шухевича, був урочисто відкритий Будинок-музей родини Шухевичів у с. Тишківці Івано-Франківської області, а у жовтні Р. Шухевичу було присвоєне звання "Герой України". На його честь в Україні були встановлені численні пам'ятники та меморіальні дошки (їх встановлення почалося ще у 1990-х роках, а у 2000 р. побачив світ фільм кінорежисера О. Янчука "Нескорений", знятий за сприяння Українського конгресового комітету

³¹ Президент України застерігає: інформаційна експансія іноземних держав є найбільшою загрозою національній безпеці України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1113131.html>

Америки і за участю Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка).

Звертаючись до ветеранів Червоної Армії та УПА, у своїх промовах В. Ющенко неодноразово наголошував на потребі примирення. Однак на той час "вікно Овертона" для позитивного сприйняття вояків УПА абсолютною більшістю населення України ще не відкрилося. 86 % респондентів, опитаних наприкінці квітня 2005 р., мали намір відзначати річницю Перемоги, причому 51% вважали цю дату Днем Перемоги Радянського Союзу³², фактично реанімуючи радянську традицію.

Незважаючи на це, у жовтні 2007 р. В. Ющенко видав указ про святкування 65-ї річниці створення УПА. Указ про присвоєння звання Герой України С. Бандері за героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу був підписаний В. Ющенком 22 січня 2010 р. 28 січня 2010 р. В. Ющенко видав указ "Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті"³³. У документі йшлося про визнання учасниками боротьби за незалежність України у ХХ столітті осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, у тому числі у складі збройних формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони "Карпатська Січ", Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності.

Загострення протистояння на ниві історичної політики підіграло Кремлю у його прагненні представити Україну "розколотою" державою. Водночас такі ініціативи президента змушували

³² Кожен десятий українець не збирається святкувати День Перемоги. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/257178.html>

³³ Указ Президента України "Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/752010-9991>

українське суспільство уважніше подивитися на власну історію, відповідаючи на питання на кшталт "Хто ми такі?" та "Ким ми хочемо бути?".

Змістовні відповіді на ці та інші подібні питання мав запропонувати суспільству Український інститут національної пам'яті (УІНП), створений за ініціативи В. Ющенка 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. У такому статусі він проіснував до 2008 р. З 9 грудня 2010 р. до 2014 р. Інститут працював як науково-дослідна бюджетна установа при Кабінеті Міністрів України. Діяльність Інституту була спрямована насамперед на організацію всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності із поширенням такої інформації в Україні та поза її межами. Крім того, Інститут мав забезпечувати здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті учасників визвольного руху, Української революції 1917–1921 рр., воєн, жертв Голодомору 1932–1933 рр., масового голоду 1921–1923, 1946–1947 рр. та політичних репресій, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України. Важливою складовою діяльності була й організація дослідження історичної спадщини та сприяння інтеграції в українське суспільство національних меншин і корінних народів. Проте, на відміну від польського Інституту національної пам'яті його український аналог не отримав належного фінансування. Певний час УІНП координував роботу зі створення Книги пам'яті жертв Голодомору. Проте серйозно розгорнути заплановану роботу не вдалося. Штат УІНП становив лише близько 70 працівників, на відміну від більш як 2000 у відповідній установі Республіки Польща. Крім того, польський Інститут надає документи і виконує їх аналіз для проведення люстрації, а польське люстраційне законодавство зобов'язує публічних осіб пройти через таку процедуру. Все це суттєво підвищує впливовість установи.

У роки президентства В. Ющенка продовжилася співпраця у сфері історичної політики із Польщею. Так, у 2005 р. за участі президентів України та Польщі був відкритий польський військовий меморіал у Львові – "Цвинтар орлят" на місці

поховання на "Цвинтарі захисників Львова" (частина Личаківського цвинтаря) юних поляків, які вели бої проти ЗУНР у 1918–1919 рр. та проти більшовиків у 1920 р. Проте співпраця з польською стороною не минулася без певних проблем. За угодою із Польщею відновлення "Цвинтаря орлят" було можливе лише без встановлення левів біля колони. Відповідний протокол був підписаний посадовцями України та Польщі 6 червня 2005 р. 13 червня 2005 р. Львівська міська рада ухвалила рішення про неприпустимість встановлення скульптур, архітектурних елементів та мілітарних символів, які не були обумовлені її ухвалами. Проте фігури левів із написом "Тобі, Польща" були встановлені, а їх переміщення викликало незадоволення та протест польської сторони.

У березні 2007 р. на території Бабиного Яру був створений Національний історико-меморіальний заповідник "Бабин Яр" з метою вшанування та увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій. У Бабиному Яру та поблизу нього встановлений пам'ятник розстріляним на цьому місці радянським громадянам – євреям, військовополоненим, дерев'яний хрест у пам'ять про розстріляних членів ОУН, пам'ятник розстріляним у Бабиному Яру дітям тощо.

За ініціативи В. Ющенка була продовжена робота у царині визначення та визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. 11 липня 2005 р. побачив світ Указ Президента України В. Ющенка "Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні". Уряду було доручено підготувати та внести у визначеному законом порядку на розгляд Верховної Ради законопроект, де б містилася політико-правова оцінка ролі голодоморів в історії українського народу. Указ Президента від 4 листопада 2005 р передбачав створення оргкомітету на чолі із Прем'єр-міністром України з відзначення 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., передбачалася також активізація заходів, спрямованих на визнання міжнародною спільнотою Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. 12 жовтня 2006 р. був підписаний Указ Президента "Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій". Ним передбачалося, зокрема,

прискорення проектування та спорудження Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору та активізацію роботи з визнання міжнародною спільнотою Голодомору геноцидом українського народу.

Визнання Голодомору геноцидом українського народу мало місце вже 28 листопада 2006 р., коли Верховна Рада ухвалила Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні"³⁴. Ст. 2 закону передбачала, що публічне заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні "визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним". Органи державної влади та місцевого самоврядування були зобов'язані сприяти поширенню інформації про Голодомор, забезпечувати вивчення цієї трагедії у навчальних закладах України, а також вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв постраждалих від Голодомору, у тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору. За цей закон не проголосували лише члени фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України.

Важливим наслідком інтенсифікації політики у сфері вшанування пам'яті жертв Голодомору стала зміна ставлення громадян до оцінки цієї події, оскільки вже 2010 р. більшість респондентів поділяли погляд на Голодомор як геноцид. Якщо у 2010 р. геноцидом вважали Голодомор 61 % опитаних Соціологічною службою "Рейтинг", то у 2013 р. – вже 66 %, а у 2015 р. – 80 %³⁵.

Важливим кроком стало розведення у часі Указом Президента України від 21 травня 2007 р. "Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років" днів пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Цим документом було визначено, що День пам'яті жертв політичних репресій мав відзначатися у третю неділю травня.

³⁴ Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні". Відомості Верховної Ради України. 2006. № 50. Ст. 504.

³⁵ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії "Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики" 7 червня 2016 р. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

У листопаді 2008 р. у Києві під час масштабного вшанування 75-х роковин Голодомору був виданий збірник документів і матеріалів, присвячений цій події. Книгу підготувала українсько-польська робоча група, яка почала свою роботу ще у 1996 р. Позитивний відгук, який мало видання в Україні, сприяв підготовці англomовної версії роботи, яка вийшла друком у 2009 р. 3 лютого 2009 р. СБУ вперше офіційно передала Інституту національної пам'яті (ІНП) Польщі копії розсекречених документів НКВС щодо репресій проти поляків, які проживали в радянській Україні у тридцятих і сорокових роках ХХ століття. А у серпні 2009 р. була укладена угода між ІНП та СБУ про наукову та архівну співпрацю³⁶.

Важливим для України було ставлення міжнародної спільноти до Голодомору 1932–1933 рр. У листопаді 2003 р. сесія Генеральної Асамблеї ООН ухвалила заяву з нагоди 70-ї річниці Великого голоду 1932–1933 років, у якій він був визнаний національною трагедією українського народу. За ухвалення такої заяви проголосували 64 держави-члени ООН. Підтримуючи таку заяву, РФ разом з тим відмовилася визнавати Голодомор геноцидом. У 2008 р. Держдума РФ ухвалила заяву, в якій Голодомор був названий "предметом сучасних політичних спекуляцій". У цьому документі йшлося про відсутність свідчень етнічної спрямованості голоду, який вразив переважно аграрні райони СРСР. Відмовилася визнавати Голодомор геноцидом також і Великобританія. Свою позицію ця країна мотивувала тим, що він відбувся до схвалення Конвенції ООН про геноцид 1948 р., де містилося визначення геноциду як концепції міжнародного права.

Водночас унаслідок багатьох зусиль 23 жовтня 2008 р. Голодомор було визнано депутатами Європарламенту жахливим злочином проти народу України та проти людяності. 28 квітня 2010 р. Парламентська Асамблея Ради Європи визнала Голодомор "злочином проти власного народу" та злочином проти людяності,

³⁶ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту. 1996–2016. Лодзь–Варшава–Київ, 2018. С. 29.

але відмовилася називати Голодомор геноцидом. Окрім України, Голодомор в Україні 1932–1933 років офіційно визнали геноцидом Австралія, Ватикан, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Угорщина, Португалія, США. Багато країн офіційно засудили Голодомор. Для багатьох українців міжнародне визнання Голодомору стало свідченням встановлення історичної справедливості щодо оцінки цього злочину проти людяності, який постав на перешкоді національним прагненням українства. Водночас визнання Голодомору геноцидом дозволяло включити його історію до шкільних програм, що містили розділ про геноциди, до музейних експозицій, що сприяло поширенню інформації про Україну у світі. Історична політика виявилася вагомим засобом формування іміджу країни на світовій арені та громадянської ідентичності в Україні.

Загалом владні органи впродовж 2004–2010 рр. приділяли значно більше уваги історичній політиці, аніж протягом 1990-х років. Її реалізація суттєво посилила інтерес до подій минулого в українському суспільстві та прискорила процес розмежування таборів прихильників тих чи інших оцінок подій і явищ минулого. Для багатьох громадян, соціалізація яких відбувалася переважно у період існування СРСР, правдива інформація про минуле була вагомим чинником перегляду своїх світоглядних орієнтирів.

Поряд з тим з подачі проросійських мас-медіа набувала поширення й думка про "чергове переписування історії" в Україні. Стараннями політтехнологів українське суспільство намагалися поділити на "помаранчевих" та "біло-бакитних", хоча для більшості громадян найбільш важливими питаннями були не "історичні", а "економічні". Штучне розмежування на основі ставлення до минулого було використане в Україні як засіб дестабілізації суспільства. Можливо, у такий спосіб намагалися компенсувати втрату в Україні впливу комуністів. Не виключено також, що ідея про "розкол" України була одним із елементів інформаційного протистояння і складовою гібридної війни. Не даремно В. Путін двічі відвідав Україну перед президентськими виборами демонструючи підтримку В. Януковичу, а контрольовані державою російські ЗМІ розгорнули інтенсивну кампанію проти В. Ющенко. Але російські

науковці відзначали поразку "російських політтехнологів та ЗМІ, які викликали в українських громадян природний протест проти грубих спроб нав'язати їм свою волю"³⁷.

Українська історична політика у роки президентства В. Ющенка виявилася потужним засобом "європеїзації" суспільства. Акцент на висвітленні історії на основі цивілізаційного підходу та європоцентризм у викладі та аналізі історичного минулого із визначенням ролі та місця України у розвитку європейської цивілізації сприяли зростанню кількості громад, які підтримували процес євроінтеграції. Натомість поступово скорочувалася кількість тих, хто віддавав перевагу інтеграції України у об'єднання, очолюване Російською Федерацією. Перевага в Україні "європейського" вектора зовнішньої політики набула довгострокового і некон'юнктурного характеру. Завдяки відповідній історичній політиці така перевага була заснована на аргументах, що становили основу української громадянської ідентичності, та на об'єктивних інтересах українського державотворення. Українська громадянська ідентичність постала достатньо сильною, щоб виключити реальний ризик розколу країни і протистояти зовнішнім спробам забезпечити такий розкол.

Однією з основ державного будівництва в Україні стала ідея про те, що давнє слов'янське населення на території сучасної України, прямими нащадками якого є українці, було засновником держави Русь, а приєднання України до Московщини призвело до втрати державності, колоніального пригнічення, деетнізації народу методом примусової русифікації та придушення культури.

Одним із наслідків утілення у життя історичної політики стало формування української громадянської нації. Усвідомлення того, що джерелом масових репресій, депортацій, Голодомору була політика Кремля, сприяло поширенню переконання в українській самостійності як факторі забезпечення можливості самостійно визначати власну долю та й взагалі гарантії самозбереження. Незважаючи на певні регіональні відмінності, цінність незалежності в Україні вже не ставилася під сумнів, а самі ці відмінності

³⁷ История России. XX век. 1939–2007. Москва: Астрель: АСТ, 2009. С. 758.

стали гарантувати політичний плюралізм, пошук компромісів та демократію, оскільки навіть різного роду гострі дискусії не супроводжувалися виявами насильства або закликами до нього.

Історична політика 2010–2013 рр.

Перемога на президентських виборах В. Януковича мала одним із наслідків коригування історичної політики України. На думку В. Бондаря, В. Янукович повернувся до амбівалентної історичної політики, яка була у часи Л. Кучми (поєднання етно-символізму з радянсько-ностальгійними елементами)³⁸. Погоджуючись із твердженням про амбівалентність такої політики, можна все ж вести мову, що етносимволізм був поєднаний не тільки із радянсько-ностальгійними елементами, а й зі спробами поширення наративів "русского мира", що під цим розуміється спільнота людей, об'єднаних поглядами на місце та роль російської мови і культури, історичною пам'яттю та цінностями, лояльністю до Російської Федерації і її керівництва, а також підтримкою світоглядних орієнтирів Російської православної церкви, російською мовою і культурою.

Одним із перших сигналів про зміни в історичній політиці стали відповіді В. Януковича на питання журналістів під час роботи сесії ПАРЕ у квітні 2010 р. На питання про його особисту оцінку Голодомору 1932–1933 рр. він назвав його одним із наслідків сталінського тоталітарного режиму, але відмовився називати його геноцидом українського народу, цим мовчанням фактично озвучивши одну із головних тез російської пропаганди. Позиція В. Януковича була помічена у Російській Федерації. 17–18 травня 2010 р. під час офіційного візиту до Києва президент РФ Д. Медведєв відвідав Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні, який відмовився відвідати на запрошення В. Ющенка. Ставши президентом, В. Янукович закликав до "пошуку шляхів примирення", але такий "пошук", у його розумінні, найчастіше

³⁸ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. С. 395.

означав проросійські оцінки історичних подій і явищ. Так, у 2010 р. у Бердянську був відкритий пам'ятник графу М. Воронцову, а у Запоріжжі – пам'ятник Й. Сталіну.

У грудні 2010 р. був ухвалений Закон України "Про культуру"³⁹, яким передбачалося сприяння створенню єдиного культурного простору України. У жовтні 2012 р. до ч. 3 ст. 13 цього закону було внесено зміни, відповідно до яких право контролю за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей перейшло від спеціально уповноваженого державного органу до "центральных органів виконавчої влади"⁴⁰. Закон забороняв вилучення друкованих видань, вихідних матеріалів, фільмів і літературних творів, документів, пам'яток з бібліотечних, музейних, архівних фондів, фільмофонду, знищення культурних цінностей з ідеологічних чи політичних міркувань. Порядок занесення унікальних культурних цінностей, що мають виняткове історичне, художнє, наукове та інше культурне значення для формування вітчизняного культурного простору, до Державного реєстру національного культурного надбання визначався Кабінетом Міністрів України.

Тим часом у східних та південних областях набирала оберти кампанія по дискредитації української державності зі звинуваченнями В. Ющенко у "відродженні фашизму". Антиукраїнські нападки у мас-медіа Донбасу виявлялися у вигляді кепкування з економічних невдач і прорахунків незалежної держави із протиставленням їх економічним здобуткам СРСР⁴¹. Своєрідним виявом лояльності до Російської Федерації були звинувачення

³⁹ Закон України "Про культуру". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>

⁴⁰ Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17#Text>

⁴¹ Лях Л. Как это было. Донецкий краж. 2013. 8–14 марта.

Заходу у руйнуванні православної церкви,⁴² а українських "націоналістів" на чолі із ВО "Свобода" у боротьбі із православ'ям загалом⁴³.

Присвоєння звання "Герой України" С. Бандері було названо кроком Президента В. Ющенка "до поглиблення розколу України"⁴⁴, відродження фашизму"⁴⁵. Навпаки, віталися рішення Донецького окружного адміністративного суду від 2 квітня 2010 р., а також рішення Донецького апеляційного адміністративного суду від 23 червня 2010 р. про визнання незаконним указу Президента України В. Ющенка про присвоєння С. Бандері звання "Героя України"⁴⁶. 2 серпня 2011 р. Вищий адміністративний суд України залишив у силі рішення Донецького окружного адміністративного суду та Донецького апеляційного адміністративного суду, які визнали незаконним присвоєння С. Бандері та Р. Шухевичу звання "Герой України". Символічним кроком можна вважати й рішення В. Януковича про скасування указом від 30 грудня 2011 р. святкування Дня Соборності України зі встановленням Дня Соборності та Свободи України (13 листопада 2014 р. Указом наступного Президента України П. Порошенка святкування Дня Соборності було відновлене).

Упродовж 2010–2013 рр. відбувалася потужна мовно-інформаційна експансія Росії в інформаційно-культурний і освітній простір, здійснювався штучний поділ українського соціуму на україномовних та російськомовних громадян разом із нав'язуванням думки про необхідність захисту останніх. Регіональна ідентичність деякими політиками навіть представлялася як

⁴² Козлов А. Мифы, которые мы выбираем. Донецкий краж. 2013. 1–7 марта; Козлов А. Евразийский проэкт и подстерегающие его опасности. Донецкий краж. 2013. 29 марта–4 апреля.

⁴³ Семенов С. Мы и соседи в зеркале контрастов. Донецкий краж. 2013. 5–11 апреля.

⁴⁴ Дубовой Г. Украинцы сжигают паспорта. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11053.php>

⁴⁵ Польский шлагбаум для львовских бандеровцев. URL: <http://dkr.com.ua/index.php?new=13336>

⁴⁶ Бутенко Е. В "донецком" деле Бандеры сегодня поставит точку Высший админсуд. URL: <http://www.salon.donetsk.ua/rubrics/11886.php>

противага процесу українізації. Для Сходу та Півдня України, де вплив російського культурного простору унаслідок цілеспрямованої міграційної політики набув порівняно великих масштабів, регіоналізм прагнули зробити своєрідним фетишем. Тиражувався міф, що "Донбас годує всю Україну", про "споконвічно російський Донбас".

О. Гриценко, характеризуючи історичну політику часів В. Януковича, називав її "сором'язливим демонтажем". Дослідник відзначав політичні вагання В. Януковича між "антинаціоналістичним реваншем" та "пом'якшенням" національного нарративу⁴⁷. Проте дії В. Януковича навряд чи можна оцінити як "сором'язливі". Він відверто сприяв посиленню російського впливу в Україні, послабленню її позицій на міжнародній арені та у сфері обороноздатності.

Дуалізм ідентичностей, амбівалентність історичної свідомості населення України капіталізувалися у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найдраматичніших сторінок минулого, як-от події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху, призводила до загострення суспільних конфліктів. Прикладом можна назвати бездоказові спроби нав'язати асоціювання В. Ющенка з нацизмом, що його накидали політтехнологи зі штабу В. Януковича⁴⁸.

Проте закиди щодо "фашизації України" переважно скептично були сприйняті в українському суспільстві. Саме разюча відмінність між запропонованими штабом В. Януковича символами і реальністю викликала несприйняття. Для українського населення звинувачення навіть у самій можливості позитивного сприйняття ідеології фашизму було неприйнятним. І незважаючи на певні відмінності у ставленні до боротьби УПА чи до особи С. Бандери або Р. Шухевича у різних регіонах України, спільним для громадян залишалося усвідомлення важливості і необхідності боротьби за

⁴⁷ Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014). Київ: К.І.С., 2017. 1136 с.

⁴⁸ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. Київ: ІПІЕНД, 2011. С. 265.

українську державність. Тому найчастіше різницю у ставленні громадян України до борців за незалежність можна пояснити відмінностями у сприйнятті методів, якими така боротьба здійснювалася, та неоднозначним сприйняттям союзників і противників цієї боротьби.

У аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень справедливо стверджувалося про певну відірваність національної пам'яті від загальноєвропейського історичного наративу, неартикульованість української нації у пам'яті європейців, присутність у історичній свідомості громадян України рудиментів комуністичної доби⁴⁹.

Президентство В. Януковича стало проблемою для розвитку українсько-польських відносин у царині історичної політики. Кадрові зміни у Службі безпеки України призвели до того, що вже з кінця 2010 р. співпраця між Інститутом національної пам'яті у Варшаві та українською стороною дуже сповільнилася. Попри зустрічі робочої групи та початок роботи над матеріалами до чергового тому збірників документів обмін документами практично не відбувався. З новим керівництвом СБУ вдалося лише презентувати у Лондоні наприкінці березня – на початку квітня 2011 р. англomовне видання про Голодомор⁵⁰.

Обурення діями В. Януковича, якого все більша частина громадян стала вважати проросійським діячем, залучило багатьох жителів України до реалізації недержавної історичної політики, коли почався демонтаж пам'ятників В. Леніну. Вважається, що масового характеру він набув з 8 грудня 2013 р., коли був повалений постамент, що стояв у центрі Києва навпроти Бессарабського ринку. Загалом було демонтовано близько 2,5 тис. пам'ятників – Леніну, Кірову, Дзержинському та іншим. З них на пам'ятники Леніну припадало більше половини.

⁴⁹ Концептуальні засади державної політики пам'яті: аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>

⁵⁰ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Двадцять років спільному польсько-українському науковому проекту. 1996–2016. Лодзь–Варшава–Київ, 2018. С. 33.

Історична політика 2014–2021 рр.

Зовнішньополітичний вплив став важливою причиною суттєвих змін в історичній політиці України починаючи з 2014 р⁵¹. Анексія Криму Російською Федерацією та початок російсько-української війни на Донбасі задля встановлення контролю над частиною східно- та південноукраїнських земель зруйнували політичний міф "братерства трьох слов'янських народів" (особливо це стосувалося поколінь, які жили за часів СРСР). Болісні розриви у колективній соціальній уяві породжували в українському суспільстві попит на альтернативні джерела виробництва смислів, оновлення історичних символів та модернізацію державної історичної політики із героїзацією захисників української державності. До такого переосмислювання спонукали і події поточної історії. Протягом 2014 р. були ухвалені Укази нового Президента України П. Порошенка "Про День захисника України" (від 14 жовтня 2014 р.); "День Гідності та Свободи" (від 13 листопада 2014 р.); про присвоєння Небесній Сотні звання "Герой України" (від 21 листопада 2014 р.). У 2015 р. був оприлюднений указ Президента України "Про вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні". Цим указом було визначено встановлення в Україні Дня Героїв Небесної Сотні, який мали відзначати щорічно 20 лютого⁵².

Багато українських громадян включалися в інформаційне протистояння з РФ. Розгортання бойових дій на Донбасі викликало

⁵¹ Ніколаєць Ю. О. Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Київ: ІПіЕНД НАН України, 2018. С. 447–471; Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World War in the context of threat of government in Ukraine. *East European Historical Bulletin*. 2019. Issue 11. P. 225–240; Ніколаєць Ю. О. Історична політика у контексті реформування українського суспільства (2014–2019 рр.). Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2019. С. 364–411; Nikolaiets Yu. Historical policy in the context of the Russian-Ukrainian hybrid war. *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 2(67). С. 340–346.

⁵² Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні / Указ Президента України №69/2015. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/692015-18468>

потужний україноцентричний дискурс про історичні витоки російсько-української війни⁵³. Основними його топіками стали: державність на українських землях виникла й існувала задовго до створення держави на теренах РФ; Україна має подолати постколоніальну меншовартість і заслугове на рівноправне місце серед інших країн; війни та протистояння Росії та України були у минулому, а агресія РФ є черговою спробою забезпечення контролю над Україною; Україна у черговий раз захищає Європу від наступу зі Сходу, як це було у часи навали монголо-татар (підкреслювалися зв'язки Московщини із Золотою Ордою); громадяни України більше цінують демократію, на відміну від схильних до одноосібного правління державою росіян. Весною 2014 р., на противагу закидам російських пропагандистів у "фашизації", в Україні було актуалізовано пам'ять про героїчну боротьбу проти гітлерівців у роки німецько-радянської війни, набули подальшого розвитку дослідження колабораціонізму із доведенням того, що найбільш масштабною допомогою загарбникам на теренах СРСР була боротьба Російської Визвольної армії на чолі із генералом Власовим.

З 2014 р. Україна відзначала Перемогу над нацизмом разом із європейськими країнами із одночасною відмовою від георгіївської стрічки (символізувала дим та полум'я) на користь червоного маку (рана від кулі), який символізував неможливість забути незагоєні рани. Георгіївська стрічка з 2014 р. стала символом сепаратизму та агресії проти України. Тому у 2017 р. Верховна Рада схвалила проект закону по заборону публічного використання, демонстрацію або носіння георгіївської стрічки в Україні. Однак георгіївські стрічки використовували учасники акції "Безсмертного полку", які також несли портрети радянських солдатів та офіцерів, які воювали у складі Червоної Армії.

⁵³ Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. Humanitarium / SHEI "Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University" Pereiaslav-Khmelnyskyi (Kyiv reg.) ; Nizhyn (Chernihiv reg.) : Lysenko M. M., 2018. Vol. 40, Iss. 3 : Philosophy. P. 145–177.

Уже у 2014 р. "місцем пам'яті", пов'язаним із російсько-українською війною, постав захист Донецького аеропорту (ДАП). Його оборона тривала з 26 травня 2014 року до 22 січня 2015 року і стала символом незламності та мужності українських військових. Згідно із найбільш поширеною версією, захисників ДАПу почали називати "кіборгами" проросійські сепаратисти, вражені професіоналізмом, стійкістю та самовідданістю українських вояків. За допомогою українських ЗМІ така назва досить швидко стала загальноприйнятною в Україні, а у серпні 2014 р. "кіборгами" назвав захисників ДАПу Президент України П. Порошенко. На честь захисників Донецького аеропорту у 2015 р. запровадили нагрудний знак "За оборону Донецького аеропорту". 16 січня за ініціативи самих "кіборгів" почали відзначати День захисників ДАПу та вшановувати пам'ять загиблих побратимів. 21 січня 2016 р. у музеї історії Другої світової війни відкрилася виставка, присвячена обороні Донецького аеропорту, експонати для якої збирали по всій Україні в учасників тих подій (особисті речі "кіборгів", нагороди, документи, листи, зброя та інші артефакти війни). А вже 6 грудня 2017 р. вийшов у прокат фільм режисера А. Сеїтаблаєва за сценарієм Н. Ворожбит "Кіборги. Герої не вмирають".

20 січня 2018 р. заходи з вшанування захисників ДАПу відбулися у Центральному будинку офіцерів Збройних сил України, де була організована фотовиставка портретів загиблих захисників аеропорту⁵⁴. 30 січня 2018 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету "Захисникам Донецького аеропорту" номіналом 10 гривень. 24 серпня 2018 р. у Доброславі Одеської області відкрили пам'ятник українським воїнам-героям АТО у вигляді диспетчерської вежі Донецького аеропорту. А вже у січні 2019 р. захисників ДАПу вшановували у всіх діючих аеропортах України за участі військових оркестрів ЗСУ, у тому числі й у міжнародному аеропорту "Бориспіль"⁵⁵. Протягом 2014–

⁵⁴ У Києві вшановують пам'ять захисників Донецького аеропорту. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2386237-u-kievi-vsanovuut-pamat-zahisnikiv-doneckogo-aeroportu.html>

⁵⁵ Пам'ять "кіборгів" вшановують у семи аеропортах України. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2623664-pamat-kiborgiv-vsanovuut-u-semi-aeroportah-ukraini.html>

2019 рр. на багатьох навчальних закладах України були відкриті меморіальні дошки на честь загиблих під час війни колишніх учнів, у тому числі й захисників ДАПу. Важливо, що ініціатива відзначення Дня захисників Донецького аеропорту надходила "знизу", так само як і поширення усної історії про його оборону.

Іншим прикладом впливу українського громадянського суспільства на спрямованість державної історичної політики стало вшанування загиблих у оточенні під Іловайськом. Народне вшанування пам'яті загиблих під Іловайськом прискорило створення спеціальної стіни пам'яті, де було розміщено світлини тих, хто загинув у російсько-українській війні. На вшанування пам'яті загиблих ще на початку липня 2014 р. на стіні Центрального будинку офіцерів ЗСУ за сприяння Національного військово-історичного музею України було встановлено банер із фотографіями і короткими біографіями українських воїнів (206 осіб), які загинули у боях із проросійськими сепаратистами та російськими агресорами протягом березня–червня 2014 р. Трагедія під Іловайськом суттєво розширила трагічні сторінки АТО. 14 жовтня до Дня Покрови у Андріївському монастирі була відкрита виставка "Пам'яті загиблих бійців неоголошеної війни". На підмурній стіні церкви за сприяння Української православної церкви Київського патріархату працівники Національного військово-історичного музею України розмістили вже два банери зі світлинами загиблих бійців, які загинули у період з 23 серпня по 10 жовтня 2014 р. За браком місця для розміщення повнішого списку втрат у серпні 2015 р. на чотирьох секціях муру Михайлівського Золотоверхого монастиря було створено стіну пам'яті, яка на той момент вміщувала світлини і життєписи 800 загиблих бійців. У квітні 2017 р. стіна пам'яті була продовжена на 11 секцій муру, де розміщувалися вже близько 3000 світлин. А у серпні 2018 р. було встановлено електронний термінал поблизу стіни із базою даних про загиблих та чотири додаткові дошки на стіні пам'яті.

За роки російсько-української війни з'явилася стійка традиція поминання загиблих, зокрема, наприкінці серпня, до річниці виходу українських військових та добровольців з Іловайського котла саме поблизу стіни пам'яті. Волонтери розміщували тут

пересувну виставку "Блокпост пам'яті". При тому вищі владні структури тривалий час не докладали значних зусиль для вшанування пам'яті загиблих у Іловайському котлі, намагаючись приховати дані про масштаби поразки та кількість загиблих. Лише 23 серпня 2019 р. Президент України В. Зеленський підписав указ, яким визначив, що 29 серпня буде Днем пам'яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність країни⁵⁶.

Під тиском громадянського суспільства в умовах війни було зроблено масштабну спробу деколонізації державної політики пам'яті. Про важливість цих заходів для керівництва України свідчило виокремлення у особливий підрозділ програми роботи Кабміну реформ у царині національної пам'яті. Проте у 2016–2017 рр. політика національної пам'яті окремо вже не згадувалася, що свідчило про певну зміну пріоритетів Уряду.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила ряд законів, які прийнято називати "законами про декомунізацію": "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років"⁵⁷, "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки"⁵⁸, "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті"⁵⁹, "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років"⁶⁰.

⁵⁶ Указ Президента України "Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України". URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

⁵⁷ Закон України "Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років". Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 218.

⁵⁸ Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки". Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 26. Ст. 219.

⁵⁹ Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті". Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 190.

⁶⁰ Закон України "Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років". Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 191.

Проте механізм визнання учасниками бойових дій, а отже – ветеранами – вояків формувань, зазначених у Законі "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті", самим законом не передбачений. Тому у практичній площині ставлення держави Україна до тих, кого ухваленим законом вона визнає такими, що боролися за її незалежність, не сталося. Згадка про те, що держава може надавати соціальні гарантії згаданим у законі категоріям осіб, була, судячи з публікацій у пресі, лише запізним унормуванням уже існуючої у деяких областях України практики надання додаткових соціальних гарантій воякам УПА за рахунок коштів місцевих бюджетів⁶¹.

У листопаді 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон про внесення змін до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", відповідно до якого з тексту документа були видалені згадки про "Велику Вітчизняну війну", а замість них вводився термін "Друга світова війна"⁶². 6 грудня 2018 р. Верховна Рада ухвалила проєкт "Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті"⁶³. Законом надано статус учасника бойових дій особам, які брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у ХХ столітті у складі Української повстанської армії, Української повстанської армії отамана Тараса Боровця (Бульби) "Поліська Січ", Української народної революційної армії (УНРА), збройних підрозділів Організації українських націоналістів які відповідно до Закону

⁶¹ Набок С. Борці за незалежність України: визнання символічне? Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №4(78). С. 125.

⁶² Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників антитерористичної операції, учасників Революції Гідності та членів сімей загиблих таких осіб". Відомості Верховної Ради. 2017. № 47. Ст. 419.

⁶³ Закон України "Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті". Відомості Верховної Ради. 2019. № 2. Ст. 11.

України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті" визнані борцями за незалежність України у XX столітті⁶⁴.

Великий інтерес і запеклі дискусії викликав закон про засудження тоталітарних режимів. Венеціанська комісія, розглянувши закон, визнала право України на декомунізацію і на заборону використання тоталітарної символіки. Таке рішення комісії є співзвучне з резолюцією Європарламенту від 2 квітня 2009 р. "Про європейську свідомість і тоталітаризм", де було відзначено спільність спадщини нацизму, сталінізму, комуністичного й нацистського режимів із фактичним визнанням їх однотипними явищами⁶⁵.

На грудень 2016 р. у рамках процесу декомунізації в Україні були перейменовані 25 районів, 987 населених пунктів. Крім того, за даними обласних державних адміністрацій, були перейменовані 51493 вулиці, провулки, площі й інші об'єкти топоніміки; демонтовані 2389 пам'ятників і пам'ятних знаків, із них – 1320 В. Леніну. Унаслідок перейменування населених пунктів було відновлено понад 300 історичних назв, з них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. В АР Крим більшість перейменувань передбачало відновлення історичної топоніміки, що існувала до депортації кримських татар у 1944 р.⁶⁶.

Втілення у життя декомунізації не обійшлося без критичних зауважень та відвертого її неприйняття. Спротив декомунізації спостерігався переважно з боку проросійських сил або осіб, які, за влучним висловом Л. Нагорної, були "обтяжені радянською ідентичністю". Критика здебільшого, була адресована засобам

⁶⁴ Закон України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті". Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 190.

⁶⁵ European Parliament Resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. URL : <http://www.europarl.europa.eu>

⁶⁶ Декомунізація в Україні: демонтовано 2,5 тисячі пам'ятників і перейменовано майже тисячу населених пунктів. URL: <https://www.unian.ua/politics/10510401-dekomunizaciya-v-ukrajini-demontovano-2-5-tisyachi-pam-yatnikiv-i-pereyменовано-mayzhe-tisyachu-naselenih-punktiv.html>

здійснення декомунізації, зауваження чи незадоволення частини місцевих жителів викликали деякі нові назви населених пунктів чи руйнування пам'яток, замість перенесення їх до окремого музею. Громадяни іноді із незрозумінням ставилися не до того, що було ліквідоване, а до того, що пропонувалося взамін. За результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою "Рейтинг" у листопаді 2016 року, майже половина опитаних (48%) підтримували ідею заборони комуністичної ідеології в Україні, проти – 36%, не визначилися – 16%. При тому впродовж 2014–2016 рр. кількість прихильників заборони не змінилася. Водночас третина опитаних підтримувала заборону в Україні націоналістичної ідеології (40% – проти і 25% – не визначилися). Протягом 2014–2016 рр. кількість прихильників заборони націоналістичної ідеології зменшилася з 40% до 35%. Ставлення до ініціативи перейменування радянських назв міст і вулиць в Україні залишалося неоднозначним. У цілому її скоріше не підтримували (57%), ніж підтримували (35%). У той же час, якщо допустити, що перейменування могло би відбуватися вибірково, то ставлення до ініціативи значно пом'якшувалося і кількість прихильників уже перевищувала кількість противників (49% проти 44%). Так, 34% вважали, що потрібно перейменовувати лише ті назви, що названі на честь радянських політичних діячів, які вчинили злочини проти українського народу, і це документально доведено, 15% – усі назви, які названі на честь радянських політичних діячів. У той же час, 44% все одно не підтримували ідею перейменування вулиць взагалі, а 7% – не визначилися.⁶⁷

Процес декомунізації наштовхнувся й на відвертий спротив частини політиків. У травні 2017 р. 46 народних депутатів України, переважно із фракції "Опозиційний блок", звернулися із поданням до Конституційного Суду визнати неконституційним Закон України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону

⁶⁷ Стало відомо, як українці ставляться до процесу декомунізації. URL : <http://vsviti.com.ua/news/60370>

пропаганди їхньої символіки"⁶⁸. Подібне подання не дістала широкої підтримки в Україні. Навпаки, значна частина громадян негативно сприйняла ці дії, розцінюючи їх як такі, що сприяють захисту інтересів РФ в Україні. Рішення КСУ з цього питання було надзвичайно важливим для українського суспільства. 16 липня 2019 р. згідно з його рішенням № 9-р/2019 закон "про засудження тоталітарних режимів визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним).

Упродовж 2014–2019 рр. на державну політику пам'яті помітно зріс вплив Українського інституту національної пам'яті (УІНП). 2 серпня 2014 р. через формальну процедури ліквідації цієї установи і створення іншої з такою самою назвою його статус як науково-дослідної установи було змінено на статус центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Основними завданнями Інституту було визначено: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ столітті та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій.

У жовтні 2018 р. почалося створення територіальних органів УІНП для імплементації загальноукраїнської політики національної пам'яті на місцевому рівні. Формування територіальних відділів почалося влітку 2019 р., коли було створено Північно-Східний (червень 2019 р.) та Південно-Східний (серпень 2019 р.) територіальні відділи. Акцентуючи увагу на оцінках подій ХХ ст., Інститут доклав значних зусиль для забезпечення декомунізації колективної пам'яті та символічного простору України. УІНП долучився до заснування святкування низки пам'ятних дат та до зміни термінології, пов'язаної із таким святкуванням, а також до внесення змін до програми ЗНО та підручників з історії. Так, у 2016 р. до питань ЗНО було включено питання про Революцію Гідності та анексію Криму. У частині змісту дисципліни "Історія"

⁶⁸ Нардепи оскаржили в КСУ декомунізацію. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2238462-nardepi-oskarzili-v-ksu-dekomunizaciju.html>

ініціативи УІНП Міністерством освіти і науки у 2016/17 навчальному році було запроваджено у 10–11-х класах середніх шкіл нову програму з історії, де була виділена тема "Українська революція 1917–1921 років", період 1921–1939 рр. дістав назву "Встановлення та утвердження радянського тоталітарного режиму". З огляду на розгортання російсько-української війни на Донбасі були також виділені та розширені теми бою під Крутами, війни радянської Росії проти УНР. Крім того, розлого було описано внесок українського народу у перемогу над нацизмом у роки Другої світової війни із висвітленням участі українців у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй. До курсу історії були запроваджені терміни "радянська окупація", "депортація", а також низка постатей та персоналій українського визвольного руху.

У 2017 р. за ініціативою УІНП було здійснено спробу змінити термінологію, пов'язану із подіями 1944 р.: йшлося вже не про "визволення" України від нацистських військ, а про їх вигнання. Того ж року за участі УІНП, громадських організацій, державних і комунальних закладів та установ культури, а також зарубіжних партнерів готувалося створення Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Проте невдачею завершилися у 2017 р. спроби ухвалити нову редакцію Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій", внести зміни до Закону "Про охорону культурної спадщини" з метою приведення його у відповідність із законами про декомунізацію. Не був ухвалений також закон про засади національної політики пам'яті, розроблений УІНП ще у 2015 р.⁶⁹. Неоднозначну реакцію викликала й глорифікація ОУН та УПА.

Інформаційна кампанія героїзації УПА, яка значно посилилася в Україні в умовах російсько-української війни, та прихід до влади у Польщі консервативної партії "Право та справедливість" навіть загострили стосунки між державами на ґрунті політики пам'яті. Крім того, визнання у 2015 р. бійців УПА борцями за незалежність України викликало надзвичайно негативну реакцію у Польщі.

⁶⁹ Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). Київ, 2018. С. 45.

Члени партії "Право і справедливість" – депутати Сейму – ініціювали та проголосували 22 липня 2016 р. за визнання Волинської трагедії "геноцидом, вчиненим українськими націоналістами" із встановленням дати вшанування їхньої пам'яті – 11 липня (підтримали 432 депутати сейму з 460). У заяві Верховної Ради України таке рішення польського Сейму було засуджене. Проте під час свого візиту до Польщі у 2016 р. Президент України П. Порошенко у Варшаві біля монумента жертвам Волинської трагедії вшанував їхню пам'ять і став на коліна. Того ж таки 2016 р. Сейм Республіки Польща та Верховна Рада України прийняли Декларацію пам'яті і солідарності з метою віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали польський та український народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагалися знищити нашу незалежність⁷⁰.

Проте у 2016 р. на території Польщі та України набули поширення акти вандалізму щодо пам'ятників українцям та полякам, що не сприяло пошуку шляхів порозуміння. А вже навесні 2017 р. УІНП не зміг знайти спільної мови із своїми польськими колегами у питанні узаконення польських та українських "місць пам'яті" із розрахунку "всі на всі", оскільки польська сторона вимагала встановити критерії до пам'ятників та написів, які можна легалізувати. А вже 26 січня 2018 р. Сейм Польщі ухвалив законопроект про заборону пропаганди так званої "бандерівської ідеології". За задумом ініціаторів, законопроект мав протидіяти запереченню або применшенню відповідальності виконавців злочинів, скоєних формуваннями, що колаборували з Рейхом. Проте польські дипломати зазначили, що процес законодавчого проведення цього правового акту не був завершений⁷¹. МЗС України заявило про можливий негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин з Польщею у разі ухвалення відповідного закону. Одночасно було підкреслено категоричне неприйняття

⁷⁰ Декларація Пам'яті і Солідарності. URL : <http://www.euointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>

⁷¹ У Польщі роз'яснили, кого каратиме "закон про бандеризм". URL : https://zik.ua/news/2018/01/27/u_polshchi_rozjasnyly_kogo_karatyme_zakon_pro_bandyryzm_1253409

чергової спроби нав'язати однобічне трактування історичних подій. Українські дипломати стверджували, що українці та поляки зазнали великих страждань від тоталітарних режимів у роки Другої світової війни, а також самовіддано боролися за свободу своєї Батьківщини. Тому надзвичайну стурбованість викликав намір зобразити українців виключно як "злочинних націоналістів" та "колаборантів Третього Рейху"⁷².

У таких умовах попри заяву МЗС України про відсутність антипольських настроїв П. Порошенко змушений був ініціювати зустріч представників президентів обох країн для вирішення спірних питань. Проте вирішити конфлікт на той час не вдалося. Певні кроки на шляху до порозуміння було зроблено під час візиту В. Зеленського до Польщі наприкінці літа 2019 р. Президенти України та Польщі домовились усунути "історичні суперечності" між країнами, а В. Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення⁷³. 31 серпня В. Зеленський на брифінгу у Варшаві заявив, що готовий дати згоду на ексгумацію поляків, які були поховані на території України, а польська сторона погодилася на впорядкування українських "місць пам'яті" на території Польщі. Він також відзначив, що президенти обох країн домовилися перезавантажити двосторонню робочу групу, яка повинна буде працювати під їхнім патронатом⁷⁴.

Починаючи з листопада 2019 р. були відновлені пошуки останків поляків, убитих на українських землях. Були також реалізовані ініціативи, що сприяли інформуванню про історію українсько-польської співпраці у протистоянні більшовизму сто

⁷² У МЗС України розкритикували польський закон про заборону "бандерівської ідеології". URL : <https://www.unian.ua/politics/2368332-u-mzs-ukrajini-rozkritikuvali-polskiy-zakon-pro-zaboronu-banderivskoji-ideologiji.html>

⁷³ Президенти України та Польщі домовились усунути історичні суперечності між країнами, а Володимир Зеленський навіть запропонував побудувати на кордоні спільний меморіал примирення. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49536203?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bukr%5D-%5Bheadline%5D-%5Bukrainian%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>

⁷⁴ Зеленський заявив о готовності снять мораторий на ексгумацію польских захоронений в Украине. URL : <https://gordonua.com/news/politics/zelenskiy-zayavilo-gotovnosti-snyat-moratoriy-na-eksgumaciyu-polskih-zahoronenyi-v-ukraine-1236095.htm>

років тому. Йдеться про відновлення у Варшаві частини Вольського цвинтаря, відкриття скверу імені Марка Безручка, а також відкриття оновленого меморіалу воїнам Української Народної Республіки і Української галицької армії у Ланьцуті.

10 жовтня 2020 р. польська сторона встановила нову надмогильну плиту на могилі воїнів УПА на горі Монастир біля села Верхрата. Однак встановлена плита не була ідентичною зруйнованій вандалами у 2015 р. На встановленій плиті виявилися відсутні імена 62 загиблих воїнів і було написано: "Братська могила українців, які загинули в битві з радянським НКВС у Монастирських лісах уночі з 2 на 3 березня 1945 року". На зруйнованій плиті містився напис: "Полягли за вільну Україну. Тут спочивають полегли в бою з НКВС у Монастирських лісах у ніч з 2 на 3 березня 1945 року". Як бачимо, польська сторона зробила спробу уникнути поіменного відзначення пам'яті про загиблих і мети їхньої боротьби – "за вільну Україну". Можливо, таке рішення було вмотивоване небажанням зберегти існування пам'ятника із написом, де згадується вільна Україна, на землях, які нині входять до складу Республіки Польща. Проте невідповідність напису на плиті була відзначена українською стороною під час візиту в Україну А. Дуди. 12 жовтня 2020 р. за результатами зустрічі президентів України та Польщі у Києві була оприлюднена спільна заява із засудженням актів наруги над українськими та польськими пам'ятниками і місцями пам'яті у обох країнах. Проте і до останнього часу багато спірних питань у цій сфері залишаються невирішеними.

Існування кількох концепцій меморіалізації Бабиного Яру (паралельне створення Музею "Бабин Яр" та Меморіального центру Голокосту "Бабин Яр") на певний час відтермінувало цей процес. З 2016 р. проєкт меморіалізації викликав суттєві застереження та критику наукової спільноти, громадських, культурних діячів і єврейської громади України через переконання, що метою проєкту було нав'язування світу антиукраїнського нарративу (українцям мали сформувати імідж антисемітів та фашистів). Проте 29 вересня 2020 р. український уряд та Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" підписали Меморандум про взаємо-

розуміння та співпрацю. Було заплановано відкриття на території Бабиного Яру музею та дослідницької зони. А вже наприкінці січня 2021 р. з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту Президент України В. Зеленський відкрив на проспекті Перемоги у Києві інсталяцію "Погляд у минуле", яка являла собою стилізоване дерево зі зламаними гілками, яке символізує перерване життя, та необроблені камені-валуни, на яких розміщуватимуться світлини часів німецької окупації міста у 1941–1943 рр., зроблені німецьким військовим фотографом.

Продовжилася політика переоцінки радянського минулого. Восени 2020 р. Державна архівна служба України презентувала електронну базу даних про жертви репресій комуністичного режиму "Український мартиролог ХХ століття". Завдяки електронній базі люди дістали можливість самостійно шукати наявні відомості про репресованих з переліку даних про 57000 осіб.

14 жовтня 2020 р. на території Державного музею авіації був установлений меморіальний камінь під майбутній загальнонаціональний пам'ятний знак на честь загиблих під час проведення АТО/ООС авіаторів. А у київському парку "Перемога" заклали капсулу на місці майбутнього встановлення меморіального знаку полеглим воїнам АТО. Цього самого місяця Міністерство у справах ветеранів представило розроблену концепцію формування та підтримки позитивного образу ветерана війни на Донбасі. А у січні 2021 р. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про створення у Києві протягом 2021–2025 рр. Українського національного пантеону для увічнення пам'яті захисників. У затвердженому плані заходів запропоновано забезпечити утримання у належному стані меморіальних комплексів, пам'ятників і меморіальних дощок на честь захисників України, а також їхніх місць поховань. Крім того, передбачене запобігання вандалізму та руйнуванню місць поховань захисників України, збір та зіставлення зразків ДНК не ідентифікованих останків воїнів зі зразками ДНК їхніх родичів, запобігання торгівлі державними нагородами, бойовими нагородами та іншими відзнаками часів Другої світової війни, а також виготовлення та розміщення соціальної реклами про загиблих земляків.

Такого роду акції є ознакою того, що в українському суспільстві сформувалася ідентичність, у якій найбільш вагому роль відіграє не етнічний чи мовний компонент, а єдність у прагненні жити у "європейській країні". Така країна усвідомлюється як правова держава із високим рівнем громадянських свобод та відповідальністю владних структур за сучасний та майбутній розвиток суспільства без засилля олігархату.

Помаранчева Революція, Революція Гідності та, можливо найбільшою мірою, неоголошена російсько-українська війна сприяли тому, що громадяни України побачили шанс поступово реалізувати привабливу для себе європейську модель власними силами, без сподівання чуда від всевідаючих вождів⁷⁵. Саме тому в Україні стали все більш помітними спроби реалізації різного роду проєктів у сфері історичної політики, ініційовані "знизу". І такі ініціативи постали потужним засобом тиску на владу та усвідомлення можливості забезпечити успішне досягнення бажаного результату власними силами.

Проте у минуле не відійшли і суперечки на ниві історичної політики та критика окремих дій владних органів. Багато критичних зауважень мав наказ Міністерства освіти і науки України від 15 жовтня 2020 р. "Про затвердження умов прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2021 році". Цим документом було визначено, що тест з історії України вимагався для вступу до вишів лише на 17 переважно гуманітарних спеціальностей. Критику викликало й рішення Одеської міської топонімічної комісії від 17 жовтня 2020 р. про повернення проспекту Небесної Сотні попередньої назви – проспект маршала Жукова. Мер Одеси Г. Труханов наголосив на важливості повернення одеським вулицям попередніх назв, які були свого часу перейменовані згідно із рішеннями ексгубернатора Одеської області М. Саакашвілі у рамках процесу декомунізації. Г. Труханов переконаний, що Г. Жуков не підпадає під дію закону про декомунізацію. Подібну

⁷⁵ Рябчук М. Випробування війною: старі поділи і нові зв'язки у сьогоднішньому українському суспільстві. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Київ: ІПіЕНД, 2017. С. 131.

думку він також висловив стосовно вулиці 25-ї Чапаєвської дивізії, яка була названа – вулиця Інглезі. Подібні дії найбільш вірогідно зумовлені попитом місцевих виборців. Однак це свідчить про явно недостатню роз'яснювальну роботу з боку держави, покликану закріпити процес декомунізації.

Декомунізація могла б здійснюватися через формування світогляду громадян шляхом розширення знань з історії своєї Батьківщини, а не зосереджуватися на ліквідації пам'яток радянського минулого за одночасного скорочення курсів з історії України у вузах та відміни обов'язкового іспиту з історії України під час проведення зовнішнього незалежного оцінювання. Важливим аспектом декомунізації могло б стати підвищення уваги до усної історії.

Проте жодна політика пам'яті не може об'єднати країну, у якій конкурують два засадничо несумісні проекти – анти- і неокolonіальний. Тому для України перспективним може стати (само)отождоження її громадян не з певною версією минулого, а з певною візією майбутнього, з ефективними інституціями, що забезпечують обнадійливий і вкрай бажаний для всіх цивілізаційний прорив. Така політика здатна легітимізувати державу в очах громадян і зробити проблему наявних у ній двох колективних пам'ятей і двох ідентичностей другорядною. Що, звісно, не означає відмови від осмислення минулого як одного із засобів творення привабливого майбутнього⁷⁶.

Загалом сучасна держава потребує професійної підтримки, інституційного формату, якісної аналітики у сфері історичної політики, постійного моніторингу громадської думки, вивчення суспільних уявлень, знань про минуле, поширених етнічних, гендерних, соціальних та інших стереотипів, що мають передовсім історичне коріння. Необхідність фахового, політологічного обґрунтування історичної політики зумовлена неприпустимістю кон'юнктурного тлумачення минулого на офіційному рівні⁷⁷. Таке

⁷⁶ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 145.

⁷⁷ Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 197.

тлумачення, зумовлене потребами політичних гравців у боротьбі за владу, негативно позначається на державному будівництві і може бути використане для формування негативного іміджу держави.

Усвідомлення суспільством складного процесу формування та розвитку української державності видається важливим для забезпечення його консолідації перед зовнішніми загрозами та задля розв'язання внутрішніх проблем. Для цього потрібно забезпечити можливість популяризації україноцентричного тлумачення української історії для широких верств громадян (можливо, шляхом масштабного читання лекцій чи проведення диспутів тощо), а також сформувати численні "інформаційні майданчики", придатні для обговорення подій і фактів з історії із професійними дослідниками, досвідченими науковцями. Це необхідно для скорочення впливу на громадську думку різного роду "аналітиків" чи "спеціалістів", значна частина яких маніпулює історичними фактами, виконуючи політичні замовлення. Тим більше, що завершення російсько-української війни виключно на умовах Російської Федерації категорично не сприймається в українському суспільстві. Це може визначити спрямування державної історичної політики на найближчий час. Історична політика може бути використана і як засіб реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій Донбасу, і як аргумент про неперспективність такого рішення. Тим більше, що посилення уваги до історичної політики спостерігалось й у діях керівництва так званої "ДНР", де 1 вересня 2020 р. запровадили навчальний предмет "Історія Вітчизни", що являє собою заполітизовану історію українських територій, які тимчасово перебували під контролем проросійських терористів та російських найманців. А вже у жовтні з'явилася інформація про вилучення у Донецьку україномовної літератури з метою її подальшого знищення. На початку січня 2021 р. у "ДНР" перейшли на виключно факультативне вивчення української мови у навчальних закладах. Такі дії свідчили про посилення уваги до історичної політики. Її антиукраїнське спрямування, очевидно, має на меті забезпечення умов для легітимації відторгнення захоплених терористами українських територій.

У таких умовах історична політика України має слугувати відходу від віктимізації української історії. Важливим видається акцент на досягненнях українського громадянського суспільства. Героїзація мала б здійснюватися в умовах налагодження цивілізованого діалогу влади зі суспільством. Це також могло б сприяти й тому, що частина молодих людей, які виїздили з країни у пошуках роботи чи на навчання, поверталися б до України внаслідок позитивного сприйняття характеру комунікації владних структур із громадськістю на Батьківщині. Вплив державної політики пам'яті можна було б збільшити без загострення суперечок на ґрунті оцінок подій та постатей з історії у разі, якби перейменування вулиць, названих у часи існування СРСР іменами тих, хто організовував репресії та Голодомор чи воював проти України, відбувалося шляхом присвоєння їм імен видатних українських діячів та героїв, чиї діяння та позиція не викликають неоднозначної реакції серед українських громадян. Героїчна та трагічна історія УПА – поле для роботи професійних істориків. У рамках історичної політики повинні бути здійснені дії, спрямовані на висвітлення та роз'яснення цілей та завдань воюючих сторін, а також аналіз засобів і методів їх досягнення у ході бойових дій. Боротьба УПА – вимушений опір, зумовлений позицією потужніших гравців на світовій арені, і вона була одним із засобів забезпечення соборності України, формування сучасних державних кордонів, поселенської структури (збереження невеликих населених пунктів на західноукраїнських землях) та черговим доказом прагнення українців до державності. Аналіз боротьби УПА, напевно, бажано проводити й у контексті її порівняння із протидією східноукраїнського селянства політиці радянської. Тим більше, що така протидія виявилася настільки масштабною, що одним із засобів подолання став Голодомор-геноцид.

У цій ситуації важливо змістити акценти протистояння на символічному полі Другої світової війни. Згідно із результатами соціологічних опитувань, ця війна цілком логічно і далі залишається для громадян України однією з найважливіших подій ХХ ст. Частина населення України виступає проти руйнування "позитивного іміджу" німецько-радянської війни як засобу подолання

нацизму. Проте сприйняття цієї події як надзвичайно важливої не означає, що громадяни України усе ще сприймають Другу світову війну насамперед як протистояння СРСР та Німеччини. Завдяки новітній історичній політиці вдалося поширити усвідомлення того факту, що німецько-радянська війна 1941–1945 рр. була одним із театрів бойових дій у роки Другої світової. І протистояння на інших театрах війни було не менш запеклим, а масштаби людських втрат відрізняються не виключно через "важливість" бойових дій на певному театрі бойових дій, а унаслідок різниці рівнів військового мистецтва та ставлення до своїх солдатів і офіцерів у арміях воюючих сторін. А колабораціонізм виявився в роки війни настільки поширеним явищем, що його причини не можуть бути визначені у рамках представлення одних учасників протистояння як "своїх", а інших – як "зрадників". При тому важливим видається спрямування української політики пам'яті про Другу світову війну на формування уявлень про неї як про трагедію всього людства, що ніколи не повинна повторитися (на відміну від російської політики пам'яті, орієнтованої на мобілізацію громадян на нове протистояння задля реалізації геополітичних цілей і завдань). Тим більше, що Україна не прагне розділити відповідальність із РФ, як спадкоємницею СРСР, у питанні розпалювання Другої світової війни, коли у 1939–1941 рр. СРСР та Німеччина виступили як союзники.

Аналіз історичної політики дозволяє стверджувати, що її прогностування повинно включати аналіз, пов'язаний із визначенням обставин відкриття "вікон можливостей" для реалізації тих чи інших дій. Владні розпорядження щодо визначення пам'ятних дат, героїзації історичних постатей чи глорифікації історичних подій не знайдуть підтримки у суспільстві, якщо не будуть сформовані відповідні передумови. Їх формуванню повинна передувати виважена роз'яснювальна кампанія та копітка робота освітянських закладів, яка спирається на встановлені професійними істориками достовірні факти і переконливі висновки та судження. Залучення ніким невизнаних "експертів" для аналізу історичної політики має розглядатися виключно як реалізація політтехнологічних схем.

Формування цілей та завдань історичної політики має виходити із єдності наукового історичного пізнання та "усної історії". У іншому випадку будь-які дії на цій ниві будуть сприйматися у розрізі "офіційна політика" та "правда історії". Формування надміру політизованого дискурсу про порівняно недавнє минуле доволі часто утворює контрдискурс із "усною історією", що в сучасних умовах розвитку засобів масової комунікації найчастіше призводить до нерозуміння широкими суспільними верствами заходів у сфері історичної політики.

Історична політика має враховувати реалії розвитку моделі "інформаційного міжнародного потоку", що включає виробництво інформаційного продукту глобального виміру та рух повідомлень між двома і більше національними та культурними системами. Відсутність технічних можливостей контролю інформаційних потоків зумовлює необхідність постійного реагування на блоки інформації, які становлять чи можуть становити загрозу національній безпеці держави. Відсутність такого реагування за відмови від створення внутрішньоцільових програм подачі інформації неминуче призведе до зростання зовнішньої інформаційної залежності. Зростання такої залежності може сприяти реалізації іншими країнами цілей і завдань у рамках ведення інформаційних воєн, у яких історична політика найвірогідніше виявиться одним із ефективних дестабілізуючих засобів.

Розділ 13. ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Політична комунікація як особлива форма діяльності людини проявляється у всіх сферах соціального життя. Комунікація – це безперервний процес, який видозмінюється відповідно до плину часу, появи нових технологій та можливостей поширення інформації. У будь-якій політичній системі відбувається безперервний обмін політичною інформацією, її розповсюдження не лише серед складових політичної системи, а й соціальними.

Комунікативну функцію здійснюють партії, групи інтересів, засоби масової інформації. Проте, використовуючи будь-які форми ведення комунікації зі суспільством, звертаючись до різноманітних майданчиків для поширення інформації, політичні сили неминуче впливають на формування громадської думки. Це відбувається незалежно від рівня медіаосвіти громадян, їх аналітичних здібностей чи довіри до політичних сил. Інформація переслідує нас всюди. Політична комунікація має природну властивість як інституту, який покликаний слугувати оприлюдненню громадських ініціатив, соціальному самоконтролю, партнерству різних політичних сил. Політична комунікація розвивається у річищі потоку формування громадянського суспільства, через різні канали комунікації громадяни беруть безпосередню участь у самому процесі й комунікації, і таким чином, долучаються до суспільно-політичних процесів.

Еволюція політичної комунікації засвідчила потребу суспільства у задоволенні інтересів соціальних груп за участю інститутів державної влади. Попри те, що громадянське суспільство є незалежним від держави, для підтримки, відновлення та відтворення соціального консенсусу суспільство потребує діалогу різних політичних сил. До того ж, для стабільного демократичного розвитку, необхідною є рівновага між державою і громадянським суспільством. Адже, з одного боку, громадянське суспільство відстоює суспільні права та інтереси людини, її незалежність від держави, домагається правових гарантій цієї незалежності й тим самим сприяє процесам демократизації держави, набуттю нею

правових ознак. З другого боку, громадянське суспільство, хоча теоретично і є автономним, але на практиці не може функціонувати без держави та демократії, адже політичне насильство і тиранія не дають громадянському суспільству набути розвиненої форми. Саме тому обов'язково має існувати й діяти ефективний зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою, який забезпечується політичною комунікацією.

За останні два десятиліття ідея громадянського суспільства посіла важливе місце в політичному дискурсі та розвитку, особливо у зв'язку з послідовними хвилями демократизації, які поширюються по всьому світу та особливо активно в країнах, що розвиваються. У нормативному плані громадянське суспільство розглядається як найважливіший агент обмеження авторитарного уряду, розширення можливостей народного руху, зменшення соціально розпоршених і тривожних наслідків ринкових сил, забезпечення політичної відповідальності й підвищення якості та відкритості управління, що позначає певний набір взаємодій між громадянським суспільством та урядами. Загалом у розрізі трактування терміна "громадянське суспільство" існує три різні традиції:

– одна з цих традицій може бути названа ліберальною, пов'язаною з основною формою політичної науки й економіки, в якій сфери політики та економіки розглядаються як аналітично різні системи. Тут громадянське суспільство трактується в політичних термінах, що сягають корінням в англо-американську традицію ліберально-демократичної теорії, яка визначає громадянські інститути й політичну діяльність як найважливіший компонент політичного суспільства, заснованого на принципах громадянства, прав, демократичного представництва і верховенства закону. В ідеологічному спектрі ліберали розглядають громадянське суспільство як протиборчу силу;

– друга традиція, заснована здебільшого на соціологічному погляді на відносини держави та суспільства, а також – на ідеях Антоніо Грамші, аналогічним чином пов'язана з формою політики, але розглядає громадянське суспільство як сховище різноманітних форм народного опору урядовій політиці, а також як основу конфронтаційних блоків соціальних сил, залучених до процесу

оскарження державної та інших форм влади. Цей підхід заснований на тому, що можна назвати радикальною ідеологією, спільною вірою в необхідність кардинальних змін. Громадянське суспільство розглядається тут як сховище сил опору й опозиції, сил, що можуть бути мобілізовані в контрблок ⁷⁸;

– третя традиція пов'язана з міжнародним співробітництвом з метою розвитку. У цій традиції громадянське суспільство розглядається як сукупність соціальних організацій, що представляють "зацікавлені сторони" в процесі економічного розвитку, стратегічного партнера у війні проти глобальної бідності, яку ведуть світовий банк та інші міжнародні асоціації та агентства розвитку. Прихильники цієї концепції громадянського суспільства, як правило, поділяють ліберальну ідеологію з точки зору сприйняття в громадянському суспільстві корисних наслідків глобалізації для розвитку демократії та економічного прогресу. Консерватори в цьому контексті схильні розглядати НУО як "помилкових рятівників міжнародного розвитку" ⁷⁹. Для громадянського суспільства, як і для суспільства в цілому (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема упорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов свободи. Вищезгадана ідентифікація є одним із чинників забезпечення упорядкованості й цілісності (без примусу) соціуму ⁸⁰.

З цих визначень можна вивести основні ознаки громадянського суспільства: розмежування компетенції держави та суспільства; незалежність від держави; орієнтованість на громадські інтереси, в рамках яких задовольняються й потреби індивіда; автономія інститутів і організацій громадянського суспільства.

Глобалізаційні процеси розглядаються як поступове перетворення різноманітного світового соціального простору в єдину глобальну систему, в якій вільно переміщуються інформаційні

⁷⁸ Morton A. La Resurrección del Maíz: Some Aspects of Globalisation, Resistance and the Zapatista Question. Paper presented at the 42nd Annual Convention of the International Studies Association. Chicago, February 20 – 24, 2001.

⁷⁹ Kamat S. NGOs and the New Democracy: The False Saviours of International Development. Harvard International Review. Spring, 2003.

⁸⁰ Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 3. С. 78.

потоки, ідеї, послуги, стандарти поведінки й моди, видозмінюючи світоуявлення, діяльність соціальних інститутів, спільнот та індивідів, механізми їх взаємодії⁸¹. На сьогодні очевидним є значення науково-інформаційних знань у життєво важливих процесах на сучасному глобалізаційному етапі світового розвитку, свідченням чого є вже фактично розпочатий перехід найбільш розвинених країн у стан так званих інформаційних суспільств⁸².

Термін "політична комунікація" з'явився ще у 40-х роках ХІХ століття, але вперше політичну систему як інформаційно-комунікативну представив німецький соціолог і політолог Карл Дойч на початку ХХ століття. Саме поняття "політична комунікація" означає процес, що охоплює політичну сферу життя людини, посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями та рухами, посадовими особами, виборцями та населенням. Її обов'язковими складниками є комунікатор, повідомлення, канал, комунікант, реакція і зворотний зв'язок⁸³.

Політична комунікація розглядається як сукупність політичних позицій та способів реагування на певні політичні ситуації з врахуванням різноманітності інтересів. Найважливішою властивістю політичної комунікації є її здатність розвивати потрібні суспільству

⁸¹ Гаркавенко З. О. Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції. *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства* : монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 505.

⁸² Гаркавенко З. О. Форми впливу громадських організацій на суспільні процеси в умовах глобалізації та інформаційної революції. *Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства* : монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 507.

⁸³ Шиманова О. Політична комунікація: особливості дослідження. *Політична наука в Україні: стан і перспективи* : матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10 – 11 травня 2007 року) / укл. М. Поліщук, Л. Скоциляс, Л. Угрин. Львів: ЦПД, 2008. С. 74.

гасла, переконання, погляди й навіть міфи, перетворюючи їх на інструмент, ефект, виконання комунікативних функцій⁸⁴.

Політична комунікація структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів. Відносно політичної системи та громадянського суспільства Шиманова виділяє такі функції політичної комунікації:

1) інформаційна (поширення необхідних знань про елементи політичної системи та їх функціонування);

2) регулятивна (дає змогу виробити оптимальний механізм взаємодії як між елементами політичної системи, так із громадянським суспільством);

3) функцію політичної соціалізації (сприяє встановленню важливих і необхідних норм політичної діяльності та політичної поведінки);

4) інтеграційна (за певних політичних обставин об'єднує громадян або їх погляди на гостро актуальні питання);

5) мотиваційна (наприклад, виборча комунікація мотивує громадян до участі у виборах)⁸⁵.

Фахівці аналізують роль автономного громадянського суспільства в економіці розвинених європейських держав і зазначають, що прикладом для України можуть слугувати держави з розвинутою демократією, в яких громадянське суспільство є автономним як від держави, так і від партійної системи. Ці країни системно залучають громадян та їх об'єднання до формування державної політики, що дозволяє підвищити якість публічно-правових рішень, зберегти високі соціальні стандарти, звільнити державу від окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань⁸⁶. Так, у Німеччині залучення громадських організацій дозволяє заощаджувати 30–37%

⁸⁴ Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 348.

⁸⁵ Шиманова О. Політична комунікація: особливості дослідження. *Політична наука в Україні: стан і перспективи*: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. Львів, ЦПД, 2008. С. 74.

⁸⁶ Бондаренко Н. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 2. С. 19.

вартості таких послуг для держави. Останні дослідження довели, що, сприяючи розвитку громадянського суспільства, держави із розвинутою демократією мають від цього все більший економічний ефект: неурядові організації створюють 3–9% ВВП; у громадянському секторі держав-учасниць ЄС залучено у 10 разів більше осіб, ніж у легкій промисловості, та в 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості, а працевлаштованими є від 4,4 до 14% працездатного населення (принаймні 5 осіб із кожних 100)⁸⁷. Для підвищення ефективності взаємодії інституцій громадянського суспільства та органів державної влади варто створювати процедурні можливості для їх взаємодії.

Одним із каналів політичної комунікації є засоби масової інформації. ЗМІ відіграють в громадянському суспільстві декілька ролей. По-перше, вони формують громадську думку, що є однією з їх найважливіших функцій. Від якості, відкритості та вільного функціонування засобів масової інформації залежить те, наскільки громадська думка є сформованою, різнобічною, відверто висловленою. Але оскільки в Україні мас-медіа у своїй більшості зосереджені в руках олігархів, політиків і наближених до них людей, довіра з боку суспільства до них має низький рівень. Цей фактор робить ЗМІ нереалізованим соціальним інститутом громадянського суспільства в Україні. Проте суспільне невдоволення є проявом здорового "соціального інстинкту" стосовно розвитку медіа у бік об'єктивності, економічної незалежності, соціальної критичності, з тим щоби вони могли забезпечити реальне відстоювання інтересів народу. І хоча ЗМІ можуть функціонувати в "обидві сторони" для з'ясування того, що думають громадяни, є багато й інших інститутів. Наприклад, демократичні вибори виявляють громадську думку і ставлення окремих суспільних груп до політичних лідерів, партій та їхніх програм. Каналами висловлення громадської думки є також участь у зборах, мітингах, маніфестаціях. Її вивченням займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. Опитування громадської думки, яке було

⁸⁷ Єрмолаєв А. В., Горелов Д. М., Корнієвський О. А. та ін. Доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. К. : НІСД, 2012. С. 3–5.

проведе ще у 2019. р. з наступною вибіркою: опитування проводилося в 103 населених пунктах (PSU) у всіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилися тільки на територіях, що контролюються Україною. Усього було опитано 2040 респондентів, які за своїми характеристиками представляють доросле населення України (старше 18 років). Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%⁸⁸.

Результати:

– Більшість громадян оцінює нинішній рівень розвитку громадянського суспільства як середній (40,5%), вважають його високим і дуже високим 12%, а загалом низьким і дуже низьким – 34%.

– Лише 7,5% громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності – фактично стільки само, як і у 2013 році (8%). Найбільше долучених до активної громадської діяльності виявилось у Західному регіоні (13%), Центральному – 8%, Східному – 7%, а найменше – у Південному (2%).

– Водночас 51% українців відповіли, що взагалі не збираються брати участь у роботі громадських організацій (рік тому, у 2018 році, таких було значно менше – 36%). Спонукати громадян приєднатися до діяльності ГО можуть різні мотиви: якщо організація має репутацію ефективної і такої, що допомагає багатьом людям (15%), якщо діяльність організації відповідає переконанням людини (13%), якщо організацію очолює людина, яка викликає довіру та повагу (13%), якщо така організація працює на благо України (11%), якщо ця робота дасть достойний заробіток (12%), якщо робота в організації дозволить розв'язувати нагальні проблеми родини (10%), якщо участь в її діяльності дасть нові знання та навички (7%), якщо ця робота зараховуватиметься до трудового стажу (6%).

– Основними видами діяльності, якими в першу чергу повинні займатися громадські організації, населення вважає захист вразливих соціальних груп (людей з обмеженими можливостями,

⁸⁸ Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>

багатодітних сімей тощо) – так вважає 52% населення. Далі, за мірою важливості для населення, йдуть контроль за діяльністю влади (38%, у 2018 році цей вид діяльності відносили до пріоритетних значно більше – 55% населення), надання людям юридичної та іншої допомоги в обстоюванні своїх прав (38%, торік – 45%), допомога військовим та волонтерам у збройному конфлікті на Донбасі (27%), об'єднання людей зі спільними інтересами (26%). Порівняно з попереднім роком істотно знизилася визнання першочерговості "протестних" видів діяльності громадських організацій: організацію акцій протестів (14% у 2019 р. і 22% у 2018-му), боротися з незаконними забудовами (15% у 2019 р. і 23% у 2018-му).

– Більшість громадян (77%) вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства (не згодні з цим лише 9%). Причому у цьому питанні солідарні усі регіони: і Захід (79%), і Схід (72%), і Центр (83%), і Південь (70%).

Держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства. І ось ця політична комунікація має стати таким допоміжним інструментом. Держава та її інститути повинні використовувати мовні форми, які зрозумілі населенню і можуть згладжувати суперечності між споживачами урядової інформації. В іншому випадку може утворитися так званий комунікаційний вакуум у відносинах влади з народом, що може призвести до розвитку конфліктної або навіть кризової ситуації.

Необхідним системотворчим елементом політичного життя суспільства, що зв'язує в одне ціле різні частини суспільства і дозволяє їм функціонувати загалом, виступає політична комунікація, яка у процесі передачі емоційного та інтелектуального змісту в одних випадках орієнтується на формування суспільної думки (чи її зміну) внаслідок аргументації на користь (чи проти) індивідуальних форм (норм, цінностей, зразків) поведінки, а в інших – на зміну індивідуальної позиції завдяки аргументації на користь (чи проти) колективних форм діяльності. Обмін інформацією між суб'єктами політичного життя відбувається як на вертикальному чи горизонтальному рівні, так і за принципом мережі. При цьому політична комунікація може орієнтуватися на спілкування всередині державних

або суспільних структур (апаратна, бюрократична), бути у публічній політичній діяльності (передвиборча агітація, парламентські дебати, офіційні виступи керівників тощо), розрахованою на масову аудиторію (інтерв'ю, аналітична стаття, написана журналістом, політологом або політиком тощо), політична мовна діяльність громадян (не професіоналів у сфері політичної комунікації), які беруть участь у мітингах, зборах, демонстраціях тощо⁸⁹. Все це так чи інакше впливає на розвиток громадянського суспільства у різних напрямках – політичному, економічному, науковому тощо.

На практичному рівні комунікація є надважливою для розвитку державних можливостей, підзвітності та реагування, зокрема, можливості: консультації та діалог між державою і громадянами можуть у принципі поліпшити суспільне розуміння і підтримку державної політики та стимулювати громадянську відповідальність за реформи. Без підтримки громадськості в урядів часто немає можливості досягти мети; підзвітність, зокрема, доступ до інформації та прозорість уряду в теорії життєво важливі для того, щоб дозволити громадянам контролювати й залучати уряд до відповідальності за його дії. Прозорість може зменшити можливості для корупції; відповідна реакція: інформований і політично активний електорат у теорії підсилює вимогу до урядів бути підзвітними.

Отже, ключовим аспектом управління є те, як громадяни, лідери, громадські та урядові, політичні інститути пов'язані один з одним, щоб домогтися змін. Без комунікаційних структур і процесів, які забезпечують двосторонній обмін інформацією між державою і громадянами, важко уявити, як держави можуть реагувати на суспільні потреби й очікування. Важливо відзначити, що двостороннє спілкування дозволяє громадянам контролювати діяльність держав, вступати в діалог з державою з питань, які його хвилюють, і впливати на політичні результати, тобто безпосередньо розвиватися всередині та розвивати зовнішнє середовище. Багато політологів вважають, що це сприяє розвитку довіри між

⁸⁹ Анісімович-Шевчук О. З. Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства: автореф. дис. к. політ. н.: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львів, 2010.

державою та суспільством і є основою легітимності держави в довгостроковій перспективі.

Здебільшого у сучасному суспільстві громадськість отримує інформацію від засобів масової інформації та новітніх медіа. Масмедіа – це велика система установ, спрямована на всеосяжне охоплення населення з метою оперативного інформування, а також створення обумовлених стереотипів суспільної думки. Одна з найважливіших особливостей медіа – це можливість створювати в аудиторії стійкі стереотипи сприйняття реальності, а також селективного добору критеріїв для її аналізу. Ці властивості дозволяють медіа активно впливати на політичні процеси в суспільстві.

Про рівень довіри до державних та суспільних інститутів до інститутів влади свідчать результати опитування, яке було проведене у 2021 році. Найбільшою довірою користуються Збройні Сили України (їм довіряють 68% опитаних), волонтерські організації (64%), Церква (63,5%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (61%), Голови міста (селища, села), в якому проживають респонденти (57%), Державна прикордонна служба (55%), Національна гвардія України (54%), добровольчі батальйони (53,5%), місцеві ради (міста, селища, села), в якому проживають респонденти (51%). Недовіра найчастіше висловлюється ЗМІ Росії (не довіряють їм 79% опитаних), державному апарату (чиновникам) (76%), Верховній Раді України (75%), судам (судовій системі загалом) (74%), Уряду України (72%), політичним партіям (72%) тощо. (Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 року методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів. Було опитано 2019 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками)⁹⁰. Представ-

⁹⁰ Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень – серпень 2021р.). *Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова* 10 серпня 2021 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politikiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

никам панівного політичного класу, налагоджуючи політичну комунікацію з громадянами необхідно зробити певні висновки, оскільки соціологія є досить красномовною.

У сучасному світі можливості та форми передачі інформації розвиваються надшвидкими темпами. Цінність інформації знижується, а можливість її отримати, навпаки, стає доступною кожному охочому. Стрімко розвиваються інформаційні платформи, де громадяни можуть черпати інформацію про усі події, явища та процеси, що відбуваються у суспільстві. Зокрема, у сучасному інформаційному просторі з'явився ще один важіль, який успішно використовують політичні сили з метою поширення "зручної", пропагандистської, "правильної", на їхню думку, інформації серед суспільства. Це так звані "новітні медіа" – соціальні мережі. Зараз вони частково перебрали на себе функцію ЗМІ. Ледь не усі політичні діячі активно ведуть свої сторінки в Instagram та Facebook. Це помітно, зокрема, якщо розглядати теперішній український уряд. Доволі високий відсоток сучасних українських політиків становлять колишні представники шоу-бізнесу. І якщо порівняти, якими були їх соціальні мережі до політичної діяльності та який вони мають вигляд зараз, то чітко видно кардинальну зміну контенту. Простежується пропагандистська лінія та всебічна промоція політичної сили, від якої виступає той чи інший "новоспечений" політик. Фундамент політичної комунікації створюється сукупністю інститутів, які поєднують інтереси соціальних груп зі сферою повноважень держави. Партії, політичні рухи, блоки, асоціації та об'єднання, органи влади держави впливають на формування системи політичної комунікації у державі.

Аналіз комунікативно діяльності політиків, які увійшли до складу Верховної Ради ІХ скликання, та керівництва країни загалом, дозволяє позначити певні тенденції. Зокрема, багатьом людям імена представників новообраного панівного класу вже давно відомі, але не як політичних діячів, а як пародистів та ведучих. Ще рік тому "новообрані" у своїх соціальних мережах викладали дописи та знімали сторіз із подорожей зі своїми родинами про кумедні робочі моменти та історії з особистого життя. На сьогодні ж відбулися помітні зміни. По-перше, змінилися головні фотографії

на "аватарці" в їхніх Instagram: тепер вони переважно всміхнені на зеленому фоні, відповідному пропрезидентській партії "Слуга народу", фотографій зі сім'єю стало значно менше, а от засідання Верховної Ради, фото нинішнього президента та досягнення українського уряду стали регулярно з'являтися у стрічці під їх нікнеймами. Президент України Володимир Зеленський від образу знаного всіма коміка, артиста, актора плавно перейшов до образу Глави держави. Відео, які він так любив раніше записувати, нікуди не зникли, однак дещо змінили характер спрямування. Тепер це не челенджі та відповіді на запитання дописувачів, а голосні політичні заяви та звернення. Як перепрофілювалися улюблені зірки у соціальних мережах, так і їх постійні дописувачі стали мимоволі стежити за політичними процесами в Україні, може, навіть, не особливо того бажаючи. Багато українських зірок, які вирішили не йти у політику, а залишилися у шоубізнес, все одно палко висловлюють свою прихильність до певних політичних сил. Зокрема, колишні колеги Володимира Зеленського з "95-го кварталу". Саме вони (непрямі джерела) виконують функцію лідерів думок, які наче не нав'язливо, але переконують у своїй позиції. Громадяни, своєю чергою, мимоволі починають підтримувати ту чи іншу думку, адже "її висловлює людина, яку вони поважають, можливо, вона має рацію". Вищезазначені форми передачі інформації є безпосередніми складовими політичної комунікації, які формують громадську думку. Основна платформа, що активно використовується для цього, – соціальні мережі – є важливою частиною політичної системи, без якої неможливо уявити політичне життя суспільства.

У своїй книзі "Вступ до політичної комунікації", Б. Мак Нейр наводить визначення політичної комунікації, що належить американським науковцям Р. Дентону і Г. Вудварду: "Це відкрита дискусія про розподіл державних ресурсів, доходів, про офіційну владу (законодавчу, виконавчу) та про офіційні санкції (відзнаки та штрафи)" ⁹¹. У цілому, необхідно зазначити, що в умовах невизначеності необхідна не стійкість, яка означає незмінність предмета, а

⁹¹ McNair B. An Introduction to Political Communication, Taylor & Francis eLibrary, New York, 2011.

інша, гнучкіша риса, яка змушує річ під впливом змін та тиску ставати тільки кращою. Це – антикрихкість. Зрозумівши механізми антикрихкості, можна сформулювати систематичні та послідовні поради для ухвалення непрогнозованих рішень в умовах невизначеності в бізнесі, політиці⁹². Н. Яковлева у своїй праці "Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз" зазначає: "Політична комунікація є процесом передачі інформації та її обміну поміж розосереджених аудиторій з метою формування громадської думки та здійснення політичного впливу на оцінку, думку, поведінку людей"⁹³.

Попри різні тлумачення терміна "політична комунікація", можна виділити спільні моменти: це обмін інформацією всередині політичної системи між різними її елементами або ж між владою та підлеглими задля чогось. Так, політична комунікація має давати зиск. Наприклад, коли громадяни стають не лише реципієнтами інформації, а й суб'єктами формування порядку денного за умов демократичного розвитку України.

Наступним кроком буде визначення функцій цієї комунікації:

- 1) формування політичної свідомості;
- 2) відповідальність за поширення ідейно-політичних цінностей, знань у суспільстві;
- 3) розвиток політичної культури суб'єктів політики,
- 4) підготовка громадян та заохочування їх до участі в політичній діяльності.

Безпосередньо в описі та характеристиці громадянського суспільства фігурують такі принципи та означення, здійснення яких без комунікації неможливе. Такий принцип громадянського суспільства, як публічність і загальна проінформованість, відіграє не найменшу роль. Адже без проінформованості громадянське суспільство не зможе представляти волю та інтереси громадян та діяти спільно з ними. Також зазначається, що обов'язковим є діалог

⁹² Талеб Н. Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті / Пер. з англ. М. Климчук. Київ : Наш Формат, 2021. С.10.

⁹³ Особливості політичної комунікації в умовах українських внутрішньодержавних криз. URL: <http://upgroup.org.ua/osoblivosti-politichnoyi-komunikatsiyi-umovah-ukrayinskih-vnutrishnoderzhavnih-kriz/>

різних політичних сил, спрямованих на підтримку, постійне відновлення, відтворення соціального консенсусу згідно із соціальними умовами, які змінюються. Тобто, йдеться про те, що не лише недержавні організації мають комунікувати зі суспільством та працювати на їхнє благо, а й владні органи мають тримати постійний зв'язок з організаціями, які діють від імені громадян.

Згідно з міжнародними оцінками, громадянське суспільство в Україні залишається неконсолідованим та значно відстає у своєму розвитку від громадянського суспільства європейських країн у цілому та постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи зокрема. Поряд із внутрішніми факторами, як-то низький рівень громадянської активності та організаційної спроможності організацій громадянського суспільства, зовнішнім обмеженням для розвитку громадянського суспільства є недостатньо сприятливе законодавче середовище.

Технічний рівень інформаційно-комунікативних процесів пропонує наявність цілої низки технічних засобів отримання, перероблення та передачі інформації. З цієї точки зору інформаційна діяльність суб'єктів політики дає функціонування спеціальних організаційних структур, фахівців, банків даних, мереж і технологій зберігання і передачі інформації, значення яких полягає в їх здатності без змін, зволікання, в потрібному напрямі передати певне повідомлення. Такий рівень також розкриває механізм збору, аналізу, зберігання, вилучення та передачі політичної інформації специфічними каналами комунікації за допомогою інформаційно-технічних структур і систем, комп'ютерних мереж, засобів мобільного зв'язку, баз і банків даних суб'єкта. Використання цих каналів дозволяє державним інститутам здійснювати безперервну комунікацію зі своїми громадянами. І хоча в державі підготовлено низку проектів щодо розвитку громадянського суспільства, зокрема: "Громадянське суспільство для розвитку демократії та прав людини в Україні"⁹⁴, "Про проект ЄС для розвитку громадянського суспіль-

⁹⁴ Громадянське суспільство для розвитку демократії та прав людини в Україні. URL. <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/projects/civil-society-for-democracy-and-rights.html>

ства в Україні"⁹⁵, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки"⁹⁶, проте стратегічного реального плану дій комунікативної взаємодії для громадянського суспільства й досі не вироблено.

Важливим аспектом розвитку громадянського суспільства є необхідність розвитку співпраці, партнерства між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та ОГС, які б сприяли розв'язанню суспільно значущих проблем, розробленню та імплементації комплексних реформ, ефективному контролю за діями влади. Не менш важливим є зв'язок ОГС із різними верствами громадян⁹⁷. Дотримання принципів прозорості та відкритості в діяльності органів муніципальної влади є першою сходинкою до ефективної взаємодії з громадянським суспільством. За оцінкою експертів Львівського представництва Громадянської мережі ОПОРА, протягом останніх п'яти років спостерігається повільне, але стійке зростання рівня прозорості, відкритості та підзвітності українських громад⁹⁸.

Вагомою складовою політичної комунікації є політична свідомість, яка відображає залежність регулювання від різноманітних програм, ідеологій, певних образів і цілей. Таким чином, політична комунікація слугує певним соціальним механізмом, здатним формувати певні ідеології у суспільстві через цінності, мотиви поведінки, устремління тощо.

⁹⁵ Про проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <https://euprostr.org.ua/about-together>

⁹⁶ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/-gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/nacionalna-strategiya-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2016-2020-roki>

⁹⁷ Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андриученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О.А.Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. С. 5.

⁹⁸ Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андриученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О.А.Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. С. 109.

Інформаційно-комунікативні відносини також розкривають ступінь впливу інформації на свідомість людини, оскільки визначаються джерело, передумови й фактори ефективності, що мають місце на інформаційному ринку ідей, поглядів і уявлень. З метою підвищення ефективності своєї діяльності суб'єкти політики повинні забезпечувати адресність, смислові та часові параметри подачі інформації, враховувати особливості аудиторії, для якої передаються повідомлення, орієнтуватися на панівні в суспільстві традиції, звичаї, ідеали, цінності.

Отже, політична комунікація – це, безумовно, фактор розвитку власне громадянського суспільства, важіль розвитку громадян. "Політична комунікація з'єднує між собою всіх суб'єктів політичної сфери системи та уможливорює ефективну політичну діяльність"⁹⁹. У дійсності, однак, те, що громадянин сприймає як політичну інформацію, є продуктом діяльності спеціальних організацій зі сфери зв'язків з громадськістю, про діяльність яких він не здогадується¹⁰⁰.

Головним елементом громадянського суспільства виступає особа, тому його опорні конструкції – всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлінь. Інтереси та потреби виражаються через різні інститути громадянського суспільства. У політичній сфері – це добровільні громадські організації та громадські рухи, політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не залучені до механізмів здійснення влади партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації¹⁰¹.

Інтенсивний розвиток засобів електронної комунікації, зокрема Інтернету, формує нові комунікаційні параметри в суспільстві.

⁹⁹ Задворна В. Політична комунікація крізь призму поглядів Брайана Макнейра. *Наукові записки. Соціальні комунікації*. 2015. № 2 (51). С. 62.

¹⁰⁰ McNair B., *An Introduction to Political Communication*, Taylor & Francis eLibrary, New York, 2011. P. 23.

¹⁰¹ Мадіссон В. В., Кадлубович Т. І., Черняк Д. С., Пархоменко Н. В. *Політична система сучасного суспільства*: навч. посіб. Київ: КНУТД, 2015. С. 135.

Розвиток віртуальної сфери сприяє становленню різноманіття форм і методів комунікації учасників, презентуючи все більш досконалі й ефективні інструменти взаємодії та впливу їх один на одного. Водночас Інтернет стимулює інтенсифікацію комунікаційних процесів, що є результатом стрімкого проникнення комп'ютерних технологій в усі сфери життя суспільства. Таким чином, глобальна мережа, формуючи нові можливості й реалії комунікацій, стає найбільш динамічним технологічним, а на сьогодні й економічним, культурним, соціальним і політичним феноменом сучасності¹⁰².

Особливе місце серед засобів політичної комунікації посідають неформальні засоби передачі інформації. Останнім часом багато дослідників відзначають падіння довіри до офіційних джерел інформації, що призвело до зростання значущості повідомлень, які з'являються на рівні міжособистісного спілкування. До неформальних засобів політичної комунікації відносять чутки, плітки, анекдоти, графіті тощо. Ці джерела впливають, перш за все, на формування негативної оцінки діяльності політичних лідерів і політичних інститутів.

Таким чином, можна виявити спільність генези комунікації й політики. Політична комунікація є формою реалізації інформаційної складової політичного процесу, яка на даному етапі розвитку людства проявляється досить інтенсивно, суттєво, впливово і потужно. Така закономірність є цілком обґрунтованою. Разом з тим, політика не може нехтувати природними властивостями й характеристиками комунікації як інституту, який покликаний слугувати оголошенню й оприлюдненню громадських ініціатив, соціальному самоконтролю, партнерству різних політичних сил. Політична комунікація не в змозі розвиватися самостійно, поза потоком самостійного формування громадянського демократичного суспільства. Через політичну комунікацію громадяни не лише підтримують комунікацію з приводу процесу самоуправління, а й беруть безпосередню участь у самому процесі.

¹⁰² Заславська О. О. Віртуалізація простору політичної комунікації: особливості та тенденції. *Грані*. 2016. № 8. С. 90–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_8_14

У віртуальному інформаційному просторі розгортається політична боротьба, яка все більше набуває нових, посттрадиційних віртуальних форм. Тому віртуальна комунікація стає найважливішим інструментом формування та самопрезентації політики. Пов'язані з використанням Інтернету нові можливості політичної комунікації зумовлені одночасним зростанням політичної інформованості та залученням користувачів до політичних дебатів. Це стосується як окремих громадян, так і неурядових громадських організацій, передусім тих, які функціонують на наднаціональному рівні. В Інтернеті відбуваються такі політичні процеси, як поширення політичної інформації, формування громадської думки, визначення порядку денного, організаційне структурування та мобілізація політичних сил. Тим самим Інтернет робить значний внесок у формування "віртуальних" політичних спільнот, причому в рамках цього процесу відбувається й внутрішня диференціація мережної громадськості. Сама ж політична спільнота в мережі є тією частиною громадянського суспільства, яка висуває підвищені вимоги щодо доступу до інформації й можливостей участі в ухваленні політичних рішень за допомогою Інтернету. Виявлено тенденцію збільшення кількості інтерактивних мережних спільнот і загальної кількості користувачів з активною комунікаційною позицією в Інтернеті. Число рівнів комунікативної свободи зростає – за наявності досить невеликих ресурсів будь-який користувач може включитися в життя великої кількості віртуальних спільнот.

Політична комунікація є досить різноманітною, але такою, яка залишається досить специфічною інформаційно-комунікативною сферою. Вона має певні соціальні кордони, але підпадає під внутрішні та зовнішні впливи. Тож, політична комунікація – це про налагодження міжгрупової комунікації, вирішення конфліктів, впровадження певних технологій. Політичні організації не втрачають свій шанс та успішно використовують усі можливі інформаційні платформи, аби створювати майданчики для поширення потрібної їм інформації серед громадян. Тому необхідно, щоб через колосальну кількість різноманітних джерел та форм передачі до громадян надходила істина, а не спотворення її інтерпретації.

Розділ 14. ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Проголошення державної незалежності України зумовило як одне з актуальних завдань забезпечення політичних, соціокультурних потреб етнічних спільнот, що проживають на її території.

Всеукраїнський перепис населення 2001 року – через десятиріччя по здобутті Україною незалежності засвідчив, що на території України проживає 130 етносів. Поліетнічне різноманіття створює сприятливий ґрунт для політичної мобілізації національних меншин сусідніми країнами. Основним чинником цього є географічна дисперсія – чим компактніше проживає етнічна група, тим вищий ризик формування автономістських та сепаратистських настроїв у регіоні¹⁰³. Таких регіонів в Україні було декілька, зокрема, АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська області з компактним розселенням російської меншини, Закарпатська – угорської та Чернівецька – румунської¹⁰⁴.

Процеси глобалізації, наміри України із поетапного входження до світових та європейських структур зумовив певні зміни в її економічному, політичному та культурному розвитку країни. Одночасно виникли нові виклики для неї, які полягали у загрозі втрати культурної і національної ідентичності, національної самосвідомості. Поліетнічність країни, інерція культурної та мовної русифікації лише поглиблювали ці виклики¹⁰⁵.

Вирішення етнополітичних завдань ускладнювалося, крім тягара радянської спадщини, відсутністю узгодженої концепції

¹⁰³ Горбатенко В., Шемшученко Ю., Кресіна І., Стойко О. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: Наукова записка. Київ, 2015. С. 47.

¹⁰⁴ Асланов С. Етнополітичний конфлікт (гібридна війна на Сході України) як наслідок регіональної етнонаціональної політики. *Віче*. 2015. № 14. С. 2–4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_14_2.

¹⁰⁵ Андріяш В. Державна етнополітика України в умовах глобалізації: (монографія). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 44.

державної етнонаціональної політики, спробами проімперських сил збурияти міжнаціональну напругу шляхом нагнітання істерії щодо "примусової українізації", протиставлення Південно-Східного регіону республіки Західному за мовною ознакою та історичним минулим, розпалювання сепаратистських настроїв, на що було звернуто увагу в органах влади¹⁰⁶.

Перед Україною постало завдання створити всі умови для міжетнічної злагоди, при цьому здійснюючи міжнародну співпрацю із сусідніми країнами. У результаті урядом України доопрацьовано низку проєктів міждержавних угод з різних напрямів діяльності з Росією, Вірменією, Латвією, Молдовою, Узбекистаном, Чехією, Словаччиною¹⁰⁷.

Кабінетом Міністрів України було проведено ряд заходів для роз'яснення демократичного характеру державної етнонаціональної політики та спільного окреслення шляхів розв'язання проблем і національних меншин, і національної більшості. Серед цих перших кроків – Регіональний семінар голів громадських об'єднань національних меншин та працівників облвиконкомів 15–16 грудня 1994 р. у Донецьку¹⁰⁸, засідання Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму¹⁰⁹, створення Міністерства України у справах національностей, міграції та культур і

¹⁰⁶ Президенту України добродію Кравчуку Л.М. Про стан і перспективи розв'язання проблем національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 21. (28.01.93, 3-3-/1) 1-14/17 від 21 січня 1993 р. Арк. 32–35.

¹⁰⁷ Віце-прем'єр-міністрові України М.Г. Жулинському Про преміювання керівництва Міністерства України у справах національностей та міграції. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 29. 28.06.94. 12-267/2. Арк. 126–127; Протокол засідання Кабінет Міністрів України №5 від 17.02.93 р. Кабінет Міністрів України. Про роботу Міністерства України у справах національностей, міграції та культур у жовтні 1994 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 32. 26.10.94. 14-94/2. Арк. 209–211.

¹⁰⁸ Міністерство України у справах національностей та міграції Наказ 7.12.1994. № 5 м. Київ. Про проведення у Донецьку Регіонального семінару голів Громадських об'єднань національних меншин, працівників облвиконкомів. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 26. Арк 6.

¹⁰⁹ Про преміювання керівництва Міністерства України у справах національностей, міграції та культур за підсумками роботи у 4 кварталі 1994 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 34. 20.12.4. 14-192/2. І.Ф. Курасу. Арк. 39.

при ньому дорадчого органу – Ради представників громадських об'єднань національних меншин, формування відповідних інституцій при облвиконкомах на засадах подвійного підпорядкування¹¹⁰.

Починаючи з січня 1995 р. при міністерстві розпочав роботу науково-методологічний семінар з проблематики національних меншин, одночасно було започатковано роботу трьох науково-консультативних рад з питань національностей, міграції та релігієзнавства. Національно-культурні товариства запропонували створити постійну міжвідомчу комісію, яка мала відстежувати факти проявів екстремізму і нетерпимості у міжнаціональних відносинах і розробляти відповідні заходи реагування на них¹¹¹.

Напруженості ситуації додавала проблема репатріації в Україні етнічних спільнот, свого часу депортованих сталінським режимом¹¹². Після розпаду СРСР Україна взяла на себе весь фінансовий тягар, пов'язаний з поверненням депортованих. Жодна з країн СНД, звідки переселилися депортовані, не фінансувала повернення на рідну землю представників цих народів, чисельність яких значно перевищувала тогочасні можливості їх облаштування¹¹³. Відповідно, це спричинило ускладнення й політичної ситуації в регіонах, куди вони поверталися.

¹¹⁰ Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 34. 27.12.4. 9-204/2. Арк. 66.

¹¹¹ Віце-прем'єр-міністру України Член-кореспонденту НАН України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 46. № 1-П 3.04.95 р. Арк. 153, 154.

¹¹² Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. Листування з КМУ з питань основної діяльності, 2–31 жовтня 1995 р. На 206 аркушах / Міністерство України у справах національностей, міграції та культів 10.10.1995 р. № 8-560/2 на № 18053/2 Від 23.09.1995 року. Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. Про результати розгляду листа Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим В. М. Горбатова від 05.09.1995 р. № 230. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 51. Арк. 30–32; Президенту України госп. Л.Д. Кучме, прем'єр-міністру госп. Марчуку Е. К. Симферопольская городская общественная организация "Землячество депортированных немцев Крыма" 19 июля 1995 г. №30. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 51. Арк. 34–35.

¹¹³ Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. Листування з АПУ і ВРУ з питань основної діяльності міністерства, 3 січня – 30 травня 1995 р. На 233 аркушах. 06.01.1995 р. 8-19/1 На № 218/15799-01 від 05.12.94 Президентіві України Л. Д. Кучмі. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 54. Арк. 2–4.

Пізніше замість міністерства було утворено Державний комітет у справах національностей та релігій, але з приходом до влади команди В. Януковича комітет було ліквідовано. З цього приводу Консультативний комітет Рамкової конвенції Ради Європи із захисту національних меншин, наприкінці 2010 р. викликав занепокоєння тим, що адміністративна реформа ліквідувала координаційний орган етнонаціональної політики, орган, який мав повністю врегульовувати питання взаємин між національними спільнотами країни, забезпечувати захист їхніх прав і сприяти їхньому мовно-культурному розвитку.

У 2010 р. було ухвалено Закон України "Про засади внутрішньої та зовнішньої політики", згідно з яким визначалися пріоритети і принципи зовнішньої та внутрішньополітичної діяльності¹¹⁴. У цьому документі зафіксовано три основні аспекти збереження української культури, зокрема, особи (громадянина) регіону та українського народу. Держава мала зберігати рівновагу між цими компонентами, які у гармонійному розвитку могли забезпечити демократичний, європейський поступ¹¹⁵. Стаття 10 цього закону визначала реалізацію державної мовної політики на основі національного та міжнародного права, забезпечення функціонування та розвитку української мови у всіх сферах суспільного життя, а також гарантувала використання та захист російської та інших мов нацменшин¹¹⁶.

Члени Ради представників Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин були залучені до обговорення Ст. 11 Конституції України. Зокрема, вони внесли пропозиції щодо дефініції терміна "національна меншина", висловили власне бачення умов для вільного розвитку нацменшин і оптимізації їх фінансування, обґрунтовували право нацменшин на гарантоване представництво у законодавчому органі¹¹⁷. Одночасно

¹¹⁴ Закон України "Про засади внутрішньої та зовнішньої політики". URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

¹¹⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014. С. 268.

¹¹⁶ Закон України "Про засади внутрішньої та зовнішньої політики". URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

¹¹⁷ Інформація Про засідання Ради голів громадських об'єднань національних меншин при Міністерстві України у справах національностей та міграції по підтримці нової Конституції України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 68. Арк. 35–39.

товариствами національних меншин висувалися свої кандидати на виборчих перегонах¹¹⁸.

У 1990-х рр., вдалося уникнути гострих міжетнічних конфліктів завдяки активній участі нацменшини в українському державотворенні. Не зважаючи на наявність в Україні успадкованих від СРСР проблем, Російської Федерації не вдалося реалізувати сценарій етнічного сепаратизму в окремих регіонах. У цьому контексті позитивної оцінки в цілому заслуговує співпраця Кабінету Міністрів України із організаціями національних меншин щодо розв'язання нагальних проблем культурного й освітнього розвитку, запобігання міжетнічній ворожнечі тощо. Досить ефективними виявилися деякі механізми діагностики та припинення руйнівних процесів, що мали своїм наслідком поширення регіоналізму та екстремізму і загрожували територіальній цілісності держави.

Кремлівські пристрасті за російською мовою

Від самого початку незалежності Україні було нав'язано дискусію з мовного питання. Дискусія була інспірована російськими культурними товариствами за підтримки державних структур і політиків Російської Федерації, а також проросійських сил у самій Україні. Мовне й культурне питання порушувалося проросійськими силами, які таврували процес захисту української мови як "дерусифікацію"¹¹⁹ і як такий, що нібито негативно впливає на російську ідентичність. Між тим російськомовність не лише зберігалася, а й поширювалася на значну частину національної більшості, на меншини, що призводило до їхньої асиміляції та русифікації. Російські політики вдало використовували цей момент, який обігрували окремі регіональні ЗМІ південно-східних областей.

Зосередженість російської пропагандистської машини на мовному питанні зумовлювалася не занепокоєнням її долі у

¹¹⁸ Інформація про засідання Ради представників громадських об'єднань національних меншин при Міністерстві України у справах національностей та міграції. М. Київ 28.05.1996 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 78. Арк. 48.

¹¹⁹ Scarr F. Language and war in contemporary Ukraine. URL: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporaryukraine/>

майбутній Україні, а насамперед геостратегічними розрахунками. Річ у тім, що, як засвідчили соціологічні дослідження, зокрема Київського міжнародного інституту соціології¹²⁰, існування кореляції між мовно-етнічною ідентичністю частини громадян та їх вразливістю перед проросійською пропагандою. Те саме говорять інші соціологічні дані у 2015–2017 рр. Південь, Схід і частково Центр країни залишаються російськомовним середовищем. За цей час зросла частка громадян, які вдома спілкуються тільки російською мовою, в Дніпрі та Одесі¹²¹. Така сама ситуація спостерігається і в Маріуполі, де частка україномовних стабільно дорівнює 1%, а російськомовне населення впродовж 2016–2017 років збільшилося на 10% за рахунок тих, хто спілкувався вдома як російською, так і українською¹²².

Домінування у мовному просторі важливо з точки зору ведення інформаційного протистояння, і Експансія інформаційного простору стала одним із засобів впливу Російської Федерації на внутрішню ситуацію в Україні. Формування на пострадянському просторі єдиного інформаційного поля дало б державним

¹²⁰ За даними Київського міжнародного інституту соціології "українці за етнічною приналежністю набрали 20 одиниць індексу РПП, етнічні росіяни – більш як утричі більше (66 одиниць РПП). Так само, україномовні респонденти набрали всього 15 одиниць РПП, а російськомовні виявилися у 2,5 рази вразливішими до російської пропаганди. Найменший рівень російської пропаганди виявлено на Заході держави (РПП – 12), в Центральному регіоні (РПП – 19) та в Києві РПП – 19), а найвищі показники – у Харківській області – 50, на Донбасі – 46, в Одеській області – 43, та на Півдні в цілому – 32". (*Індекс результативності російської пропаганди*. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>)

¹²¹ Ukrainian Municipal Survey, March 2 – 20 2015. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf Ukrainian Municipal Survey, 20 January – 8 February 2016. International Republican Institute. URL: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf; Третє всеукраїнське муніципальне опитування 20 січня – 12 лютого 2017 року. International Republican Institute. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_february_2017_ua.pdf

¹²²Дегтеренко А. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір. Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nats_konsol-eee72.pdf

структурам Росії виконувати послідовні й скоординовані дії разом із неурядовими організаціями для забезпечення населення країн СНД доступом до друкованих та електронних російських ЗМІ, через які фактично велася проросійська пропаганда¹²³. Для втілення кремлівських геополітичних намірів було сформовано потужну проросійську систему мас-медіа в Україні як засіб політичної та ідеологічної боротьби¹²⁴. Росія застосовувала 5 форм інформаційної експансії в Україні: 1) поширення російських періодичних видань, традиційно відомих ще з часів існування СРСР; 2) завезення друкованої інформаційної продукції безпосередньо з Москви; 3) насичення книжкового ринку російськомовною продукцією; 4) видання в Україні періодики російською мовою; 5) завоювання українського телепростору¹²⁵.

Популяризація російської мови за кордоном стала одним із головних напрямів зовнішньої політики Кремля. Імперське забарвлення мали "Програма роботи зі співвітчизниками за кордоном на 2006–2008 рр.", Федеральна цільова програма "Російська мова (2006–2010 рр.)", "Державна програма сприяння переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, що проживають за кордоном". У 2007 р. указом президента Росії було створено фонд "Русский мир" для популяризації російської мови і культури в інших країнах¹²⁶. Україна стала одним із плацдармів реалізації названих програм.

Починаючи з 2011 р., з державного бюджету РФ виділялися значні кошти, спрямовані на поширення і популяризацію російської мови за кордоном. Як наслідок, було реалізовано такі програми, як, "Підтримка російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД", "Задоволення мовних потреб

¹²³ Мельничук І. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі. Дис. доктора політичних наук. Спец.: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем. Чернівці, 2015. С. 373.

¹²⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 452.

¹²⁵ Мельничук І. Вказ. праця. С. 373–376.

¹²⁶ Експертна доповідь "Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку". URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Exp-Officia_final-0106f.pdf

співвітчизників, що мешкають за кордоном" тощо. Маючи в Україні потужну підтримку в обличчі Партії регіонів України, Комуністичної партії України й інших проросійських політичних організацій, Кремль вдало здійснював експансію у мовно-культурній сфері України¹²⁷.

Мовне питання особливо нав'язувалося проросійськими організаціями і місцевими органами влади на Південному Сході України. Будь-які процеси, спрямовані на утвердження української мови, викликали з їхнього боку вороже ставлення. Тиражувалася ідея надання російській мові статусу регіональної чи другої державної мови¹²⁸. Місцеві ЗМІ Донбасу спекулювали на поліетнічності регіону, наполягаючи, що саме російська мова мала б бути там засобом міжнаціональної комунікації, хоча реальних підстав для цього не було, зважаючи, що сумарна частка всіх національних меншин регіону (крім російської) становила менше 5%¹²⁹.

Підтримувані Кремлем, російські організації проводили заходи, спрямовані на популяризацію російської мови і культури. Так, 26–27 жовтня 1995 р. у Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Російська освіта в Україні в контексті міжнародного досвіду", на якій виголошувалися вимоги надання російській мові статусу другої офіційної, а також доводилася неприйнятність застосування терміна "національна меншина" щодо росіян, які проживають в Україні¹³⁰. Крім того постійно відбувалися заходи з передачі "російського досвіду" українським освітянам з паралельним насаджуванням проросійських ідей¹³¹.

Російськомовна інформаційна експансія полегшувалася нерішучістю української мовної політики. Україна підписала та ратифікувала Європейську хартію регіональних мов та мов меншин, яка,

¹²⁷ Яблонський В. та ін. Україна та проект "Русского мира". Аналітична доповідь. Київ, 2014. С. 42, 44.

¹²⁸ Мельничук І. М. Вказ. праця. С. 372.

¹²⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 407.

¹³⁰ Коцур В. Вказ. праця. 594 с.

¹³¹ Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 3–30 листопада 1995 р. На 173 аркушах. 9-599/2, 3.11.95 Віце-прем'єр-міністрів України І.Ф. Курасу. 26–27 жовтня 1995 року. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 52. Арк. 2–4.

попри захист мов меншин та збереження і поширення мови титульного етносу як державної (у даному випадку української) у всіх сферах суспільного життя, водночас ставала підґрунтям для дезінтеграційних процесів. Неточність перекладу документа українською мовою спричинив низку проблем юридичного, політичного, економічного характеру. Оригінал передбачав захист міноритарних мов, а не мов меншин. У такому разі російська мова не потрапляла під статус регіональної чи міноритарної мови (згідно з положенням в оригіналі хартії), оскільки вона поширена у багатьох сферах життєдіяльності по всій Україні¹³². Натомість мови, для яких існувала загроза зникнення, мали б захищатися положеннями цього документа¹³³. Партія регіонів України та її сателіти у Верховній Раді України, маніпулюючи положеннями хартії, намагалися надати російській мові окремого статусу шляхом ухвалення відповідного законодавства. Український парламент у 2012 р. ухвалив Закон України "Про засади державної мовної політики". Низка науковців оцінила його джерело конфліктів, що загрожують етнополітичною дезінтеграцією України. Впровадження регіональних мов відбувалося за рішенням місцевих рад, зокрема на територіях Донбасу, АР Крим та Закарпаття. У Криму, з посиленням на Статтю 10, поряд із державною забезпечувалося функціонування і розвиток російської, кримськотатарської і мов інших меншин.

Закон піддався значній критиці не лише з боку українського суспільства та наукової спільноти, але й з боку західних експертів. Професор у галузі права Брікбекського університету в Лондоні Б. Боврінг, вивчаючи українське мовне законодавство, дійшов висновку, що закон містить багато суперечностей¹³⁴. Висновок Венеціанської комісії від 17 грудня 2011 р. містив критику

¹³² Новородовський В. Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010–2014 рр.). Молодий вчений. Київ, 2019. № 2 (66). С. 406.

¹³³ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія]. Київ, 2011. С. 302–303.

¹³⁴ Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld -St. Petersburg, 2013. P. 37.

документа у частині привілейованості російської мови та зменшення інтеграційного потенціалу мови української¹³⁵. Більшість експертів передбачала, що з часом українська мова може мати державною лише формально, оскільки у всіх сферах суспільного життя використовуватиметься російська, що загрожуватиме етнонаціональній згоді та етнополітичній стабільності. Сам документ сприяв утвердженню позицій "русского мира" в окремих регіонах України. Враховуючи високі показники ностальгічних настроїв за Радянським Союзом, особливо у південно-східних регіонах та в АР Крим, піднесення статусу російської мови фактично повертало ці регіони у площину російської культурної експансії, завдяки якій поглиблювалася б етнополітична дезінтеграція країни. Сприйняття російської мови як мови міжнаціонального спілкування, як це було за радянських часів, знижувало соціальну цінність української мови¹³⁶. Засилля російської мови поглиблювало дезінтеграцію між різними етнічними групами, що посилювало загрозу національній безпеці України.

Спроби запровадження російської мови як регіональної у Запоріжжі, Луганську, Одесі, Дніпропетровську (Дніпро) спричинили низку акцій протесту. Маніпуляції з наданням російській мові статусу державної поглиблювали соціальну конфліктність, оскільки переважна частина населення була не готова сприймати російську мову як державну на рівні з українською¹³⁷. Так спроби тодішньої української влади під прикриттям адаптації вітчизняного законодавства до норм ЄС закріпити російське мовне домінування у формі регіональних мов посилювали мовні конфлікти замість того, щоб їх розв'язувати.

Політична еліта Донецької, Луганської, Одеської областей та АР Крим, маючи підтримку проросійського уряду України і уряду

¹³⁵ Горбатенко В., Шемшученко Ю., Кресіна І., Стойко О. Вказ. праця. С. 49–50.

¹³⁶ Maksimovtsova K. Maksimovtsova K. Contemporary Debates over Language Policy regarding Ethnic Minorities in Latvia and Ukraine: The Discourse of Russian-Language Press. Bielefeld / St. Petersburg, 2013. P. 37.

¹³⁷ Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України (монографія). Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 120.

Росії, чинила тиск на освітні заклади для збільшення чисельності учнів, які б навчалися російською мовою. Фактично серед населення Південно-Східної України та Криму формувалося викривлене уявлення про нібито "непрестижність" української мови та привабливість російської, що також мало демонструвати зверхність Росії над Україною¹³⁸. Характерним для Південно-Східного регіону стало маніпулювання з боку проросійських організацій фактами історичного минулого, створення нових міфів та фальсифікування історії загалом, що зумовлювало формування антиукраїнського світогляду. Найактивнішими у цьому плані були автори "Хартії возз'єднання народу Росії, України і Білорусі", активісти рухів "Український вибір" (В. Медвечук), "Інтернаціональна Росія", "Донбас за Євразійський союз", "Донецька республіка", Інститут країн Співдружності незалежних держав та ін. Вони відігравали важливу роль у формуванні інформаційного простору, насамперед Донбасу, що створювало підґрунтя для утвердження "русского мира" в регіоні¹³⁹. Про домінування там російськомовної продукції, насамперед пропагандистської, свідчать дані Донецької обласної державної адміністрації, згідно з якими станом на 1 січня 2011 р. розповсюджувалося 1253 місцевих друкованих видань, з них 15 – україномовних, 270 – російськомовних, 748 – двомовних (російських і українських), 23 – мовами національних меншин, 197 – мовами іноземних країн (крім російської). Домінування російськомовної продукції посилювало темпи русифікації населення регіону¹⁴⁰. До сказаного треба додати заангажованість місцевих засобів масової інформації, які повністю залежали від бізнес структур, від місцевої влади, а у 2010–2013 рр. зазнавали тиску і з боку центральної влади, яка тоді була здебільшого проросійською.

Російська мова переважала у телепросторі як Південного Сходу, так і України в цілому. Якщо на Заході України рівень довіри російському ТБ становив 8 %, у Центрі – 15 %, то на Півдні – 29 %, на Сході (без Донбасу) – 61 %, на Донбасі – 87 %¹⁴¹.

¹³⁸ Донбас у етнополітичному вимірі. С. 268.

¹³⁹ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. С. 244.

¹⁴⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. С. 268–269.

¹⁴¹ Політичні ідентичності в сучасній Україні. С. 100

Зміцнення позицій російської мови на просторах країн СНД стало важливим складником реалізації концепції "русского мира", суть якої в тому, що Росія присутня скрізь, де функціонує російська мова, і усі такі території можуть бути зоною геополітичного впливу Російської Федерації. Мовне питання у версії Кремля стало одним із засобів реалізації стратегії російського духовного домінування якщо не у всій Україні, то у її регіонах.

Етнополітичний вузол у Криму

Стратегія створення на території України проросійських плацдармів почала реалізуватися Росією в першу чергу у Криму, де було демографічне домінування етнічних росіян. Створення на території півострова Автономної Республіки Крим було використано проросійськими силами для дезінтеграції стратегії по відношенню до України. У 1994 р. відбулося загострення соціально-політичної ситуації в автономії після вступу на посаду першого президента АРК Ю. Мешкова, який взяв курс на виведення півострова із правового поля Україна і перетворення його на самостійне державне утворення¹⁴².

Реалізація російської політики в Україні здійснювалася також через низку громадських об'єднань і політичних партій, які фінансувалися Москвою. Особливо активними були російські та проросійські організації на території Кримського півострова. Серед них виділялися "Русская община Крыма", "Русский блок", "Прогрессивна соціалістична партія України", "Євразійський союз молоді", "Русская община Севастополя", Організація із захисту прав російських співвітчизників "Вера", Народний фронт "Севастополь–Крым–Россия", "Міллі Фірка" проросійська кримськотатарська організація та ін. Частина з них навіть не приховувала факт свого

¹⁴² Президентові України Л.М. Кравчуку. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 35. 25.03.94. 10-137/1. Арк. 117–133; Довідка. Про роботу Управління у справах національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 40. Додаток №1. Арк. 48–51.

фінансування Росією та виконання її замовлень¹⁴³. Донорами поширення політичного екстремізму в Україні, особливо на Кримському півострові, виступали як російська влада (спецслужби, офіцери Чорноморського флоту, політики), так і її "опозиція" (комуністи, ЛДПР В. Жириновського) та позасистемні організації (соціал-нацисти та шовіністи)¹⁴⁴. Вони отримували від Росії всебічну інформаційну, політичну і фінансову підтримку. Кремль ставився до них як до прототипів російських політичних структур в Україні, своєрідного фундаменту для побудови "русского мира"¹⁴⁵.

Населення півострова, особливо російське, активізувалося після "Помаранчевої революції", організовуючи акції проти курсу Президента В. Ющенка. Спроби євроатлантичної інтеграції України оголошувалися ними як крок до розірвання відносин між "братніми народами". Так, 20 січня 2005 р. відбулися акції протесту на річницю автономії Криму, в якій взяли участь "Русский блок", "Русская община Крыма", "Союз радянських офіцерів Криму" та ін. 23 січня 2005 р. пройшли масові акції з ініціативи проросійської організації "Русская община Крыма". Учасники акцій висловлювалися проти інавгурації європейськи орієнтованого новообраного Президента України В. Ющенка, за федералізацію країни, надання російській мові статусу другої державної¹⁴⁶.

Інколи дії проросійських організацій мали антиконституційний, антидержавний характер. Зокрема, "Прогресивна соціалістична партія України" закликала Росію взяти під контроль Кримський півострів, а кримськотатарська організація "Мілли

¹⁴³Драпушко Н. Діяльність проросійських політичних організацій АР Крим по відокремленню регіону від політичного та соціокультурного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 13. С. 42.

¹⁴⁴Адамович С. Автономна Республіка Крим у суспільно-політичному житті України під час Помаранчевої революції. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1617.pdf>

¹⁴⁵Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ, 2016. С. 521.

¹⁴⁶Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ, 2009. С. 462–463.

Фірка", яка фінансувалася Кремлем, заявила про необхідність введення російських військ для захисту жителів півострова від України за абхазьким або осетинським сценарієм у Грузії¹⁴⁷. Лідер комуністів півострова Л. Грач висловлював власне занепокоєння щодо непослідовності російських державних та партійних діячів у боротьбі за східнослов'янський простір. У 2007 р. "Русская община Крыма" оголосила про початок всеукраїнської акції за возз'єднання України з Росією під лозунгами "Майбутнє України – в союзі з великою Росією" та "Даєш другу Переяславську угоду!"¹⁴⁸.

Крім радикальних закликів і дій з боку проросійських організацій, були й помірковані, які оминали питання сепаратизму в Криму. Так, Організація захисту прав російських співвітчизників "Вера" розкритикувала ідею всеукраїнського референдуму про відокремлення Криму від України, ініційованого "Прогресивною соціалістичною партією України", але водночас закликала Росію у 2009 р. ввести економічні санкції проти України¹⁴⁹.

Місцеве самоврядування Севастополя також долучилося до дестабілізації ситуації в місті. Спостерігалася динаміка зростання контингенту осіб з російськими паспортами, що провокувало дезінтеграційні процеси в Криму¹⁵⁰. Місцева влада, представлена Партією регіонів України, Комуністичною партією України, "Русской общиной Крыма" та ін. проросійськими організаціями, відверто саботувала українське законодавство, блокувала впровадження і розвиток державної української мови в усіх сферах суспільного життя.

Потужною була антиукраїнська активність у 2006–2007 рр., яку проявляли дві проросійські організації: Народний фронт "Севастополь–Крым–Россия" та Національний фронт "Севасто-

¹⁴⁷ Головкин В. Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2010. Вип. 19 (2). С. 261, 267.

¹⁴⁸ Драпушко Н. Вказ. праця. С. 42.

¹⁴⁹ Головкин В. Вказ. праця. С. 261. Головкин В. Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2010. Вип. 19 (2). С. 260.

¹⁵⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 467–468.

поль–Крим–Росія". Попри антиукраїнську спрямованість ці організації стали конкурентами між собою, звинувачуючи один одного в розколі проросійського руху¹⁵¹. Більш активним був Народний фронт "Севастополь–Крым–Россия". Свідченням проросійськості цієї організації стало використання російської символіки і гімну¹⁵². Національний фронт "Севастополь–Крым–Росія" об'єднував у своїй структурі 16 громадсько-політичних рухів. Очолював її С. Шувайніков, який наголошував на необхідності створення на території українського Криму національних органів самоврядування для росіян та скликання Російських установчих зборів Криму, під час засідання яких передбачалося сформувати Російську думу Криму на зразок кримськотатарського Меджлісу¹⁵³. Різниця лише в тому, що Меджліс кримськотатарського народу став проміжною ланкою діалогу корінного народу півострова з центральними органами влади, у той час як створення органів самоврядування для росіян, за ідеєю С. Шувайнікова, означало б фактичне від'єднання Криму від України. Подібні заклики представників проросійських організацій були антиконституційними і вимагали від державних органів адекватної реакції. Згодом члени радикальної організації Народний фронт "Севастополь–Крым–Россия", зокрема В. Подьячний та С. Ключев, влилися до партії "Русское единство", яку очолив С. Аксьонов. У 2008 р. В. Подьячний та С. Ключев закликали Верховну Раду АР Крим ухвалити рішення про приєднання півострова до Росії¹⁵⁴.

Інтеграцію півострова до Росії пропагували й активісти організації "Прорив", які у відповідь на діяльність української влади проводили відповідні публічні акції. 19 січня 2006 р. відбувся відповідний захід, на який відреагували правоохоронні органи

¹⁵¹ Драпушко Н. Вказ. праця. С. 45.

¹⁵² Головка В. Вказ. праця. С. 261.

¹⁵³ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. С. 522. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (аналітична доповідь). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 244.

¹⁵⁴ Сепаратизм в Україні: історія хвороби. URL: <https://ua.krymr.com/a/-25424177.html>

через його антиконституційність. Учасників заходу було арештовано за фактом поширення сепаратизму. Цю інформацію російські ЗМІ подавали як репресії з боку української влади. Підтримку активістам "Прориву" висловлювала лідер "Прогресивної соціалістичної партії України" Н. Вітренко. Згодом лідера "Прориву" О. Добичина, який мав російське громадянство, було депортовано на батьківщину і оголошено персоною нон-грата¹⁵⁵.

За ініціативи російських політиків створювалися спеціальні фонди для підтримки російських організацій. Наприклад, "Русская община Севастополя" фінансувалася фондами "Розвиток економічних і гуманітарних зв'язків "Москва–Крим" і "Москва–Севастополь", створених за ініціативи мера Москви Ю. Лужкова¹⁵⁶. Міський голова російської столиці став активним спонсором сепаратизму у Криму й одним із активних апологетів "русского мира". За його кошти у 2006 р. побудовано елітну російську гімназію, здійснено ремонт Будинку офіцерів флоту, де велася гурткова робота з пропаганди російських геополітичних орієнтацій¹⁵⁷. Свої антиукраїнські настрої Ю. Лужков відверто висловив під час мітингу у Севастополі 21 лютого 2007 р., коли публічно заявив, що Крим і Севастополь були "відірвані від Росії", а також закликав громадян України брати участь у політичних акціях з повернення Криму в "родную гавань"¹⁵⁸. Пізніше, 11 травня 2008 р., у Севастополі він заявив, що це місто є російським, а Хрущов його не передавав Україні. Реакція держави була логічною: меру Москви було заборонено в'їзд до України. У свою чергу МЗС РФ назвало цей крок недружнім, а висловлювання Ю. Лужкова – точкою зору всіх росіян¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 472.

¹⁵⁶ Головкин В. Вказ. праця. С. 261.

¹⁵⁷ Адамович С. Автономна Республіка Крим у суспільно-політичному житті України під час Помаранчевої революції. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1617.pdf>;

¹⁵⁸ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 489; Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014). Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 246.

¹⁵⁹ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 489.

Ю. Лужков був не єдиним, хто поглиблював конфронтацію в Криму. Ряд російських політиків, зокрема, В. Жириновський та К. Затулін, також відвідували півострів і пропагували ідеї "русского мира". На запрошення організації "Русская община Крыма" та партії "Русский блок" В. Жириновський узяв участь в обговоренні питання взаємодії державних органів Російської Федерації з російськими організаціями, які працювали у напрямі зміцнення відносин між Росією та Україною¹⁶⁰. До того ж ЛДПР нижньою палатою Державної Думи Російської Федерації було дане доручення щодо інформування про заходи з повернення Криму у склад Росії¹⁶¹. К. Затулін закликав до федералізації України, що унеможливить консолідацію України з НАТО і ЄС. Російський політик вважав за необхідне лишити Україну в орбіті інтересів Росії¹⁶². Такі заяви були відвертою провокацією, спрямованою на маргіналіз з метою руйнування національної й етнополітичної злагоди в українському суспільстві.

Упродовж 2005–2008 рр. відокремлення Криму від України та приєднання до Росії підтримувало 63,8 % кримчан. Не підтримували це рішення і були готові протестувати проти нього лише 10,7%¹⁶³. Російська пропаганда всіляко надихала такі настрої. Вона висвітлювала проукраїнські сили як радикальні націоналістичні угруповання, європейський вибір – як чужий для кримчан, а культурну політику української влади – як насильницьку українізацію та наступ на права національних меншин¹⁶⁴. Значна частка росіян поділяла ідею повернення півострова до складу Російської Федерації. За 2001–2014 рр. рівень підтримки приєднання Криму до РФ зріс від 80 % до 84 %. Ці процеси характеризувалися у російському суспільстві як збирання "російських земель"¹⁶⁵. Такі тенденції стали ключовими у поширенні ідей "русского мира" в

¹⁶⁰ Політичний процес в Автономній республіці Крим... С. 246.

¹⁶¹ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 476–477.

¹⁶² Там само. С. 129.

¹⁶³ Політичний процес в Автономній республіці Крим... С. 240.

¹⁶⁴ Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. поч. ХХІ ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2020. 594 с.

¹⁶⁵ Політичний процес в Автономній Республіці Крим... С. 81.

Криму, що у подальшому зумовило анексію півострова російським агресором.

Основним каналом поширення у Криму проросійських ідей були громадські організації з російським етнічним і культурним наповненням.

До 2010 р. чисельність громадських організацій на території півострова досягла 589, з яких 205 були легалізовані, причому 100 із організацій були створені за національною ознакою¹⁶⁶. 13 березня 2010 р. було підписано Угоду про співпрацю громадських організацій і політичних партій у межах Всекримського громадсько-політичного руху "Російська єдність". Крім "Русской общины Крыма" і "Гражданского актива Крыма", лідерами яких, відповідно, були С. Цеков та С. Аксьонов, до цього руху увійшли "Російський блок" (керівник О. Родівілов), Слов'янська партія (Ю. Петров), "Громадський контроль" (С. Баранов), "Російські сили Криму" (В. Попов), "Об'єднання козаків Криму" (С. Юрченко), "Російський фронт" (С. Шувайников). Після складання повноважень кримського спікера А. Гриценка, "Російська єдність" розпочала відновлювати свої позиції у владних органах АР Крим¹⁶⁷. Згодом названі організації за підтримки Російської Федерації розгорнули на території півострова сепаратистський рух та пропагували ідею "русского мира" і приєднання до Росії. На 1 січня 2013 р. на півострові було зареєстровано 40 російських громадських об'єднань, крім того, 30 у Севастополі. Для узгодження всіх дій проросійських сил Криму було створено Координаційну раду російських співвітчизників¹⁶⁸.

Ключовим суб'єктом інформаційного впливу проросійських організацій була молодь. 9 серпня 2013 р. було проведено круглий стіл "Молодь Криму в Євразійських інтеграційних процесах". Захід було ініційовано російським Генеральним консулом у Сімферополі В. Світличним, координатором роботи зі співвітчизниками

¹⁶⁶ Драпушко Н. вказ.праця. С. 42.

¹⁶⁷ Там само. С. 45.

¹⁶⁸ Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991-2014). Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 268.

Росспівробітництва в Україні Є. Халайчевим, головою "Русской общины Крыма" С. Цековим, членами Кримської та Севастопольської Координаційних рад організацій російських співвітчизників. Круглий стіл підтвердив виконання основного завдання проросійських активістів – структурування російськомовного простору створенням сильних організацій, які фактично входили до сфери російського впливу, а також поширенням та функціонуванням проросійських інтеграційних ідей у Криму¹⁶⁹.

Головним напрямом діяльності проросійських організацій була дискредитація української незалежності, політичного курсу української держави, у т. ч. у сфері міжетнічних відносин. Крім того, окремі товариства нацменшин зверталися за підтримкою до посольств інших держав, зокрема своїх етнічних батьківщин, що також знижувало престиж України на міжнародній арені¹⁷⁰. Відгомін імперської ідеології "новой общности – советского народа" активно виявлявся у новій тактиці "захисту прав російськомовного населення" у Криму¹⁷¹. Дискредитація поєднувалася із замовчуванням конкретних кроків української влади, спрямованих на послаблення політичної напруги в Криму. Ще у першій половині 1990-х рр. було ініційовано розробку Державної програми збереження і розвитку російської культури в Україні на 1995–2000 рр., започаткування у Києві постійної програму теле- та радіопередач російською і кримськотатарською мовами під умовною назвою "Кримський канал", запровадження системи квот для національних меншин АРК у вишах України, піднесення рівня видань кримськотатарською мовою¹⁷². Управлінням у справах національних меншин Міннацміграції у 1994–1995 рр. було розроблено "План заходів, спрямованих на інтеграцію АРК в Україну" та "План заходів щодо нейтралізації негативного впливу ЗМІ на

¹⁶⁹ Політичний процес в Автономній республіці Крим... С. 268.

¹⁷⁰ Прем'єр-міністрові України Є.К. Марчуку. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 51. 18.10.95, 9-575/2. Арк. 126–127.

¹⁷¹ Довідка. Про міжетнічну ситуацію та забезпечення Україною національно-культурних та освітніх потреб національних меншин Республіки Крим. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 54. Арк. 109–114.

¹⁷² Кабінет Міністрів України. Віце-прем'єр-міністрові І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 41. 19.01.5 / 9-38/2 / 21712/2 від 29.12.1994 р. Арк. 85.

російськомовне населення"¹⁷³. Документи передбачали послідовну роботу з культурно-політичної інтеграції Криму до України, заохочування переїзду на півострів патріотично налаштованого населення, заснування академічних установ та інституцій, українських ліцеїв і шкіл, надання пільг для навчання кримчан в україномовних вишах Центральної України та Києві. Чільне місце відводилося російськомовному населенню в роз'яснювальній роботі щодо особливостей внутрішньої політики України. Було стійке переконання про необхідність повного переведення діловодства в Києві та регіонах на українську мову, адже лише за цієї умови вона насправді стане державною. Особливу увагу органи влади мали приділяти вивченню української історії в контексті світового розвитку¹⁷⁴.

Міністерством у справах національностей, міграції та культур, у період його існування, його наступниками, іншими причетними до етнополітичної сфери установами постійно розглядалися питання про заходи спрямовані на культурно-політичну інтеграцію Криму, послаблення напруження на півострові та надані відповідні рекомендації. Реакція відомства певною мірою допомогла вирішити ситуацію, втім, вжиті заходи були тимчасовими і потребували більш комплексних дій спрямованих на інтеграцію Криму.

Антиукраїнські настрої нагніталися у зв'язку з проблемою облаштування народів, які поверталися до Криму із місць депортації – кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців. Російське населення залякувалося перспективою виникнення на півострові етнічного конфлікту. Постало питання про забезпечення представництва кримських татар в органах законодавчої і виконавчої влади. Вихід із ситуації було знайдено в ухваленні нової редакції Закону

¹⁷³ Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Протоколи №№ 1-7 колегії міністерства та документи до них (постанови, доповіді, довідки, інформації), 27 січня – 25 жовтня 1995 р. На 140 аркушах. Додаток №1. Довідка. Про роботу Управління у справах національних меншин. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 40. Арк. 48.

¹⁷⁴ Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 3–31 січня 1995 р. На 184 аркушах. Зберігати постійно. Академія Наук України. Президенту України Л.Д. Кучмі. Щодо культурно-політичної інтеграції Криму в Україні (6/675-2, 19.08.94). ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 41. Арк. 91.

України "Про громадянство України", який на той час уже був на розгляді у ВРУ¹⁷⁵. Тим не менше, проблема набуття громадянства і політичного статусу кримськими татарами лишалася актуальною упродовж тривалого проміжку часу¹⁷⁶.

Характер політичної активності кримських татар великою мірою залежав від керівництва Меджлісу, дотримувалося поміркованого курсу, з врахуванням інтересів і свого народу, і держави, її територіальної цілісності України протидіяло сепаратизму. Конструктивна діяльність фракції "Курултай" у Верховній Раді Криму сприяла консолідації кримського парламенту¹⁷⁷.

Водночас, залишилося не вирішеним питання визнання статусу Меджлісу як традиційного вищого представницького органу кримських татар. Воно гальмувалося через те, що багато політиків і державних керівників побоювалися, що такий прецедент міг призвести до формування подібних органів іншими етнічними спільнотами України¹⁷⁸.

Відповідно до п. 11 Постанови КМУ № 636 від 11 серпня 1995 р. "Про заходи по вирішенню політико-правових, соціально-економічних і етнічних проблем в Автономній Республіці Крим" Міністерство юстиції України створило робочу групу щодо законодавчого врегулювання статусу Меджлісу і його входження у нормативно-правове поле України. Було підготовлено проект Указу Президента України "Про консультативно-дорадчий орган кримських татар", у якому Меджліс визнавався на державному рівні як

¹⁷⁵ Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 4–28 червня 1996 р. На 224 аркушах. Зберігати постійно. 20 червня 6 14-430/2. Першому Віце-прем'єр-міністру України В.В. Дурдинцю. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 69. Арк. 135–136.

¹⁷⁶ Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 4–28 червня 1996 р. На 224 аркушах. Зберігати постійно. Довідка про стан облаштування депортованих осіб в Автономній Республіці Крим. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 69. Арк. 94–96.

¹⁷⁷ Довідково. Щодо правового статусу Меджлісу кримськотатарського народу та його входження в правове поле України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 69. Арк. 139–141.

¹⁷⁸ Державний Комітет України у справах національностей та міграції 2 жовтня 1996 р. № 13-1-264/2 На № 17409/2 від 9.09.96 Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 74. Арк. 26–28.

консультативно-дорадчий орган кримськотатарського народу з правами юридичної особи на період вирішення цього питання у законодавчому порядку, а також зняття напруження в АРК¹⁷⁹. Однак реалізація цього проекту була призупинена через невідповідність тексту Указу чинному законодавству. Так, відповідно до п. 1 Ст. 18 Конституційного Договору між ВРУ і Президентом України "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України" регулювання відносин у сфері прав національних меншин здійснювалося тільки законами України, і тому проект в установленому порядку на розгляд уряду не було подано¹⁸⁰.

Складно розв'язувалася проблема репатріації до Криму німців. Значна частина із 2 тисяч німців, що переїхали на півострів, не належала до числа депортованих з його території, а отже, законодавчо не могла претендувати на спрощений порядок набуття українського громадянства¹⁸¹. Все це зумовило радикалізацію німецького національно-культурного товариства "Відергебурт". У цих умовах Рада німців створила Кримський німецький фонд "Шлях розвитку", який зажадав права самостійно розподіляти кошти німецького фонду в Криму, залишаючи функції контролю за державою. У разі невиконання вимог Рада німців мала намір бойкотувати виконання урядових рішень, а також заявила про призупинення усіх німецьких проектів і програм у Криму, еміграцію німців з Криму до Німеччини¹⁸².

¹⁷⁹ Україна, Автономна Республіка Крим. Уряд Автономної Республіки Крим, м. Сімферополь (дубляж кримськотатарською і рос. мовами) 11.01.96 № 01-04/26. Віце-прем'єр-министру України. Курасу І.Ф. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 64. Арк. 110.

¹⁸⁰ Кабінет Міністрів України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 64. 15.02.96, 12-109/2 (688/66) 22.01.96. Арк. 112; Україна. Автономна Республіка Крим. Уряд Автономної Республіки Крим (дубляж ще 2 мовами). 28.02.96 № 01-04/226. Віце-прем'єр-министру України Дурдинцу В.В. Докладная записка. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 66. Арк. 122–128.

¹⁸¹ Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, 20.02.1995, № 8-122/2. Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 43. Арк. 54–56.

¹⁸² Украина Республика Крым г. Симферополь № 208/4 17 ноября 1994 р. ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО Председателя общества немцев Крыма "Видергебурт",

Упродовж міжнаціонального діалогу нагромаджувався певний досвід робочих взаємин з національно-культурними товариствами, зокрема, було проведено семінари голів об'єднань¹⁸³. У 1995 р. побачив світ проєкт Положення "Про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культів", де окреслювалося коло повноважень Ради представників громадських об'єднань області, акцентувалася необхідність посилення наукового складника у раді представників національних товариств¹⁸⁴.

Інформаційне і пропагандистське протистояння між Україною та Росією в Криму точилася ситуація, коли перша зі сторін долала труднощів демократичного становлення, а друга масштабно поверталася до імперської моделі одноособового правління, підживлюючи цю модель фінансовими ресурсами, що її давала ресурсодобувна економіка (експорт енергоносіїв, мінеральної сировини та напівфабрикатів). Вибираючи між двома моделями, російська більшість півострова дедалі більше піддавалася ностальгійним мріям про імперську велич Росії і, виходячи із етнічної солідарності з нею, віддала цим мріям перевагу перед демократією. У підсумку, це суттєво полегшило Кремлю анексію півострова у 2014 р.

Російські сценарії на Сході та Півдні України

Тактика інспірування суспільної кризи з посиланням на мовне питання масштабно застосовувалася Кремлем також на українському Донбасі і в південних областях України.

Депутата Верховного Совета по немецкому одномандатному национальному избирательном округу Ренпенинга Владимира Карловича Президентам Украины и Республики Крым, Председателям Верховных Советов Украины и Крыма Премьер-министрам КМУ и Правительства Крым. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 54. Арк. 100–105.

¹⁸³ Інформаційно-аналітична доповідь Про напрямки та підсумки роботи Міністерства України у справах національностей, міграції та культів за 1994 р. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 43. Арк. 2-а.

¹⁸⁴ Проєкт. Типове Положення про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культів. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 50. Арк. 146, 157, 160.

Радянська політика русифікації й асиміляції потужно вплинула на самоідентифікацію населення Південно-Східних регіонів України. Саме це дозволило Росії вдало реалізовувати власну політику в регіоні, спрямовану на посилення етнонаціональної напруги. Ця частина України перебувала у зоні підвищеної етнополітичної конфліктності та входила до "великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності"¹⁸⁵. Етнічний, мовний, релігійний чинники стали основними інструментами зовнішньополітичного тиску Москви. Через російську меншину, русифіковані етноси та Російську православну церкву кремлівська верхівка активно пропагувала концепцію "русского мира" на Донбасі. Мовні, культурні і релігійні відмінності Східної і Західної України Росія використовувала для дестабілізації всередині країни, послаблення ролі України в чорноморському басейні й протидії її міжнародній співпраці з ЄС і НАТО. У такому випадку Україна залишалася б у сфері впливу Кремля¹⁸⁶. Соціологічні дослідження Центру Разумкова у 2007 р. виявили, що значна частина жителів Півдня і Сходу України хибно вважала, що вони більше мовно-культурно споріднені з росіянами, ніж з українцями західної і центральної частини країни¹⁸⁷. Це наслідок тривалої русифікації Півдня і Сходу України, промивання мозків російською пропагандою.

Суттєві ускладнення у етнополітичній сфері проявилися вже у передвиборчій кампанії 1994 р., яка посилила процеси регіоналізації України, поглибила поділ на проукраїнські і проросійські, а також проринкові й антиринкові регіони. Для отримання політичних дивідендів Донецькою обласною радою було прийнято рішення щодо винесення на референдум 27 березня 1994 р. питання про статус російської мови як другої державної, про членство в

¹⁸⁵ Рафальський О. Етнополітична регіоналізація України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2011. Вип. 2 (52). С. 139.

¹⁸⁶ The war in Ukraine. URL: https://www.academia.edu/17055067/THE_WAR_IN_UKRAINE

¹⁸⁷ Експертна доповідь "Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку". URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Exp-Officia_final-0106f.pdf

СНД та про запровадження в Україні федеративного устрою України. Ці тенденції підтримувалися з боку Росії, яка розпочала неоімперську політику під маскою захисту прав російськомовного населення¹⁸⁸.

Російська пропаганда була націлена не тільки на етнічних росіян, а й до національних меншин, які за радянських часів піддалися мовній русифікації. В Одеській, зокрема, у 2001 р. компактно проживало 74 % болгар України, зокрема, в Болградському районі – 60,8 %, молдовська національна меншина чисельністю 123,8 тис. осіб, а також менш чисельні етнічні громади – румуни, роми, гагаузи, поляки, албанці. Всі ці групи розглядалися Кремлем як складова частина "руського мира".

На тлі ускладнення загальної соціально-економічної ситуації, зумовленою труднощами державного становлення, на Сході і Півдні України розпочалися спекуляції мовною та іншими вигаданими проблемами "російськомовного населення". Втрата самобутності значною частиною етнічних груп створила підґрунтя для спекуляцій мовно-культурними цінностями, що використовувалося російськими спецслужбами для поширення недостовірної інформації про нібито насильницьку українізацію Донбасу¹⁸⁹, формування населення регіону невдоволене державною етнонаціональною політикою, з тим щоб каналізувати це невдоволення у місце антидержавницькі настрої.

Використання мовного питання для обґрунтування російської експансії зберігалось протягом усіх років української незалежності і зберігається досі. Росія намагається використовувати мовне, культурне, національне питання, історичну пам'ять як засіб дезінтеграції українського суспільства. На початку 1990-х рр. це ініційовувалося так званими "інтеррухами" Донбасу, які були інспіровані ще радянськими спецслужбами¹⁹⁰. Від початку 1991 р.

¹⁸⁸ Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. поч. ХХІ ст.: монографія Переяслав-Хмельницький, (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2020. 594 с.

¹⁸⁹ Золотарев В. К чому же стремится "Демократический Донбас". *Молодежная газета*. Луганск, 1991. № 1. С. 5.

¹⁹⁰ Там само.

ці організації, які поступово трансформувалися в інші форми, у тому числі й великі політичні партії (наприклад, Партія регіонів), формували антиукраїнські погляди у населення Донбасу.

Територія Донецької області стала плацдармом діяльності проросійських сил. Тут було сформовано значний пласт російських громадських організацій, завданням яких стало поширення ідей "русского мира". На 2013 р. на території України функціонувало понад 200 проросійських громадсько-політичних організацій та регіональних російських общин¹⁹¹. Значна їх частка припадала на Донбас. Агресивну антиукраїнську риторику демонстрували організації "Молода гвардія", "Союз рождених революцией", "Ми", "Донецька республіка" та ін.¹⁹², фактично відмовляючись від діалогу зі спеціалізованими органами влади, які опікувалися питаннями національних меншин¹⁹³. Ідеологічною основою розгортання сепаратизму на Донбасі стала апеляція до історії Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Зважаючи на використання символіки ДКР терористичною організацією "Донецька народна республіка", стає очевидним, фінансування кампанії з апеляції до історії ДКР як ідеологічного підґрунтя сепаратизму в регіоні здійснювала Російська Федерація.

Історія організації "Донецька республіка", яка пропагувала відокремлення від України, розпочалася у 2006 р. З її ініціативи у лютому 2006 р. створено Міжрегіональну федерацію громадських організацій "Донецька федеративна республіка". Таким чином передбачалося відтворити ДКР і встановити взаємозв'язки із російськими праворадикальними організаціями, зокрема, з Міжнародним євразійським союзом, отримуючи фінансування з Росії¹⁹⁴. Доводом сепаратистських настроїв цієї організації став збір підписів для референдуму про відокремлення Донбасу від України. Одна з таких акцій відбулася 23 листопада 2006 р., яка пройшла за

¹⁹¹ Лібанова Е., Горбулін В., Пирожков С. та ін. Вказ. праця. С. 61.

¹⁹² Кармазіна М. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 147.

¹⁹³ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. С. 239.

¹⁹⁴ Кармазіна М. Вказ. праця. С. 147.

мовчазної згоди СБУ і прокуратури, а місцевий виконком надав дозвіл сепаратистам збирати підписи за від'єднання від України¹⁹⁵.

Організація позиціонувала себе як захисник населення Донбасу від "помаранчевих". Використовуючи маніпуляції навколо мовного, культурного, історичного питань, лідери "Донецької республіки" наголошували на окремішності Донбасу від всієї України¹⁹⁶. Згодом організацію було заборонено і її діяльність перейшла у нелегальне поле. Так, у 2009 р. її члени оголосили про створення загонів Донецької російської армії і прийняли декларацію про суверенітет "Донецької республіки". З приходом до влади В. Януковича рух активізувався, оскільки кримінальні справи проти членства були закриті¹⁹⁷. У планах організації передбачалося створення федерації, до якої б увійшли Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Херсонська, Запорізька, Луганська області, при цьому основою цього утворення мав стати "демократичний русизм" як основна ідеологія нового суперетносу "русів"¹⁹⁸.

Активно пропагувалися ідеї "русского мира" також в Одеській області. Це зумовлювало загострення етнонаціональних відносин у регіоні. Починаючи від 1990-х рр. там культивувалися ідеї так званої "Новоросії". Відбувалося штучне нав'язування тези щодо окремого народу – "новоросів", основу якого становили російські переселенці на обширні землі Північного Причорномор'я¹⁹⁹. Ідеї сепаратизму поширювалися на території області під час "Помаранчевої революції" з ініціативи місцевих чиновників. Тодішній мера Одеси Р. Боделана був одним із ініціаторів відокремлення Одеської області від України у самостійний Новоросійський край²⁰⁰. Русифіковані етнічні групи стали основним знаряддям для поширення

¹⁹⁵ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 630.

¹⁹⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 452.

¹⁹⁷ Кармазіна М. Вказ. праця. С. 147.

¹⁹⁸ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 630.

¹⁹⁹ Там само. С. 507.

²⁰⁰ Бевз Т. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 259.

ідей "русского мира" і стали рушійною силою розгортання сепаратизму в області. Зрусифікований регіон був позбавлений політичного імунітету і став легкою здобиччю "русского мира".

У 2006–2009 рр. Південь України був одним з епіцентрів діяльності проросійського радикального руху²⁰¹. У регіоні були сприятливі умови для цього: проросійський вектор місцевої влади й російська етнічність значної частини місцевого населення. В Одесі "Прогресивна соціалістична партія" після "Помаранчевої революції" розгорнула кампанію на підтримку місцевого голови Р. Боделана, яка супроводжувалася лозунгами про об'єднання з Росією та сепаратистськими гаслами²⁰². Пізніше, у 2008 р., основа "Прогресивної соціалістичної партії" увійшла до новоствореної політичної партії "Родина", яку фінансувало генеральне консульство Росії в Одесі. Очолив її одеський бізнесмен І. Марков, який пропонував у зовнішній політиці інтеграцію з Росією, Білоруссю і Казахстаном²⁰³. Оскільки програмні засади партії шкодили національній безпеці України, Служба безпеки України відправила звернення про припинення її діяльності з подальшою забороною²⁰⁴.

Економічна криза 2008 р. зумовлювала загострення суспільно-політичної ситуації в Україні. Втручання Росії у політичні процеси лише поглиблювало суспільну конфронтацію. Посилювалася ксенофобія і антиукраїнські настрої, особливо в Одеській області. Політичні сили "Родина", "Единая Одесса", "Единое отечество", маючи підтримку Кремля витрачали значні кошти на формування у свідомості одеситів негативного образу всього українського (мови, культури, історії)²⁰⁵. Це зумовило постійні сутички між різними

²⁰¹ Головки В. Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2010. Вип. 19 (2). С. 260.

²⁰² Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 528.

²⁰³ Головки В. Вказ. праця. С. 262.

²⁰⁴ Бевз Т. Вказ. праця. С. 194.

²⁰⁵ За що загинув Максим Чайка, або хто насаджує фашизм в Одесі. URL: <https://www.unian.ua/politics/220578-za-scho-zagynuv-maksim-chayka-abo-hto-nasadjue-fashizm-v-odesi.html>

національними організаціями, насамперед між українськими та російськими. Вбивство членами організації "Антифа" 17 квітня 2009 р. студента патріотичної організації "Січ" М. Чайки ще більше поглибило загострення ситуації²⁰⁶.

Навколо партії "Родина" бізнесмена І. Маркова об'єдналися всі проросійські організації Одещини та разом з російськими політиками реалізовували антиукраїнські акції з порушенням чинного законодавства. Серед координаторів й ініціаторів таких заходів був представник Генерального консульства Росії в Одесі І. Цветков. Водночас, член політради партії "Родина" В. Чернов, який заснував "Единую Одессу", співпрацював з московським Фондом сприяння об'єднанню російського народу "Русские". Члени проросійських організацій, які координувалися І. Марковим, провели низку акцій, які сприяли розпалюванню ворожнечі на етнічному ґрунті, при цьому називаючи патріотично налаштованих українців нацистами²⁰⁷.

Російська меншина в Україні стала знярядям Москви для політичного тиску і гальмування тут державотворчих процесів. Застосовуючи апробований метод дезінформації суспільства, проросійські ЗМІ поширювали вигадки про політичні утиски Україні росіян, їхньої мови, культури, закликали до "захисту прав російськомовного населення"²⁰⁸. Кремль розраховував на те, що російськомовне населення чи населення з "гібридною ідентичністю" у разі збройного конфлікту з Україною підтримає сепаратистські ідеї і саме віддасть під контроль російській адміністрації Південний Схід України. На те, що у російській агресії поєднано не

²⁰⁶ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 530.

²⁰⁷ За що загинув Максим Чайка, або хто насаджує фашизм в Одесі. URL: <https://www.unian.ua/politics/220578-za-scho-zagynuv-maksim-chayka-abo-hto-nasadjuje-fashizm-v-odesi.html>

²⁰⁸ Кульчицький С. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 4 (№469). – С. 22–24;

²⁰⁸ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси. Авт. кол.: О. Аркуша, В. Верстюк, С. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. *Український історичний журнал* 2013. Вип. 2 (№509). – С. 214–217.

тільки військові, а мовно-культурні фактори, звертають увагу і вітчизняні, і зарубіжні дослідники²⁰⁹.

Цілеспрямована антиукраїнської політика РФ в етнопонаціональній сфері нашої держави наприкінці 1990-х рр. зумовлювала активізацію сепаратистських рухів, спроби створення політичних партій на етнічній основі, структур проросійських партій та ін.²¹⁰. Таким способом поглиблювався російський вплив на внутрішню політику України і формувалося підґрунтя для її інтеграції у російський політичний, економічний, мовно-культурний простір. Керуючи проросійськими організаціями в Україні, сепаратистської орієнтації, Кремль отримував серйозний важіль для впливу на важливі державні рішення. На тлі соціально-економічної кризи в Україні посилювався російський контроль в енергетиці, міжнародних відносинах і військовій справі²¹¹.

У другій половині 1990-х рр. для досягнення своїх цілей було використано весь арсенал спецоперацій з використанням мовної проблематики, що загострювало в Україні міжнаціональні відносини на тлі соціально-економічних труднощів. Характерними рисами суспільно-політичного життя України стали: 1) відсутність чіткої стратегії розбудови етнопонаціональних відносин і загравання з

²⁰⁹ Finnin R., Grant T. Don't call it a civil war – Ukraine's conflict is an act of Russian aggression. URL: <https://theconversation.com/dont-call-it-a-civil-war-ukraines-conflict-is-an-act-of-russian-aggression-46280>; Scarr F. Language an war in contemporary Ukraine. URL: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporaryukraine>

²¹⁰ Міністерство України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності міністерства, 1–19 липня 1996 р. На 162 аркушах Зберігати постійно. Міністерство України у справах національностей та міграції. 08. 07. 1996 р. № 16-519/2. № 1-14/350, від 11.06.96 р. Віце-прем'єр-міністрові України О.І. Ємцю. ЦДАВО, Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 70. Арк. 64; Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з АП і ВРУ з питань основної діяльності Комітету. 10 липня – 27 жовтня 1997 року. На 257 аркушах. Державний комітет України у справах національностей та міграції 02.09.1997 р. № 9-1638/1. Адміністрація Президента України. На № 02.05/895 від 19.08.97 р. ЦДАВО, Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 99.

²¹¹ Коцур В. Етнополітичні процеси в Україні 1990-х років: провісники гібридної війни і геополітичних змін. *Молодий вчений. Науковий журнал*. Київ, 2018. № 2 (54) Частина III. С. 327; Шульга Т. Українська націонал-демократія та кримське питання в першій половині 1990-х рр.: на роздоріжжі між Raison D'état і демократичним ідеалом. *Укр. іст. журн.* 2013. Вип. 4 (№511). С. 40–41; Там само. С. 46–47.

російською меншиною; 2) штучне нарощування антиукраїнських настроїв серед проросійських товариств; 3) активізація російської пропаганди²¹². Досвід державотворення 1990-х рр. підтвердив важливість консолідації політичної еліти України задля успішного проведення економічних, політичних, соціальних реформ національно-орієнтованої політики в сфері культури, освіти, забезпечення гармонійного розвитку національних меншин²¹³.

Підписання у травні 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Росією продовжувало сподівання, що Росія зупиниться у своєму антиукраїнському курсі. Однак Росія і надалі реалізовувала власну політику дезінтеграції українського суспільства і дестабілізації внутрішньої ситуації в окремих регіонах²¹⁴. Усе це робилося, аби примусити Україну інтегруватися до євразійського простору, зокрема, приєднатися до російсько-білоруського союзу²¹⁵.

Початок 2000-х рр. ознаменувався розгортанням дискусій щодо цивілізаційного вибору України. В умовах президенства Л. Кучми (1994–1999 і 1999–2004 рр.) зростало суспільне невдоволення населення результатами правління олігархічного режиму. Президентські вибори 2004 р., які відбулися із грубими порушеннями норм демократії, стали приводом до масового протесту, який дістав назву "Помаранчева революція". Росія у цей момент намагалася руками своїх прихильників розіграти сценарій федералізації України. Про це свідчить сепаратистський з'їзд у Северодонецьку 29 листопада 2004 р., на якому

²¹² Коцур В. Етнополітичні процеси в Україні. С. 327.

²¹³ Там само. С. 328.

²¹⁴ Литвин В. Самоствердження України: нелегкий поступ. *Укр. іст. журн.* 2003. №1. С. 6, 17–18; Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету. 21 вересня – 30 жовтня 1998 року. На 279 аркушах. Зберігати постійно. До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (аналітична записка). ЦДАВО, Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 108. Арк. 43.

²¹⁵ Державний комітет України у справах національностей та міграції. Листування з КМУ з питань основної діяльності комітету. 21 вересня – 30 жовтня 1998 року. На 279 аркушах. Зберігати постійно. До питання забезпечення прав і свобод росіян в Україні в контексті українсько-російських відносин (аналітична записка). ЦДАВО, Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 108. Арк. 44, 45,

було оголошено намір створити автономію у Південно-Східних регіонах. У пресі на Донбасі, на Півдні та у Криму переважав дискурс щодо підтримки ідей з'їзду й радикального вирішення питання з учасниками "Помаранчевої революції"²¹⁶. Однак проросійські організації ще не були достатньо підготовлені, а крім того, етнічні, мовні, культурні питання не мали значного впливу на конфронтацію в українському суспільстві, тому реальні кроки з федералізації Південно-Східних регіонів України у 2004 р. могла б зазнати фіаско. Не ризикуючи, Кремль і далі насаджував концепт "русского мира" та здійснював підготовку, у тому числі військову, ідеологічну, інформаційну, проросійських організацій до акцій, спрямованих на те, щоб змінити зовнішньополітичний вектор України, примусити її до інтеграції в євроазійський простір, перетворити Південно-Східну частину України на "буферну зону" між НАТО і своєю державою, куди Росія могла б вторгтися для "захисту своїх співвітчизників"²¹⁷.

Результати "Помаранчевої революції", у російське керівництво сприйняло як свою поразку у глобальному протистоянні зі США²¹⁸, і взяло курс на загострення відносин з Україною. Кремль, зацікавлений у федералізації України, через свою діаспору розпалювала проросійські, антиєвропейські настрої. Починаючи з 2006 р. особливого поширення набув концепт "русского мира", покликано поширювати російську мову, культуру, мислення в країнах пострадянського простору. За задумом російського президента В. Путіна, "русский мир" мав стати чинником інтеграції країн пострадянського простору у єдину цивілізацію²¹⁹. Москва

²¹⁶ Іщенко А. Перший Всеукраїнський з'їзд депутатів всіх рівнів у Северодонецьку на сторінках одеської регіональної преси. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/handle/123456789/1337>

²¹⁷ The war in Ukraine. URL: https://www.academia.edu/17055067/THE_WAR_I_N_UKRAINE

²¹⁸ Сасин Г. Обґрунтування сучасного типу революцій у транзитному суспільстві на прикладі України. Дис. канд. політ. наук. за спец.: 23.00.02. – політичні інститути та процеси. Львів, 2015. С. 115.

²¹⁹ Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 217; Мельничук І. Інтеграційні

посилювала свою увагу до російської діаспори в Україні, особливо до її організаційно оформленої частини – рухів та осередків з антиукраїнською спрямованістю²²⁰ і, в першу чергу, до тих, що діяли в регіонах компактного розселення російської меншини – у Крим, у Донецькій, Луганській, Харківській, Одеській областях²²¹.

Кремлівський курс на розпал України обґрунтовувався доктринально. У російській "Літературній газеті" Д. Юр'єв висловив власну "теорію" щодо розподілу населення на тих, хто має "імперську свідомість", і тих, хто має "колоніальну свідомість": мовляв, що Східна Україна (фактично Лівобережна) має "імперську свідомість" і готова до самостійної гри на міжнародній арені, натомість Західна Україна – навпаки, має більш "колоніальну свідомість", і через це обирає інтеграцію до ЄС²²².

Ідеологи "русского мира" сподівалися втягнути у євразійський простір через її участь у проєкті створення панросійської ідентичності шляхом реалізації таких угод між країнами-членами СНД, як "Угода про гуманітарну співпрацю держав-учасниць СНД" (2005 р.) та "Угода про міждержавний фонд гуманітарної співпраці держав-учасниць СНД" (2006 р.), якими передбачалася співпраця у гуманітарній сфері, зокрема, у культурі, освіті, науці, архівній справі, інформації та масовій комунікації, спорті, туризмі, роботі з молоддю²²³.

Захист прав російських співвітчизників став основним положенням концепту "русский мир". До категорії "співвітчизники", як це було зафіксовано в російському законодавстві²²⁴, віднесли не

проєкти Російської Федерації на пострадянському просторі. Дис. доктора політичних наук. Спец.: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем. Чернівці, 2015. С. 324.

²²⁰ Луцишин Г. Зовнішньополітичні чинники у процесі національної консолідації України. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38134/23-Lutsyshyn.pdf?sequence=1>

²²¹ Мельничук І. Вказ.праця. С. 128.

²²² Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 129.

²²³ Мельничук І. Вказ. праця. С. 370.

²²⁴ Федеральный закон "О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом". URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/

лише громадян Росії, а й усіх, хто спілкується російською мовою і вважає її рідною. Згідно з "Концепцією підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на сучасному етапі" та іншими нормативно-правовими документами Росія наділила себе правом застосовувати всі засоби захисту своїх "співвітчизників" у разі їх дискримінації²²⁵. Законодавча база РФ стала основою для її неоімперської політики впливу на власну діаспору у пострадянських країнах, тиску на їхні уряди для прийняття вигідних для Кремля рішень. Відхилення від політики задоволення потреб російського та російськомовного населення фактично могли трактуватися російською стороною як дискримінація за етнічною чи мовною ознакою.

Одним із методів політичного впливу Росії в Україні стали маніпуляції з історичною пам'яттю. Апробований ще в радянські часи метод одностороннього трактування історичних подій культивувався проросійськими рухами і в незалежній Україні. Упродовж 2005–2014 рр. ці процеси були звичним явищем у суспільно-політичному та інформаційному просторі Південного і Східного регіонів²²⁶. І на сучасному етапі в умовах окупації окремих районів Донецької і Луганської областей маніпуляція історичною пам'яттю лишається одним із засобів інформаційної війни Росії проти України.

Найбільше акцентується так зване "спільне історичне минуле", тобто період перебування України у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Звернення до цього періоду підпорядковане сформувати сприйняття "невідворотності" нової інтеграції Росії, України та Білорусі. У 2012 р. проросійськими силами було сфабриковано спеціальний документ – "Хартію про возз'єднання Росії, України і Білорусі", яка передбачала формування конфедеративного союзу між трьома країнами. Глава міжнародної організації "Народна більшість Росії, України та Білорусі" В. Халецький

²²⁵ Концепция поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на современном этапе. URL: <http://sngcom.ru/key-issues/compatriots/conception.html>

²²⁶ Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Вказ. праця. С. 521.

заявляв, що ця хартія є українською громадською ідеєю, спрямованою на розбудову такого союзу на пострадянському просторі²²⁷. Насправді ж вона була частиною російської зовнішньополітичної доктрини, спрямованої на відновлення меж колишнього Радянського Союзу і посилення російського впливу в Україні.

У 2012 р. В. Путін знову став президентом Росії, і це зумовило новий етап зовнішньополітичного впливу РФ на країни СНД. Радою Федерації Федеральних зборів Російської Федерації було ухвалено Постанову "Про заходи із зміцнення співпраці с державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав, міжнародного гуманітарного співробітництва, підвищення якості роботи з співвітчизниками, які проживають за кордоном". Вона передбачала активізацію міжнародного гуманітарного співробітництва, підвищення якості роботи зі "співвітчизниками, які проживають за кордоном", затверджувався курс на поширення російської гуманітарної присутності на просторах СНД формуванням російського інформаційного поля, і заохоченням молоді до навчання у російських вищих навчальних закладах, організацію низки науково-культурних заходів за кордоном тощо²²⁸. Наступним документом стала Концепція зовнішньої політики РФ, спрямованої на поширення "русского мира". Оновлена в лютому 2013 р., Концепція була орієнтована на застосування "м'якої сили", у сенсі використання у міжнародній політиці інформаційних, гуманітарних та культурних механізмів, спрямованих на зміцнення позицій Росії на міжнародній арені. Реалізація цих положень давала Кремлю надію на зміцнення свого впливу на пострадянському просторі²²⁹.

²²⁷У Москві створено координаційну раду на підтримку "Хартії возз'єднання Росії, України і Білорусі". URL:https://dt.ua/POLITICS/u_moskvi_stvoreno_koordinatsiyну_radu_na_pidtrimku_hartiyi_vozzednannya_rosiyi_ukrayini_i_bilorusi.html

²²⁸ Постановления Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации "О мерах по укреплению сотрудничества с государствами – участниками Содружества Независимых Государств, международного гуманитарного сотрудничества, повышению качества работы с соотечественниками, проживающими за рубежом". URL: <http://council.gov.ru/activity/documents/9439/>

²²⁹ Україна та проект "русского мира". Аналітична доповідь / Яблонський В.М. та ін. Київ, 2014. С. 62–63.

8 травня 2013 р. В. Путін підписав Указ "Вопросы Федерального агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству". У ньому було затверджено основний перелік країн та міст, де були представництва Федерального агентства у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що проживали за кордоном, перелік інституцій, які було заплановано відкрити протягом 2013–2015 рр. В Україні у цей період діяло три подібні установи в містах Київ, Одеса, Дніпропетровськ (нині Дніпро). Таке саме представництво передбачалося відкрити у Харкові у 2014 р.²³⁰. З огляду на присутність проросійських сил у владних структурах України, такі дії були дестабілізуючим чинником в етнополітичних процесах України, оскільки поглиблювали цивілізаційний поділ між україномовним та російськомовним населенням, Заходом та Сходом країни, тоді як інші національні меншини потребували державної підтримки у вирішенні низки важливих для них соціально-економічних та мовно-культурних питань²³¹.

Балансування України на межі двох цивілізаційних вимірів змушувало формувати внутрішню політику відповідно до зовнішньополітичних викликів, у тому числі у сфері етнонаціональних відносин. Керівництво країни впродовж 2010–2013 рр. робило спроби модернізувати вітчизняне законодавство та механізми реалізації прав національних меншин, задовольнити потреби та захист насамперед російської меншини на території Донбасу і Криму, однак у прикордонних регіонах ця політика лише посилювала автономістські та сепаратистські настрої, інспіровані Росією.

²³⁰ Указ Президента Российской Федерации от 8 мая 2013 г. "Вопросы Федерального агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству". URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/37186>

²³¹ Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. поч. ХХІ ст.: монографія Переяслав-Хмельницький, (Київ, обл.): Домбровська Я. М., 2020. 594 с.

Росія, базуючись на принципі "один народ – одна історія – одна ідентичність" і на міфі про Київську Русь як "колицю братніх народів", не сприймала будь-якої моделі окремої української етнічної ідентичності²³². Кремль поширював уже сформовані історичні міфи про Росію і Україну як єдине ціле з тим, щоб переконати нібито розпад СРСР є геополітичною катастрофою ХХ ст. Це впливало на світоглядні установки частини населення, у т. ч. деяких зрусифікованих національних меншин, які виявляли тяжіння до розбудови незалежної держави і до західного вектора її зовнішньої політики.

Користуючись наявними етнонаціональними проблемами України, відсутністю в неї механізму захисту від дезінтеграційних чинників, Росія запустила механізм роздроблення країни для поширення свого впливу на окремі території, а потім Україну загалом. Це здійснювалося за апробованим раніше сценарієм у Молдові та Грузії: підживлення сепаратистських настроїв, конфронтації на етнічному і релігійному ґрунті, а згодом введення військ. У зв'язку з цим зростав рівень конфліктованості в середині українського суспільства²³³. Основним завданням для України стало запобігання етнополітичним конфліктам з одночасним веденням зваженої і гнучкої етнонаціональної політики всередині країни²³⁴. Втім, конкретних кроків у цьому напрямі не було здійснено і протягом 2010–2013 рр. керівництво країни продовжувало рух у фарватері проросійської політики, зокрема, у східних регіонах, що лише поглиблювало дезінтеграційні процеси.

²³² Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія. Керівник авторського колективу – доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко. Інститут європейських досліджень НАН України. Київ: Університет "Україна", 2010. С. 191.

²³³ Лібанова Е., Горбулін В., Пирожков С. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз на Донбасі (національна доповідь). Київ: НАН України, 2015. С. 61.

²³⁴ Асланов С. Етнополітичний конфлікт (гібридна війна на Сході України) як наслідок регіональної етнонаціональної політики. *Віче*. 2015. № 14. С. 2–4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_14_2.

Зрусифіковані національні меншини, перебуваючи під впливом "російської пропаганди", ставали для Кремля потенційним резервом "русского мира". Так, приміром, в Одеській області громади болгар, молдаван стали об'єктами діяльності російських спецслужб. Одним із прикладів є звернення "болгарської діаспори" до Президента України від 27 червня 2016 р., з вимогою надати територіальну автономію болгарам в Одеській та Херсонській областях ²³⁵. Також, розгорнулася підпільна діяльність проросійських рухів у регіоні, завданням яких стало здійснення антиукраїнської діяльності. Підготовка та матеріально-організаційна підтримка сепаратистських екстремістських рухів здійснювалася російськими спецслужбами. Відповідно методи їхньої діяльності були схожими на апробовані засоби підривної роботи терористів "ДНР/ЛНР" ²³⁶.

Відсутність належної взаємодії Одеської ОДА з місцевими громадами, особливо Болградського району, де компактно проживала болгарська нацменшина, протидія опозиційних сил курсу на децентралізацію та укрупнення місцевих громад, сприяли дестабілізації ситуації у цьому регіоні. До згаданих обставин треба додати і відкриту дезінформацію з боку антиукраїнських сил про

²³⁵ Болгарська діаспора України вимагає від Порошенка територіальної автономії – ЗМІ. *Обозревателъ*. URL: <http://oboz.ks.ua/politics/bolgarska-diaspora-ukrayini-vimagaye-vid-poroshenka-teritorialnoyi-avtonomiyi-zmi-070414602>

²³⁶ Exclusive: Russian diplomats expelled from Moldova recruited fighters – sources. Reuters. URL: http://www.reuters.com/article/us-moldova-russia-expulsions-naipriklad-komentar-rechnici-mzs-ukrajini-marjani-beci-u-zvjazku-z-vchinennyam-aktu-vandalizmu-shhodo-pamjatnika-bolgarsykim-opolchencyam-vstanovlenomu-u-misti-bolgrad-odesykoji-oblastiidUSKBN1941DA?feedType=RSS&feedName=topNews&utm_source=twitter&utm_medium=Social; В Одесі СБУ викрила організаторів провокаційного маршу, керованого російськими спецслужбами. Тиждень. ua. URL:<http://tyzhden.ua/News/190434>; Додаток до рішення обласної ради від 21 березня 2017 року No 333-VII "Звернення депутатів Одеської обласної ради до Прем'єр-міністра України щодо збереження Болградського району Одеської області як самостійної адміністративно-територіальної одиниці". Одеська обласна рада. URL:<http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/333-VII.pdf>

ймовірне роздроблення Болградського району, внаслідок чого болгарська нацменшина буцімто мала бути розділена²³⁷.

Весною 2016 р. у м. Одесі відбулася хода болгарської громади від пам'ятника поету Христо Ботеву до Консульства Болгарії, на яку мали б напасти" представники націоналістичних організацій України". Правоохоронні органи запобігли цим провокаціям, а російські ЗМІ не отримали необхідної картинки щодо "утисків" національних менших в Україні. За даними спецслужб²³⁸, аналогічні провокації планувалося здійснити в Харківській, Херсонській та Миколаївській областях. Очевидно, підготовка нападів на національні меншини здійснювалася за підтримки проросійських організацій і російських спецслужб, з метою дискредитації української влади і націоналістичних організацій.

Улітку 2017 р. було викрито спробу організувати у Запорізькій та Одеській областях акцію протесту буцімто етнічних болгар. Імпровізований мітинг передбачав сформувати картинку для російських ЗМІ щодо порушення прав болгарської меншини. "Тітушки", перекиваючи автомагістраль, вийшли з болгарськими прапорами і пропагандистськими плакатами²³⁹. Їхня риторика була схожа на російську, а отже, не виключено, що й такого роду акції були справою рук Кремля.

До 2014 р. значна частина місцевого населення південних і східних областей України мала проросійські настрої підтримувала союз із Росією та інтеграцію до євразійського економічного простору. Ці процеси зумовлювалися низкою причин: 1) ще в радянську добу регіони тісно співпрацювали з російськими підприємствами і зберегли зв'язки після проголошення незалеж-

²³⁷ Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. поч. XXI ст.: монографія Переяслав-Хмельницький, (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2020. 594 с.

²³⁸ СБУ попередила в Одесі провокацію російських спецслужб на міжнародному підґрунті. URL: <https://www.ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/3179#.VRdIpCBz.dpbs>

²³⁹ СБУ: всі фейкові протестні акції в Україні організуються та координуються Кремлем. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/3722#.8ynal5rT.dpbs>

ності України; 2) євроінтеграцію населення регіонів розглядало як загрозу для експорту товарів до РФ, на якому базувалися промислові підприємства південних і східних областей; 3) втрата російського ринку означала б відчутний удар по економічному становищу населення, задіяного на застарілому обладнанні радянських часів.

Південь для РФ стратегічно важливий у контексті прокладання сухопутного коридору до Кримського півострова та Придністров'я. У разі втілення путінських планів, Україна була б повністю відрізана від Чорного моря. Очевидно, що основна мета РФ полягає не у захисті національних меншин (у даному випадку російськомовного населення), а у дестабілізації соціально-політичної ситуації в Україні задля досягнення своїх геополітичних інтересів усупереч нормам міжнародного права²⁴⁰.

Свою діяльність Росія розгорнула за такими напрямками: 1) провокування сепаратистських настроїв серед населення регіону; 2) формування проросійських груп впливу з місцевої еліти; 3) спроби відродити діяльність проросійських рухів, організацій; 4) вербування "симпатиків" "русского мира"; 5) проведення інформаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення для створення національно-культурних автономій.

Успіхи Кремля у поширенні концепту "русского мира" на Півдні та Сході України виявилися далекими від очікуваних ним соціологічних досліджень та опитувань²⁴¹, показали низький рівень підтримки ідеї відокремлення від України у південних і східних регіонах.

У 2014 р., в умовах відвертої агресії Росії проти України частина населення на Півдні виступила проти формування тут "квазінародних республік". Про це свідчить участь українських

²⁴⁰ Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. поч. XXI ст.: монографія Переяслав-Хмельницький, (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2020. 594 с.

²⁴¹ Такой разный Юго-Восток. URL: <http://opros2014.zn.ua/donbass>; Чи властиві українцям настрої сепаратизму? URL: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu>; Чи властиві українцям настрої сепаратизму? URL: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu>

громадян регіону у добровольчому і волонтерському рухах. Відсутність широкої підтримки ідей сепаратизму засвідчила, зокрема, заява Асоціації болгар України, в якій спростовується її участь у створенні Народної ради Бессарабії. Аналогічну заяву зробило і гагаузьке національно-культурне товариство Бірлік²⁴².

У 2000-х рр. відбувалася поляризація суспільства через різну історичну пам'ять, соціокультурні та світоглядні установки, політичні переконання. Економічні проблеми сприяли відновленню давніх міфів, які, власне, і поглиблювали суперечності між Сходом і Заходом країни. Президентські вибори 2004 р. і 2009 р. все більше поглиблювали ці суперечності, формуючи електоральний поділ між західноукраїнським та східноукраїнським населенням і надаючи йому конфронтаційних ознак "свій–чужий"²⁴³. Це зумовлювало поширення ідей федералізму російськими і частково українськими політиками. На 2009 р., за оцінкою дослідників, прихильники федералізації України становили 23,1 %. На 2013 р. цей показник скоротився до 19,2 %. Сама ж ідея спиралася на тезу про ментальні, поведінкові, релігійні відмінності населення Східної і Західної України²⁴⁴. Згідно з даними опитування Центру Разумкова, у 2010 р. 56 % населення визнавали наявність поділу України на дві частини, що перебувають у стані конфлікту, і ще 35 % респондентів дали позитивну відповідь на запитання щодо наявності поділу Заходу та Сходу на ворогуючі табори. Найбільше про це говорили на Сході України (54 % опитаних)²⁴⁵.

У такій ситуації перед місцевими і центральними органами стоїть постійне завдання здійснювати моніторинг громадсько-політичної ситуації на Півдні та Сході країни для своєчасного виявлення загроз етнонаціональній злагоді і недопущення підривної діяльності спецслужб РФ у регіоні.

²⁴² Асоціація болгар України спростувала участь у створенні Народної ради Бессарабії. URL: <http://www.dw.com/uk>

²⁴³ Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. С. 147.

²⁴⁴ Лібанова Е., Горбулін В., Пирожков С. та ін. Вказ. Праця. С. 61.

²⁴⁵ Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України (монографія). Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 187.

Зовнішньополітичний вимір етнополітичних проблем у Карпатському регіоні

Етнополітичні проблеми у стосунках України з деякими сусідами час від часу набували напружених відносин у регіоні Карпат. Строкатий етнічний склад населення, загалом має бути передумовою для добросусідського співіснування різних країн у форматі економічної співпраці. Національні меншини, які проживають у країнах цього регіону, можуть стати потужним чинником формування спільного економічного простору, що унеможливило б міжетнічні конфлікти, з одного боку, а з іншого – стимулювали розвиток самих меншин. Звісно, така етнополітична стабільність могла бути лише за умови відмови країн регіону від провокативних дій, зокрема, від відважування лояльності меншин до країн проживання, від інспірування серед них ідей автономізму або сепаратизму. На жаль, інколи комунікація меншин з історичними вітчизнами має негативні наслідки для етнологічної стабільності в Україні. Націоналістичні реваншистські прояви сусідніх країн можуть проявлятися, приміром стимулюванням серед своїх діаспор дій, які є порушенням українського законодавства. Найбільш характерним є надання своїй діаспорі своїх паспортів²⁴⁶. Окремі сусідні країни, використовуючи історію як знаряддя пропаганди, намагаються довести своє право на окремі території, й відповідно здійснювати політичний тиск на Україну.

Проблеми національних меншин України нерідко ставали результатом діяльності іноземних спецслужб. Відсутність механізмів захисту від іноземного впливу, а також документа, який мав би врегульовувати етнологічні відносини та державну етнологію, сприяла появі ряду організацій антиукраїнського характеру. Такого роду сили на Закарпатті й за кордоном намагалися дестабілізувати геополітичну ситуацію в області. Йдеться про політизовані національно-культурні громадські об'єднання, а

²⁴⁶Горло Н. Етнополітичні ризики у взаємодії національних меншин і споріднених їм держав. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2017. Вип. 1/2 (33/34). С. 40.

також крайні "ліві" і крайні "праві" політичні групи. Такі організації в умовах пожвавлення суспільно-політичного життя висловлювали вимоги від влади, які суперечили інтересам унітарної Української держави. Під гаслами захисту прав національних меншин від дискримінації титульною нацією вони інколи виступали за етнічний принцип розподілу місцевої влади, за зміну адміністративно-територіального устрою країни.

Найперше етнополітичний чинник на Закарпатті проявився у вигляді так званого "русинського питання". Формально воно не може пов'язуватися з фактором національних меншин, оскільки русини не є іноетнічною групою по відношенню до титульного українського етносу (національної більшості країни, а його етнографічною групою. Разом з тим, у складі цієї групи є течія з назвою "русинофільство", яка обстоює окрему від української етнічну ідентичність русинів, тобто намагається довести, що в Україні вони є національною меншиною. "Слов'янофільство" має відгалуження у вигляді "політичного русинства", яке домагається як не створення окремої русинської держави, то хоча б надання Закарпаттю статусу національної автономії.

На початку 1990-х рр. проблема русинства у Закарпатській області загострилася: під гаслом визначення русинів окремим слов'янським народом найбільш активними "політичними русинами" почали висуватися вимоги відокремлення Закарпаття від України і створення окремої русинської держави.

15 травня 1993 р. у Мукачеві на звітно-виборчій конференції "Общества подкарпатских русинов" було обрано "Временное правительство Подкарпатской Руси" у складі громадян не лише громадяни України, а й Словаччини та Угорщини. Проведений товариством "Демократичний конгрес України" також звернулися до місцевих та центральних органів влади України із аналогічною вимогою звернувся за підтримкою до Росії та різних міжнародних організацій²⁴⁷. Керівництво Закарпатської обласної державної адміністрації і Закарпатської обласної ради народних депутатів засудило політичну лінію "Общества подкарпатских русинов" і

²⁴⁷ Коцур В. Вказ. праця.

вдалося до відповідних заходів щодо нейтралізації негативного впливу його діяльності на громадсько-політичне життя регіону.

Наприкінці 1994 р. за ініціативи Міністерства у справах національностей, міграції та культур і підтримки Інституту українознавства при Національному університеті імені Тараса Шевченка були проведені спеціальні наради за участю представників МЗС, Міністерства культури та провідних науковців, метою яких стало вироблення спільної позиції для розв'язання проблеми "політичного русинства"²⁴⁸.

Русинський рух під впливом зовнішньополітичних чинників розгорнувся у двох напрямках: проросійський та проєвропейський. Проросійські русинські організації були радикальними і пропагували ідеї автономії чи навіть незалежності Закарпаття від України²⁴⁹.

Розгортання сепаратистських тенденцій у середовищі закарпатських русинів відбулося під проводом протоієрея Української православної церкви Московського патріархату о. Д. Сидора, який був настоятелем кафедрального храму Української православної церкви Московського патріархату. Маючи підтримку з Москви, він активно реалізовував політичні та ідеологічні концепції "політичних русинів" П. Магочія та І. Попа. У своїх публічних заявах він постійно пропагував тезу про "Карпатську Русь як прабатьківщину чотирьох слов'янських народів", неодноразово закликав Росію надати всебічну допомогу русинам у здобутті ними автономії для Закарпаття, федералізації України загалом.

У 2008 р. Європейський Конгрес Подкарпатських Русинів (позиціонує себе як постійно діючий орган русинського самоуправління) звернувся до владних структур Європейського Союзу, Чеської Республіки та Російської Федерації з проханням виступити гарантами "особливого конфедеративного статусу" Підкарпатської

²⁴⁸ Міністерство України у справах національностей, міграції та культурів. Листування з АПУ і ВРУ з питань основної діяльності міністерства, 3 січня – 30 травня 1995 р. На 233 аркушах. 24.05.5., 9-312/1, 1-15/1009 від 12.05.95 Адміністрація Президента України. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 54. Арк. 216–219.

²⁴⁹ Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої агресії. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Degterenko-15095.pdf>

Русі у складі України". Аргументом їхніх заяв щодо визнання міжнародно-правового статусу регіону був прецедент у Косово.

Під час II Європейського конгресу русинів, який відбувся 28 жовтня 2008 р., було виголошено ультиматум українським державним органам влади щодо надання Закарпаттю автономії. За невиконання цих вимог вони погрожували проголосити незалежну державу "Республіка Підкарпатська Русь" під протекторатом Росії. Підтримали конгрес і його рішення близько 200 російських активістів з партії "Родина"²⁵⁰. Делегатами було підписано "Акт правозглашення воссоздания русинской государственности", згідно з яким Закарпаття оголошувалося спеціальною самокерованою територією і суб'єктом міжнародного права у складі України²⁵¹. Уже 2 грудня 2008 р. невелика група сепаратистів проголосила незалежність Закарпаття, а 23 грудня 2008 р. самопроголошений прем'єр-міністр "Республіки Підкарпатська Русь" П. Гецько заявив, що русини подали звернення до Державної Думи Російської Федерації з проханням визнати її незалежність. Російський парламент запланував слухання з цього питання²⁵². На ці події відреагувала прокуратура і Служба безпеки України. Діяльність Д. Сидора розцінювалася СБУ як замах на територіальну цілісність України, а отже проти нього було порушено кримінальну справу²⁵³.

Нова спроба антидержавних виступів з боку "політичних русинів" сталася у 2009 р. у вигляді створення міжнародної організації Світовий конгрес підкарпатських русинів, яка стала опозиційною до іншої організації – Світового конгресу русинів, очолюваного П.-Р. Магочієм. Установчий з'їзд відбувся у місті Пардубіце (Чехія), а спонсором виступила Росія. Очолив його керівник "Общества подкарпатских русинов в России" Л. Левович.

²⁵⁰ Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 4-5. С. 49.

²⁵¹ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 717.

²⁵² Мушинка М. Там само.

²⁵³ Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2013. С. 119.

Організатори наполягали, що російська мова ближча і зрозуміліша русинам, ніж українська, тому її було обрано як робочу мову конгресу²⁵⁴. Підготовка до цього з'їзду відбувалася за російським сценарієм. Першим питанням, яке порушилося, стало мовне. Підкарпатські русини розгорнули кампанію з дискредитації України в очах міжнародної спільноти і тих русинів, що проживають у Європі, а також з підготовки до проголошення незалежності регіону. Організація шукала європейську підтримку в питанні проголошення незалежності Закарпаття, але ці сподівання не увінчалися успіхом.

Нині із двох течій у "політичному русинстві" – проросійської та проєвропейської²⁵⁵ – перша є найбільш активною. Лідерки течії закликають до сепаратизму²⁵⁶, зокрема, П. Гецько у березні 2015 р. від "імені русинського населення та русинських організацій" закликав президента РФ, у разі відмови уряду України надати Закарпаттю автономію, ввести туди "миротворчі сили"²⁵⁷. У 2016 р. русинський рух Закарпаття структуризувався і мав помітну тенденцію до зрощування з проросійськими сепаратистськими політичними партіями.

²⁵⁴ Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. Народна творчість та етнографія. 2009. № 4-5. С. 50.

²⁵⁵ Дегтеренко А. Вказ. праця; Відповідно до інформації Центру культур національних меншин Закарпаття, в Україні діють такі русинські організації: Закарпатське обласне "Общество Подкарпатських Русинів; Закарпатське обласне „Общество Карпатських Русинів"; Русинське науково-освітнє товариство; Союз русинських письменників Закарпаття; Закарпатське обласне підкарпаторусинське товариство імені Кирила і Мефодія; Закарпатське обласне об'єднання громадян „Крайове товариство Подкарпатських Русинів"; Закарпатське обласне науково-культурологічне товариство ім.О.Духновича; Асоціація "Сойм Покарпатських Русинів"; Закарпатське обласне об'єднання громадян "Народна Рада Русинів Закарпаття". Центр культур національних меншин Закарпаття. URL: <http://centerkultur.-xtreemhost.com/archives/category/tovarustva>; Стенограма засідання круглого столу 23 червня 2016 року. Поточний архів Національного інституту стратегічних досліджень.

²⁵⁶ Ужгородський антихрист Сидор. URL: <https://newssky.com.ua/>

²⁵⁷ Дегтеренко А. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nats_konsol-eee72.pdf; ТАСС: Международная панорама – Русины Закарпатья требуют признания своей национальности и автономии края через диалог. ТАСС. <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1828915>

Суто внутрішньо українське питання етнічної ідентичності русинів та їхнього статусу в етнополітичному полі України стало предметом зовнішньополітичних маніпуляцій ряду сусідніх країн. Велику увагу до "політичного русинства" виявляє Росія.

Було проведено семінар "Підкарпатські русини і Росія", який відбувся у грудні 2007 р. в московській бібліотеці "Російське закордоння". Політичні діячі РФ брали безпосередню участь у заснуванні та координації русинських рухів. Російський політик К. Затулін став одним із найбільших захисників прав русинів в Україні. Голова Служби безпеки України В. Наливайченко неодноразово заявляв, що русинські організації функціонують за рахунок російського фінансування²⁵⁸. Перш за все йдеться про фінансову підтримку русинського сепаратизму в 2008–2009 рр. російським урядовим фондом "Русский мир"²⁵⁹. Русинський рух в Україні, як і будь-які інші проросійські організації, підтримувалися з боку УПЦ Московського патріархату, та Російської православної церкви.

Паралельно з російськими вчені активно просували тезу про русинів як про четвертий східнослов'янський народ або ж навіть як етнографічну групу росіян – частину "русского мира". Так званий лідер "Республіки Подкарпатська Русь" П. Гецько упродовж років перебуває в Москві, наголошуючи на природності захисту інтересів закарпатців саме слов'янською Росією і створюючи "картинку" прагнення русинів до автономного статусу в Україні чи відокремлення від неї.

Інтерес до "русинського питання" солідарно виявляють і європейська Угорщина, і євразійська Росія. Дослідниками відзначено, що прем'єр-міністр Віктор Орбан, який контролює конституційну більшість у парламенті країни [Угорщини – *авт.*], не соромився демонструвати публічні симпатії до Володимира Путіна... Орбана не без підстав називають одним із лобістів російських інтересів у Європейському Союзі..."²⁶⁰. Західний світ повинен враховувати, що "Путін особисто... вважає необхідним компенсувати образи, нанесені

²⁵⁸ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 711.

²⁵⁹ Там само. С. 720.

²⁶⁰ Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. С. 57.

Росії після падіння СРСР", у зв'язку з чим "свідомо ...застосовує військову силу проти суверенної країни, щоб досягнути своїх цілей... У нього є комплекс прийомів, які два-три рази принесли йому успіх, і він планує продовжувати діяти в тому ж напрямі"²⁶¹.

Припускається, що "сама Росія, маючи величезний досвід спекуляцій та сіяння розбрату в мовних питаннях, могла використати момент..., який угорські націоналісти винесли в міжнародну політику, шукаючи привід повернути Закарпаття"²⁶². Такими діями, на думку Д. Тужанський, прем'єр-міністр Віктор Орбан зі своєю партією "Фідес-ХДНП" (Fidesz-KDNP) намагався у квітні 2018 р. втретє поспіль перемогти на парламентських виборах та очолити уряд. Він використовує апробований метод мобілізації електорату. Тобто формує у них протестні настрої, шляхом пошуку зовнішніх ворогів, "зачепивши угорців за живе та закликавши їх стати разом із собою на захист батьківщини"²⁶³. Це мало свій результат під час парламентських виборів у квітні 2018 р. Тоді правляча партія набрала 48,49% голосів, і отримали у парламенті 134 мандата. Друге місце посіла праворадикальна партія "Йоббік" з 19,50% голосів²⁶⁴. Ініціатори "інформаційних війн" вважають, що їм вдасться контролювати ситуацію за допомогою суцільної брехні. Водночас вони не враховують той факт, що безперервний потік неправдивої інформації матиме своїм наслідком і апатію населення. А "дезорієнтоване населення – погана основа для економічної активності і виходу суспільства із кризи"²⁶⁵.

²⁶¹ Станчев М., Фельштинский Ю. Третья мировая: битва за Украину. Київ: Наш Формат. 2015. С. 310–311.

²⁶² Метод "Йоббіка": Чому Угорщина загострює мовну проблему з Україною. 112.ua Думки. 12 вересня 2017. URL : <https://ua.112.ua/mnenie/metod-yobbika-chomu-uhorshchyna-zahostriuiu-movnu-problemu-z-ukrainoiu-410752.html>

²⁶³ Тужанський Д. Гра на межі ворожнечі: як Угорщина радикалізує суспільство для перемоги чинної влади. Європейська правда. 28 серпня 2017 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/28/7069912/>

²⁶⁴ Сидоренко С., Тужанський Д. Перемога вічного Обрана: як угорський прем'єр зберіг абсолютну владу в країні. *Європейська правда*. 9 квітня 2018 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/04/9/7080095/>

²⁶⁵ Жарких Д., Феofilов С. Война. Экономика. Информация. Киев: Саммит-Книга., 2016. С. 512.

З іншого боку, за риторикою Угорщини, спрямованою на захист інтересів закордонних угорців, які компактно проживають у Словаччині, Румунії, Україні, Сербії, ховається бажання об'єднати угорську спільноту в кордонах, які існували на момент закінчення Першої світової війни. В реалізації мети стратегії розрахунок робиться на автономістські моделі²⁶⁶.

Одна із стратегій – включення до Угорщини Закарпаття в разі здобуття ним статусу окремого політико-територіального утворення. З цієї причини і ряд угорських політиків.

У 2010 – 2014 рр. загострювалося русинське питання. Політичні спроби добитися автономії для русинів Закарпаття чи як "міноритарного", чи "корінного" народу регіону являли собою напрям зовнішньополітичного виручання Росії і Угорщини в Україні. "Політичні русини" не припиняли поширювати автономістські ідеї в регіоні. Їхнім союзником були угорські громадські й політичні організації Закарпаття які виступають союзниками "політичних режимів". Русинські організації, використовуючи антиконституційну риторичку, намагалися переглянути статус Закарпатської області У 2010 р. одне із радикальних проросійських угруповань русинів – "Сойм Підкарпатської Русі" вимагало, щоб усі жителі Закарпаття отримали право на угорське громадянство, закликаючи "з розумінням" ставитися до прагнення Угорщини переглянути кордони, визначені Тріанонським договором 1920 р.²⁶⁷. Обґрунтовувалися такі заяви боротьбою з вигаданим ними ж "економічним етноцидом" необхідністю забезпечення мешканцям краю "особистої" європейської інтеграції. Кінцевим підсумком таких зусиль передбачалося розмивання українського суверенітету на Закарпатті під прикриттям "проєвропейських" та "проугорських" гасел. Використання "русинського питання" здій-

²⁶⁶ Коцур В. В. Вказ. праця.

²⁶⁷ Рішення Світової Ради Подкарпатських Русинів) №12 от 18 июля 2010 г. В Хусте -Подкарпатская Русь URL : <http://getsko-p.livejournal.com/141233.html>; Решение правительства Республики Подкарпатская Русь по прецеденту Международного суда по Косово, статусу Украины в Подкарпатской Руси и новой интеграционной идеологии Республики Подкарпатская Русь. Ужгород №22/1 от 13.08.2010. URL: <http://getsko-p.livejournal.com/150387.html>.

снювалося для штучної дестабілізації суспільно-політичного життя у Закарпатті, провокування розколу між мешканцями краю на мовно-етнічному ґрунті як з боку окремих русинських організацій, так і розвідувальних структур та агентів впливу Росії²⁶⁸.

Під гаслами "автономії Закарпаття" відбувалася активізація маргінальних угорських націоналістичних партій. Радикальна партія "Йоббік" 28 березня 2014 р. провела перед будівлею свого Міністерства закордонних справ Угорщини чергову антиукраїнську акцію. Учасники акції стали близько 200–300 осіб, які тримали плакати з гаслами угорською та англійською мовами "Самовизначення Закарпаттю!" і "Угорщина вимагає повернення Закарпаття!" та націоналістичні прапори. Серед вимог були й рішучі дії в захисті угорських національних інтересів та права угорців Закарпаття на самовизначення. Ці вимоги були надіслані до МЗС Угорщини у вигляді петиції "За Закарпаття" із восьми пунктів, де, крім того, йшлося про визнання Угорщиною результатів референдуму в Криму та "повернення" півострова до Росії. Зі свого боку, закордонного відомства Угорщини засудили дії радикальних організацій, які не підтримують територіальну цілісність інших держав та висловили незмінну підтримку Україні²⁶⁹. Це також підтвердив керівник департаменту стратегічного планування зовнішньої політики МЗС Угорщини А. Сестої на зустрічі з українськими журналістами 31 березня 2014 р.²⁷⁰.

Антиукраїнська діяльність "Йоббік" продовжувалася в умовах наростання російсько-українського конфлікту. Уже 9 квітня 2014 р. делегат ПАРЄ від угорського "Йоббік" Т. Гауді назвав Україну ""штучною державою", до складу якої, зокрема, входить Закарпаття, яке багато років належало Угорщині". Він не оминув штучно створеної проблеми закарпатських "русинів", яких "ніхто не визнає

²⁶⁸ Угорський чинник у внутрішньополітичних та безпекових процесах на Закарпатті. Київ: НІСД, 2017. С. 29–30.

²⁶⁹ МЗС Угорщини засудило ультра радикалів Йоббіка за територіальні претензії щодо Закарпаття. URL: <http://zakarpatya.net.ua/News/122017-MZS-Uhorschyny-zasudylo-ultraradykaliv-Iobbika-za-terytorialni-pretenzii-shchodo-Zakarpattia>

²⁷⁰ Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення. Аналітична доповідь. URL: <http://uz.niss.gov.ua/articles/519/>

в Україні", а також наголосив на підтримці російської делегації у ПАРЄ. Так, Т. Гауді заявив, що "Крим – російський, а Закарпаття – угорське". Російська делегація відреагувала на це гучними оплесками, тоді як решта аудиторії була цим обурена²⁷¹. Звісно більшість членів Ради Європи засуджували подібні заяви.

Для реалізації своїх глобальних геополітичних планів Угорщині необхідно досягти зацікавлення у них угорських діаспор. Для цього постійно порушується питання про нібито ущемлення прав угорців в інших країнах і формується образ самої Угорщини як їх захисника. Керівництво країни та її благодійні організації під час підписання договорів про міжрегіональну, міжурядову чи прикордонну співпрацю наполягали на внесенні пункту політичний, економічний, соціальний, мовний, культурний розвиток угорців у сусідніх державах. Урядові та неурядові організації Угорщини підтримували зв'язок з угорськими національними організаціями за кордоном запровадженням культурологічних, освітніх, гуманітарних та економічних програм і проектів у місцях компактного проживання²⁷².

Конкретними кроками із захисту угорців пропонується: 1) спрощена процедура надання громадянства Угорщини особам інших країн, які можуть довести своє етнічне угорське походження, що означає отримання політичних прав, можливості активної і пасивної участі у виборах до парламенту. Розпочався цей процес на початку 2000-х рр. Одним із таких кроків став референдум в Угорщині у 2004 р. подвійне громадянство. Такий крок офіційного Будапешту був розкритикований урядами сусідніх країн Карпатського регіону, зокрема, Румунією та Україною. В Україні на законодавчому рівні не визнавалося право мати особам подвійне громадянство. У Румунії існує практика отримання подвійного громадянства, затверджена законодавчо і апробована під час надання статусу громадянина Румунії молдаванам. Однак керівницт-

²⁷¹ Делегат ПАРЄ від угорського Йоббіка назвав Україну штучною державою і висунув претензії на Закарпаття. URL: <http://zakarpattia.net.ua/News/122444-Delehat-PARIE-vid-uhorskoho-Iobbika-nazvav-Ukrainu-shtuchoiu-derzhavoiu-i-vysunuv-pretenzii-na-Zakarpattia>

²⁷² Коцур В. Вказ. Праця. 594 с.

во Румунії попередило угорську владу про недопущення подібної практики у своїй країні²⁷³. Попри це Угорщина продовжувала цю політику, легалізуючи її Законом "Про угорців, які проживають у сусідніх країнах" (набув чинності 1 січня 2002 р.), Упродовж 2000-х рр. на Закарпатті утворювалися органи, які мали право надавати рекомендації чи підтверджувати походження особи, яка претендувала на набуття статусу закордонного угорця. Загалом до 2009 р. видано 144 тис. посвідчень закордонних угорців на Закарпатті²⁷⁴.

2) створення і організаційно-фінансова підтримка в сусідніх країнах етнічних партій, які вже набули ознак політичної суб'єктності, здобувши представництво в органах влади, зокрема, національних парламентах і урядах; 3) використання партійної інфраструктури на території сусідніх держав для просування пріоритетів найбільш потужних угорських політичних партій, зокрема "Фідес-ХДНП", Угорської соціал-демократичної партії, радикальної партії "Йоббік", а з набуттям чинності законодавства про набуття угорського громадянства – для завоювання симпатій виборців; пропагування гасла територіальної автономії на суміжних територіях, зокрема, напередодні виборів в Угорщині і в сусідніх країнах²⁷⁵.

Така політика Будапешту є дієвою, коли немає жорсткої відповіді з боку інших держав. Словаччина наприкінці 2010-х рр. гостро відреагувала на оновлення угорського законодавства, схваливши штрафні санкції та позбавлення громадянства осіб, які здобули подвійне підданство. Водночас лівоцентристський уряд Р. Фіцо з весни 2012 р. здійснив реформування системи освіти для національних меншин, оновив мовне законодавство, яке передбачає штрафи за використання не державної мови в офіційних установах. Латентний конфлікт між Словаччиною та Угорщиною разом з тим не загрожував етнополітичній стабільності. У 2013 р. урядами обох країн ініційовано міжвідомчі переговори щодо

²⁷³ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: "Ліра", 2010. С. 477.

²⁷⁴ Там само. С. 476.

²⁷⁵ Коцур В. Вказ. праця. 594 с.

проекту угоди, яка здатна була розв'язати проблему подвійного громадянства і врегулювала б становище національних меншин у Словаччині. Подібну тактику Угорщина застосовує у відносинах з Румунією і Україною.

У 2010–2014 рр. помітно зросли загрози стабільності етнонаціональних відносин в Україні на кордоні з Угорщиною. Враховуючи вразливість нашої держави в умовах економічної та політичної кризи 2013–2014 рр., а пізніше – воєнного конфлікту з Росією, зростання соціальної і політичної напруги в країні, ресурси та інструментарій руйнації етнополітичної стабільності урізноманітнилися та стали агресивнішим²⁷⁶. Здебільшого це проявлялося інспіруванням питання про автономію Закарпаття. Однією з таких гострих політичних тем стала ідея створення Притисянського автономного округу для території проживання близько 110–120 тис. етнічних угорців. Уперше її висунули угорські національно-культурні товариства Закарпаття наприкінці 1990-х рр. З того моменту сама ідея стала предметом обговорення у двосторонніх відносинах між Україною та Угорщиною, програмною тезою здебільшого під час виборів, коли поставало питання представництва угорців у Верховній Раді України. Угорські політики розраховували, що автономістським вимогам сприятиме задекларована в Коаліційній угоді 2014 р. політика децентралізації. Однак в умовах війни зміна адміністративно-територіального устрою України була би вкрай небажаною як прецедент для легалізації квазідержавних утворень на Донбасі.

Близько трьох років у м. Берегове (неформальному центрі компактного проживання угорської національної меншини в Україні) функціонувала громадська приймальня активного функціонера праворадикальної партії "Йоббік", депутата Європарламенту Б. Ковача. Метою цієї партії є відродження "великої Угорщини", до якої свого часу входила і територія Закарпатської області. Тому велася активна робота з місцевим населенням, яке мало угорське походження. За ініціативи "Йоббік" 16 жовтня 2013 р. було проведено політичний форум на Закарпатті, до якого

²⁷⁶ Коцур В. Вказ. праця. 594 с.

долучилися лідери партії – Г. Вона Б. Ковач та І. Савої²⁷⁷. Так розпочалася передвиборча боротьба за голоси угорців Закарпаття на майбутніх виборах до Парламенту Угорщини. На форумі з боку лідерів "Йоббік", лунали антиукраїнські заяви, зокрема, Б. Ковач зазначив, що Україна може сподіватися на підписання Угоди про асоціацію з ЄС лише за умови виконання Закону "Про засади мовної політики". Він закликав сформувати на території компактного проживання угорського населення Притисянський автономний округ, що суперечило Конституції України. Звісно це зумовило реакцію з боку українських поміркованих сил: 20 листопада 2013 р. відбувся пікет офісу угорських ультраправих у Берегові студентами, які вимагали стабілізувати ситуацію у Берегові та покласти край "фашизації" угорської молоді членами "Йоббік"²⁷⁸.

Проросійська позиція угорських праворадикалів у зовнішньополітичних питаннях таїть у собі загрози етнополітичній стабільності України, особливо в умовах російсько-української війни. Так, члени "Йоббік" виконували роль спостерігачів під час березневого і, відповідно, травневого референдумів у Криму та на Донбасі. 16 березня 2014 р. депутат від "Йоббіка" у Європарламенті Б. Ковач, перебуваючи у Криму під час сумнозвісного референдуму на прес-конференції у Сімферополі наголосив на законності референдуму і що "кримський народ, як і всі інші народи, має право висловлювати свою думку"²⁷⁹. Тим самим виправдовується порушення Росією міжнародного права. Незважаючи на офіційні заяви Угорщини про повагу до територіальної цілісності України, правляча партія "Фідес-ХДНП" у різних форматах і надалі розвиває ідею формування "угорської автономії" у Закарпатській області

²⁷⁷ Українська націоналістична партія "Йоббік" проводить форум на Закарпатті. URL: <http://zakarpatya.net.ua/News/115468-Uhorska-natsionalistychna-partiia-Jobbik-provodyt-forum-na-Zakarpati>

²⁷⁸ Закарпатці пікетували офіс угорських націоналістів у Берегові (фото). URL: <http://zakarpatya.net.ua/News/116715-Zakarpattsi-piketuvaly-ofis-uhorskykh-natsionalistiv-u-Berehovi-FOTO>

²⁷⁹ Радикал з угорського "Йоббіка", що має приймально в Берегові, підтримав референдум в Криму. URL: <https://zakarpatya.net.ua/News/121348-Radykal-z-uhorsko-hobbika-shcho-maie-pryimalniu-v-Berehovi-pidtrymav-referendum-v-Krymu>

України, а представлений у парламенті "Йоббік" неприховано визнає анексію Криму, підтримує донбаських сепаратистів, наголошуючи на можливості повернення у лоно Угорщини Закарпатської області України²⁸⁰.

Українсько-угорські міждержавні відносини, мають вагоме значення для регіону вже через те, що на території України проживає понад 150 тис. угорців. Частка угорців Закарпаття становить 12 %. Упродовж десятиліть Україна та Угорщина напрацювали широку договірну базу, яка стосується захисту і забезпечення прав національних меншин в обох державах. Однак останнім часом спостерігається загострення питання освіти угорської національної меншини, що стало чинником гальмування подальшого розвитку українсько-угорських відносин. Не можна не погодитися з думкою політолога Т. Березовця, що угорці "хочуть вчити етнічних угорців, громадян України, лише угорською мовою, але за рахунок бюджету України. Готувати для себе робочу силу в іншій країні, не витрачаючи ні копійки"²⁸¹.

Чинний мовний закон в Україні створив підстави для надання статусу регіональної мови не лише для російської мови на Сході країни та в Криму, а й угорській на Закарпатті та румунській на Буковині. Угорська мова набула статусу регіональної в місті Берегове, де проживало близько 12,8 тис. етнічних угорців – відповідне рішення 7 вересня 2012 р. підтримали 19 з 34 депутатів міської ради. Згодом рішення про надання угорській мові статусу регіональної ухвалили Берегівська та Виноградівська районні ради Закарпатської області. Втім, на Виноградівщині, за словами голови районної ради О. Любимова, надання статусу регіональної мови для угорської мови було здійснено частково.

У той же час, Угорщина дуже гостро сприйняла ухвалення у вересні 2017 р. нового Закону України "Про освіту", який суттєво обмежив викладання угорською мовою в школах. Стаття 7 закону

²⁸⁰ Коцур В. Вказ. праця. 594.

²⁸¹ Мовний шантаж Угорщини – це вже проблема Брюсселя, а не Києва. Zik новини. 27 вересня 2017. URL: https://zik.ua/news/2017/09/27/movnyy_shantazh_ugorshchyny__tse_vzhe_problema_bryusselya_a_ne_kyieva__1175289

передбачає, що освіта мовою національних меншин надається лише в початкових класах, а середня і вища освіта надаватимуться державною мовою – українською²⁸². Між тим закон спрямований на те, щоб залучити угорську меншину до державотворчих процесів, подолати їх давню мовну ізоляцію від решти країни. Закінчивши навчання в угорських школах, не володіючи державною українською мовою, випускники вступали до Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці ІІ. Це лише поглиблювало мовну самоізоляцію угорців у Закарпатті. За даними О. Никонирова, угорські благодійні фонди виділяли на функціонування такої системи близько 2 млн євро щорічно. У 2015 році було переказано 45 млн грн, у 2016 році – 60 млн грн. Таким чином, вочевидь спостерігалася зростаюча активність Угорщини в фінансуванні освітніх проєктів та програм на Закарпатті²⁸³. Це, на думку дослідника, могло сприяти появі такого явища, як "освітній сепаратизм". Однак наміри Української держави наштовхнулися на спротив угорського уряду, який оголосив освітній закон порушенням прав угорців в Україні, попри те, що, за даними міністерства освіти, на її території діє 176 угорськомовних шкіл. Угорщина намагається нав'язати свої освітні проєкти на Закарпатті, що створює основу для майбутніх антиукраїнських виступів, які підтримають проросійські сили.

Прийняття Україною нової нормативно-правової бази в освіті спричинило демарші з боку Угорщини. Міністра закордонних справ Угорщини П. Сіярто заявив, що віддав угорським дипломатам пряму вказівку не тільки не підтримувати Україну, але й чинити опір ухваленню рішень на її користь на міжнародній арені. На всіх форумах ООН, ОБСЄ та ЄС угорська сторона має намір постійно порушувати питання про внесення поправок до мовної статті закону України про освіту. Угорщина блокувала проведення зустрічей Україна-НАТО на міністерському та найвищому рівнях, які мали відбутися 14 або 15 лютого 2018 р. У квітні 2018 р. вона

²⁸² Закон України "Про освіту" (Електронний ресурс) Верховна Рада України Законодавство України. 2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

²⁸³ Никониров О. Як Угорщина через освіту створює на Закарпатті свій анклав. Depo. Закарпаття. 2017. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/yak-ugorschina-stvoryuye-sviy-anklav-cherez-navchannya-zakarpaciv-20170704599567>.

вкотре заблокувала засідання Комісії Україна-НАТО на рівні міністрів закордонних справ²⁸⁴. Войовнича риторика Угорщини зумовлювалася впливом Росії на цю країну²⁸⁵. З іншого боку, відсутність порозуміння центральної і місцевої влади у застосуванні норм законодавства, лише поглиблював дискусії у мовній і освітній сфері Закарпаття²⁸⁶.

Між тим, на думку експертів, український Закон "Про освіту" не зменшив, а розширив права угорсько-мовної меншини, він може слугувати підставою для конструктивного, а не маніпулятивного діалогу між обома країнами²⁸⁷. Аналізуючи цей закон, Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська комісія) у своєму рішенні щодо мовних положень зазначила, що необов'язково вносити зміни до статті 7 документа для того, щоб угорськомовна меншина та інші меншини країн-членів ЄС могли реалізувати свої мовні права²⁸⁸. Фактично, комісія визнала, що новий закон не порушує, не обмежує права національних меншин, а отже претензії з боку Угорщини є безпідставними.

Варто відмітити і позитивні сторони діалогу між Україною й Угорщиною у сфері етнопонаціональних відносин. Основою взаємної співпраці у галузі національних меншин стало підписання у 1991 р. "Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних

²⁸⁴ Україна приєднується до засідання Грузії і НАТО в рамках саміту Альянсу – Зеркаль. *Європейська Правда*. 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/14/7083092/>; Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасі на Закарпатті URL :<https://goloskarpat.info/analytics/59ba7ac7efb3c/>.

²⁸⁵ Угорщина: що стоїть за войовничою риторикою проти України. LB.ua. 2017. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/09/26/377586_ugorshchina_shcho_stoit_voiovnichoyu.html; Гриневич: В Угорщині є багато міфів про новий освітній закон. Українська Правда. 2017. URL :<https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156369/>

²⁸⁶ Попович З. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасі на Закарпатті. BBC Україна. 2017. URL :<http://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>.

²⁸⁷ "Не потрібен маніпулятивний діалог": в Брюсселі сперечалися щодо мови освіти в Україні. *Європейська правда*. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/8/7074831/>

²⁸⁸ Висновок Венеційської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. *Європейська правда*. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>.

меншин". Документ передбачав дотримання сторонами принципів поваги до прав і свобод національних меншин, запобігання розпалюванню ворожнечі на національному ґрунті тощо²⁸⁹. Щоправда, угорські урядові та неурядові організації, спекуюючи положеннями документа, перешкоджали втіленню державної мовної політики в Україні на Закарпатті.

Для подальшої нормалізації доцільно, по-перше, не піддаватися шантажу сусідніх держав і дотримуватися національних інтересів. "Мовна норма" в законі про освіту має на меті інтегрувати нацменшини, зокрема угорську, в українське суспільство, а не навпаки. Україна не повинна дозволяти сусіднім державам визначати свій порядок денний у національному, політичному та економічному житті. По-друге, політика України у зазначеному питанні має бути виваженою. Не слід вдаватися до дзеркальних дій, як це пропонують деякі політики²⁹⁰. По-третє, важливо покласти край спробам політичної спекуляції довкола таких питань, як мова, державні кордони, суверенітет, національна історія, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах зовнішньополітичних викликів сьогодення²⁹¹.

Угорська меншина нині не демонструє активних протестних настроїв. Крім того, після початку російської агресії Угорщина частково послабила тиск на Україну щодо створення Притисянського автономного округу, однак продовжує лінію на створення на Закарпатті угорської територіально-культурної автономії²⁹². Крім того, правляча партія "Фідес-ХДНП" не відмовилася від ідеї

²⁸⁹ Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348_322

²⁹⁰ Ар'єв: Реакція Угорщини на закон про освіту – шантаж, але Україні є чим відповісти. Текст документа. Європейська правда. 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/26/7071497>; Сидоренко С., Панченко Ю. Угорський мовний шантаж: чи поховає Будапешт європейське майбутнє України. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/26/7071503/>.

²⁹¹ Коцур В. Вказ. праця. 594 с.

²⁹² Дослідження "Про зміст і рівень соціально-психологічної напруженості на Закарпатті" Інституту соціальної та політичної психології АПН України у грудні 1996 р. Поточний архів Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

подвійного громадянства для угорців Закарпаття²⁹³. Завдяки солідаризації з цими гаслами угорським партіям України вдалося здобути 8 депутатських мандатів на виборах до обласної ради в 2015 р.²⁹⁴

Ухвалення рішень щодо підтримки стабільної співпраці з угорською громадою потребує вміння розрізняти інтереси угорців Закарпаття, внутрішньополітичні процеси Угорщини та провокації, які здійснює Росія. У зв'язку з цим важливо забезпечити засадничі гарантії функціонування угорськомовної освіти на Закарпатті. Заслугове на увагу думка, що "у разі реформування виборчого законодавства та переходу до пропорційної системи, варто повернутися до ідеї єдиного виборчого округу для всієї угорської спільноти, який дозволив би їм отримати не менше двох представників у Верховній Раді на чергових парламентських виборах. У такий спосіб удалося б створити ще один механізм суспільно-політичної інтеграції угорської громади в український соціум"²⁹⁵.

Етнополітичні проблеми час від часу давалися взнаки у відносинах України, яка офіційно стоїть на принципі непорушності міждержавних кордонів, з Румунією, частина політикуму якої сповідує доктрину "Великої Румунії" у межах до 1940 р. У центрі проблеми опинилося питання румунської національної меншини у Північній Буковині (Чернівецька область України), з'явилися

²⁹³ Орбан пропонує Україні узаконити подвійне громадянство для угорців Закарпаття. Європейська правда. URL:<http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/30/7063844/>

²⁹⁴ На Закарпатті зібрали 64000 підписів проти мовних законопроектів у ВР. 7dniv.info. URL: <http://7dniv.info/society/88200-na-zakarpatt-zbrai-64-000-pdpisv-proti-movnih-zakonoproektiv-u-vr.html>; На Закарпатті держсекретар угорського міністерства роз'яснюватиме місцевим угорцям економічну допомогу Угорщини. Закарпаття онлайн. URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/168081-Na-Zakarpatti-derzhsekretar-uhorskoho-ministerstva-roziasniuvatyeme-mistsevym-uhortsiam-ekonomichnu-dopomohu-Uhorschynu>; "Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір". Аналітична записка URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/etnopolitichni-zagrozi-ta-riziki-nacionalnoi-konsolidacii-regionalniy-vimir>; Виступ В. Брензовича за круглим столом "Угорський чинник у внутрішній політиці України. НІСД. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2625/>

²⁹⁵ Дегтеренко А. Етнополітичні загрози та ризики національної консолідації: регіональний вимір. Аналітична записка. URL:http://www.niss.gov.ua/content/article/s/files/nats_konsol-eee72.pdf

пропагандисти приєднання краю до "своїї прабатьківщини". Румунські націоналісти просували ідею єдиної румунської держави та нації, у т.ч. на території Молдови і частини України. Для досягнення цієї мети серед буковинських румунів поширюються сепаратистські настрої. Безперечно, румунський сепаратизм не має такого поширення, як російський у Криму чи на Донбасі або русинський чи угорський на Закарпатті, однак він відчутно впливає на українсько-румунські відносини.

Загострення ситуації на Буковині зробили свій внесок деякі румунські товариства Чернівецької області. Лідерами Християнсько-демократичного альянсу румунів, ХДАР Товариства румунської культури ім. М. Емінеску поширювалася дезінформація, покликана інспірувати рух за приєднання Північної Буковини до Румунії. Товариство ім. Емінеску пропагувало надумане історичне право румунів на територію Буковини, домагалось визнання румунів автохтонами, а українців – іммігрантами, зайдами. Акцентувалася увага на неминучості "возз'єднання всіх румунських земель з матір'ю-батьківщиною", необхідності підтримки "національної боротьби румунів на півночі Буковини і Герцаївського центру за об'єднання у велику румунську спільність", а також поширювалися відповідні геополітичні доктрини авторства румунських радикалів²⁹⁶. Нав'язувалися думки про зневажання Україною прав румунської меншини у питаннях освіти, праці, юридичного захисту, культурного розвитку. Румунські товариства намагалися перебрати на себе функції державного управління на Буковині, а також нагнітали ситуацію навколо територіальної цілісності держави та її кордонів. Ілюстративними в цьому плані були публікації у газеті "Плаїд роминеск" та звернення ХДАР до громадськості інших країн. Міністерство юстиції України винесло попередження ХДАР, оскільки їхні дії суперечили принципу територіальної цілісності і недоторканності кордонів України. Подібна

²⁹⁶ Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. Листування з КМУ з питань основної діяльності, 3– 28 квітня 1995 р. На 236 аркушах. Зберігати постійно. 13.04.1995, 12-236/2 Віце-прем'єр-міністру України. І.Ф. Курасу. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 45. Арк. 92–94.

поведінка організацій національних меншин створювала передумови для порушення міжетнічної злагоди у Чернівецькій області, а отже, потребувала постійної уваги з боку усіх державних структур, культурно-освітніх об'єднань та демократичних сил у регіоні²⁹⁷.

Як і Угорщина, Румунія проводила політику видачі паспортів громадянам інших країн у районах найбільшого скупчення своєї діаспори. Враховуючи той факт, що Північна Буковина певний час входила до складу Румунії, керівництво цієї країни розгорнуло кампанію надання громадянства за спрощеною процедурою українцям, румунам, молдаванам та іншим етносам Чернівецької області, які народилися чи проживали на території Румунії з 1918 до 1940 р. або мали родичів, які відповідали цим критеріям²⁹⁸. Після інтеграції Румунії до ЄС кількість бажаючих отримати паспорт громадянина цієї країни зросла. Мешканці Північної Буковини та Бессарабії виявляли "ситуативну етнічність", ідентифікуючи себе румунами для отримання громадянства²⁹⁹. Загалом до 2011 р. румунська влада видала 50 тис. паспортів українським громадянам, які таким способом дістали можливість переїзду вглиб Румунії³⁰⁰. Але в цілому процес паспортизації українських румунів лише загострював етнополітичну ситуацію в регіоні та українсько-румунські відносини.

Перед урядами Румунії та України постало завдання збереження добросусідських відносин і співпраці в різних суспільно-політичних сферах. Враховуючи це, у 2006–2007 рр. було здійснено моніторинг ситуації з меншинами на території Румунії та України за участю Генерального секретаря Ради Європи та Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин. У жовтні 2006 р. у

²⁹⁷ Довідка про виконання Закону "Про національні меншини в Україні" у Чернівецькій області. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 28. Арк. 243–248.

²⁹⁸ Пропонуючи українцям свої паспорти, Румунія, Угорщина і Росія послаблюють свої діаспори. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/81784-Proponuiuchy-ukraintsiam-svoi-pasporty-Rumuniia-Uhorshchyna-i-Rosiia-poslabliuiut-svoi-diasporu>

²⁹⁹ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток... С. 812.

³⁰⁰ Пропонуючи українцям свої паспорти Румунія, Угорщина і Росія послаблюють свої діаспори. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/81784-Proponuiuchy-ukraintsiam-svoi-pasporty-Rumuniia-Uhorshchyna-i-Rosiia-poslabliuiut-svoi-diasporu>

Чернівецькій області відбувся перший етап цього процесу. Другий етап розпочався у листопаді 2006 р., де відповідна місія відвідала Сучавський та Ботошанський повіти Румунії³⁰¹.

Незважаючи на гострі питання історичного минулого, етнополітика України і Польщі стала одним із ключових елементів формування сприятливого діалогу. Поляки в Україні підтримували прагнення українців до євроінтеграції, а отже, виступали учасниками "Помаранчевої революції" та Революції Гідності. Польська влада і громадськість загалом не лише з повагою поставилися до революційних подій в Україні, але й були їх безпосередніми учасниками. Окремі польські телевізійні канали цілодобово вели репортажі з Києва у переломні та водночас трагічні для українців лютові дні 2014 р. У країні навіть запустили спеціальний кліп на пісню "Подай руку Україні", де були використані кадри з революційних подій у Києві. Це відео показали всі польські телеканали ввечері 1 лютого. Багато поляків різних професій взяли участь у Революції Гідності, а деякі з них навіть вирушили добровольцями на Схід України³⁰². Польські медіа підтримували учасників протесту. Так, 22 січня 2014 р. польський журналіст Б. Маслянкевич відзняв відеорепортаж про те, як "Беркут" і солдати-строковики "зачищали" вулицю Грушевського. Він навіть не побоявся підійти до силовиків і запитати їх (польською): "Що ви робите?!? Чому б'єте? Ви ж українці!". Відеоматеріал за декілька годин після появи на YouTube набрав понад 140 тис. переглядів³⁰³. Інший польський журналіст і науковець М. Мацейовський, який безпосередньо брав участь у подіях 2013–2014 рр. в Україні, провів наукове дослідження на тему: "Українсько-польський діалог в умовах Революції Гідності...". Про результати цього дослідження він доповів на науковій конференції "Війна в Україні з перспективи прав людини", яка відбулася 9–10 листопада

³⁰¹ Рендюк Т. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. Київ, 2010. С. 123.

³⁰² Киридон А., Троян С. Українсько-польський діалог в умовах революції гідності (2013–2014 рр.). *Intermarum: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 282. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/download/90580/86482>

³⁰³ Польський журналіст покорил YouTube своїми відеорепортажами с Грушевського. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3296371>

2014 р. в рамках XXXII Дня прав людини у Католицькому університеті імені Івана Павла II в Любліні. Напередодні першої річниці Революції Гідності варшавський осередок KARTA представив громадськості книгу спогадів учасників Євромайдану "Вогонь Майдану". У ній записано кілька десятків спогадів свідків подій зими 2013–2014 рр., а також участь і роль поляків у них³⁰⁴.

У Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій областях функціонують 5 загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням польською мовою, один з навчанням польською мовою, один з навчанням польською та українською мовами і один з навчанням польською та російською мовами³⁰⁵. Польська влада не вбачає в цьому загрозу правам поляків в Україні. Це питання вирішувалося більш виваженим і конструктивним шляхом. Віцепрем'єр-міністр, міністр культури і національної спадщини Польщі П. Глінський зазначив, що Польща і Україна знайшли взаєморозуміння щодо мовної статті нового Закону України "Про освіту"³⁰⁶. Відповідно, 24 жовтня 2017 р. міністри освіти України та Польщі Л. Гриневич й А. Залевська підписали декларацію "Про взаємне забезпечення прав національних меншин на навчання рідною мовою"³⁰⁷. МЗС Польщі наголосило, що в Законі "Про освіту" гарантовано правонаціональних меншин на вивчення рідної мови поряд з українською мовою у садках і школах та на вивчення рідної мови у державних і самоврядних навчальних закладах і культурно-освітніх товариствах³⁰⁸.

³⁰⁴ Поляки опублікували спогади учасників Євромайдану. URL: <http://polradio.pl/5/38/Artykul/229801>

³⁰⁵ Посол Польщі: круглий стіл за участі польської меншини, посольства та МОН щодо імплементації мовної статті – гарний сигнал про продовження співпраці між нашими країнами. 09 жовтня 2017 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-10-09-posol-polshhi-kruglij-stil-za-uchasti-polskoyi-menshini>

³⁰⁶ Україна і Польща підписали угоду щодо мовної статті закону "Про освіту". 23 жовтня 2017 р. URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-ukrajina-i-polscha-pidpisali-ugodu-z-movnoji-statti-zakonu-pro-osvitu-213739.html>

³⁰⁷ Україна й Польща підписали декларацію щодо нового закону про освіту. 26 жовтня 2017 р. URL: https://espreso.tv/news/2017/10/26/ukrayina_y_polscha_pidpysaly_deklaraciyu_schodo_novogo_zakonu_pro_osvitu

³⁰⁸ Польща очікує, що Україна не утискатиме мови нацменшин у законі про освіту. 8 червня 2017 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2301283-polsa-ocikue-so-ukraina-ne-utiskatime-movi-nacmensin-u-zakoni-pro-osvitu.html>

Водночас, на найвищому рівні присутні проблеми у відносинах між Польщею та Україною – розбудову прикордонної інфраструктури, нелегальна міграція, статус українських заробітчан у Польщі, повернення культурних цінностей, боротьба з упередженнями та фальсифікаціями спільної історії тощо³⁰⁹. Першочерговим завданням України має бути інтеграція національних меншин в українське суспільство, забезпечення їх максимально комфортним проживанням і реалізацією соціокультурних потреб, унеможливлення дискримінації за національною ознакою³¹⁰.

Подальший розвиток відносин України з іншими державами щодо етнополітичних питань залежатиме від ступеня вирішення низки актуальних завдань, серед яких можна виділити:

—ухвалення Закону України "Про Концепцію державної етнопонаціональної політики", де чітко визначалася б стратегія відносин держави з представниками різних етнічних груп, які проживають на її теренах, зокрема, з тими, що компактно проживають на прикордонні з "материнськими державами";

—законодавче вирішення питань, пов'язаних з "подвійним громадянством", зокрема, в частині обмеження права на обіймання посад, пов'язаних із виконанням функцій держави і місцевого самоврядування. Це у першу чергу стосується, реєстрації кандидатами в народні депутати України, обіймання посад у виконавчих органах влади. Актуальним лишається питання укладання угод з урядами Угорщини, Румунії стосовно регулювання обов'язків громадян перед державами, а також щодо обміну інформацією про перебування в органах державної влади і місцевого самоврядування осіб, які мають подвійну лояльність;

³⁰⁹ Бабак О. Політичні відносини України та Польщі у 1980–2005 р. Поляки на півдні України: Історія і сьогодення. Жешов–Київ–Миколаїв, 2008. Т. 2. С. 134.

³¹⁰ Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. поч. ХХІ ст.: монографія Переяслав-Хмельницький, (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2020. 594 с.

—організація ретельнішого моніторингу і правової оцінки Службою безпеки України публічних заяв лідерів національно-культурних товариств стосовно державної належності та правового статусу прикордонних територій України, як і діяльності російських журналістів, спрямованої на викривлене висвітлення етнополітичних процесів в Україні.

Безпековим стратегічним чинником зовнішньої і внутрішньої політики України були і залишаються гармонізація національних відносин, забезпечення розвитку нацменшин у всіх сферах життєдіяльності, їх успішна інтеграція в український соціум на базі європейських цінностей. Урегулювання етнонаціональних відносин, занесення у Стратегію національної безпеки положень щодо збереження національної злагоди і протидії негативним проявам дискримінації, нетерпимості, зневаги до державної мови і до мов національних меншин тощо. Дієвість цих положень стане запобіжником поширення "русского мира" й зовнішнього втручання інших країн. Відсутність кризових явищ в етнонаціональній сфері зумовить консолідацію українського суспільства, а це сприятиме подальшому його розвитку.

Розділ 15. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ДИНАМІКИ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Сила впливу релігії на суспільно-політичні процеси зумовлена її функціями, закладеними у самій природі сакрального. Як соціальний інститут і елемент "соціокультурного коду" народу, релігія бере на себе чимало функцій, пов'язаних з вихованням толерантності, ненасильства й консолідації¹. Як важливий соціокультурний феномен – відіграє роль ключового системоутворюючого фактору культури і суттєво впливає на процеси самоідентифікації національних спільнот і націєтворення². Утім, у різних країнах і в різні часи роль релігії не має однозначного виміру: вона може виступати і як чинник соціального й національного примирення, і як каталізатор суспільних потрясінь.

Тривалий час цілі покоління інтелектуалів прогнозували якщо не цілковитий занепад релігії, то, в кращому разі, її жалюгідне існування в якихось дуже маргінальних анклавах. На зламі ХІХ – ХХ століть, та й навіть пізніше, багато хто з соціологів вважав, що релігія існуватиме не довше, ніж до початку ХХІ ст. Набагато більше оптимізму щодо майбутнього релігії дослідники демонструють уже у другій половині ХХ ст.³ Саме ХХ ст. зі своїми колосальними політичними катаклізмами з небаченими людськими втратами, загостренням глобальних проблем сучасності (поява і поширення зброї масового знищення, наближення екологічної катастрофи тощо) істотно скорегувало погляди філософів, соціологів, історіософів на майбутнє релігії.

¹Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, 2011. С. 41.

²Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Випуск 6. С. 122 – 130.

³Див., зокрема: Bell D. The Return of the Sacred? The Argument on the Future of Religion. The British Journal of Sociology. Vol. 28. №4. December 1977. P. 419–449.

Сумніви в слушності "теорії секуляризації" й того, що Євросоюз за цим оглядом є моделлю для решти світу, відчутно посилюються у соціологічних колах у 1970-х роках. Особливих зусиль до їх обґрунтування, як і до формування нової парадигми мислення про релігію в сучасному світі, доклав американський соціолог, професор Джорджтаунського університету Хосе Казанова. У своїй відомій праці "Публічні релігії в сучасному світі" (1994 р.) він не лише зафіксував потужний процес "деприватизації" релігії, але й задовго до подій 11 вересня 2001 р. передбачив її драматичне повернення у світову політику⁴. А вже на початку XXI ст. Філіп Дженкінс (автор "Наступного християнства") прогнозує за релігією роль сили, "що визначатиме ставлення людей до політичної свободи та громадських обов'язків, до державницької ідеї і, звісно, до конфліктів та воєн"⁵.

Початок XXI ст. ознаменувався низкою праць відомих зарубіжних дослідників – Самюеля Гантінгтона⁶, Жана-Поля Віллема⁷, Жоржа Корма⁸, Деніса Мюллера⁹ та інших – у яких порушується комплекс проблем, пов'язаних з релігійними цивілізаційними кордонами, релігійними "відмінностями" у країнах Європи, зростанням релігійного фундаменталізму, протиріч і конфліктів, породжених ними викликів і загроз для демократичних інститутів і світової спільноти. Обґрунтовуються прогнози динаміки змін глобального релігійного ландшафту й їхнього впливу на цивілізаційні процеси у світі. Узагальнюючий аналіз історії дискусій щодо місця релігії в сучасному суспільстві, ідей ключових теоретиків секуляризації – Толкотта Парсонса, Пітера Бергера,

⁴Casanova J. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

⁵Genkins Ph. *The Next Christianity*. *Atlantic Monthly*. 2002. October. P. 54.

⁶Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. Львів, 2006. 474 с.

⁷Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки XXI століття / пер. з фр. Київ: Дух і Літера, 2006. 311 с.

⁸Корм Ж. Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна. Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2012. 288 с.

⁹Мюллер Д. Разум, религия, демократия / пер. з англ. Москва: Мысль, 2015. 560 с.

Браяна Уілсона, Томаса Лукмана, Девіда Мартіна та інших, – причин, що зумовили кризу теорії і її поступового відмирання на початку 2000-х, подано у монографії директора Центру вивчення релігії Російської академії народного господарства та державної служби при Президентові Російської Федерації Дмитра Узланера¹⁰.

Употожнення глобалізаційних процесів, занепад так званих "великих ідеологій", що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій В. Єленського, зумовили "велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – на початку ХХІ століття". Представляючи розлогу, глибинну і влучну сутнісну характеристику цього процесу, вчений констатує: "У цей час релігія... заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот...

Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії, надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус..."¹¹.

Релігійне піднесення кінця 1980–1990 рр., ставши і для України часом своєрідного "релігійного ренесансу", було невід'ємне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення, вкотре, далеко не вперше в українській історії, актуалізувало проблему ролі релігії і релігійних інститутів у процесі формування української нації.

¹⁰Узланер Д. Конец религии? История теории секуляризации. Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2019. 240 с.

¹¹Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття: монографія. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. С. 5 – 6.

До активної розробки питань, пов'язаних з аналізом стану релігійного комплексу та його місця і ролі в суспільно-політичних процесах, долучається вітчизняна наукова спільнота. У працях українських філософів, релігієзнавців, соціологів, політологів досліджуються проблеми взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України¹², функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин¹³, інтегративної функції релігії¹⁴, динаміки конфесійних процесів у сучасній Україні, їх інституційних та ідентифікаційних аспектів¹⁵, релігійного відродження в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., його зв'язку з націєтворенням і суспільно-політичними перетвореннями у контексті глобальних релігійних процесів¹⁶. Проблема впливів релігійного чинника на стан національної безпеки України актуалізована у працях науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України¹⁷.

Зважаючи на природну динамічність і мінливість релігійного середовища, його очевидні інституційні та ідентифікаційні зміни, традиційні впливи релігійного комплексу на перебіг суспільно-політичних трансформацій у сучасній Україні, подальший аналіз і дослідження означених проблем залишаються значимими та актуальними як у науковому, так і практичному сенсі. Безсумнівний взаємозв'язок релігії з політичними і суспільними змінами, які на українському ґрунті, перебуваючи під значними внутрішніми і зовнішніми впливами, відзначаються досить несистемним, неодно-

¹²Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Криниця, 1999. 324 с.

¹³Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття: монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

¹⁴Парашевін М. А. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.

¹⁵Войналович В. А. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні: інституційні та ідентифікаційні аспекти. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Київ, 2017. С. 169–228.

¹⁶Сленський В. Вказ. праця.

¹⁷Релігійна безпека / небезпека України. Збірник наукових праць і матеріалів. Київ: УАР, 2019. 316 с.

значним і непередбачуваним за своїми наслідками характером, зумовлює особливу потребу пошуку ефективних шляхів забезпечення міжконфесійної злагоди і порозуміння, винайдення оптимальних моделей партнерських взаємин церкви, суспільства та держави, дієвих механізмів залучення інтегративного потенціалу релігійного комплексу до справи зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства.

Автор цього дослідження зосереджує увагу на аналізі низки аспектів, які, поза всяким сумнівом, поряд з іншими визначають динаміку етнорелігійного комплексу України, її діалектичний зв'язок з характером суспільно-політичних трансформацій, кризами вітчизняного суспільного розвитку. Релігія і релігійні інститути, будучи як суб'єктом, так і об'єктом цих процесів, не лише справляють вплив на їх перебіг, але й водночас відчують на собі їх зворотну дію.

Сутнісні вияви сучасного українського релігійного ландшафту

Процес "повернення релігії" в Україні упродовж свого тридцятирічного періоду є досить динамічним, складним і до сьогодні незавершеним. Церква (маємо на увазі всі релігійні організації), як соціальний організм, цілісний і розділений одночасно, формувалася і далі змінюється через загострення, розв'язання або "заморожування" давніх у минулому конфліктів і протиріч, штучно сконструйованих чи спровокованих на сучасному етапі суперечностей. Результати цього поступу є доволі вражаючими: від вибореного права на присутність в українському духовному просторі до розбудови розгалуженої інституційної мережі і суспільного визнання важливості своєї місії.

Конфігурацію релігійно-суспільних відносин після розпаду СРСР й унезалежнення України значною мірою сформували проблеми, закладені партійно-радянською релігійною політикою. Серед них істотне скорочення інституційної мережі і сакральних об'єктів, позбавлення права на легальне існування ряду конфесій і деномінацій, дискримінація віруючих громадян, репресії проти

їхніх духовних лідерів, консолідація неконтрольованого владою релігійного підпілля, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їхня низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів. Зрештою, й закладені підвалини міжправославного і православно–греко-католицького конфліктів – усі ці та інші проблеми релігійного життя України кінця 1980-х–початку 1990-х рр., багато в чому не подолані і до сьогодні, значно серйозніше, ніж тоді вважалося, справили свій деструктивний вплив на перебіг процесів у релігійному просторі.

Напередодні розпаду СРСР найбільш виразними напрямками боротьби навколо релігійного питання в Україні стали межі лібералізації законодавства, яке мало регулювати відносини держави й релігійних інституцій, легалізація Української греко-католицької церкви (УГКЦ), позначене драматичними колізіями відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Водночас, оцінюючи релігійно-суспільні зміни в період між початком політики "перебудови" й унезалежненням України, необхідно визнати, що їх головним змістом стало згорання курсу на "подолання релігії", нормалізація державно-церковних відносин, реальне постання досить широких релігійних свобод.

При цьому, чим більший ерозії піддавалися старі цінності, чим далі поглиблювався процес дезінтеграції радянського простору, тим більшою ставала привабливість релігії та релігійних інституцій для представників еліт і контреліт, зосереджених на пошуку нових джерел своєї політичної/владної легітимації. На тому етапі стосовно релігії було досягнуто своєрідного консенсусу, який виявився недосяжним у питаннях суспільно-політичного устрою, економічного ладу, міжетнічних відносин.

Вагомим дестабілізуючим чинником релігійно-суспільних відносин в Україні на зламі 1980-х–1990-х рр. став православно–католицький конфлікт, який мав свою задавнену історію, періоди загострень і послаблень. У черговий раз він був актуалізований збігом у часі українського православного відродження з відродженням Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Суттєві

ускладнення в масштаби і конфігурацію міжцерковних конфліктів вніс вихід на конфесійну сцену України відразу трьох православних церков – Української православної церкви у юрисдикції Московського патріархату (УПЦ МП), Української православної церкви, об'єднаної у Київський патріархат (УПЦ КП) та вже згадувана УАПЦ. Якщо до середини 1992 р., за незначними винятками, суб'єктами протистояння були православні і греко-католики, то надалі кардинального загострення, насамперед на майновому ґрунті, набули відносини між православними. Міжправославний конфлікт, набувши від самого початку очевидного ірраціонального забарвлення, ставав дедалі небезпечнішим. На відміну від православно–греко-католицького, обмеженого територією галицьких областей, він мав усі перспективи поширення на значну частину території країни. Напруга православно–греко-католицького та міжправославного конфліктів почала спадати лише з кінця 1990-х рр.

Попри неунікні для "перехідного періоду" аберації в реалізації в незалежній Україні принципу свободи совісті та віросповідання сама можливість вільного користування громадянами релігійними свободами спричинилася до сплеску масової релігійності, потужного інституційного розвитку традиційних церков, легалізації заборонених за радянських часів утворень та виникнення чималої кількості нових релігійних організацій і, як наслідок, істотного урізноманітнення українського релігійного ландшафту.

Інтенсивна розбудова розгалуженої релігійної мережі та розширення її етноконфесійного спектра стали визначальними тенденціями за роки незалежності України. Так, за 1988–2019 рр. загальна кількість релігійних організацій у країні збільшилася з 6500 до 36796, тобто майже у 5,7 рази. За станом на 1 січня 2020 р. у межах понад 100 віросповідних напрямів налічувалося 35210 релігійних громад (з них 32320 мали юридичний статус), 89 центрів та 301 управління, 536 монастирів, 369 місій, 84 братства, 207 духовних навчальних закладів, а також 13220 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні на той час опікувалося 32996 священнослужителів. Постійно зростала кількість церковних засобів масової інформації, яка на початок 2020 р. становила

540 одиниць (у тому числі 325 – друковані, 26 – аудіовізуальні, 189 – електронні)¹⁸.

При цьому слід мати на увазі, що державна статистика за 2014–2019 рр. не враховує показників мережі релігійних організацій на анексованій Російською Федерацією території АР Крим та неконтрольованих частин Донецької і Луганської областей. Наразі ані місцеві, ані центральні органи державної влади не володіють повною офіційною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на названих територіях.

Україна є релігійно плюральною країною, у якій релігійне життя завжди вирізнялося багатоманітністю. Навіть за радянських часів тут мали офіційну реєстрацію 9 релігійних напрямів. Нині тут налічується, як уже згадувалося, понад 100 віросповідних напрямів (понад 50 – християнського, близько 10 – орієнталістського, 9 – мусульманського, 7 – рідновірського, 7 – іудейського й одиниці інших, зокрема, етнічних і синкретичних релігій; десятками можна лічити нові релігійні напрями). Окрім того, понад десяток різних релігійних течій з тих чи інших причин залишаються незареєстрованими, адже офіційна реєстрація релігійних спільнот в Україні не є обов'язковою. Структури релігійних напрямів, без деталізації назв релігійних організацій, їх кількісні та відсоткові показники у загальній релігійній мережі країни можна простежити за нижченаведеною таблицею (див.: Таблиця 1).

¹⁸Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2020 року. Дані Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури та інформаційної політики. Форма 1. Відомчий архів.

Таблиця 1

Відомості про структуру віросповідних напрямів, їх кількісні показники та частку у загальній релігійній мережі України станом на 1 січня 2020 р.

№ п/п	Назва віросповідного напрямку та конфесії	Релігійні організації		У т. ч. громади	
		Кількість	Відсоток до загальної кількості	Кількість	Відсоток до загальної кількості
I	Християнство	35675	96,95	34168	97,04
1.	Православні релігійні організації	19771	53,73	19216	54,58
2.	Католицькі релігійні організації	5269	14,32	4883	13,87
3.	Протестантські релігійні організації (у тому числі):	10635	28,90	10069	28,60
	- релігійні організації баптистів	3034	8,25	2848	8,09
	- релігійні організації євангельських християн	382	1,04	344	0,98
	- релігійні організації християн віри євангельської	2974	8,08	2772	7,87
	- релігійні організації адвентистів	1085	2,95	1067	3,03
	- релігійні організації лютеран	86	0,23	81	0,23
	- релігійні організації реформатів	133	0,36	129	0,37
	- релігійні організації харизматичного типу	1596	4,34	1519	4,31
	- інші релігійні організації протестантів (протестантського походження)	1345	3,66	1309	3,72
II	Етноконфесійні релігійні організації	714	1,94	669	1,90
1.	Іслам	286	0,78	274	0,78
2.	Іудаїзм	317	0,86	289	0,82
3.	Релігійні організації караїмів	4	0,01	4	0,01
4.	Вірменські релігійні організації	30	0,08	29	0,08
5.	Буддизм	67	0,18	63	0,18
6.	Інші етноконфесійні релігійні організації	10	0,03	10	0,03

Продовження таблиці 1

III	Нові релігійні організації	407	1,11	373	1,06
1.	Нові релігійні організації православно-східного походження	7	0,02	7	0,02
2.	Нові релігійні організації іудейського походження	55	0,15	50	0,14
3.	Нові релігійні організації язичницького походження	159	0,43	146	0,41
4.	Нові релігійні організації орієнталістського походження	99	0,27	88	0,25
5.	Інші нові релігійні організації	87	0,24	82	0,23
	Всього	36796	100,0	35210	100,0

Укладено автором за: Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2020 року. Дані Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України та інформаційної політики. Форма 1. Відомчий архів.

Серед чинників, які зумовлюють таке конфесійне різноманіття в Україні, є її геополітична ситуація: перебування між Сходом і Заходом на межі католицько–протестантського і переважно православного світів, на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій. Вагомий вплив справила і відсутність в Україні протягом століть національної держави – фактор, який не сприяв утвердженню на її теренах національних церков. Анемічність структур традиційних для України церков, значною мірою спричинена наслідками партійно-радянської релігійної політики, суттєво підважила їхню конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів. Опір такому тиску послаблювали і масштаби міжправославного та православно–греко-католицького конфліктів, які тривалий час залишалися чи не головними викликами для релігійного і суспільно-політичного життя країни.

Українське законодавство є досить демократичним, орієнтованим на міжнародні принципи і стандарти правових відносин у сфері свободи совісті. Закон України "Про свободу совісті і релігійної організації" (1991 р.) утверджує свободу віросповідань,

декларує рівність усіх віросповідань та релігійних організацій, недопущення встановлення будь-яких переваг або обмежень якоїсь із релігій, певного віросповідання чи релігійної організації, прав громадян незалежно від їхньої релігійної належності і водночас застерігає від використання релігії з метою розпалювання ворожнечі й ненависті, ображення почуттів¹⁹.

Варто також зазначити, що Україна впродовж усіх років незалежності посідала пристойні позиції у світових рейтингах релігійної свободи, а релігійний плюралізм та висока конкуренція між центрами релігійної сили перешкоджали владним режимам у той чи інший спосіб "перебудувати" релігійний ландшафт країни. Лише впродовж 2014–2020 рр. була реалізована значна частина запитів на гідну присутність релігійних інститутів у публічній сфері, адресована Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій (ВРЦ і РО) Президенту, Уряду і Верховній Раді України. Зокрема, за цей час були ухвалені закони і нормативні акти, які уможливили: військове капеланство і капеланство у пенітенціарних закладах; заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів – від університетів до дитячих садочків; ліцензування духовних навчальних закладів; визнання за чітко означених умов їхніх дипломів і захищених дисертацій; викладання богослов'я у вітчизняних університетах; право релігійної громади (згідно з міжнародним розумінням свободи релігії) вільно змінювати свою юрисдикцію; позбутися норм, що ускладнювали діяльність релігійних об'єднань. Навіть в умовах війни держава надає релігійним організаціям фінансові полегшення та підтверджує право їхніх членів на невійськову (альтернативну) службу. Зрештою, важливою віхою у галузі релігійної свободи стало визнання Православної церкви України як 15-ї автокефальної Церкви повноти православ'я з боку Вселенського патріархату. Це зняло значні обтяження з совісті великої кількості православних України, яких таврували як "безблагодатних", неканонічних, а також створило сприятливі

¹⁹Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

умови для подальшого виведення православного середовища з-під контролю російського релігійного центру²⁰.

Досить важливими для розуміння сутності процесів, що відбуваються у релігійному середовищі сучасної України, є праці вже згаданого американського соціолога релігії Х. Казанови, добре обізнаного з українськими реаліями завдяки частим відвідуванням нашої країни починаючи з 1989 р. Зокрема, аналізуючи українські події у передмові до українського видання своєї книги "По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби", один з беззаперечних лідерів сучасної світової релігієзнавчої думки зазначає: "Релігійне відродження після падіння комунізму було притаманне не лише Україні. Те саме сталося в більшості пострадянських країн Східної та Центральної Європи, але не скрізь. Деякі країни, як-от Східна Німеччина, Чехія, Естонія чи Латвія, майже не виявили ознак релігійного відродження й залишаються глибоко секулярними суспільствами. Україна ж відрізняється від таких її сусідок, як Російська Федерація чи Румунія, не лише тим, що українське релігійне відродження є глибшим та ширшим, а й тим, що в Україні це відродження супроводжується унікальним розвитком релігійного плюралізму"²¹. Розвиваючи свою думку, дослідник стверджує, що "... від кінця 1980-х років, коли в Україні з'явилася "гласність", тут постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша й найзмагальніша в континентальній Європі релігійна система"²².

По-своєму унікальні висновки Казанови щодо українських реалій спонукають до роздумів і запитань стосовно наявного та перспективного потенціалу вітчизняного релігійного комплексу у справі суспільної консолідації, напрацьованого у цьому контексті досвіду, а подекуди і втрачених шансів, критичного осмислення уроків і окреслення плану дій.

²⁰Сленський Віктор: Втручатися не можна ігнорувати, Або що робити державі з релігійною політикою? (01.10.2019). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/77102/

²¹Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Київ, 2017. С. 9–10.

²² Там само. С. 10.

Українське церковне середовище проявило себе цілісною духовно-релігійною системою в часи Революції Гідності 2013–2014 рр. та тривалій російсько-української війни на Сході країни. Взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти, єдність позиції більшості релігійних лідерів у найважчі і переломні для народу України історичні моменти засвідчила її здатність виробляти спільні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали та віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадянським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і релігійних ідеалів.

Восьмий рік поспіль українське релігійне середовище перебуває під тиском нечуваних до цього викликів і загроз, перевіркою на міцність його підвалин, продукованих як російсько-українською війною, так і поверховим, несистемним характером суспільних реформ, що супроводжуються падінням життєвого рівня населення, зростанням його невдоволеності і соціальної розгубленості, а відтак – і суспільного запиту на церкву як свого роду "ідеального типу" справедливої, некорумпованої інституції. За таких обставин саме церкви, активно включившись у реалізацію низки важливих соціальних програм, критично оцінюють стан дотримання чинного суспільного договору в Україні, пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Консолідованою і послідовною у цьому контексті є позиція Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦ і РО) як міжконфесійної інституції, метою якої є об'єднання зусиль віруючих у справі духовного відродження України, соціальної інтеграції, національної консолідації та координації міжцерковного діалогу. Свідченням солідарної позиції релігійних лідерів є заяви і звернення ВРЦ і РО зі суспільно значущих і соціально важливих питань, близько 50 з яких було ухвалено упродовж лише 2014 – 2020 рр.²³

²³ Див.: Сайт Офіційного інтернет-представництва Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: <http://vrciro.org/ua/component/content/>

Водночас, аналізуючи сучасний стан міжцерковних відносин в Україні, зміну імперативів, які відбулися в них з часу Революції Гідності і які тією чи тою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігійного комплексу на українське суспільство, наукове та експертне середовище висловлюється неоднозначно і більшою мірою навіть критично²⁴.

Відсутність належного дієвого діалогу між церквами (за винятком формату ВРЦ і РО), особливо ускладненого з початком російсько-української війни, не дає достатніх підстав сподіватися на віднайдення ними у найближчій перспективі своєї "української" моделі конструктивних міжконфесійних взаємин. За фактом маємо ситуацію протистояння великих церков, глибоких розділень, основне і найбільше з яких – між західним і східним християнством, візантійсько-московською і католицько-протестантськими традиціями. Ситуацію, в якій опинилися головні християнські церкви після Майдану, ряд дослідників оцінюють як точку біфуркації, невизначеності і мало ще усвідомленої "найсерйознішої кризи за їхню новітню історію"²⁵. Важко не погодитися із думкою релігієзнавця М. Черенкова, що навіть така непересічна подія, як утворення автокефальної канонічної Православної церкви України (ПЦУ), "... не стало і не стане подією, значущою для всіх ... Набуття Томасу саме по собі є внутрішньоцерковною подією, і значення цієї події для багатоконфесійного українського суспільства залишається малозрозумілим"²⁶.

З урахуванням викладеного вище щодо вражаючих темпів українського релігійного відродження, подолання гострих

²⁴ Див., зокрема: Черенков М. Християнська єдність як виклик (23.05.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/; Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України: інтерв'ю з Людмилою Филипович, завідувачкою відділу історії релігії та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України (03.01.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/

²⁵ Чорноморець Ю. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі (09.10.2015). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/

²⁶ Черенков М. Після Томосу вчимося жити разом (01.10.2019). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/77131/

міжконфесійних конфліктів, помічених навіть зарубіжними фахівцями унікального конфесійного багатоманіття та плюралістичності релігійного ландшафту країни, непросто прийняти такі категоричні судження щодо сучасного стану релігійного комплексу України. Втім, неможливо не помітити ті очевидні зміни імперативів, які відбулися в ньому з часу Революції Гідності 2013–2014 рр. і які тією чи іншою мірою формують потенціал інтегративного впливу релігійного комплексу на сучасне українське суспільство.

Здатність релігії, релігійних вірувань та організацій сприяти соціальній інтеграції на рівні всього суспільства в цілому головним чином залежить від їх поширеності та впливовості в цьому суспільстві. У цьому контексті, насамперед, відзначимо, що рівень декларованої релігійності українського суспільства залишається традиційно високим. Її інтегрований показник (релігійна поведінка, релігійне знання, індивідуальна побожність, релігійно інституційне залучення) цілком зіставний із загальною тенденцією, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Латвію, Естонію, Білорусь).

Так, за даними соціологічної служби Центру Разумкова*, кількість тих, хто вважає себе віруючим, на жовтень 2020 р. становила 67,9% (дослідження 2014 р. зафіксувало зростання, порівняно з "довоєнним" 2013 р., з 67% до 76%), тих, хто вагається між вірою і невір'ям – 13,0% (2013 р. – 14,7%, 2014 р. – 7,9%). Невіруючими визнали себе 4,2% опитаних (2013 р. – 5,5%), переконаними атеїстами – 3,8% (2013 р. – 2,5%). Як і раніше, рівень релігійності має виразний регіональний характер:

* Останнє за часом загальнонаціональне дослідження було проведене Центром Разумкова з 1 по 8 жовтня 2020 р. в усіх регіонах України, за винятком АР Крим та тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей. Опитано 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Тут і далі застосовується такий розподіл областей по регіонах: **Захід:** Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр:** Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; **Південь:** Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід:** Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

віруючими вважають себе від 87,7% жителів Заходу, 64,6% – Центру, 60,6% – Сходу, до 54,8% – Півдня країни. Привертає увагу зниження рівня релігійності в Центрі країни, де максимуму цього показника було досягнуто у 2014 р. (82,4%). Досить постійним є рівень релігійності у Південному та Східному регіоні. На відміну від Заходу та Центру країни, у 2014 р. тут не фіксувалося сплеску релігійності – її показник залишався на рівні 2010 р. Натомість у 2016 – 2019 р. Південь і Схід демонструють значні коливання рівня релігійності, які, очевидно, відображають загальну суперечливість змін у масовій свідомості цих регіонів після 2014 р.

Утім, видається, що нині релігійність існує переважно на рівні релігійного почуття: більшість (65,2%) опитаних вважають, що "людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію". Ця точка зору переважає в усіх регіонах України, за винятком Заходу (41,3%), де 51,7% респондентів переконані, що "віруюча людина повинна обов'язково сповідувати ту чи іншу релігію"²⁷.

У своєму масовому вияві релігійність є декларативною, неглибокою. Маємо значний дисонанс між самовизначенням українських громадян як віруючих осіб та реальною релігійною поведінкою останніх. Кількість громадян, які відвідують релігійні служби, зібрання, служіння, становить 53,3% (не відвідують 46,5%) і є меншою, ніж кількість тих, хто визнав себе віруючим (67,9%). Близько половини (47,2%) опитаних відвідують служби лише на релігійні свята. Як і раніше, ця форма релігійної практики найбільшою мірою властива жителям Заходу (84,4%), найменшою – Сходу (36,9%) та Півдня (32,5%) країни.

Отже, наведені вище дані соціологічних опитувань переконливо стверджують про наявність надто низької релігійної активності навіть тих громадян, які декларують себе віруючими. Низький рівень відвідування ними релігійних служб не надає належних підстав стверджувати про їх тісний зв'язок з громадами,

²⁷ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000 – 2020 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2020. 110 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religa.pdf

відносно системну участь у колективних діях, під час яких і відбувається відтворення релігійних почуттів, усвідомлення себе частиною єдиної спільноти, формування та закріплення солідаристських настроїв. Подібні спостереження варто неодмінно враховувати під час аналізу наявного інтегративного потенціалу релігійного комплексу.

За даними соціологічної служби Центру Разумкова, станом на 2020 р. розподіл конфесійних уподобань в Україні від початку моніторингу (2000 р.) не зазнав особливих змін. Як і раніше, більшість (62,3%) громадян відносять себе до православ'я (від 69,9% жителів у Центрі до 46,3% на Заході), 9,6% визнали себе греко-католиками (на Заході – 38,2%), 1,5% – протестантами, 1,2% – римо-католиками, прихильниками ісламу – 0,5% та іудаїзму – 0,1%. Просто християнами назвали себе 8,9% опитаних. Не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань 15,2% (привертають увагу такі групи громадян на Півдні та Сході країни – 23,6% і 22,6%, відповідно). Як бачимо, поряд зі звичною традиційною конфесійною релігійністю виникає і поширюється нетрадиційна конфесійність, синкретична релігійність. Подібні процеси спостерігаються в усьому світі, що дає підстави говорити про можливу реконструкцію традиційних релігійних систем та/або посилення нових форм релігійності. Тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігієзнавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру індивідуально, а не через належність до релігійних об'єднань.

Тим не менше, творення християнської єдності, плюралістичної моделі міжконфесійних відносин апріорі багато в чому мало б залежати від якості православного комплексу, який, за визначенням, мав би бути базисною складовою цього процесу і головним генеруючим чинником солідаристських настроїв. Адже за віросповіданням Україна є країною християнською (96,9% до загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 2020 р.), частка православних релігійних організацій становить більшість (53,7%), а переважна більшість віруючих громадян (69,9%) відносять себе до православних. Утім, інституційна розколотість українського

православ'я (в ньому присутні УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ – до 2019 р.; УПЦ МП, новоутворена Православна церква України та самовідновлена УПЦ КП – з 2019 р.)^{*} та значні суперечності в середині нього істотно підважують потенціал православного комплексу у процесах суспільної консолідації.

Переважаюча мережа релігійних організацій УПЦ в юрисдикції Московського патріархату (на 1 січня 2020 р. – 12410 організацій, або 62,8% православних утворень України), які охоплюють усю територію країни і за чисельністю є домінуючими у 22 із 25 регіонів (за винятком Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей), давала формальні підстави духовному керівництву Церкви доволі тривалий час стверджувати, що саме УПЦ МП "зшиває" всю країну, об'єднує вірних у всіх регіонах та має такий потенціал миротворця, яким не володіє жодна з інших церков. Ставлення УПЦ МП до подій, пов'язаних з анексією Криму, розв'язаною Росією війною на Сході країни, громадянською мобілізацією суспільства на захист демократичного, проєвропейського вектора розвитку та суверенності Української держави з очевидністю доводять усю безпідставність таких тверджень²⁸.

УПЦ МП після зміни глави Церкви – відходу митрополита Володимира (Сабодана) і обрання на його місце у серпні 2014 р. митрополита Онуфрія (Березовського) все більше відгороджувалася від суспільства, держави, вірних інших церков, заганяючи себе у добровільне гетто. Жодного слова щодо засудження сепаратизму, російського вторгнення не пролунало з боку духовних лідерів Церкви з часу кровопролиття на Сході України. Активно артикулюючи виняткову роль УПЦ МП у примиренні сторін, ієрархи Церкви свідомо замовчують важливий ключовий момент:

^{*} На Об'єднавчому соборі 15 грудня 2018 р. УПЦ КП та УАПЦ створили Православну церкву України (ПЦУ) і заявили про саморозпуск. У травні 2019 р. почесний Патріарх Філарет відкликав свій підпис під рішенням про створення ПЦУ та проголосив відновлення УПЦ КП. Наразі в Україні фактично діють три православні деномінації – ПЦУ, УПЦ МП та УПЦ КП.

²⁸ Див. у: Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. №3–4 (95–96) С. 141–192.

ідеться не про громадянський конфлікт, а про відкриту агресію, без якої б неможлива була анексія Криму та війна на Донбасі. Гостро критикуючи українську владу як головного винуватця подій на Сході країни, ієрархи УПЦ МП не висловлюють жодної критики – як відкритої, так і не публічної – на адресу агресора, яким є Російська Федерація. Церква українських вірян, яка, перебуваючи у канонічній єдності з Москвою, природно мала б стати адвокатом України перед Росією, свідомо уникає такої місії.

Поширюючи риторичну проміну "громадянський конфлікт", демонструючи непідтримку українських військ аж до закликів до зриву мобілізації, керівництво і спікери УПЦ МП фактично перетворили себе в агентів Московської патріархії у просуванні концепту агресії РФ проти України як "священної війни" з "утисками православних в Україні" та відстоюванні "прадавніх канонічних територій", включно з Києвом, як "духовною колицкою святої Русі". Йдучи у фарватері ідеологічних конструктів кремлівських високопосадовців (православ'я як беззастережна антитеза Заходу), і Патріарх Кіріл, і предстоятели УПЦ МП загалом відверто вітають "русский мир" і не приховують, що саме себе вважають його гарантом і вирішальним фактором "слов'янської єдності"²⁹.

Після смерті митрополита Володимира став значно жорсткішим контроль з боку Московської патріархії за діями нового керівництва УПЦ МП, свободою виявлення думок, а особливо ж – за відкритими виступами духовенства з критикою проросійського політичного курсу ієрархів Церкви. Здійснені "кадрові чистки" певним чином посилили нуртуючу опозиційність у її лоні.

Видимою ознакою внутрішньоцерковної кризи став початок переходу окремих громад УПЦ МП до юрисдикції УПЦ КП. Такі переходи свідчили про зміну конфесійної належності. І якщо до війни вони мали поодинокий характер і відбувалися переважно через суб'єктивні персональні причини, не містили цивілізаційного світоглядного підґрунтя, то з початком російської агресії проти

²⁹Щетка Е. Геноцид в колыбели. Гундяев готовит для Украины передовой отряд Александров Невских (23.11.2016). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/65221/

України цей процес значно активізувався. Як наголошував А. Юраш, "у найдраматичнішій ситуації опинилися священники УПЦ МП. Де-факто ця Церква залишається в Україні чи не єдиним легітимним офіційно визнаним формальним і неформальним репрезентантом російської духовної традиції. Таке становище викликає стурбованість багатьох священнослужителів, які розуміють, що існувати Церкві так, як колись, тепер уже неможливо"³⁰.

Водночас, відсутність будь-яких намірів Московської патріархії щодо забезпечення реальної самостійності УПЦ МП, її наполегливі прагнення й надалі тримати Українську православну церкву в орбіті своїх необмежених впливів породжують "консервованість" внутрішньої ситуації в УПЦ МП порівняно з процесами у всеправославному українському середовищі. З одного боку, ризики церковного розколу, суттєвих інституційних і соціальних втрат стоять на заваді подальшому руху на зближення з Москвою, а з іншого – відсутність належного потенціалу проукраїнського сегмента не дозволяє рішуче заявити про розрив з Московською патріархією. При всьому згортанні своєї видимої присутності в суспільстві УПЦ МП переживає складні внутрішні, часто невидимі ззовні, процеси самовизначення, віросповідної, соціальної, політичної й культурної ідентифікації.

Наростання політичної та соціальної нестабільності в суспільстві, різновекторність соціокультурних переваг за дефіциту інтегруючих ідей актуалізували пошук наскрізних стрижнів національної конструкції, серед яких поважне місце, як і раніше, займають релігійні. У ролі одного із них серйозно розглядається Українська помісна православна церква. Проблема помісності українського православ'я, яка належить до суспільно-значущих від моменту поновлення незалежності України в 1991 р., в сучасних реаліях виходить за культурно-історичні та суто церковні межі і розглядається крізь призму суспільної мобілізації, національної

³⁰Юраш А. Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні (29.03.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/-interchurch_relations/70626/

стійкості, а отже, національної безпеки та зміцнення незалежності Української держави.

Об'єднавчий Собор УПЦ за участі у ньому священноначалля УПЦ КП, УАПЦ та лише двох митрополитів УПЦ МП (остання обставина серйозно "понижила" статус Собору як "об'єднавчого") відбувся 15 грудня 2018 р., і те, що на ньому було проголошено створення в Україні нової православної церкви та обрано її предстоятеля, можна вважати його головним успіхом. Навмисна інформаційна закритість усього "об'єднавчого" процесу від священства й мирян усіх трьох українських церков і від суспільства в цілому сприймалася як спроба організації чергового "договорняка" між церковними і політичними елітами. Саме цією обставиною значною мірою варто пояснювати той факт, що суспільство і до сьогодні уповні не усвідомлює масштабів важливості, реального значення події.

Свідченням цьому є ті зміни, які відбулися з часу проведення Собору у церковно-конфесійному самовизначенні вірних, зумовлених зміною організаційного православ'я в Україні. Так, за даними Центру Разумкова, кількість віруючих серед українців на 2020 р. становила 67,9%. Очевидний їх відплив, порівняно з 2018 р., відбувся із груп вірних УПЦ КП (42,6% та 3,74%, відповідно) та із УАПЦ до новоутвореної ПЦУ (20,3% – на 2019 р. та 29,8% – на 2020 р.) і, що особливо насторожує, до "просто православних", частка яких лише за два роки зросла від 34,8% до 43,3%. Привертає увагу і певне зростання у 2020 р., порівняно з 2018 р., частки вірних, які ідентифікують себе з УПЦ у юрисдикції Московського патріархату (21,7% і 19,1%, відповідно). Останній факт доводить неусталеність та неоднозначність вибору вірних, зумовлених відсутністю чіткого розуміння сутності тих процесів, які відбуваються у православному сегменті релігійного ландшафту суспільства. Водночас, дослідження не фіксує якихось істотних змін у церковно-конфесійному самовизначенні вірних інших деномінацій.

Проект творення Православної церкви України (ПЦУ), який, з одного боку, не передбачав відповідного діалогового формату, достатньо предметного обговорення умов об'єднання і вирішував проблему радикальним способом ("ви з нами чи проти нас"), а з

другого – містив очевидний факт використання владного ресурсу, вже на початковому етапі зреалізовувався за сценарієм, далеким від оптимального. Як наслідок, Собор, який мав стати об'єднавчим, виявився, по суті, лише установчим. Конвертація церковного успіху у політичний (принаймні на пропагандистському рівні) позбавила можливості визначення позитивних орієнтирів та істинної мети самого церквотворення.

Православним українцям доведеться ще тривалий час вибирати між двома канонічними юрисдикціями – новоствореною ПЦУ та УПЦ у юрисдикції Московського патріархату, з боку якої, як і раніше, має місце активний "антикефальний" спротив і відсутність будь-яких сигналів щодо готовності до діалогу, пошуку компромісів і, врешті-решт, єдності.

За таких обставин на новоутворену незалежну Українську церкву очікує низка непростих викликів – забезпечення внутрішньої єдності, здатності до мінімізації конфліктів та творення власних знакових проєктів. І, насамперед, – віднайдення такої діалогічної моделі церковного примирення, яка б дозволила подолати розділення між українськими православними київської і московської орієнтації, позбутися кордону релігійного розколу українського суспільства. Тривалість становлення ПЦУ буде залежати і від її здатності утверджувати в Україні цінності відкритого європейського православ'я та християнської єдності. Лише на такому шляху, у взаємодії з громадянським суспільством і світовим християнством ПЦУ зможе підтвердити свою зрілість і своє право на духовне лідерство як вагомої консолідуючої соціальної сили (станом на 1 січня 2020 р. Церква налічувала 7097 організацій, з них 6890 громад).

Складними і неоднозначними процесами супроводжується життєдіяльність й інших акторів українського поліконфесійного ландшафту. Як і будь-яка інша, виклики глобального масштабу вочевидь відчуває Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Намагаючись рухатися за усталеним стратегічним планом, Церква (на початок 2020 р. налічувала 3660 організацій, у тому числі 3487 громад, 87,6% яких зосереджено у Галичині) реалізовує низку важливих соціальних проєктів з актуальних для суспільства тем.

Водночас, серйозною проблемою УГКЦ було і залишається питання внутрішньої як інституційної, так і сутнісної стабільності, підваженої існуючою амбівалентністю ідентичності УГКЦ, що продукує внутрішню напругу і конфлікти. Їх провокує і відсутність чітко сформульованої позиції Ватикану щодо України взагалі, й щодо Церкви зокрема, що усвідомлюється частиною греко-католицької спільноти як нехтування її інтересів.

Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що стимулює релігійно-етнічні суперечності.

Під потужним російським впливом, перетворюючись на популяризаторів ідеології і практики кремлівської концепції євразійства, перебувають деякі протестантські конфесії, насамперед баптисти і адвентисти. Навіть українському рідновірству притаманні деякі базові ідеологеми панславізму. Істотно дезінтегрують і дестабілізують ісламську спільноту країни конкуруючі на теперішній час релігійно-ідеологічні доктрини у мусульманському середовищі. Попри наявні тенденції до формування нової ідентичності (українські кришнаїти, українські буддисти, українські бахаї), все ще у більшості своїй залишаються поза українським контекстом державотворчих і суспільних процесів нові релігійні течії (НРТ), ігноровані в міжрелігійному спілкуванні.

Істотно зменшує інтегративний потенціал релігійного комплексу у процесах суспільної консолідації очевидна релігійна регіоналізація країни. Україна і надалі залишається поділеною на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні все ще переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Усі без винятку дослідження фіксують наявність різних типів релігійної культури та відповідних їм рівнів релігійної поведінки жителів Західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого. Зрештою, регіональні

особливості релігійної самоідентифікації населення України цілком корелюються з регіональними відмінностями системи ціннісних настанов і поведінкових моделей українських громадян. І відмінності ці між Західною і Східною Україною значною мірою є наслідком різниці впливів на них європейської цивілізації (протестантсько-католицького), з одного боку, та російсько-імперського (православного) і радянсько-імперського (атеїстичного), з іншого.

Аналіз процесів, що визначають сучасний стан релігійного ландшафту України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, які, не припиняючись з часу "повернення релігії" на зламі 1980 – 1990 рр., і надалі супроводжують функціонування українського релігійного комплексу. Характер цих змін є досить складним і неоднозначним. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, чисельною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння та суспільним запитом маємо констатувати наявність сталої тенденції змін балансу сил на релігійно-церковному полі країни і конфесійних преференцій, актуалізацію за давнених і новонабутих міжконфесійних розділень, послаблення раніше напрацьованого потенціалу міжцерковного діалогу та, особливо, всеправославного порозуміння. Артикуляція своїх "власних" історій і наративів, своєї винятковості та ексклюзивності не дозволяє церквам подолати старі і нові деструктивні стереотипи, заважає толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів.

Динаміка суспільних уявлень щодо ролі релігії та релігійних інституцій

Здатність релігії, релігійних організацій сприяти соціальній інтеграції як на рівні окремих груп, так і на рівні всього суспільства значною мірою залежить від їх впливовості в суспільстві, характеру та змісту суспільних уявлень щодо їх ролі за певних соціально-політичних умов у міжособистісних та суспільно-значущих взаємодіях.

Серед чинників, що мали визначальний вплив на формування таких суспільних уявлень у новочасний період, маємо виокремити

незгасаючий збройний конфлікт на Сході країни, спровокований агресією Російської Федерації, виборчі кампанії Президента України, Верховної Ради України 2019 р. та їх результати і, безумовно, процеси, пов'язані з наданням автокефалії українському православ'ю та творенням ПЦУ.

Принципові зміни суспільної свідомості у церковно-релігійному аспекті порівняно з 2018 р., фіксують як результати загальнонаціонального соціологічного дослідження Центру Разумкова 4–9 жовтня 2019 р., так і здійсненого ним вивчення громадської думки 1–8 жовтня 2020 р. Так, за даними соціологічного моніторингу попередніх років, неухильно зростає протягом 2000–2010 рр. показник важливості релігії в житті респондентів – 63,0% і 72,4%, відповідно, опитаних назвали релігію дуже або скоріше важливою. Утім, після 2010 р. позначилася тенденція до зниження важливості релігії. У 2018–2020 рр. кількість тих, хто визнав її важливість, коливалася в діапазоні 58,2–56,8% за одночасного зростання частки тих, для кого вона не була важливою (35,6% і 37,4%, відповідно). Як і рівень релігійності, визнання важливості релігії в житті громадян залежить від регіону: на Заході її вважають важливою 82,7% (проти 88,7% у 2018 р), в Центрі – 52,9% і 54,6%, відповідно, на Півдні – 50,4% і 49,8%, відповідно, на Сході – 42,1% і 40,3%, відповідно. Отже, тенденція до зниження рівня важливості релігії як у загальнонаціональному масштабі, так і в регіональному розрізі є очевидною. До того ж, у переліку 17 життєвих цінностей, що пропонувався респондентам, релігія незмінно посідає одне з останніх місць (у діапазоні 11–13, у 2020 р. – 13 позиція).

Важливим показником суспільного визнання ролі релігії є виявлений громадянами рівень довіри до церкви як до соціального інституту та до глав найчисельніших церков. Останніми роками (2016–2020 рр.) рівень суспільної довіри до церкви, помітно знизившись порівняно з 2014 р. (65,6%), все ж таки залишається досить високим і стабільним, незначно коливаючись у межах 58,6 – 60,1%. Як і раніше, виразно простежуються його регіональні особливості, корелюючись із загальним рівнем релігійності. Якщо у Західному регіоні церкві довіряють 83,0% респондентів (не

довіряють – 10,8%), то на Півдні – 61,4% і 16,1%, відповідно, в Центрі – 54,3% і 30,4%, відповідно, на Сході – 47,4% і 37,0%, відповідно. В усіх регіонах кількість тих, хто довіряє церкві, перевищує кількість тих, хто їй не довіряє. Однак, якщо на Заході баланс довіри/недовіри становить +72,2%, то на Сході – лише +17,4%. Привертає увагу і досить відчутна (22,4%) кількість тих, хто не зміг визначитися в цьому питанні, на Півдні країни.

Користуються довірою громадян і вищі ієрархи українських церков та церков, що помітні у релігійно-церковному просторі України. Рівень довіри до ієрархів у всіх випадках переважає недовіру. Найвищий рівень довіри серед глав найчисельніших церков в Україні має предстоятель ПЦУ митрополит Київський і всієї України Епіфаній – 44,3%, не довіряють – 18,8% (баланс довіри/недовіри становить +25,5%). Митрополиту Київському і всієї України Онуфрію довіряють 31,9% опитаних, не довіряють – 26,0% (баланс +5,9%), Верховному архієпископу Києво-Галицькому Святославу (Шевчуку) – 29,3% і 16,3%, баланс +13,0%. Водночас, частка тих, хто довіряє Патріарху Київському і всієї Руси-України Філарету, лише незначною мірою перевищує частку тих, хто йому недовіряє (29,3% і 25,1%, баланс +4,2%). Принагідно зазначимо, що у 2018 р. рівень довіри до нього становив 42,5%, недовіри – 19,5% (баланс +23,0%). Довіру до Вселенського Патріарха Варфоломія наразі засвідчують 32,1% опитаних, недовіру – 15,7%. Високим є рівень довіри до Папи Римського Франциска – 45,4% проти 14,1% тих, хто йому не довіряє. Найнижчим є рівень довіри до Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла. Якщо у 2013 р. довіра українських громадян до нього перевищувала недовіру (38,2% і 25,3%, баланс +12,9%), то надалі, з початком і продовженням агресії РФ проти України цей баланс змінився протилежним чином. На 2020 р. довіряють йому лише 15,0% громадян проти 44,7% тих, хто не довіряє (тобто, баланс – 29,7%).

Як і попередні, дослідження 2020 р. фіксує наявний дисонанс між загалом високим і стабільним рівнем довіри до церкви і рівнем її визнання як морального авторитету. Наразі моральний авторитет за церквою визнали 44,5% респондентів (у 2010 р. – 56,3%, 2013 р. –

49,9%, 2018 р. – 45,0%). Не вважають її моральним авторитетом 39,7% (у 2010 р. – 26,5%, 2013 р. – 34,5%, 2018 р. – 34,8%).

В оцінках громадян із цього питання простежуються виразні регіональні відмінності і залежність від конфесійно-церковної визначеності. Так, на Заході країни церква є моральним авторитетом для 76,6% опитаних (2018 р. – 73,6%), а не вважають її такою 12,7% респондентів (2018 р. – 10,6%). Значно нижчим є показник визнання за церквою морального авторитету у Центрі (44,9% проти 41,2% у 2018 р.) та досить значної частки тих респондентів, хто такого авторитету за нею не визнає – 36,8% (2018 р. – 34,3%). На Півдні та Сході країни більшість або відносна більшість опитаних (41,9% і 67,3%, відповідно) не вважають церкву моральним авторитетом. За конфесійно-церковною ознакою церква є моральним авторитетом для 86,5% вірних УГКЦ, 64,1% – УПЦ МП, 57,3% – ПЦУ і лише 30,8% і 32,6% для "просто православних" і "просто християн", відповідно. Примітно, що лише 19,6% респондентів висловили впевненість у тому, що "більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи".

Українське суспільство і надалі залишається загалом толерантним до сповідання різних релігій. Переважна більшість громадян (76,0%), як і у 2018 р. (74,4%), вважають, що "будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування" (44,7%) або "всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога" (31,3%). Такий високий рівень суспільної релігійної толерантності зберігається упродовж тривалого періоду (у 2000 р. цей показник був на рівні 76,0%) і, як бачимо, не виявляє змін під впливом суспільно-політичних і релігійних процесів. Лише 6,9% опитаних у 2020 р. схильні вважати, що "істотною є лише та релігія, яку я сповідаю" (у 2000 р. таких було 8,9%, а у 2018 р. – 9,3%), а ще 14,8% впевнені в тому, що "право на існування мають лише традиційні для нашої країни релігії" (2000 р. – 11,4%, 2018 р. – 14,1%).

Очевидною складовою нинішніх українських реалій є наявність доволі суттєвої соціальної напруженості в суспільстві. Дослідження впливу релігійного чинника на формування або стимуляцію такої напруженості постійно перебуває у полі зору вітчизняних соціологів.

Зокрема, за результатами моніторингового опитування 2017 р., яке щорічно здійснює Інститут соціології НАН України, на запитання, *"Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?"*, варіант, пов'язаний із конфліктом між церквами, обрали лише 7,0% усіх опитаних. Якщо порівняти за відносною частотою згадувань, то цей варіант посів третє знизу з шістнадцяти можливих місць (рідше за нього згадувалися лише загроза терористичних актів та вплив біженців і мігрантів). Не спостерігається за частотою згадувань цієї проблеми суттєвих регіональних відмінностей: якщо на Сході та Донбасі відповідний варіант відповіді обирали близько 4,0%, то в Центрі та на Заході – близько 6-7%. Єдиним винятком є Південь, де частка вибору конфліктів між релігійними організаціями як чинника напруженості становить 16,6%³¹.

Чутливими індикаторами змін, що свідчать про стан соціальної напруженості в суспільстві, є динаміка актуальних страхів населення, у структурі яких за останні роки відбулися помітні зміни. За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2018 р., рівень страхів населення, порівняно з минулими роками, хоча й не дуже суттєво, але знизився з більшості позицій. Попри те, що головні з них (соціально-економічні) упродовж років і надалі займають перші місця в ієрархії побоювань пересічних українців, дані 2018 р. демонструють деяке зниження їх поширеності (зростання цін: у 2017 р. і 2018 р. 77,1% і 74,3%, відповідно; безробіття: 60,6% і 57,8%, відповідно; не виплати зарплат, пенсій тощо: 62,7% і 57,0%, відповідно). Водночас, спостерігається помітне підвищення частки (особливо порівняно з 2013 р.) таких соціальних загроз, як міжнаціональні конфлікти (2013 р. – 14,3%, 2017 р. – 17,4%, 2018 р. – 20,1%) та міжрелігійні конфлікти (8,6%, 8,2% та 14,7%, відповідно)³².

³¹Парашевін М. Сприйняття населенням країни діяльності релігійних організацій: конфліктологічна складова. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 4(18). Київ, 2017. С. 374.

³²Соболева Н. Чого сьогодні бояться українці. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 5(19). Київ, 2018. С. 286, 287.

Деякі зміни, як засвідчило дослідження Центру Разумкова у 2020 р., сталися у позиціях громадян стосовно чинників конфліктів, які траплялися між вірними різних церков. Так, у 2019 р., порівняно з 2018 р., респонденти дещо частіше вказували на майнові чинники (35,6% і 28,0%, відповідно) та прагнення церковних ієрархів до владних повноважень (28,6% і 25,1%, відповідно) як причини міжконфесійних конфліктів. Наразі ж першу позицію з голосами відносної більшості (40,1%) посіли чинники "суто політичні", майновий чинник відзначили 34,8% респондентів, владні амбіції церковних ієрархів – 28,9%. Слід зазначити також зростання значимості у громадянській думці такого чинника конфліктів, як "національне питання" (2020 р. – 19,3%, 2019 р. – 14,1%), а також ролі в цьому ЗМІ: якщо у 2019 р. тезу про те, що "ЗМІ роздмухують релігійну нетерпимість і міжцерковні конфлікти" підтримали 12,4%, то наразі – 19,3% опитаних.

Здійснений соціологічною службою Центру Разумкова моніторинг (2020 р.) надає підстави для спостережень щодо ролі та впливовості церкви в сучасному українському суспільстві. Насамперед, помітною тенденцією 2013–2020 рр. є зменшення рівня позитивної оцінки ролі церкви (2013 р. – 50,6%, 2018 р. – 48,5%, 2019 р. – 44,5%, 2020 р. – 39,9%). При цьому частка респондентів, які вважають, що "церква відіграє негативну роль", статистично є незначною (4,3%, 4,7%, 7,1% і 5,3%, відповідно). Практично, сталою (близько третини) залишається частка громадян, які відзначають, що "церква не відіграє помітної ролі" (34,3%, 31,6%, 30,1% і 36,7%, відповідно). Позитивні оцінки ролі церкви в українському суспільстві переважають лише на Заході (71,0%). На Сході відносна більшість (47,3%) опитаних вважають, що "церква не відіграє помітної ролі".

Визначаючи роль церкви у суспільному житті, 31,0% респондентів підтримують тезу, що "релігія не впливає на життя суспільства". Більшість громадян визнають позитивний вплив релігії на певні аспекти суспільного життя. Проте привертає увагу послідовне впродовж 2014–2020 рр. зниження рівня таких оцінок. Так, частка тих, хто вбачає роль релігії у тому, що вона "підвищує

моральність і духовність людей", знизилася з 78,5% у 2014 р. до 68,4% у 2020 р.; кількість тих, хто бачить її "одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури" – з 69,1% до 58,6%, відповідно; переконаних у тому, що релігія є "одним з чинників демократичного суспільства" – з 55,4% до 52,2%, відповідно. Водночас, значними частками громадян з тенденцією до їх сталого зростання є ті, які вважають, що "релігійні організації беруть слабку участь у соціальній роботі..." (2014 р. – 38,8%, 2020 р. – 44,6%), "релігійні діячі стоять осторонь... соціальних проблем сучасності" (32,2% і 36,1%, відповідно), "релігія є мало пристосованою до потреб сучасної людини" (21,3% і 33,8%, відповідно), "релігія робить людей неактивними, байдужими до того, що відбувається у суспільстві" (13,8% і 19,7%, відповідно), "релігія шкідлива, оскільки роз'єднує людей на різні конфесії" (12,7% і 21,1%, відповідно). Зросла кількість і тих респондентів, хто підтримує тезу "релігія є елементом політичного життя" (34,0% і 46,0%, відповідно).

Аналіз процесів, що визначають сучасний стан релігійного середовища України, засвідчує наявність істотних релігійно-конфесійних трансформацій і сутнісних змін, характер і впливи яких є досить складними і неоднозначними. Поряд з його існуючою віросповідною багатоманітністю, численною інституційною мережею, певним досвідом соціального служіння маємо сталу тенденцію зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни, актуалізацію за давнених і новонабутих міжконфесійних розмежувань. Артикуляція своїх "власних" історій і наративів, своєї винятковості та ексклюзивності не дозволяє церквам подолати деструктивні стереотипи, заважає толерантизації міжконфесійних відносин, формуванню і реалізації спільних інтегруючих і консолідуючих соціально значимих проєктів.

За обставин розбалансованості організму релігійного комплексу, дисгармонії інтересів його суб'єктів в умовах полікультурності та поліконфесійності соціуму країни релігія здатна каталізувати процеси суспільної дезінтеграції, а переплітаючись з етнічними та політичними суперечностями, надавати їм більшої напруженості та емоційності. Зазначені вище процеси зумовлюють

й очевидну амбівалентність та контраверсійність уявлень громадян щодо ролі релігії і церкви в суспільному житті – від традиційного високого рівня довіри до сталого зниження рівня оцінок їх значимості в житті громадян і суспільно-політичних процесах країни.

Державна політика національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу інтегративного потенціалу релігії і релігійних організацій в Україні стоїть перед необхідністю вирішення низки пріоритетних завдань, якими є:

1. Системна концептуалізація правових регуляторів етнонаціональних відносин загалом, важливих для мінімізації загроз етнічних конфліктів, а насамперед – для посилення консолідації загалу населення країни як української громадянської нації, розвитку її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

2. Подальше законодавче удосконалення практики реалізації державного принципу верховенства права і сили закону як у державно-церковних відносинах взагалі, так і у регулюванні діяльності релігійних організацій та їх представників зокрема.

3. Активізація роботи Державної служби України з етнополітики, зокрема, утворення при ній з метою більш повного залучення громадськості до обговорення питань етнополітики та свободи совісті, забезпечення інформаційної взаємодії всіх суб'єктів міжнаціональних та міжконфесійних відносин постійно діючої громадської Експертної ради. Новоутворена інституція за участі членів Експертної ради має організовувати та проводити дискусії, надавати фахові консультації з питань етнополітики та свободи совісті народним депутатам України, відповідальним працівникам органів державної влади та місцевого самоврядування.

4. Важливим аспектом є розробка та реалізація поточних і перспективних програм державної політики у сфері відносин церкви, держави і суспільства, які б враховували регіональні особливості етноконфесійних процесів і забезпечували їх нормалізацію; втілювали у життя принципи поліконфесійності

суспільства і свободи релігії, виступали надійним запобіжником зловживання нею; формулювали таку модель державно-церковних відносин, за якої режим відокремлення церкви і держави на основі принципу субсидіарності передбачав би їх конструктивну співпрацю; ефективно сприяли актуалізації суспільно творчого потенціалу релігійних організацій і перетворенню суб'єктів вітчизняного релігійного ландшафту на прямих учасників активної соціальної дії.

5. Суспільна динаміка актуалізувала необхідність наукового осмислення новочасної ситуації для з'ясування та практичної реалізації найбільш ефективних механізмів і способів державної політики консолідації суспільства, в тому числі у сфері етнонаціональних і релігійно-конфесійних відносин. Серед пріоритетних напрямів наукових студій, які потребують державної уваги, – питання узагальнення історичного досвіду України в налагодженні інтегративно орієнтованої міжетнічної та міжконфесійної комунікації, збереження й розвитку спільної історичної, культурної та духовної спадщини етносів України, зміцнення громадянської ідентичності та забезпечення єдності української нації.

Розділ 16. ЕТНОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

Аналізуючи сучасні етнополітичні процеси та визначаючи перспективні напрями розвитку українського суспільства на шляху реалізації його євроатлантичних прагнень, не можна недооцінювати загроз національній єдності українства в умовах продовження російської агресії, анексії АР Крим, окупації частини Донецької, Луганської, спроб дестабілізації суспільно-політичної ситуації в інших областях, імперських зазіхань режиму Путіна на всю Україну. Відновлення територіальної цілісності та суверенітету країни значною мірою залежить від етнонаціональної консолідації суспільства, від збереження етнокультурної та формування громадянської ідентичностей. Не дивлячись на те, що за роки незалежності у сфері етнонаціональних відносин в Україні відбулися суттєві позитивні зміни, питання взаємовпливів етнонаціональної ідентичності громадян та державної етнонаціональної політики в контексті нових зовнішніх та внутрішніх викликів залишаються актуальними. З одного боку, вдалося здолати більшість стереотипів, успадкованих від тривалого перебування України в складі російської та радянської імперій, а з другого, все ще залишаються відчутними залишки колоніального мислення, зросійщення та комунізації суспільства. Успадковані совкові стереотипи всіляко реанімуються рецидивами великодержавного шовінізму, парадигмою "русского міра", гібридною війною й агресивною політикою Російської Федерації. Європейський вибір України, цінності Помаранчевої, а за нею Революції Гідності орієнтують на подальшу демократизацію усіх сфер суспільного розвитку, включаючи етнонаціональні відносини. Стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору 2 лютого 2019 р. був закріплений у Конституції³³.

³³ Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 9, ст.50

Маркером позитивного іміджу держави, засадничим принципом її сталого розвитку є дотримання основних свобод людини, прав корінних народів та національних меншин. Однією з цілей сталого розвитку (ЦСР) до 2030 р., проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) від 25 вересня 2015 року № 70/1 з урахуванням специфіки розвитку України та викладених у Національній доповіді "Цілі сталого розвитку: Україна" є скорочення нерівності (ЦСР №10), у т. ч. запобігання проявам дискримінації в суспільстві (завдання 10.2). До 2030 р. планується підтримати законодавчим шляхом та заохотити активну участь усіх людей у соціальному, економічному і політичному житті незалежно від їхнього віку, статі, інвалідності, раси, етнічної належності, походження, релігії та економічного чи іншого статусу³⁴. Держава зобов'язується протидіяти появі будь-яких форм нерівності чи привілейованості однієї соціальної групи над іншою. Відповідно це стосується усіх груп – соціальних, вікових, гендерних, етнічних, релігійних і потребує подальшого оновлення етнополітичного менеджменту, адекватного наукового прогнозування та супроводу.

Метою нашого дослідження є аналіз дієвості чинників, які впливають на етнонаціональну та етнокультурну ідентичність (самосвідомість) громадян України, що своєю чергою зумовлює необхідність модернізації етнонаціональної політики в контексті очікуваних суспільно-політичних трансформацій, задекларованих, зокрема й у ході президентських та парламентських виборів, спрямованих на національну консолідацію з урахуванням викликів російської агресії.

Носієм громадянської, культурної, етнічної, релігійної та інших ідентичностей виступають індивід (громадянин), група (вікова, професійна, етнічна), суспільство в цілому. Найбільш яскравим проявом громадянської групової ідентичності українців стало голосування за підтримку Акту про державну незалежність України. З 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до

³⁴ Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. С. 78, 160.

списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). З них позитивно відповіли 28804,1 тис. (90,32%). Незалежність України підтримали усі регіони та усі етнічні групи. У нових суспільно-політичних умовах усі етнічні спільноти отримали такі можливості, яких вони не мали в умовах тоталітарної командно-адміністративної моделі управління державою.

З проголошенням незалежності перед Україною постало завдання вироблення власної моделі етнополітичного розвитку, узгодження національного законодавства з нормами міжнародних організацій: ООН, ЮНЕСКО, ПАРС, ОБСЄ, гармонійного поєднання інтересів усіх етнічних груп, які проживають у державі, формування сприятливих умов для їх активної участі в політичному, соціально-економічному й культурному житті. Протягом порівняно короткого терміну була створена нова нормативно-правова база, яка в основному забезпечує баланс і потреби розвитку етнічної більшості й етнічних меншин. У фундамент цього політико-правового поля було покладено досвід Української революції 1917–1921 рр., а також зарубіжних демократичних країн. Основу сучасної етнополітики становили: Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Закон України "Про національні меншини в Україні". Ці документи, а головне Конституція, закріпили тлумачення поняття "український народ" як громадянське об'єднання українського етносу (нації), корінних народів, національних меншин та етнічних груп.

Пріоритетом національної політики перших років незалежності стало усвідомлення нових реалій, за яких колишні, формально рівні етнічні спільноти України умовно розділися на титульний і державотворчий український етнос його союзників – національні меншини та етнічні групи. Значна частина меншин, насамперед поляки, євреї, кримські татари, більшість росіян виступили активними учасниками руху за незалежність України, долучилися до державотворчих процесів. На цьому шляху викристалізувалися такі основоположні принципи етнонаціональної політики: 1) усунення залишків тоталітарної моделі управління етнонаціональними

відносинами, які базувалися на повному й беззастережному контролі за всіма сферами і проявами міжетнічних відносин та монопольному праві держави самостійно ухвалювати рішення щодо можливих міжетнічних суперечностей; 2) усебічна державна і громадська підтримка самобутнього національно-культурного розвитку етнічних спільнот та їх самовизначення у національно-культурному вимірі, який не загрожує територіальній цілісності держави; 3) гарантування всім громадянам рівних громадянських та політичних прав, попри їх етнонаціональну належність; 4) визначення прав національних меншин у їх органічній єдності із правами людини; 5) пріоритет норм міжнародного права із захисту національних меншин над нормами національного права³⁵.

Знаковим для поширення європейських стандартів міжетнічної комунікації стало приєднання України до Ради Європи, підписання Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Україна намагається дотримуватися та впроваджувати у життя принципи, що містяться у міжнародних документах, які стосуються повністю чи частково, захисту прав націй і національних меншин, зокрема у: Загальній декларації прав людини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенції про дискримінацію в галузі найму і зайнятості, ухваленій Міжнародною організацією праці, Конвенції ООН про заборону всіх форм расової дискримінації, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН, Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) "Про правові засади та основні механізми етнонаціональної політики", підписану в Гельсінкі, Паризькій хартії для нової Європи, прийнятій державами – учасниками НБСЄ, Резолюції Московської наради країн – учасниць НБСЄ з людського виміру, Резолюції 47/135 Генеральної Асамблеї ООН "Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин", Віденській декларації й додатках до неї "Національні меншини" та "Декларація і план дій

³⁵ Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. К. 2009. С. 157.

проти расизму, ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості" та ін.³⁶. Фактично всі європейські держави створили життєздатні моделі співжиття людей різного етнічного походження, розробили і впровадили в практику відповідне законодавство. Встановлення форм реалізації прав іноетнічного населення в кожній з країн залежить від особливостей правової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо³⁷.

Паризька хартія для нової Європи віднесла права національних меншин до числа восьми пріоритетів на майбутнє для континенту. Одним з ефективних шляхів та засобів у сфері конфліктної превенції стало запровадження посади Верховного комісара з питань національних меншин (ВКНМ), яку було започатковано рішенням Гельсінського саміту НБСЄ навесні 1992 р. Згідно з Мандатом, ВКНМ забезпечує "раннє попередження" та, якщо потрібно, "ранню дію" щодо суперечностей, пов'язаних із міжетнічними відносинами, які "мають потенціал перерости в конфлікт у регіоні НБСЄ, що загрожуватиме миру, стабільності чи відносинам між державами учасниками"³⁸. ВКНМ було вироблено низку пакетів рекомендацій: Гаазькі рекомендації про права національних меншин у галузі освіти, Ословські рекомендації про мовні права національних меншин, Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у громадському житті, Рекомендації з використання мов меншин у телерадіомовленні, Рекомендації з питань поліцейської діяльності в багатонаціональному суспільстві, Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств та ін. У практичній діяльності органи державної влади України намагаються застосовувати рекомендації ВКНМ та неухильно дотримуватись їх.

Аналіз процесу формування національного законодавства України, його змістового наповнення свідчить, що в ньому закріп-

³⁶ Україна – сузір'я культур. К. 2018. С. 17.

³⁷ Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. Віче. №18, вересень 2011. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2705/>

³⁸ Тищенко Ю. Права національних меншин, етнічних груп на політичну участь у виборних органах. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Tyshchenko-Note%20on%20minorities.pdf>. С. 3

лено фундаментальні норми міжнародні права щодо захисту національних меншин: право на існування; право на використання рідної мови; право на розвиток етнокультурної самобутності; право на освіту; право на свободу мирних зборів, віросповідання, виявлення поглядів, думки, совісті; право рівної участі в державотворчих процесах; право на одержання й поширення інформації та ідей своєю мовою без втручання держави та незалежно від кордонів; право на збереження середовища проживання в місцях їхнього історичного та сучасного розселення.

За рівнем правового забезпечення основних прав і свобод національних меншин Україна посідає одне з провідних місць у Європі, про що свідчать такі факти: у вітчизняному законодавстві передусім відображено основні категорії індивідуальних прав, напрацьованих міжнародною спільнотою щодо осіб, які належать до національних меншин; у Конституції України, Законі "Про національні меншини в Україні" тощо закріплено колективний характер здійснення прав національних меншин, носіями котрих виступають етнічні групи як організовані та легалізовані спільноти; загалом українське законодавство враховує загальновизнані міжнародні стандарти захисту прав національних меншин, закріплюючи їхній правовий статус в Україні, й отримало високу оцінку міжнародних організацій та міжнародних експертів ³⁹.

Усе це сприяло збереженню міжетнічного миру в українському суспільстві та викликало певне самозаспокоєння владних структур. Вони недостатньо враховували політичні процеси, які відбувалися в Російській Федерації, особливо після встановлення режиму Путіна, перехід до реалізації глобальної стратегії, спрямованої на розмивання державності України й збереження її у зоні свого впливу, а також на не допущення інтеграції в ЄС та НАТО. Російська Федерація, спираючись на агентів впливу та проросійські сили, розгорнула гібридну війну з метою посіяти хаос, спровокувати внутрішні конфлікти, протестні настрої населення, в т. ч. на етнічному, мовному і релігійному ґрунті.

³⁹ Бородінов В. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин. Віче. №18, вересень 2011. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2705/>

Разом з тим, вітчизняні та зарубіжні експерти відзначають недостатню узгодженість термінів, окремих положень законодавчої бази у сфері етнонаціональних відносин, наявність правових колізій, наголошують на необхідності вироблення спеціального нормативно-правового акта, який би визначив основи (засади) державної етнонаціональної політики. Цей документ повинен, по-перше, чіткіше окреслити мету, принципи й довгострокові завдання етнонаціональної політики та механізми її реалізації; по-друге, визначити концептуальні основи подальшого законотворення, ухвалення управлінських та інших рішень і практичних дій щодо етнонаціональної сфери; по-третє, запровадити адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства; по-четверте, визначити параметри впровадження в законодавство норм та термінології міжнародного права⁴⁰. Ухвалення Концепції державної етнонаціональної політики, визначення статусу корінних народів видається сьогодні пріоритетним завданням для нового складу Верховної Ради України.

Далі детальніше розглянемо інші причини трансформації державної етнонаціональної політики. Результати переписів населення 1989 і 2001 рр., а також подальша статистика засвідчують тенденцію формування етнічної однорідності громадян України. Причинами зменшення кількості представників традиційних етнічних меншин, перш за все, слід вважати міграцію та старіння. Хоч більш новітніх даних офіційної статистики немає, але виглядає на те, що процес міжетнічної інтеграції набув незворотного характеру, а це підтверджує необхідність внесення коректив у державну етнонаціональну політику.

Вкрай негативним і принципово новим чинником етнодемографічних змін кризового спрямування, які заслуговують окремого розгляду, стала окупація Криму і частини Донбасу. На цих територіях мешкало 6,9 млн осіб, у т. ч. 3,4 млн росіян⁴¹. Близько 2

⁴⁰ Ляшенко О. О. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 130.

⁴¹ Скляр В. Чисельність та етномовний склад населення не підпорядкованих Україні територій Донецької та Луганської областей. *Наукові записки ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016 / 5–6 (85–86). С. 258–261.

млн громадян виїхало з окупованого Донбасу на материкову Україну. Навіть якщо вважати, що з Донбасу виїхали рівні частини українців та росіян – то на окупованій території залишилось 2,4 млн етнічних росіян. Вірогідно, що росіяни в етнічній структурі населення України складають сьогодні від 3 до 5 млн осіб, або від 7 до 11% населення. До того ж РФ всіляко заохочує сепаратистські та міграційні настрої, включаючи й видачу російських паспортів громадянам України.

Саме на тлі ескалації російської агресії, окупації значної частини території України, громадянська інтеграція і консолідація українського соціуму є й має бути постійним імперативом. Його важливою складовою є необхідність захисту інтересів кримсько-татарського народу, етнічних українців та осіб інших національностей, чий права брутално порушують окупаційні адміністрації⁴².

Після Революція гідності та початку російської агресії впродовж останніх восьми років Україна зуміла досягти нового стану національного консенсусу, що засвідчили соціологічні опитування: 95% респондентів погоджувались, що вони насамперед громадяни України, 92% визнавали своє українське етнічне походження⁴³. Для належності до тієї чи іншої етнічної групи від людини нічого не вимагається, окрім самоусвідомлення. З цієї спільноти не можна виключити, людина об'єктивно в ній знаходиться від народження і залишається в ній. Чим більше людей відновлювали свою українську етнічність, тим більше ставало патріотів України. Якщо у 2019 р. соціологічне опитування до річниці незалежності показало, що 83% громадян України вважають себе її патріотами⁴⁴, то у 2020 р. аналогічне опитування засвідчило зростання кількості

⁴² Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В. та ін. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 584–585.

⁴³ Калакура О.Я. Етнонаціональна складова консолідації суспільства. *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. 2018. С. 299–319.

⁴⁴ Патріотами вважають себе 83% українців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2764596-patriotami-svoei-kraini-vvazaut-sebe-83-ukrainciv.html>.

патріотичних громадян до 85%, а 59% готові у випадку виникнення відповідної загрози відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках ⁴⁵. Ця національна консолідація невіддільна від декомунізації, деколонізації та дерусифікації суспільства, вона сприяє очищенню від рудиментів тоталітарного минулого і совковості, актуалізує євроатлантичні перспективи. Громадськість, органи законодавчої та виконавчої влади, місцевого самоврядування стали докладати більше зусиль для запобігання і зняття конфліктних ситуацій в ході реалізації політики декомунізації та формування засад етнонаціональної єдності українства.

Важливе значення для зміцнення національної єдності мало прийняття Національної стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., Указу Президента України "Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини" та Розпорядження Кабінету Міністрів "Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року". Серед актуальних кроків у цьому напрямі – розробка Концепції державної етнонаціональної політики, нової редакції Закону про національні меншини, підготовка законопроекту щодо врегулювання статусу корінних народів ⁴⁶.

Особливістю сучасного стану етнокультурної та громадянської ідентичності українців є те, що виросло покоління, яке сформувалося або народилося у незалежній Україні. Це покоління уже не сприймає ні СНД (Співдружності незалежних держав), ні Митного Союзу, ні імперських амбіцій путінської Росії. Важливі зміни відбулися й у свідомості тих громадян, хто голосував за незалежність у 1991 р. Формальна належність до українського етносу, українське походження багатьох громадян стали чинником долучення до українського культурного світу та мовного простору.

З поміж складних аспектів етнонаціональної політики залишається мовно-культурна захищеність українців. У 2001 р.

⁴⁵ Патріотами вважають себе 85% громадян. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3117340-patriotami-ukraini-vvazaut-sebe-85-ukrainciv.html>

⁴⁶ Україна – сузір'я культур. К. 2018. С. 11–21.

українську мову вважали рідною 67,5% населення України що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 р. Вона є рідною для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших етнічних груп. Російську мову визначали як рідну 29,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2%. Російська мова була рідною для 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних груп. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4% і становила 2,9%. Нині в Україні мешкають носії близько 60 національних мов⁴⁷.

Сучасна ситуація в Україні супроводжується відходом від синдрому домінування двомовності її населення, причому мовні переваги значної частини громадян України не збігаються з їх етнічною самоідентифікацією. Загрозою громадянській єдності все ще залишається мовна і культурна асиміляція частини етнічних спільнот у бік російських мовних і культурних орієнтирів. Водночас неухильно відновлюються функції української мови як рідної мови для більшості етнічних українців та відновлення рідної мови для інших етнічних груп. Застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично була "меншинною", сприятиме становленню української мови як основної мови міжетнічного спілкування. Ухвалення, а головне впровадження, Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної", відкриває нові можливості для української мови. Соціологічні опитування свідчать, що у 2018 р. 63% респондентів вважали, що українська мова повинна бути єдиною державною. 17% виступали за надання російській мові статусу державної, 15% підтримували надання їй статусу офіційної в окремих регіонах.⁴⁸ У

⁴⁷ Панфілова Т.О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. С. 43

⁴⁸ Майже дві третини українців переконані, що українська мова повинна бути єдиною державною. 26.12.2018. URL: <https://www.unian.ua/society/10391289-mayzhe-dvi-tretini-ukrajinciv-perekonanishcho-ukrajinska-mova-povinna-buti-yedinoyu-derzhavnoyu.html>

2019 р., у т. ч. й шляхом широкого суспільного обговорення кількість прихильник статусу української мови як державної зросла до 66%⁴⁹. Цей тренд підтвердили дослідження, що проводилися у 2020-2021 роках. У 2020 р. прихильників російської мови як другої державної стало 13%, за регіональний статус російської мови виступає 18% опитаних⁵⁰. Нагадаємо, що мовно-культурний фактор є визначальним фактором у формуванні національних спільнот і що поширення однієї мови є найдієвішим чинником консолідації населення в межах однієї держави⁵¹. Зважаючи на виняткову суспільно-політичну актуальність та контroversійність мовного питання в Україні, яке нерідко використовується як фактор перманентного соціального напруження, його вирішення потребує послідовного дотримання законодавства про статус української мови. Державна мовна політика має бути спрямована на пошук міжнаціонального порозуміння в цій сфері, а це передбачає створення можливостей іншим мовним компонентам зайняти свою функціональну нішу в загальноукраїнському культурно-інформаційному просторі.

Свідченням відданості України європейським цінностям, дотримання нею відповідних стандартів стали чотири періодичні доповіді України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин як частини національного законодавства.

Важливою складовою етнонаціональної політики України залишається можливість дітей здобути середню освіту рідною мовою. На практиці можливість навчання рідною мовою забезпечується для 8 національних меншин: російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та

⁴⁹ Дві третини українців – за єдину державну мову. Опитування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2715844-dvi-tretini-ukrainciv-za-edinu-derzavnu-movu.html>

⁵⁰ Українська мова: шлях у незалежній Україні. Опитування. 10.09.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/ukrainska-mova-shlyakh-u-nezalezhniy-ukraini>

⁵¹ Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління за спеціальністю 25.00.02 – механізми державного управління. Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2008. С. 4.

словацької. Частка шкіл, де навчання проводиться українською мовою, зросла з 91% у 2016 р. до 93% у 2017 р. Регіонально ця кількість відрізняється від 100% у Рівненській області до 71% у контрольованих районах Донецької області. Водночас російською мовою в Україні навчалося – 7,38% школярів, румунською – 0,4%, угорською – 0,27%. Загалом мовами національних меншин у 2017 р. навчалося близько 400 тисяч дітей у 735 навчальних закладах⁵². До того ж ця інформація не повною мірою розкриває реальну мовну ситуацію в закладах освіти України. У білінгвальних регіонах Півдня і Сходу, та навіть у Києві, поруч з державною мовою у деяких школах функціонує російська мова. Тому ситуація потребує постійного моніторингу, заходів стимулювання для поширення української мови.

Поряд з тим, що мережа і структура освітньої системи мовами національних меншин неповна, національна мовна й освітня політика потребує передусім заходів з посилення ролі саме української мови, яка в багатьох регіонах перебуває під загрозою. Більшість науковців наголошує, що самовизначення української нації значною мірою залежить саме від державності української мови, а також паралельних процесів: державотворення; прагнення російського населення України зберегти свій статус і всі привілеї, які залишилися з часів Радянського Союзу; намагання національних меншин країни розширювати національні інституції (навчальні заклади, культурні товариства тощо)⁵³. Вочевидь ускладнені російською агресією внутрішні суспільно-політичні процеси у сукупності зі загальносвітовими тенденціями посилення інформаційної пропаганди, поширення політичного екстремізму створюють додаткові труднощі для реалізації демократичної моделі мовної ситуації в Україні.

Одним із випробувань для національних меншин та добросусідських відносин з їхніми батьківщинами, ускладнення

⁵² Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 154–155.

⁵³ Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації: монографія. Ужгород: ПоліПринт, 2010. С. 145.

подальшого зближення України з ЄС та НАТО стало ухвалення Закону "Про освіту". Стаття 7 цього закону передбачає зменшення обсягу освіти мовами меншин, особливо після завершення початкової школи. Згідно з законом, з 2020 р. представники нацменшин навчаються рідною мовою лише до 4 класу включно. Починаючи від 5 класу, весь навчальний процес ведеться українською мовою, а мови нацменшин вивчаються лише як окремий предмет. Дискусії навколо цього положення тривали близько двох років, а позитивна реакція України на Рекомендації Венеціанської комісії щодо мовного питання в законі "Про освіту" дозволила розблокувати перемовини Україна – НАТО. У роз'ясненні Міністерства закордонних справ та Міністерства освіти йдеться про продовження перехідного терміну для імплементації мовної статті Закону⁵⁴, проведення додаткового навчання та підвищення кваліфікації тих вчителів, які вже викладають відповідні предмети мовою національної меншини з тим, щоб вони мали змогу викладати цей предмет державною мовою. В процесі запровадження сучасної концепції двомовного викладання основних навчальних дисциплін – ці вчителі є надзвичайно цінним надбанням і важливим ресурсом як для держави, так і для національних меншин⁵⁵.

Нині в Україні, у т. ч. й за підтримки держави, функціонують близько 1300 національно-культурних товариств етнічних меншин, 90 центрів культури, працюють навчальні заклади з викладанням мовами національних меншин. Представникам національних меншин надано можливість здобувати повну середню освіту з усіх предметів рідною мовою. Водночас діє 5 етнічних партій, які ставлять питання політичного представництва етнічних спільнот. Активізували свою діяльність Двосторонні українсько-словацька, українсько-румунська, українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та українсько-німецької комісії зі співробітництва у справах осіб німецького походження,

⁵⁴ Позиція щодо статті 7 Закону України «про освіту». Міністерство освіти і науки України. Київ, 2017. 27 жовтня.

⁵⁵ Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України «Про освіту». URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60082-detalyini-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>.

які проживають в Україні. Було б доцільним на державному рівні створити своєрідний реєстр потреб кожної національної меншини в культурно-освітній сфері та збереженні історико-культурної спадщини.

Вагомим аргументом переосмислення сутності етнокультурної та етноруховної (цивілізаційної) ідентичності українців може стати діяльність канонічної Православної церкви України. На думку предстоятеля ПЦУ митрополита Київського і всієї України Епіфанія у Православній церкві України основною богослужбовою мовою є українська, але національні меншини можуть використовувати у своїх громадах ту мову, яка є для них рідною і зрозумілою, зокрема грецьку та румунську⁵⁶.

Таким чином, низка внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема нагнітання етнополітичних суперечностей в ході реалізації політики національної єдності, спровокованих у т. ч. зовнішнім втручанням, анексією Криму і російсько-українською війною на Донбасі, диктують необхідність подальшого удосконалення етнонаціональної політики України як однієї з передумов трансформації пострадянського суспільства на шляху подальшої демократизації та євроінтеграції, виконання нею міжнародних зобов'язань.

Отже, Україна, з одного боку, етнічно гомогенізується, а з іншого боку, в ній зростає кількість так званих "нових" етнічних меншин: азербайджанців, чеченців, турків, китайців, в'єтнамців та ін. Частина з них беруть активну участь у суспільно-політичному житті. З цього погляду, для України важливий досвід країн Західної Європи, які, зустрівшись з міграційними викликами останнього часу, надають великої ваги створенню умов для конструювання міжкультурного діалогу між представниками традиційних для своїх країн культур і певною мірою нових, принаймні тих, котрі можуть розглядатися як контрастуючі до традиційних⁵⁷. У цьому відношенні викликають занепокоєння факти агресії на етнокультурному ґрунті і в

⁵⁶ Нацменшини можуть молитися рідною мовою – Предстоятель ПЦУ. 05.06.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2715367-nacmensini-mozut-molitisa-ridnou-movou-predstoatel-pcu.html>

⁵⁷ Свтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 21.

Україні, які почастишали останнім часом, зокрема проти ромів, що може кваліфікуватися як прояви ксенофобії.

Водночас Україна залишається полікультурною державою, для якої прикладом можуть слугувати країни, що впроваджують політику мультикультуралізму (полікультурності). Хоч доктрина мультикультуралізму врівноважує напругу у сфері захисту національно-культурних прав людини, забезпечує притаманну лібералізму пріоритетність індивідуальних прав над груповими, однак вона має ряд слабких сторін, оскільки нівелює інтереси титульної нації. Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян. Для України культурні чинники набули особливої важливості з причин багаторічного "забуття" власного минулого, фрагментарності історичної пам'яті. Разом з тим розбудова національної ідентичності потребує винайдення делікатного балансу в державній політиці між певною пріоритетністю української етнічної культури та підтримкою культур національних меншин⁵⁸.

З кожним роком в Україні стає все більше носіїв національної свідомості та продуцентів українських етнічних і національних цінностей. Курс останніх років на утвердження української громадянської та етнокультурної ідентичності не суперечить європейським практикам полікультурності, однак його реалізація гальмується окупаційно-гібридною війною Росії проти України. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, позаяк сповідують ліберальну ідеологію за формулою "інтеграція без асиміляції". Очевидно, коли мова йде про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей і дій, які базуються на толерантності та ненасильстві⁵⁹. Твердження деяких українських дослідників⁶⁰, вслід за європейським політи-

⁵⁸ Семко В. Л. Український етнос: набуття державоутворюючого статусу. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 358.

⁵⁹ Нагорна Л. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму. *Політичний менеджмент*. 2011. № 3. С. 30.

⁶⁰ Підбережник Н. Зарубіжний досвід публічного управління етнополітичними процесами. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 2. С. 40.

ками, що політика "інтеграція без асиміляції", забезпечення рівних можливостей усім етнічним групам зазнала краху є перебільшенням, оскільки ті самі політики не змогли запропонувати іншої моделі етнонаціональної політики, яка б відповідала демократичним засадам суспільного устрою більшості європейських держав.

Українська держава і суспільство загалом максимально толерантно ставляться до проявів етнокультурної ідентичності усіх громадян. Президент України Володимир Зеленський у передвиборчій програмі, говорячи про Україну своєї мрії, її етнонаціональний розвиток, закликав громадян єднатися усім, незалежно від статі, мови, віри, національності й просто любити Україну⁶¹. Політична сила "Слуга народу" у своїй передвиборчій програмі (пункт 16. "Національна ідентичність і громадянська злагода") проголосила: "Запровадимо гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України; Створимо систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування; Розробимо державні програми системних контактів з українськими діаспорами; Створимо систему інформаційної реінтеграції мешканців окупованих територій в Україну"⁶². Ще одна нова політична сила, партія "Голос" у своїй програмі наголошувала, що "В Україні мають постати й зміцніти нові, сучасні культурні традиції, що остаточно об'єднують українську націю, цементуючи її ідентичність"⁶³. Як і передбачалося, етнонаціональна політика "Команди Зе" дрейфує до повнішого дотримання загальних прав людини, зшивання України як полікультурної держави. Про це свідчить і зміна назви профільного комітету Верховної Ради України на Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у

⁶¹ Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com/>

⁶² Передвиборна програма політичної партії «Слуга народу». URL: <https://sluga-narodu.com/program>

⁶³ Голос змін. Політична програма партії «Голос». URL: <https://-goloszmin.org/program>

Донецькій, Луганській областях та АР Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин. Важливою є зміна пріоритетів у програмах керівника цього комітету Д. Лубенця: у 2014 р. мажоритарник з Донеччини від БПП у передвиборчій програмі обіцяв: "Закрити мовне питання. Російська мова на законодавчому рівні повинна мати статус регіональної мови в Україні. Люди мають спілкуватись тією мовою якою їм зручно", а у 2019 р. він уже вважав пріоритетом "Єдність в різноманітті. Як кандидату, який має грецьке коріння, для мене важливо гарантувати рівні права та можливості для всіх етнічних меншин багатонаціонального Донбасу. Виступаю за неухильне дотримання прав усіх національних меншин: мовних, культурних, соціальних" ⁶⁴.

Певним досягненням Верховної Ради ІХ стало ухвалення Закону про корінні народи України (1 липня 2021 р.), який визнав, що корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки ⁶⁵. Законом серед основоположних прав корінних народів України гарантуються культурні, освітні, мовні та інформаційні права, права корінних народів України на сталий розвиток.

Етнополітологія традиційно виділяє дві основні моделі етнополітики: асиміляційну та плюралістичну ⁶⁶. Під моделлю етнополітики розуміється набір наявних та прихованих інструментів та принципів, за допомогою яких держава досягає певної мети, які обумовленні стратегією її існування ⁶⁷.

З іншого боку, у спеціальному дослідженні ООН щодо расової дискримінації в політичній, соціальній та культурній сферах (1971) сформульовані чотири основні моделі державної етнополітики:

⁶⁴ Передвиборна програма кандидата у народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі № 60. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/-vnd2019/wp407pt001f01=919pf7201=17994.html>.

⁶⁵ Закон України Про корінні народи України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2021, № 38, ст.319.

⁶⁶ Деревінський В. Ф. Моделі національної консолідації українського суспільства. *Гілея*. Вип. 136. С.290.

⁶⁷ Андріяш В. І. Концептуальні моделі державного регулювання сучасних етнополітичних процесів. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 10. 2013.

1. Асиміляція або інтеграція, яка базується на ідеї переваження домінуючої культури, гомогенності країни шляхом відмови від багатоманітності культур на користь домінуючої;

2. Фузія (дифузія), що являє собою процес, у якому дві чи більше культур комбінуються і утворюють нову культуру, що відмінна від похідних;

3. Плюралізм – це політика, яка спрямована на об'єднання різних етнічних груп, культивує рівність та повагу;

4. Сегрегація – це політика, яка базується на домінуванні однієї культури при збереженні деяких етнічних груп в незмішаному вигляді, але в ієрархічній позиції. Сегрегація буває примусова і добровільна. З усією повагою до ООН українці не можуть беззастережно підтримати ототожнення асиміляції та інтеграції. На нашу думку, інтеграційна модель за своїм змістом є підвидом плюралістичної моделі, тому що має на меті об'єднати громадян, незалежно від їхнього етнічного походження. Політика мультикультуралізму прагне до органічного поєднання загальнонаціональної ідентичності та етнічних ідентичностей різноманітних груп, що населяють країну⁶⁸.

Інтегративна модель етнополітичної політики покликана сприяти збереженню самобутності усіх компонентів міжетнічної та міжкультурної взаємодії. Культурне розмаїття – це не чинник розколу, а джерело збагачення українського суспільства, можливість для громадян України, які належать до національних меншин, мати однакові з етнічними українцями умови для самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Саме "м'який", неконфронтаційний характер міжрегіональних відмінностей робить Україну відносно стабільною й відкриває добрі можливості для національної інтеграції на основі спільної громадянської ідентичності⁶⁹.

Інтегративний мультикультуралізм, який сповідує зняття конфліктних ситуацій, згладжування суперечностей, сприяння порозумінню, видається актуальним для молодих національних держав

⁶⁸ Коршук Р.М. Моделі етнополітики. *Гілея*. 2010. № 40. С. 447.

⁶⁹ Дискусія про Україну в університеті Санкт-Галена. URL: <http://ipiend.gov.ua/novyny/dyskusii-a-pro-ukrainu-u-bernskomu-universyteti-2/>.

як перевірений принцип "одна держава – одна домінуюча соцієтальна культура". Він може бути прийнятним з певними застереженнями як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які вимушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох⁷⁰. Досвід останніх років засвідчує, що становлення громадянської ідентичності відбувається не на шкоду відродженню, збереженню та розвитку етнокультурної та етнічної ідентичностей українців. Ці два самоусвідомлення людини є консолідуючими та взаємодоповнюючими. Шлях до національної єдності у її етнонаціональному вимірі пролягає через діалог культур. Владні структури України повинні зважати, що розв'язання економічних проблем, реалізація прагнення високих соціальних стандартів і забезпечення сталого економічного розвитку не знімає механічно протиріч і суперечностей на етнокультурному ґрунті, отже, процеси національної інтеграції мають посідати належне місце як у наукових дослідженнях, так і в практичній реалізації державної внутрішньої та зовнішньої політики. Тим більше консолідація українського суспільства, фундаментом якої виступають громадянська та цивілізаційна ідентичність, в умовах наростання російської агресії набуває безпекового характеру і виступає пріоритетним чинником захисту України, її обороноздатності як самодостатньої держави.

⁷⁰ Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. *Агора*. 2008. № 6. С. 7.

ПІСЛЯМОВА

Політичний процес в Україні за роки незалежності основними своїми лініями забезпечив рух до становлення національної державності, політичної системи суспільства та її інститутів, системи державного управління, утвердження міжнародної суб'єктності нашої країни. Безумовне досягнення політичного розвитку України – утвердження в ній демократії у таких її проявах як свобода думки й слова, політичної та громадянської самоорганізації людей, свобода політичного вибору, місцеве самоврядування. Не менш вагомими є успіхи в розвитку і піднесенні політичної культури населення, подоланні у його свідомості рудиментів тоталітарної епохи, у запровадженні демократичної моделі в етнополітичній і духовній сферах.

Науковий аналіз наявного стану політичного поля країни має користь насамперед як спосіб виявлення проблем, вирішення яких може відкрити реальну перспективу досягнення кінцевої мети національного транзиту – вихід на рівень розвитку сучасних передових країн і запровадження суспільно-політичної моделі на ліберально-демократичних засадах. Зі змісту монографії такого роду проблеми проглядаються достатньо окресленим контуром. Коли, приміром, ідеться про орієнтованість України на європейську модель, то, безумовно, потрібно вивчити, якою мірою з нею можуть бути сполученими традиції національного способу життя, з іншого боку, поки що проблемним виглядає і геостратегічне становище України – між технологічно розвиненою Атлантикою і ресурсно забезпеченою Євразією.

У внутрішньополітичному житті скоріше за все і надалі доведеться постійно узгоджувати формат співіснування фінансово-економічної олігархії й ліберальної демократії. Поки що важко пояснити, чому присутність олігархії у західних країнах і в Україні має такі протилежні результати, у т. ч. для еволюції політичної системи, для стилю правління політичних режимів, що чергувалися протягом понад трьох останніх десятиліть.

Інша проблема полягає у здатності громадянського суспільства ліквідувати "дефіцит демократії", утворений втручанням олігархату у політичне правління. Розширення меж місцевого самоврядування

безумовно стане вагомим внеском у цю справу, але не може вирішити проблеми в цілому. Великий бізнес і надалі зберігатиме свій амбівалентний потенціал впливу на політичний розвиток України – він може бути як позитивним, так і негативним. Усе залежатиме від суб'єктивного фактору – від готовності та здатності людей, які входять до бізнес-сектору правлячого класу, ресурсно забезпечити національні зусилля з розв'язання проблем, що стосуються гуманізації та демократизації соціальних зв'язків – економічних, політичних, культурних, етнічних і т. д. В цьому сенсі, підтверджується пряма залежність суспільної надбудови від матеріального базису. Своєю чергою політична конструкція надбудови повинна продемонструвати свою спроможність стосовно того суспільного сегмента, від якого залежить ресурсна потужність економічного базису країни.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ

Монографія

Літературний редактор С. І. Носова

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. М. Лисенко

Підписано до друку 25.01.2022 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк арк. 40,92. Обл.-вид. арк. 30,83.
Тираж 150 прим. Зам. № 2055

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011
Тел.: +38 (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач

ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівська області, 16600
Тел.: +38 (067) 441-21-24
E-mail: *E-mail:* vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.